

UNIwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
Im. Jana Długosza w Częstochowie

Adrianna Zawadzka

64905

**NARODZINY NUBIOLOGII – NOWEGO KIERUNKU
STUDIÓW NAUKOWYCH JAKO WYNIK KAMPANII
NUBIJSKIEJ UNESCO**

Praca doktorska napisana pod
kierunkiem dr. hab. prof. PAN
Stefana Jakobielskiego

Częstochowa 2022

Spis treści

Wstęp	4
1. Nubia – kraina i mieszkańcy	8
1. 1. Geografia.....	8
1. 2. Nazwa.....	9
1. 3. Ludzie i język.....	9
1. 4. Problem chronologii dziejów Nubii.....	11
2. Badania Nubii do roku 1959	14
2. 1. Świadectwa pochodzące z V–VII wieku	14
2. 2. Źródła z VIII–XVII stulecia (wybrani pisarze).....	15
2. 3. Wyprawy misjonarzy	18
2. 4. Podróżnicy, historycy.....	19
2. 5. Polscy podróżnicy i badacze Nubii.....	21
2. 6. Archeolodzy i inni badacze.....	25
2. 7. Podsumowanie	30
3. Akcja UNESCO ratowania nubijskich zabytków	31
3. 1. UNESCO.....	31
3. 2. Chronologia działań w Akcji Nubijskiej.....	34
3. 3. Podsumowanie	87
4. Rezultaty Akcji Nubijskiej i powstanie nubilogii	89
4. 1. Skutek Akcji Nubijskiej	89
4. 2. Termin nubilogia i powstanie Stowarzyszenia Nubiologów	96
4. 3. Czasopisma i serie wydawnicze.....	100
4. 4. Działania na polu kultury	106
5. Nubiologia pisze nową historię	108
5. 1. Okres prehistoryczny (ok. 70000 – 3500 p.n.e.).....	108
5. 2. Okres kultury Grupy A (ok. 3500 – 2500 p.n.e.).....	113
5. 3. Okres kultury Grupy C (ok. 2500 – 1700 p.n.e.)	117
5. 4. Okres Pan-Grave (ok. 2300 – 1550 p.n.e.).....	120
5. 5. Okres kultury Kerma (ok. 1700 – 1500 p.n.e.)	121
5. 6. Okres panowania egipskiego (ok. 1500 – 100 p.n.e.).....	126
5. 7. Okres napatański (ok. 800 – 350 p.n.e.).....	127

5. 8. Okres meroicki (ok. 350 p.n.e. – 350 n.e.).....	131
5. 9. Okres postmeroicki (kultura makurycka, kultura Ballana – lata ok 350 – 550 n.e.)	134
5. 10. Okres chrześcijański (ok. 550 – 1400 n.e.)	136
5. 11. Okres islamski (ok. 1400 n.e., w tym panowanie Królestwa Fundż; ok. 1500 – 1600).....	146
5. 12. Podsumowanie	148
6. Nubiolodzy polscy	150
Zakończenie	196
Wykaz skrótów	199
Bibliografia	201
Ilustracje	272

Wstęp

Fascynacja dalekimi, egzotycznymi krajami zawsze towarzyszyła człowiekowi. One przyciągały ludzką uwagę. Jako studentka Akademii im. Jana Długosza (obecnie Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza) w Częstochowie na Wydziale Sztuki zajmowałam się głównie właśnie sztuką, jednocześnie tęskniąc za dziwnymi zwierzakami i roślinkami, marząc o wyprawie do tych odległych krain. Robaczki, rośliny, czyli fauna i flora, nazwy egipskie, budowle, cywilizacja, kultura – zaczęło mnie to interesować. Egipcjanie wierzyli, że to, co nie jest nazwane, nie istnieje. Natomiast to, co ma imię, jest. Cóż zatem dziwnego, że zafascynowała mnie sprawa, której nie było, a powstała? A wszystko wiązało się z Nubią i dało mi możliwość prześledzenia czegoś, co nie istniało, a powstało na przełomie stuleci w ciągu ostatnich 50 lat. Zafrapowało mnie zagadnienie tworzenia się nowego kierunku studiów naukowych – nubiologii.

Zbliżyły mnie do tego poszukiwania materiałów związanych z dokumentacją fotograficzną wykopalisk i jej zastosowania w kontekście pisania jednej z moich prac magisterskich. W ten sposób trafiłam do Warszawy do Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych Polskiej Akademii Nauk. Prace, jakie ta instytucja badawcza prowadzi w Nubii, stanowiły dodatkową zachętę do głębszego zainteresowania się tym krajem, który kiedyś istniał na terenach obecnego południowego Egiptu i północnego Sudanu przez kilka tysięcy lat.

Nubia, Nil i pustynia – archeologia, która jest. Z lektury zebranych pomocy naukowych wyłoniła się kraina, która wszystko zawdzięczała Nilowi. Zrodziło się we mnie pragnienie poznania jej historii, rozwoju badań nad Nubią, czyli zapoznania się z nubiologią. Termin ten został zaproponowany w roku 1969 przez prof. Kazimierza Michałowskiego (1901-1981, il. 5) i doczekał się jednej publikacji samego projektodawcy¹. Pomysł wyłonił się z jego prac archeologicznych, kiedy szukał on nazwy dla nauki, jaka pozwoliłaby zinterpretować m.in. jego odkrycia w Faras dokonane w latach 1961-1964. Odniósł on go zatem wyłącznie do okresu chrześcijańskiego w Nubii, co było jego zawężeniem. Ta próba nie była skuteczna. Termin ten, jak widzimy, należy jednak rozumieć znacznie szerzej. Samo Faras okazało się jednym z najważniejszych stanowisk archeologicznych, szczególnie związanych z okresem chrześcijańskim, i obecnie jest zalane wodami sztucznego jeziora Namera, a znajdowało się w północnym Sudanie, przy samej granicy z Egiptem, nieopodal

¹ K. Michałowski, La naissance d'une nouvelle discipline historique. La nubologie [w:] E. Akurgal, U. B. Alkim (red.), *Mansel'e amarğan*, vol. 1, Ankara 1974, ss. 7-12.

Wadi Halfa. Właśnie to miejsce, m.in. ze spektakularnymi malowidłami istniejącej tam kiedyś katedry, dało impuls do dyskusji na temat nowej dziedziny wiedzy odnoszącej się do Nubii. Można powiedzieć, że twórca polskiej szkoły archeologii śródziemnomorskiej oraz Galerii Faras noszącej jego imię w stołecznym Muzeum Narodowym rozpałił na nowo badania nad Nubią, co doprowadziło do tego, że narodziła się nubologia.

Jej powstanie ma jednak o wiele szerszy kontekst zaanonsowany w temacie niniejszej dysertacji. Aby go zarysować, trzeba cofnąć się do początków XX stulecia. Wtedy budowa Tamy Asuańskiej wiązała się z zalaniem części Dolnej Nubii wodami Nilu. Dlatego na tym terenie zaczęto prowadzić intensywne prace archeologiczne. Kiedy zaś w latach 30. podwyższano zaporę, tę działalność podjęto na nowo. Następnie w połowie tego wieku władze Zjednoczonej Republiki Arabskiej (obecnie: Arabska Republika Egiptu) zdecydowały się na skonstruowanie Wysokiej Tamy (Sadd el-Ali) na południe od Asuanu. Na skutek tej decyzji powstało wspomniane jezioro Namera o długości ok. 500 km, które rozciąga się do katarakty Dal. Doprowadziło to w rezultacie do prawie całkowitego zatopienia Dolnej Nubii z jej całym dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym.

By choć w części je uratować, w roku 1959 rządy Egiptu i Sudanu wystosowały prośbę do UNESCO o udzielnie wsparcia w tej sprawie. Takie były początki Akcji Nubijskiej odnoszącej się do ratowania monumentów starożytnej Nubii liczących tysiące lat, które miały bezpowrotnie zniknąć pod wodami Nilu, gdy tylko w pełni powstanie Wysoka Tama (il. 2-4). Rozpoczęto zatem międzynarodową kampanię, by ocalić antyczne zabytki. Przede wszystkim chodziło o niezwykle cenne świątynie z wyspy File i w Abu Simbel. Warto znów przywołać postać prof. Kazimierza Michałowskiego, który był tam wtedy przewodniczącym Grupy Ekspertów Archeologicznych. Owa Kampania Nubijska trwała 20 lat. Tyle tylko, że właściwie wyłącznie podczas pięciu pierwszych mogły odbywać się regularne działania wykopaliskowe na obszarze przeznaczonym do zatopienia.

W Akcji Nubijskiej zaangażowanych było setki fachowców z 44 krajów. Jej pokłosie to przeniesienie w bezpieczne miejsce aż 22 kompleksów zabytków architektonicznych. Były to przede wszystkim świątynie egipskie. Udało się także przebadać archeologicznie, przynajmniej drogą prospekcji, cały wspomniany obszar. Na marginesie trzeba podkreślić, że dzięki Kampanii Nubijskiej rozpoczęto prace nad konwencją UNESCO odnoszącą się do ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz nad stworzeniem Listy Światowego Dziedzictwa. Konwencję przyjęto w roku 1972, a nubijskie ocalone budowle wpisano na nią w roku 1979.

Wszystko to, o czym była mowa, wydało mi się na tyle ciekawe, że stało się wręcz moją pasją. Rzadko bowiem mamy do czynienia z tego typu przedsięwzięciami, które prowadziłyby do narodzin nowej dyscypliny naukowej, jaką jest nubologia – nauka o całości starożytnej Nubii. Napisanie zaś tej pracy nie było sprawą łatwą. Materiał do przestudiowania był po prostu olbrzymi. Zaprezentowanie osiągnięć całej dyscypliny w jednej pracy byłoby niezwykle trudne. Nubologia znajduje się w dynamicznym stadium rozwojowym. Dosłownie każdy dzień dostarcza nowych danych. Nie wszystkie osiągnięcia wielu misji archeologicznych, nawet już dawno zakończonych, zostały naukowo opracowane i upublicznione. Prace trwają. Nubologia od ich wyników pęcznieje. Przedstawienie finalnej syntezy badań wykopaliskowych to nie lada wyzwanie. Niemniej zależało mi na ukazaniu procesu powstania i ogromnego rozwoju tej dyscypliny naukowej w kontekście badań w całej Nubii.

Niniejsza rozprawa doktorska traktuje właśnie o tym nowym kierunku studiów naukowych. To dziedzina wiedzy organicznie związana z archeologią. Nubologia jako nauka o starożytnej Nubii dotyczy jej szeroko rozumianych dziejów i kultury tego regionu.

Z tego, co wiem, do tej pory nie powstało żadne opracowanie mające charakter naukowy, które zawierałoby informacje oraz systematyzowałoby wiedzę związaną z tematem jej narodzin i rozwoju. Dlatego też niniejsza praca doktorska to pierwsze tego rodzaju szersze studium. Składa się ono z sześciu rozdziałów, nie licząc spisu treści, wstępu, zakończenia, wykazu skrótów, bibliografii i ilustracji.

Pierwszy rozdział dysertacji odmalowuje Nubię jako historyczną krainę, omawiając żyjących tam ludzi, języki, jakie używali i używają, a także stawia pytanie o zagadnienie chronologii jej dziejów. Kolejny to prezentacja relacji dziejopisarzy, podróżników (w tym także polskich), historyków i badaczy, poczynając od V stulecia i kończąc na latach 50. XX wieku. Zawiera też ważniejsze badania naukowe nad Nubią do czasu zainicjowania Akcji Nubijskiej. Następna część pracy ukazuje UNESCO i międzynarodowe wysiłki tej organizacji czynione wspólnie z rządami Egiptu i Sudanu, by ocalić starożytne dziedzictwo kulturowe tego regionu, który miał zatonać w wodach Nilu. To przegląd chronologii ochrony owych monumentów w Kampanii Nubijskiej oparty na bezpośrednich raportach i dokumentach UNESCO do roku 1972 włącznie. Czwarty rozdział dotyczy efektów działań w tym bezprecedensowym wydarzeniu, miejsc, które zostały ocalone, wkładu różnych państw i instytucji. Charakteryzuje termin „nubologia”, opisuje powstanie Stowarzyszenia Nubiologów oraz ich spotkania. To także przegląd czasopism, serii wydawniczych traktujących o Nubii i działań podjętych na polu kultury. Piąta część odsłania dzieje Nubii od

czasów prehistorycznych do okresu islamskiego z uwzględnieniem odkryć dokonanych podczas i po Akcji Nubijskiej, które w wielu aspektach zmieniły sposób postrzegania historii tej krainy. Szósty rozdział prezentuje naukowe sylwetki ponad pięćdziesięciu Polaków. Są wśród nich prekursorzy nubilogii oraz ci, którzy kontynuują obecnie prace badawcze związane z tym kierunkiem studiów. Konstrukcja tego rozdziału w formie wykazu osobowego to celowa próba zastosowania metody widzenia całości przez jej część. To zademonstrowanie na przykładzie ilości i jakości polskich badań, jak wielki zasięg osiągnęła ta dziedzina, której Polska to poważny, ale w rzeczywistości wyłącznie jeden z jej uczestników. Alfabetyczne ułożenie ma pomóc czytającemu odnalezienie jak w indeksie występujących tam badaczy polskich.

Doktorat został oparty na solidnych i wydrukowanych źródłach naukowych, których wiele mam w swojej bibliotece, oraz na raportach i dokumentach UNESCO dostępnych w internecie. Do pewnych sprawozdań UNESCO nie dało się dotrzeć, ponieważ nie zostały oficjalnie opublikowane, np. te dotyczące szeregu odrzuconych projektów związanych z ochroną Abu Simbel. Polski Komitet ds. UNESCO nimi nie dysponuje. Nie ma ich też w Digital Library w internecie.

Nubiologia to nowy odrębny kierunek studiów naukowych. Kampania Nubijska UNESCO oraz znaleziska faraskie bez cienia wątpliwości wpłynęły na jej powstanie. Wydaje się jednak, że najważniejszą rzeczą było to, że wielu uczonych pod wpływem tych mobilizujących czynników zmieniło specjalizację i porzuciło dawne zawodowe preferencje. Stali się oni nubiologami. Świadczy o tym choćby obszerna, aczkolwiek wybrana, bibliografia zamieszczona w tej pracy i odnosząca się do całościowych badań nad Nubią.

Podziękowanie

Dziękuję Panu dr. hab. prof. PAN Stefanowi Jakobielskiemu za poświęcony czas, wszystkie niezwykle cenne wskazówki, życzliwe rady oraz podzielenie się niesamowicie ciekawymi opowieściami.

Chciałabym wyrazić wdzięczność Pracownikom Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN za udostępnienie zbiorów dokumentacyjnych.

Wyrażam podziękowanie Panu prof. dr. hab. Dariuszowi Złotkowskiemu za trening naukowy podczas zajęć na seminarium.

Dziękuję także Pani dr. hab. prof. UJD Katarzynie Chmielewskiej za wszystkie rady podczas studiów.

Dziękuję mojej Mamie Barbarze i Tacie Robertowi za pomoc przy Dzieciach i domu.

A przede wszystkim dziękuję za wsparcie i cierpliwość: Jackowi, Stefanii, Łucji.

1. Nubia – kraina i mieszkańcy

Nubia to historyczna kraina, która obejmuje swoimi granicami dolinę środkowego Nilu. Obecnie tereny te znajdują się w południowym Egipcie oraz w północnym Sudanie. Niniejszy rozdział jest jej poświęcony.

1. 1. Geografia

Nubia dzieli się na Dolną Nubię znajdującą się między I a II kataraktą, tj. miejscami, gdzie Nil rozbija się na wiele strumieni, płynąc wśród skalistych wysepek. Nanoszony muł nilowy tworzy na brzegach rzeki niewielkie tereny uprawne. Obecnie duży fragment terenu zalany jest przez wody jeziora Namera². Jego utworzenie sprawiło, że obszar ten poddano szczegółowym badaniom archeologicznym³.

Kolejna część tej krainy to Górna Nubia między II a VI kataraktą⁴. Podziały na Dolną i Górną Nubię na odcinki, krainy wyznaczają zatem cztery katarakty. W korycie rzeki, wyłobionym w piaskowcu, miejscami pojawiają się twardsze geologicznie warstwy takie jak granity czy bazalty. To właśnie katarakty, złożone z wysp i utrudniające żeglugę oraz transport, są tym, co wyraźnie wyróżnia terytorium Nubii od innych obszarów. Można dzięki temu powiedzieć, że Nubia jest „produktem katarakt nilowych”⁵. Tereny Dolnej i Górnej Nubii oddziela ponadto skalisty odcinek Nilu zwanym *Batn el-Hadžar* (Brzuch Kamienny).

Wyróżniono również Nubię Południową między VI kataraktą aż po granice Etiopii i Erytrei. Granice Nubii zmieniały się w zależności od okresu historycznego czy od władz, pod którymi się znajdowała. Ogólnie jej geograficzny obszar wyznacza od zachodu Pustynia Zachodnia (Sahara), natomiast na wschodzie Pustynia Nubijska. Cały teren rolniczy ogranicza się do Doliny Nilu. Zdanie: „Nil albo nic”⁶ doskonale obrazuje życie Nubii Północnej. Jest ono całkowicie zależne od tej życiodajnej rzeki.

Jeśli chodzi o Nubię Północną, Środkową i Południową, granice tych obszarów ulegały zmianom. Wiemy, że sięgały po Etiopię i aż do Erytrei (Aksum). Tego, gdzie

² Por.: R. A. Lobban, *Historical Dictionary of Ancient and Medieval Nubia*, Lanham 2003, s. 395; S. R. Bianchi, *Daily Life of the Nubians*, Lanham 2004, s. 33.

³ D. N. Edwards, *The Nubian Past: An Archeology of the Sudan*, London 2004, ss. 1-6.

⁴ Zob. np.: P. Lacovara, *The land of Nubia* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D’Auria (red.), *Ancient Nubia: African Kingdoms on the Nile*, Cairo, New York 2012, ss. 5-9; W. Y. Adams, *Geography and Population of the Nile Valley* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I. The Arts of Ancient Nubia and the Sudan*, *The Brooklyn Museum*, New York 1978, ss. 16-26.

⁵ Cyt. za: W. Y. Adams, *Nubia: Corridor to Africa*, London 1977, ss. 21-28.

⁶ Cyt. za: F. W. Hinkel, *Exodus from Nubia*, Berlin 1985, s. 9.

dokładnie przebiegały, nie udało się określić. Teren na południe od Chartumu łącznie z Sennar leży obecnie w granicach Republiki Sudanu, a obszary dalej na południe wchodzą w skład Sudanu Południowego.

Krajobraz Nubii jest surowy i nie wszędzie wzdłuż Nilu występują pola, a tereny rolnicze znajdują się także na wyspach⁷. Podczas gdy w Nubii Północnej uprawy są możliwe tylko na wąskim kilkumetrowym pasie wzdłuż rzeki, w Nubii Środkowej obszar pól jest szerszy dzięki dwóm dużym depresjom rozciągającym się wzdłuż Nilu (baseny Kerma i Letti).

1. 2. Nazwa

Nazwa tego kraju prawdopodobnie pochodzi od egipskiego słowa *nb* oznaczającego złoto, którego w Nubii nie brakowało. Inne źródła wskazują na greckie *Noubades*, czyli Nobadowie. Wywodzą tę nazwę od ludów Noba, które pojawiły się w Nubii pod koniec okresu meroickiego w pierwszych wiekach naszej ery⁸. Nubię nazywano też Etiopią, co znaczy Kraj Ciemnoskórych Ludzi i co dało późniejsze arabskie określenie *Bilad as-Sudan* (Kraj Czarnych). W czasach faraonów Nubia znana była jako Ta-Setiu – Kraj Łuków. Starożytni Egipcjanie nazywali Dolną Nubię – Wawat, Górną Nubię – Kusz. Według nich terytorium to znajdowało się za obszarem II katarakty, poza terenem *Batn el-Hadžar*.

Grecy i Rzymianie dzielili Nubię Północną według miary schoinos na Dodekaschoinos (12) i Triakontaschoinos (30), a granica między nimi była w Hiera Sycaminos (Maharraqa). Nubia była również określana jako Kraj Kusz, m.in. w Starym Testamencie w Księdze Rodzaju. Antyczni pisarze stosowali Meroe jako synonim Nubii. Arabowie używali zwrotu Nuba, wywodzący się od podziału kraju, który powstał później na: Nuba, Mukurra, Alwa; greckie: Nobadia, Makuria, Alodia. Nazwa Nubia stosowana w średniowiecznych tekstach odnosi się do całej Doliny Nilu pomiędzy Asuanem a Chartumem.

1. 3. Ludzie i język

Teren Nubii został prawdopodobnie zaludniony przez ludy przybyłe z Gór Kordofanu. Inne źródła wskazują, że ludzie dotarli tu od strony Libii⁹. Nubijczycy posługują się

⁷ W. Y. Adams, *Geography...*, s. 16.

⁸ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 17-19.

⁹ G. Vantini, *Christianity in the Sudan*, Verona 1981, s. 21.

nubijskim w dialektach: kunuz, danagla, mahas¹⁰. Dziś w okolicach Debby, ok. 36 km na południe od Starej Dongoli, ich zasięg używania się kończy, a wcześniej sięgał aż do V katarakty. Dawniej posługiwano się również staronubijskim¹¹, egipskim, meroickim, greckim w zależności od okresu historycznego czy docierających tam ludów. Obecnie używanymi językami są arabski, bedża i inne z rodziny wschodniosudańskiej¹².

W. Y. Adams (1927-2019) opisuje Nubijczyków jako mieszkańców brzegów Nilu. Odróżniają się od innych ludów pod względem kulturowym, językowym i rasowym. Zamieszkują teren pomiędzy I a IV kataraktą. Całkowicie wtopili się w kulturę i tradycje sudańskie, np. odnośnie do stroju, zwyczajów. Mimo tego zrównania zachowują szereg zwyczajów i mają świadomość odrębności etnicznej. Rozwój rolnictwa i religia islamska zatarły w znaczącym stopniu różnice między Nubijczykami a innymi ludami Sudanu. Różnią się oni od Egipcjan, ale rozróżnić ich od ludów Sudanu jest trudniej. Sam język został „nasiąknięty” w znacznym stopniu innymi zapożyczeniami, m.in. z arabskiego.

W obrębie kultury nubijskiej możemy mówić także o innych nacjach zamieszkujących Pustynię Wschodnią, np. ludach Bedża, a na zachodzie Kordofanu i Darfuru. Na południu Nubijczycy mieli do czynienia z plemionami: Szilluk, Nuer, Dinka, Luo, z gór Noba oraz szeregiem szczepów przybyłych z Półwyspu Arabskiego: Kababisz, Dżuchajna, Dżaalijn, Manasir i innych¹³.

Wszystkich Nubijczyków w latach 70. ubiegłego wieku było ok. 200 tys.¹⁴. Mają jasnobrązowy kolor skóry i kręcone włosy¹⁵. Wielu z nich ma ostre rysy. Spora część nosi jeszcze znaki plemienne w postaci nacięć, skaryfikacji na twarzy w kształcie przypominającym H, III lub T. Są średniego wzrostu i takiej budowy ciała. Arabski jest drugim językiem Nubijczyków. Nubia egipska stara się iść drogą „zachodniej” nowoczesności, natomiast Nubia sudańska zostaje przy swoich wybranych tradycjach¹⁶.

¹⁰ C. H. Armbruster, *Dongolese Nubian: A Lexicon*, Cambridge 1965; Mokhtar M. Khalil, *Wörterbuch der nubischen Sprache (Fadidja/Mahas Dialekt) Arbeitsfassung/Vorabdruck*, S. Jakobielski, P. Scholz, Nubica, Warszawa 1996; G. von Massenbach, *Nubische Texte im Dialekt der Kunuzi und der Dongolawi*, [Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 34/4], Stuttgart 1962.

¹¹ G. M. Browne, *Introduction to Old Nubian*, Meroitica 11, Berlin 1989; G. M. Browne, *Old Nubian Dictionary*, Corpus scriptorum Christianorum orientalis – (CSCO) 556, Subsidia 90, Leuven 1996.

¹² P. L. Shinnie, *Multilingualism in Medieval Nubia* [w:] Abd al-Kadir Mahmud (red.), *Studies in Ancient languages of the Sudan. Papers presented at the Second International Conference on Language and Literature in the Sudan sponsored by the Sudan Research. 7-12 December 1970*, Khartoum 1970, ss. 41-48.

¹³ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 66-76; W. Y. Adams, *Geography...*, ss. 16-26. Por. także M. M. Fisher, *The history of Nubia* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D’Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 31-32.

¹⁴ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 66-81; W. Y. Adams, *Geography...*, ss. 16-28.

¹⁵ Por. B. G. Trigger, *Nubian, Negro, Black, Nilotic?* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I...*, ss. 26-35.

¹⁶ W. Y. Adams, *Geography...*, ss. 25-35.

W 1963 r. w Nubii sudańskiej, która miała zostać zalana wodami sztucznego jeziora, znajdowało się 2851 sztuk bydła, 19535 owiec, 34146 kóz, 86 koni, 3415 osłów, 608 wielbłądów, 54883 kurczaków, 27520 gołębi, 1546 kaczek i tylko 50000 ludzi. Jedynym miastem sudańskiej Północnej Nubii była Wadi Halfa licząca ok. 30 tys. mieszkańców. To ważny rok, ponieważ już wtedy trwała kampania na rzecz ratowania zabytków, która na wielką skalę pozwoliła przebadać teren Nubii nie tylko pod względem archeologicznym¹⁷.

1. 4. Problem chronologii dziejów Nubii

Pierwszy podział historii Nubii został zaproponowany w 1907 r. w *The Egyptian Sudan* przez E. A. Wallis Budge'a (1857-1934), który wyróżnił sześć okresów dotyczących jej źródeł. Początkowy dotyczył hieroglificznych tekstów od II do XX Dynastii. Drugi to nubijskie teksty hieroglificzne okresu napatańskiego. Trzecia odsłona to historyczne i geograficzne prace klasycznych autorów. Czwarta to średniowieczne kościelne zapiski. Piąta grupa to średniowieczne historie i geografia arabska. Szósty etap stanowią dzieła europejskich podróżników w okresie nowożytnym¹⁸.

Pierwszą próbę ustawienia dokładniejszej chronologii należy przypisać F. Ll. Griffithowi (1862-1934). Fakt ten podkreśla P. L. Shinnie (1915-2007): „Wśród pozostałości meroickich w Faras znajduje się duże cmentarzysko, na którym zbadano ponad dwa tysiące grobów. Na podstawie tych badań i znalezionego tam bogatego materiału Griffith opracował typologię i chronologię grobów stanowiących dotychczas naszą jedyną wskazówkę datowania ceramiki meroickiej”¹⁹.

G. A. Reisner (1867-1942)²⁰ w dziele *Archeological Survey of Nubia. Report for 1907-1908* wydanym w Kairze w roku 1910 zaproponował podział na tzw. kultury pojedynczych grup, które zamieszkiwały Nubię. Opisał metody i postępy prac wykopaliskowych, poszczególne miejsca, cmentarze, typy grobów oraz owe grupy. Badał przede wszystkim położenie, charakter i zawartość miejsc pochówku²¹, m.in. odkrył zabytki,

¹⁷ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 68-82.

¹⁸ Tamże, ss. 71-80.

¹⁹ Cyt. za: P. L. Shinnie, *Meroe. Cywilizacja starożytnego Sudanu*, Warszawa 1986, s. 71. Por.: W. Y. Adams, *Ceramiecs* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I...*, ss. 126-134.

²⁰ Jego prace to m.in.: G. A. Reisner, *The Archaeological Survey of Nubia*, ASN 1, 1908, ss. 9-24; G. A. Reisner, *The Progress of the Archaeological Survey*, (ASN) 2, 1908, ss. 3-27; G. A. Reisner, *Excavations at Kerma, HAS 5-6*, Cambridge, Mass. 1923; G. A. Reisner, *Outline of the Ancient History of the Sudan*, IV, *SNR 2*, 1919, ss. 35-67.

²¹ G. A. Reisner, *Archeological Survey of Nubia. Report for 1907-1908*, Le Caire 1910, s. 314.

które nie miały nic wspólnego z kulturą egipską²². Autor ten rozpoczął nazywanie konkretnych okresów, jakie udało się zidentyfikować podczas prowadzonej przezeń prospekcji, od pierwszych liter alfabetu. Kiedy jednak pojawiła się tzw. luka kulturowa²³, zaczął nazywać je od końca alfabetu²⁴. Przez pewien okres historyczny nie znajdowano bowiem żadnych śladów ludzkiej, materialnej egzystencji na tym terenie. Dziś ta nomenklatura uległa zmianie, jednakże uczyony ten stworzył podwaliny nazewnictwa okresów historii Nubii. W swoim dziele pisze również, że pokrywają się one z etapami tworzenia się cywilizacji egipskiej. Jedynie Grupy B²⁵, C i X odbiegają od tego modelu; wyróżnione okresy nie zostały w gruncie rzeczy do dziś zmienione²⁶. Można powiedzieć, że był to początek datowania dziejów Nubii tak jak Manethon spisał chronologię faraonów.

Oto, co zaproponował G. A. Reisner:

- Grupa A – 2500 p.n.e.;
- Grupa B – 2500 p.n.e.;
- Grupa C – 2000 p.n.e.;
- Nowe Państwo – 1500 p.n.e.;
- Okres ptolemejsko-rzymski;
- Okres etiopski – po 1000 p.n.e.;
- Grupa X – 500 n.e.;
- Okres koptyjski – przed 1500 n.e.

Następna próba pochodzi już z czasów Kampanii Nubijskiej (1960-1964), według Williama Y. Adamsa, i – oczywiście – jest bardziej szczegółowa:

- Neolit – 3500 p.n.e.;
- Grupa A – 2500 p.n.e.;
- Grupa C – 2000 p.n.e.;
- Kerma – 1500 p.n.e.;
- Nowe Państwo – 1000 p.n.e.;
- Napata – po ok. 1000 p.n.e.;
- Meroe – po 1000 p.n.e.;
- Grupa X – ok. 500 n.e.;
- Okres chrześcijański – po 500 n.e.;

²² W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 1-6.

²³ P. L. Shinnie, *Meroe...*, s. 143.

²⁴ G. A. Reisner, *Archeological Survey...*, ss. 314-348.

²⁵ F. W. Hinkel, *Exodus...*, ss. 22-23.

²⁶ G. A. Reisner, *Archeological Survey...*, s. 314.

Okres islamski – po 1500 n.e.;

Okres współczesny.

Nieco innym podział proponował w tym samym czasie Bruce Trigger (1937-2006) z Uniwersytetu w Yale:

Neolit – do 3500 p.n.e.;

Grupa A - przeddynastyczna,

- wczesnodynastyczna;

Grupa B we wczesnej Nubii – ok. 2500 p.n.e.;

Grupa C - pierwszy etap,

- Średnie Państwo,

- drugi etap,

- Nowe Państwo w środkowej Nubii – ok. 2000 p.n.e.;

Nowe Państwo – pomiędzy 1500 p.n.e. a 1000 p.n.e.;

Okres Napata;

Okres ptolemejsko-rzymski²⁷;

Okres meroicki;

Okres Ballana, (Grupa X);

Okres chrześcijański – 1500 n.e.²⁸.

Obecnie przyjmuje się następujące etapy dziejów Nubii:

Okres prehistoryczny (ok. 70000 – 3500 p.n.e.);

Okres kultury Grupy A (ok. 3500 – 2500 p.n.e.);

Okres kultury Grupy C (ok. 2500 – 1700 p.n.e.);

Okres kultury Kerma (ok. 1700 – 1500 p.n.e.);

Okres panowania egipskiego (ok. 1500 – 1000 p.n.e.);

Okres napatański (ok. 800 – 350 p.n.e.);

Okres meroicki (ok. 350 p.n.e. – 350 n.e.);

Okres postmeroicki [kultura makurycka, kultura Ballana] (ok. 350 – 550 n.e.);

Okres chrześcijański (ok. 550 – 1400 n.e.);

Okres islamski (ok. 1400 n.e., w tym panowanie Królestwa Fundż:

ok. 1500 – 1600 n.e.).

²⁷ Dotyczy tylko obszaru do Dodekaschoinos.

²⁸ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 6-12.

2. Badania Nubii do roku 1959

Nubia jest krainą, którą interesowało się wielu podróżników i badaczy już od najdawniejszych czasów, ponieważ sam Egipt cieszył się ogromną popularnością, a część po nim podróżujących udawała się dalej na południe. Treść poniższego rozdziału przedstawia niektórych z nich – zarówno polskich, jak i zagranicznych. Ponadto zawiera przegląd archeologicznych badań Nubii w porządku chronologicznym oraz publikacji naukowych z nimi związanych.

W ten sposób budował się zasób informacji o Nubii, z jakim mamy do czynienia aż do roku 1959 r. Lata 60. przyniosły niezwykle ożywienie prac archeologicznych.

2. 1. Świadectwa pochodzące z V-VII wieku

Jeśli nie liczyć źródeł zawartych w samych tekstach w języku egipskim z czasów Nowego Państwa (XXV Dynastia) i napatańskich oraz relacji Herodota (ok. 484-426 p.n.e.), który zresztą nigdy stopy na ziemi nubijskiej nie postawił, o pierwszych podróżnikach mówić można dopiero w V stuleciu n.e. Najwcześniejsze wzmianki o Nubii w zapiskach podróżników pojawiają się zatem na przełomie V i VI wieku. Olimpiodoros z Teb ok. roku 420 zrelacjonował swoją podróż do kraju Blemiów i Asuanu. Ważne jest też świadectwo zawarte w papirusie Lejdejskim (lata 425-450), gdzie jest opis wyspy File²⁹.

Przekazy o Nubii znajdujemy także u Kosmasa Indikopleustesa (dosł. podróżujący po Indiach). To bizantyjski kupiec, podróżnik, geograf i na koniec mnich, który żył na przełomie V i VI wieku (zmarł prawdopodobnie w roku 549). Wśród swoich licznych wojaży (Syria, Indie, Cejlon) zwiedził także zachodnie wybrzeże Morza Czerwonego (m.in. Adulis w roku 522), kilka lat po tym, jak do Nubii przybyli bizantyjscy misjonarze³⁰. Jego najważniejsze dzieło to *Topografia chrześcijańska*, gdzie m.in. pisze o Nobadii jako krainie ze świątyniami, biskupami, zakonnikami oraz anachoretami³¹. Wspomina również o innych kościołach chrześcijańskich i biskupstwach, które m.in. znajdują się w: Etiopii, Arabii, Palestynie,

²⁹ C. L. Woolley, La visite d'Olimpiodore à la forteresse de Karanog, *RdE* 14, 1939, ss. 62-68; T. Eide, T. Hägg, R. H. Pierce, L. Török (red.), *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eight Century B.C. and the Sixth Century A.D. Vol. III: From the First to the Sixth Century A.C., Vol. IV Index* (= FHN), Bergen 1998, ss. 1126-1127; J. Vantini, *The Excavations at Faras. A Contribution to the history of Christian Nubia*, Bologna 1970, s. 51.

³⁰ G. Vantini, *Oriental sources concerning Nubia*, Heidelberg, Warsaw 1975, s. 1-3.

³¹ J. Vantini, *The Excavations...*, s. 57.

Fenicji, Syrii, Antiochii, Mezopotamii, Nubii, Egipcie, Libii, Mauretanii³². W swoim dziele przedstawił obraz świata z płaską Ziemią mającą kształt prostokąta.

Jednym z pisarzy jest Prokopiusz z Cezarei (ok. 490-562), który był bizantyjskim historykiem i m.in. napisał *Historię wojen* oraz *Historię sekretną*. Według niego to cesarz Dioklecjan w roku 297 zaprosił plemię Nobadów do osiedlenia się w Dolinie Nilu, by pomogli mu w walce z plemieniem Blemiów.

Natomiast o wprowadzeniu chrześcijaństwa do Nubii wiemy z zapisów Jana z Efezu (ok. 507-586). Historia zna go również jako Jana Azjatę. Był początkowo sędzią, a potem biskupem Efezu. Przed wszystkim zasłynął z napisanej po syryjsku *Historii kościelnej* obejmującej czasy od Juliusza Cezara do lat 80. VI stulecia. Píše w niej o Nubii, m.in. o istnieniu na jej terenie trzech nubijskich królestw: Nobadii, Makurii oraz Alodii kolejno nawracanych przez misje chrześcijańskie³³. Pierwsze i ostatnie zostały nawrócone na miafizytyzm.

O nawróceniu Makurii domyślamy się z dzieł diofizyty Jana z Bicklar (ok. 540-610) pochodzącego z Hiszpanii, biskupa Gerudy. Król Leowigild wysłał go do Konstantynopola. Tam był m.in. świadkiem przybycia delegacji z Makurii do cesarza Justyna II w 573 r. Stąd wniosek, że Makuria została nawrócona na diofizytyzm. Jan z Bicklar w swojej *Kronice* pisze, że członkowie poselstwa przybyli z darami dla władcy, przywożąc m.in. żyrafy i kły słoniowe, co miało być wyrazem przyjaźni³⁴.

Wiele informacji dotyczących nubijskiego chrześcijaństwa znajdujemy także w koptyjskich źródłach znanych jako *Historia Patriarchów Aleksandryjskich*³⁵.

2. 2. Źródła z VIII-XVII stulecia (wybrani pisarze)

Liczne przekazy o Nubii istnieją w pismach podróżników arabskich. Zostały one zebrane w wydany w 1975 r. zbiorze *Oriental sources concerning Nubia* (Hindenberg and Warsaw, 1975) opracowanym przez G. Vantinię. Wiadomości tam przekazane są nieprecyzyjne, choćby ze względu na to, że wiele z nich to cytaty z dzieł autorów, których pisma się nie zachowały. Wszelako przynajmniej o kilku z nich należałoby tutaj wspomnieć.

³² G. Vantini, *Oriental sources...*, ss. 1-3.

³³ Wcześniej nazywany monofizytyzmem. G. Vantini, *Oriental sources...*, s. 6.

³⁴ Tamże, ss. 27-28.

³⁵ J. Vantini, *The Excavations...*, s. 57.

Wiadomości geograficzne o Nubii w końcu IX wieku znajdujemy w dziele *Historia krajów* szyity Al-Jakubiego (Ahmad b. ‘Ali Ya‘qub b. Ja‘far b. Wahb b. al-Wadih al-‘Abbasi; zm. 897 r.)³⁶. Podróżował on po Armenii, Egipcie, Indiach, Nubii oraz Etiopii³⁷.

Florą i fauną, bogactwami naturalnymi tego kraju (złoto, szmaragdy, topaz, beryl) zajął się natomiast szyita Ibn Haukal (Abu-l-Qasim b. Hawqal an-Nasibi; zm. 988 r.). To irański geograf i podróżnik³⁸. Nubię i Sudan odwiedził w 955 r. Zgodnie z jego relacją miały być tam trzy królestwa: Nobadia, Dongola i Alwa. W dziele *Kitab at-Tanbih* pisze o zbudowaniu wielkiego miasta Dongoli, stolicy Nubii. W innym piśmie *Muruj ad-dahab wa-ma‘adin al-jawahir* powstałym w latach 947-948 też jest mowa o wybudowaniu Dongoli jako stolicy Nubii za czasów króla Kubra³⁹.

Al-Masudi (Abu Hasan ‘Ali b. al-Husain al Mas‘udi; zm. w 956 r.) to kolejny dziejopisarz wzmiankujący o Nubii. Jest twórcą 30-tomowego dzieła *Akhbar al-Zaman*, które powstało w latach 943-944. Pismo to zaginęło. Jest znane tylko z cytatów u innych autorów⁴⁰.

Al-Idrsi (1100-1164), a właściwie Abu ‘Abdalla Muhammad b. Muhammad ‘Abdalla b. Idris al-Hammudi al-Habani asz-Sharif⁴¹, to arabski podróżnik urodzony w Ceucie, geograf i kartograf, który służył na dworze króla Sycylii Rogera II. Zasłynął przede wszystkim z tego, że stworzył mapę znanego mu świata (zamieścił w niej również informacje o Polsce)⁴². Opisuje Nil, jego źródła i faunę⁴³.

Koptyjski mnich Abu-al-Makarim Salih (1149-1209), znany bardziej jako Ormianin Abu Salih, tworzył przed rokiem 1200⁴⁴. To autor *Historii kościołów i klasztorów Egiptu oraz Nubii – Ta’rikh al-Kana’is wa-al-Adyirah*. Podaje tam wiele podstawowych wiadomości o chrześcijaństwie nubijskim z tego czasu⁴⁵.

Grzegorz Bar Hebraeus (1226-1286), a właściwie Georgios Abu-al-Faraj, z Meklitene (Malatya), m.in. jakobicki arcybiskup Aleppo, to uczonego pochodzenia żydowskiego. W swoich licznych, encyklopedycznych dziełach, np.: *Historii powszechnej, Historii dynastii*

³⁶ G. Vantini, *Oriental sources...*, s. 70.

³⁷ B. Żurawski, Dongola, city of the Makurians [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches*, Warszawa 2001, ss. 79-140.

³⁸ G. Vantini, *Oriental sources...*, ss. 149-150.

³⁹ B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 80-81.

⁴⁰ J. Vantini, *The Excavations...*, ss. 80-81; B. Żurawski, *Dongola...*, s. 80.

⁴¹ G. Vantini, *Oriental sources...*, s. 264.

⁴² J. Vantini, *The Excavations...*, ss. 86-87.

⁴³ G. Vantini, *Oriental sources...*, ss. 280-284.

⁴⁴ Tamże, s. 323.

⁴⁵ B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 82-83.

czy *Kronice kościelnej*, skupia się na dziejach chrześcijaństwa, w tym na historii chrześcijaństwa nubijskiego⁴⁶.

Aktualne informacje o wydarzeniach historycznych z XIII-wiecznej Nubii przekazuje An-Nuwaîrî (zm. w 1332 r.), a właściwie Shibab ad-din Ahmad ‘Abd al-Wahhab an-Nuwayri. Służył on w administracji armii mameluckiego sułtana. Jest autorem *Nihayat Al-Arab fi Funun Al-Adab*⁴⁷.

Tematykę islamizacji Nubii porusza arabski myśliciel i historyk Ibn Chaldun (1332-1406), a właściwie ‘Abd ar-Rahman b. Muhammad Ibn Khaldun Wali ad-Din at-Tunisi al-Hadrami al-Isbili al-Maliki. Uchodzi on za prekursora arabskiej filozofii, historii oraz socjologii. Jest autorem *Historii Arabów (Kitab el-‘Ibar)*⁴⁸.

Wiele cennych informacji o Nubii pozostawił Al-Makrizi żyjący w latach 1364-1442 (Abu-l-‘Abbas Ahmad b. ‘Abdalla b. ‘Ali b. Muhmmad al-Husayani Taqi ad-din al-Maqrizi)⁴⁹. Był egipskim encyklopedystą i historykiem. Pracował w służbie rządowej. Był kaznodzieją w Kairze, gdzie zmarł. Korzystał z wielu wcześniejszych opracowań. Jest autorem dzieł: *Al Khitat*, *Kitab al-Muqaffa*, *Kitab as-suluk li-ma’rifat duwal al-muluk*, *Adh-dhahab-al Masbuk*⁵⁰. Jego zarys historii zawiera sporo nieścisłości, a podawane przez niego informacje nie są rzetelne. Szczególnej wartości są jednak aktualne mu fakty historyczne z przełomu XIV i XV wieku. Starsze dane czerpał m.in. z niezachowanych pism Selima al-Asuaniego⁵¹, np. dotyczące X wieku⁵².

Autorem wartym odnotowania jest pochodzący z Kordoby podróżnik i dyplomata Leo Africanus (Al-Hasan ibn Muhammad al-Wazzan al-Zaiyati; zm. w 1552 r), który zwiedzał m.in. Afrykę Północną w latach 1492-1526. W dziele o tym kontynencie pisze m.in. o swoim pobycie w Nubii oraz Dongoli. Odnotowuje, że zamieszkujący ją wyznają chrześcijaństwo, ich biskupi jeżdżą do Rzymu, a na ścianach kościołów widnieją wizerunki świętych. Królestwo Nubii jest gęsto zaludnione. Dongola miała wtedy ok. 10 tys. domów. Kwitł handel z ościennymi ludami. Uprawiano różne zboża oraz trzcinę cukrową⁵³.

Warto także wspomnieć o tureckim podróżniku, który nazywał się Evlija Çelebi (1611-1682). Napisał on 10-tomowe dzieło *Seyahatname*, czyli *Księgę podróży*. Był m.in.

⁴⁶ J. Vantini, *The Excavations...*, ss. 416-422.

⁴⁷ G. Vantini, *Oriental sources...*, s. 467.

⁴⁸ J. Vantini, *The Excavations...*, ss. 100-110; G. Vantini, *Oriental...*, s. 547; G. Vantini, *Christianity...*, s. 197.

⁴⁹ G. Vantini, *Oriental sources...*, s. 585.

⁵⁰ Tamże, s. 723.

⁵¹ G. Troupeau, La „Description de la Nubie” d’al-Uswani, *Arabica* 1, 1954, ss. 276-288.

⁵² B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 90-91.

⁵³ Tamże, ss. 91-93.

w Egipcie i Sudanie. W roku 1673 r. dotarł do Dongoli. Spisał swoje spostrzeżenia związane z tym miejscem⁵⁴.

2. 3. Wyprawy misjonarzy

Pierwsze z pism to *Historia Hierosolymitana* pisana w latach 1121-1158 przez mnicha Alberta z Aix. Opisuje on I wyprawę krzyżową (lata 1096-1099). Wspomina o tym, że Nubijczycy brali w niej udział.

Inne informacje można znaleźć w dziełach cystersa Alberyka (zm. ok. 1252 r.) kronikarza wypraw krzyżowych, w których zajmuje się m.in. liturgią i wspomina o jej nubijskiej odmianie⁵⁵.

Świadectwo o Kraju Kusz znajduje się u hiszpańskiego Żyda Benjamina z Tudeli, który w II połowie XII wieku wybrał się w podróż, by policzyć wszystkich swoich pobratymców, także tych z diaspory w Nubii. Zebrał również informacje o Nubijczykach. Spisał swoje spostrzeżenia po hebrajsku ok. roku 1173⁵⁶.

Różnego rodzaju wzmianki o Nubii znajdujemy wśród pism mnichów od XIII do XVI wieku, którzy pochodzili z wielu klasztorów. Są to relacje dotyczące głównie organizacji kościelnej na tych ziemiach. Byli to m.in.: Giovanni da Carignano (ok. 1250-1329), kapłan i kartograf z Genui; Jourdain Catalani de Severac (Jordanus), kataloński dominikański misjonarz (zm. ok. 1330 r.); Bartłomiej z Tivoli (zm. ok. 1350); Symeon Semeonis, XIV-wieczny franciszkański mnich z Irlandii, który w dziele *Itinerarium Simonis Semeonis et Hugonis Illuminatoris* m.in. opisuje Egipt; Luis de Pármo (1545-1608), inkwizytor z Toledo.

Ciekawym źródłem jest XIV-wieczne *Libro del Conocimiento* nieznanego z imienia franciszkanina, który prowadził dosyć intensywną akcję ewangelizacyjną we wschodniej Afryce w Nubii i Etiopii. Inny franciszkanin, Francisco Alvarez, żyjący na przełomie XV i XVI stulecia, pisze o nubijskich chrześcijanach⁵⁷.

⁵⁴ Tamże, s. 95.

⁵⁵ J. Vantini, *The Excavations...*, ss. 125-126.

⁵⁶ Tamże, ss. 126-127.

⁵⁷ Tamże, ss. 130-138.

2. 4. Podróżnicy, historycy

Kolejnych świadectw dostarcza relacja, którą pozostawił David Reubeni (zm. ok. 1540 r. w Hiszpanii). Był Żydem, który w roku 1524 przybył do Włoch. Napisał po hebrajsku książkę *Podróże*. Miał dotrzeć do Sennar i Soba⁵⁸.

Charles-Jacques Poncet (1655-1706) to francuski aptekarz i chirurg, który rezydował w Kairze. Wysłany został z misją, by wyleczyć cesarza Etiopii Iyasu I i jego syna z trądu. Opisał królestwa Dongoli (dotarł tam 13 października 1699 r.), Sennar i Fundż w dziele *A Voyage to Aethiopia made in the Years 1698, 1699 and 1700. Describing particularly that the famous Empire as also the Kingdoms of Dongola, Sennar, part of Egypt, etc*, które ukazało się po jego śmierci w roku 1709⁵⁹.

Innego rodzaju charakterystykę Nubii przekazał potomnym Theodore Krump (1660-1724), bawarski franciszkanin. W swoim dziele *Hoher und Fruchtbare Palm-Baum* wydanym w roku 1710 opisuje faunę tego kraju. Znajdujemy tam także wiele wiadomości topograficznych i historycznych⁶⁰.

Szczegółowy dziennik podróży kraju sporządził francuski przyrodnik i mineralog – Frédéric Caillaud (1787-1869). To następny podróżnik, który zwiedził Egipt, Nubię. Swoje wrażenia opisał w *Voyage à Meroe, au Fleuve Blanc, au-delà de Fazoql, dans le midi du Royaume de Sennar, a Syouah et dans cinq autres Oasis; fait dans les années 1819, 1820, 1821 et 1822*⁶¹.

Zainteresowanie Egiptem, Nubią znacznie wzrosło po wyprawach Napoleona Bonapartego. Pierwsza odbyła się już w 1798 r. Co ważniejsze, wzięli w niej udział – oprócz jednostek wojskowych – naukowcy, badacze, artyści. W ten sposób udało się przybliżyć ten odległy świat Europejczykom. Po ekspedycji wydano *Description de l'Égypte* składające się z 12 tomów z planszami, których twórcą był Dominique Vivant Denon. Dzieło ukazało się w latach 1809-1822. To właśnie dzięki cesarskim wyprawom rozpoczęto wykopaliska oraz dokumentację rysunkową znalezisk. Oczywiście prace te nie zawsze kończyły się tak jak współcześnie, wiele zabytków było rozkradanych czy niszczonech⁶².

⁵⁸ G. Vantini, *Oriental sources...*, ss. 745-757.

⁵⁹ B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 97-98.

⁶⁰ Tamże, ss. 99-101.

⁶¹ Tamże, ss. 106-108.

⁶² Napoléon Bonaparte (z rozkazu Jego Królewskiej Mości Napoleona Wielkiego), *Description de l'Égypte ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française*, 9 vol. tekstu, 10 vol. plansz, 1 atlas, Paris, Impr. Impériale, 1809-1826, reprint: New York 1997.

Anglikański ksiądz, George Waddington (1793-1869), który był historykiem Kościoła, podróżnikiem, magistrem sztuki, doktorem teologii, to kolejny autor piszący o Nubii. W roku 1822 z duchownym Bernardem Handburym (1793-1833), wraz z armią Muhammada Alego, uczestniczyli w podboju Sudanu w 1820 r. Zainspirowani wcześniejszą wyprawą Napoleona podążali za wojskiem. Opublikowali *Dziennik z podróży do Etiopii, z Wadi Halfa aż do Meroe*. Dzieło było zilustrowane siedemnastoma rysunkami autorstwa G. Waddingtona⁶³.

Brytyjski egiptolog i podróżnik John Gardner Wilkinson (1797-1875), zwany „ojcem brytyjskiej egiptologii”, spędził 12 lat w Egipcie i Nubii. Nie spisywał swoich wspomnień, lecz zachowywał je na rysunkach i akwarelach, które obecnie są przechowywane w Bodleian Library w Oxfordzie⁶⁴.

Inżynier kanału sueskiego, odkrywca, geograf z Francji – Louis Maurice Adolphe Linant de Bellefonds (1799-1883) też zwiedzał Egipt. W 1821 r. podróżował do Fajum, a potem do Nubii: Musawwarat es-Safra, Naga. Dotarł także do Wadi Halfa, Starej Dongoli, Meroe⁶⁵.

James Bayard Taylor (1825-1878) to amerykański podróżnik i dyplomata, który również pisał o Nubii. W latach 1851-1852 był w Sudanie (także w Chartumie i Dongoli). Swoje spostrzeżenia opublikował w *Life and Landscapes from Egypt to the Negro Kingdoms of the White Nile* w 1852 r.⁶⁶.

Pierwszą naukową wyprawę na te tereny przedsięwziął Karl Richard Lepsius (1810-1884) – niemiecki egiptolog i filolog. Przebywał w Egipcie i Nubii w latach 1842-1845. Był m.in. na File, w Abu Simbel, Meroe, Dongoli, Dżebel Barkal, Sennarze, dokumentując widoczne zabytki architektury licznym materiałem ilustracyjnym. Wyniki swych badań opublikował w 1849 r. w 12 tomach *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien nach den Zeichnungen der von Seiner Majestät dem Koenige von Preussen, Friedrich Wilhelm IV, nach diesen Ländern gesendeten, und in den Jahren 1842–1845 ausgeführten wissenschaftlichen Expedition auf Befehl Seiner Majestät*⁶⁷.

Początkowo siłacz i cyrkowiec – Włoch Giovanni Battista Belzoni (1778-1823) – to następny podróżnik, entuzjasta oraz miłośnik Egiptu. Poszukiwanie zabytków i eksploracje prowadził w wielu miejscach, m.in. w Edfu, na Elefantynie, File czy w Abu Simbel. Odkrył np. grobowiec Setiego I w Dolinie Królów, a do Londynu dostarczył ważącą prawie 8 ton

⁶³ G. Waddington, B. Hanbury, *Journal of a Visit to some Parts of Ethiopia*, London 1822.

⁶⁴ B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 119-120.

⁶⁵ Tamże, ss. 110-111; M. Shinnie (red.), *Linant de Bellefonds. Journal d'un voyage à Méroé*, SASOP 4, Khartoum 1958.

⁶⁶ B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 120-121.

⁶⁷ Tamże, ss. 116-117.

statuę Ramzesa II. Badał także piramidy w Meroe. Jego wykopaliska przypomniały raczej poszukiwanie skarbów niż prace archeologiczne⁶⁸.

2. 5. Polscy podróżnicy i badacze Nubii

Do Nubii udał się Józef Julian Sękowski (1800-1858), autor książki *Fantastyczne podróże*. Jego wyprawa trwała 7 miesięcy. Opisał swój wyjazd z wyspy File w 1821 r.⁶⁹, a odwiedził: Szellal, Dabod, Dehmit, Dżebel Silsilę, Tafę, wyspę Darmus, Kalabszę, Abu Hor, Dendur, Kosztemmę, Dakkę, Kuban, Kurtę, Maharraqę, Wadi es-Sebu'a, Malki, Szeraba, Amadę, Derr, Kasr Ibrim, Abu Simbel, Lamule, Ukma, Kulb, Amara, Kokka. Przepłynął Nilem obok, ale nie zobaczył Faras, Dżebel Adda, Serry. Sękowski opisuje to, co widział, czyli: zabytki, życie codzienne, jedzenie itd. Warto zwrócić uwagę na fakt, że ten obieżyświat zastał praktycznie wszystkie świątynie i miejsca w ich ówczesnym stanie na ponad wiek przed ich przeniesieniem w związku z Akcją Nubijską⁷⁰.

Kolejną osobą, która pozostawiła swoje wspomnienia z Nubii, jest Teodor Kotschy (1813-1866). Jako botanik był uczestnikiem wyprawy do Nubii na przełomie lat 1837/1838 zorganizowanej przez wspomnianego wcześniej K. R. Lepsius⁷¹.

Bardzo istotną osobistością w badaniach nubijskich był hr. Aleksander Branicki (1821-1877). Był podróżnikiem, kolekcjonerem i botanikiem, a co ważniejsze – to właśnie on zorganizował i uczestniczył w trzech misjach do Nubii w latach 1857/1858, 1863/1864, 1872/1873 (na pewno dotarł do Chartumu). Podczas nich zebrał i opisał wiele roślin i zwierząt. Zgromadził także artefakty bezpośrednio związane ze sztuką czy religią, np. sarkofagi, które przekazał m.in. do Muzeum Starożytności Uniwersytetu Warszawskiego. Okazy fauny podarował Gabinetowi Zoologicznemu Uniwersytetu Warszawskiego. W wyprawach, którym przewodził, brali również udział: Aleksander Branicki, Konstantyn Branicki, Henryk Dziedzicki i Ignacy Wysocki.

Być może w tych eskapadach brał też udział Antoni Waga (1799-1890). Ten wybitny podróżnik, przyrodnik oraz pedagog eksplorował Nubię w roku 1863 r. wraz z Aleksandrem i Konstantynem Branickimi. Razem rok później dotarli do Chartumu. Waga jako ornitolog

⁶⁸ G. B. Belzoni, *Narrative of the operations and recent discoveries within the pyramids, temples, tombs, and excavations, in Egypt and Nubia*, 2 vols., London 1820.

⁶⁹ J. Śliwa, *Józef Julian Sękowski, Podróż w Nubii i wyższej Etiopii 1821*, Kraków 2018, s. 1.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków 2019, s. 138.

i entomolog zajmował się przede wszystkim opisem ptaków i owadów występujących na tych terenach⁷².

Tomasz Bartmański (1797-1880) to następny Polak wart odnotowania. Był jednym z najlepszych inżynierów swoich czasów. Brał udział w powstaniu listopadowym. Był w Nubii w roku 1843 r. w ramach francuskiej ekspedycji naukowej, której celem było znalezienie źródeł Nilu. Pisał o tej i innych wyprawach w różnych czasopismach. Niestety, jego niepublikowane notatki zaginęły podczas II wojny światowej⁷³.

Inny Polak, który był w Nubii i przelał swoje wspomnienia na papier, to Leon Cienkowski (1822-1887). W swoich notatkach relacjonuje podróż z Egiptu do Nubii. Kreśli obraz Nubijczyków, używanych przez nich kosmetyków, dzbanów, tamtejszej kuchni, skał, zwierząt oraz Nilu: „Otóż i krokodyl (el tymasch) na piasku u brzegu grzeje się na słończku; przepłynął statek i wrzask podróżnych ledwo go z błogiego snu ocknął”. Cienkowski opisuje podróż do: Korosko, Wadi Halfa, Dongoli, ed-Debby, Abu Hamed, Abadija, Berber Chartumu, Abisynii. Omawia również stan powietrza, klimat, ubrania, karawany, święta, śluby. Podaje odległości między poszczególnymi miastami i miejscami, współrzędne geograficzne⁷⁴.

Ignacy Żagiell (1826-1891) to prawdziwy obieżyświat, który jako wybitny lekarz i przyrodnik (także pisarz) pracował w Indiach czy w Turcji. W 1861 r. wraz z Michałem Tyszkiewiczem odbył podróż do Egiptu, docierając do Dolnej Nubii. Prawdopodobnie zwiedził również Abu Simbel⁷⁵. Swoje wrażenia opisał w roku 1865 r. w książce pt. *Podróż historyczna po Abisynii, Adel, Szoa, Nubii, u źródeł Nilu, z opisaniem jego wodospadów, oraz po krajach podrównikowych; do Mekki i Medyny, Syrii i Palestyny, Konstantynopolu i Archipelagu*. Została ona opublikowana w 1884 r. w Wilnie. Wspomina w niej m.in. swój pobyt w Starej Dongoli. Został tam przyjęty przez księcia Osmana-Beja. Miał również otrzymać muflona, strusia, krokodyla oraz zgodę na polowanie. Jednak książę, aby nie męczyć koni, odwołał polowanie na strusie⁷⁶.

Wspomniany hr. Michał Tyszkiewicz (1828-1897) to znany kolekcjoner dzieł sztuki. Zgromadzone przez niego artefakty są rozproszone w kolekcjach muzealnych zarówno

⁷² Tamże, s. 27-32; B. Żurawski, The Polish in Sudan, *GAMAR* 1, 1998, s. 145; S. Szafranski, The Beginnings of Polish African Studies, *GAMAR* 6, 2010, s. 205.

⁷³ J. Śliwa, *Starożytny Egipt...*, s. 12.

⁷⁴ L. Zinkow, *Kto nie widział Kairu, nie widział piękności świata... Egipt w relacjach polskich podróżników drugiej połowy XIX wieku*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011, ss. 55-106; B. Żurawski, The Polish in Sudan..., s. 145.

⁷⁵ J. Śliwa, *Starożytny Egipt...*, ss. 345-346.

⁷⁶ B. Żurawski, Dongola..., ss. 123-124.

w Europie, jak i w Stanach Zjednoczonych. To archeolog amator, znawca sztuki starożytnej, który (razem z podróżnikiem Ignacym Żagiellem) na przełomie 1861/1862 r. był w Nubii⁷⁷. Owocem jego wyprawy był *Dziennik podróży do Egiptu i Nubii*, który po raz pierwszy opublikował w Paryżu w roku 1863. Jak na bogatego arystokratę przystało, podróżował po świecie prywatnym statkiem z własną obsługą i zwierzętami⁷⁸. Jeśli chodzi o Nil, w swoich notatkach opisuje drogę do Asuanu, w tym roślinność, zwierzęta, ludzi, klimat i krajobraz. Portretuje również Asuan i okolice I katarakty, życie codzienne, jazgot tragów itd. Píše: „Dla przebycia katarakt potrzebny jest wiatr północny, gdyż bez pomocy żagli żadna siła nie jest dostateczną do zwalczenia potęgi i siły prądu Nilu, który szumnie długim i wąskim przejściem pomiędzy granitowymi skałami wypływa z Nubii na żyzne płaszczyny Górnego Egiptu, z przyczyny więc braku wiatru, poranek cały zostać musimy w Asuanie”. Charakteryzuje wyspę File, Nubijczyków i ich prace związane z obsługą transportu wodnego. Odmalowuje również Dolną Nubię i Abu Simbel⁷⁹.

Pierwszym polskim egiptologiem z prawdziwego zdarzenia, który zawitał także do Nubii, był przedwcześnie zmarły na gruźlicę Tadeusz Smoleński (1884-1909). W Egipcie studiował archeologię oraz hieroglify. Pisał m.in. o Ramzesie II, opracowując inskrypcje w świątyni w Beit el-Wali. Brał udział w austro-węgierskiej wyprawie naukowej do Szaruna i Gamhud. Część znalezionych wtedy przez niego antropoidalnych sarkofagów podarował krakowskiej Akademii Umiejętności. Dziś można je podziwiać w Muzeum Archeologicznym w Krakowie⁸⁰.

Karol Hadaczek (1873-1914) mógł pójść śladem Smoleńskiego. Jako znakomity archeolog (specjalizował się w starożytnej Grecji), profesor Uniwersytetu Lwowskiego miał m.in. uczestniczyć w badaniach w Nubii w ramach misji austriackiej. Niestety, nie udało mu się tam dotrzeć, a zmarł śmiercią samobójczą (zastrzelił się) z powodu załamania nerwowego⁸¹.

Kolejną osobistością, która udała się nad Nil i jednocześnie miała artystyczną duszę, był Tadeusz Ajdukiewicz (1852-1916). W 1877 r. odbył podróż do Nubii i jako utalentowany

⁷⁷ J. Śliwa, *Starożytny Egipt...*, s. 318.

⁷⁸ E. Hoff, *Turyści przedsiębiorcy, kuracjusze. Polacy w Gizie i Heluanie w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Warszawa 2016.

⁷⁹ A. Niwiński, *Egipt zapomniany, czyli Michała hr. Tyszkiewicza dziennik podróży do Egiptu i Nubii (1861-1862) oraz 180 rycin z XIX wieku*, Warszawa 1994, ss. 309-336; S. Szafrąński, *The Beginnings of Polish African Studies...*, s. 202.

⁸⁰ J. Śliwa, L. Zinkow, *Tadeusz Smoleński 1884-1909. Pisma naukowe i publicystyczne*, Kraków 2010; S. Szafrąński, *The Beginnings of Polish African Studies...*, s. 202.

⁸¹ J. Śliwa, *Starożytny Egipt...*, s. 92.

malarz pozostawił dzieła przedstawiające zabytki i pejzaże, które znajdują się m.in. w Lwowskiej Galerii Sztuki⁸².

Następny badacz, który ma w swoim dorobku osiągnięcia na polu eksploracji Egiptu i jednocześnie uznawany jest za twórcę tzw. polskiej szkoły archeologii, to związany z Uniwersytetem Jagiellońskim Piotr Ignacy Bieńkowski (1865-1925). Jako archeolog klasyczny brał udział w austriackiej wyprawie do Dolnej Nubii w Kuban podczas sezonu wykopaliskowego w na przełomie 1910/1911 r. Kierował tam pracami związanymi z klasztorem koptyjskim, badania nad Grupą C, a zbiory, które zostały mu przydzielone, przekazał wspomnianej Akademii Umiejętności, którymi dziś szczyci się Muzeum Archeologiczne w Krakowie⁸³.

Również w swoich notatkach ślad pobytu w Asuanie zostawił dziennikarz i podróżnik Stefan Nestorowicz (1851-1931). „Sam Asuan nie posiada nic ciekawego, miasto to nawet nie wygląda na siedzibę Arabów, a natomiast stanowi punkt zborny wojsk angielskich i zarazem magazyn armii czynnej. Za to okolice przepiękne”⁸⁴. Dotarł do I katarakty. Widział świątynie w File, Dabod, Kalabsza, Beit el-Wali, Dendur, Dakka, obiekty kultu w Maharraqa i Korosko. Tak pisze o Nubii: „Pod względem sposobu uprawiania ziemi, gatunków roślin Nubia niczym nie różni się od Egiptu; to samo odnosi się do hodowli inwentarza domowego; trzciny tylko cukrowej nie plantują Nubijczycy, dla braku większych obszarów pól urodzajnych, a nadto rzadko daje się tutaj spotkać bawoły, natomiast więcej krów”⁸⁵. Dotarł do Abu Simbel i Wadi Halfa, widział domy sudańskie, które opisuje, zestawiając je z domami egipskimi i wskazując różnice.

Przez Afrykę, wzdłuż Nilu, przez Sudan podróżował inny nasz rodak Kazimierz Nowak (1897-1937)⁸⁶. Należy podkreślić, że swoją wyprawę odbył na rowerze. To prawdziwy obieżyswiat, fotograf i korespondent, pionier rodzimego reportażu. Można powiedzieć, że zwiedził cały Czarny Ląd. Swoje zaś obserwacje i wrażenia opublikował w książce *Rowerem i pieszo przez Czarny Ląd. Listy z podróży afrykańskiej z lat 1931-1936*⁸⁷.

Kazimierz Teofil Pochwalski (1855-1940) – artysta malarz i pedagog – jest następnym Polakiem, który zwiedził Egipt. Miało to miejsce w 1886 r. Był tam z Andrzejem Potockim

⁸² Tamże, ss. 4-5.

⁸³ J. Śliwa, *Starożytny Egipt...*, s. 19.

⁸⁴ Cyt. za: L. Zinkow, *Kto nie widział Kairu...*, ss. 234-256.

⁸⁵ Tamże, ss. 247-248.

⁸⁶ M. P. Plichowie, *Wielcy podróżnicy, którzy odkrywali świat. 33 polarników, antropologów, badaczy Syberii, naukowców...*, Warszawa 2016, ss. 344-357.

⁸⁷ Por. K. Nowak, *Rowerem i pieszo przez Czarny Ląd. Listy z podróży afrykańskiej z lat 1931-1936*, Poznań 2013.

oraz Marią i Zdzisławem Tarnowskimi. Dotarł również do Nubii. Z tej wyprawy pozostawił serię szkiców⁸⁸.

Na koniec warto wspomnieć, że w 1939 r. Kazimierz Michałowski był w Chartumie, gdzie otrzymał propozycję od A. J. Arkella dotyczącą wykopalisk w Soba⁸⁹.

2. 6. Archeolodzy i inni badacze

Na początku XX wieku podstawową publikacją o Sudanie była *The Egyptian Sudan*, którą opracował Ernest Alfred Wallis Budge (angielski egiptolog, filolog i orientalista). Została ona wydana w 1907 r. i zawiera m.in. obszerny wykaz źródeł⁹⁰. Jak wspomniano, Budge jest także autorem pierwszego opracowania dziejów Nubii⁹¹.

Angielski archeolog i architekt, G. Somers Clarke (1841-1926), pracował w Egipcie wraz z A. H. Sayce'em i F. W. Greenem. Razem podróżowali poprzez Sudan w latach 1909-1910. Clarke sporządził pierwszą monografię opisującą architekturę Nubii. Jest także autorem monografii o fortecach z okresu Średniego Państwa w Nubii⁹².

Brytyjski dworzanin, żołnierz, generał, major Albert Edward Wilfrid Gleichen (1863-1937) brał udział w kampanii przeciw mahdystom w 1896 r. Przekazał informacje na temat swojego pobytu w Nubii z lat 1884-1885 w publikacji *With the Camel Crops up the Nile*, gdzie opisał wrażenia ze swojej pierwszej podróży⁹³.

John Winter Crowfoot (1873-1959) to brytyjski archeolog, który ćwierć wieku spędził w Egipcie i Sudanie. W latach 1914-1926 z ramienia rządu brytyjskiego nadzorował edukację w Sudanie. Swoje spostrzeżenia opublikował m.in. w książkach *Early Days, 1903-1931* w roku 1954 oraz *Sudan Church Notes* z roku 1907. Wspólnie z F. LL. Griffithem wydał materiały z prospekcji archeologicznej w 1911 r. *The Island of Meroe and Meroitic*.

⁸⁸ J. Śliwa, *Starożytny Egipt...*, s. 222.

⁸⁹ B. Żurawski, *The Polish in Sudan...*, s. 146

⁹⁰ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 71-90. Por.: E. A. W. Budge, *Cook's Handbook for Egypt and the Egyptian Sūdān*, London 1905; E. A. W. Budge, *Annals of Nubian Kings: With a Sketch of the History of the Nubian Kingdom of Napata*, London 1912; E. A. W. Budge, *A History of Ethiopia: Nubia & Abyssinia, according to the Hieroglyphic Inscriptions of Egypt and Nubia and the Ethiopian Chronicles*, 2 vols., London 1928.

⁹¹ B. Żurawski, *Dongola...*, s. 128.

⁹² Tamże, ss. 132-133; S. Clarke, *Christian Antiquities in the Nile Valley*, Oxford 1912; S. Clarke, *Ancient Egyptian Frontier Fortresses*, *JEA* 3, 1916, ss. 155-179.

⁹³ B. Żurawski, *Dongola...*, ss. 126-127.

Inscriptions, Part 1: Sôba to Dangêl. Napisał małą monografię okresu chrześcijańskiego w Nubii *Christian Nubia* w 1927 r., którą można uznać za pionierską pracę na ten temat⁹⁴.

Innym badaczem piszącym o Nubii jest Osbert Guy Stanhope Crawford (1886-1957). Był brytyjskim archeologiem. Podjął prace wykopaliskowe w Džebel Moya w południowej części prowincji Džezira. Uważany jest za pioniera archeologii lotniczej. Opublikował na ten temat *Air-photography for archaeologists*. Praca ta stała się pierwszym podręcznikiem na świecie do interpretacji zdjęć lotniczych. Pierwszy raz był w Sudanie w latach 1913-1914. Po raz kolejny zawitał na te tereny w latach 1950-1951 r. Swoje obserwacje zawarł w dziele *The Fung Kingdom of Sennar*. Prowadził prospekcje twierdz i kościołów w środkowym przebiegu Nilu⁹⁵.

Przed utworzeniem Sudańskiej Służby Starożytności w działalność organizacyjną dotyczącą ochrony zabytków był zaangażowany od roku 1904 John Winter Crowfoot (1873-1959). Pełnił funkcję Zastępcy Dyrektora Departamentu Edukacji Rządu Sudanu. W 1905 r. uchwalono pierwszą ustawę regulującą prace archeologiczne oraz zakaz nielegalnego wywozu zabytków.

Pierwszym komisarzem (praktycznie dyrektorem Służby Starożytności) ds. archeologii i antropologii w Sudanie był wspomniany Anthony John Arkell (1898-1980), który objął to stanowisko w 1939 r. Zajmował się głównie okresem prehistorycznym we Wschodniej Afryce. Badał Meroe z ramienia Sudańskiej Służby Starożytności i publikował raporty z jej prac w latach 1939, 1944, 1945, 1946⁹⁶. Jest autorem wielu artykułów specjalistycznych w *The Sudan Notes and Records (SNRec)*. Wyniki badań Arkella prowadzone w Chartumie, esz-Szaheinab stworzyły podstawy wiedzy o prehistorii Sudanu. Założył organ Sudańskiej Służby Starożytności w 1953 r. – *Kush: Journal of the Sudan Antiquities Service*. Były tam publikowane roczne raporty ze wszystkich ekspedycji działających w Sudanie. Jedną z jego zasług dla historii było przechowanie, rozpakowanie i skatalogowanie kolekcji Williama Matthewa Petriego (1853-1942). W jej skład wchodziło 800 skrzyń. Praca zajęła mu aż 14 lat.

Po A. J. Arkellu w roku 1948 na stanowisko komisarza ds. archeologii i antropologii powołano Petera Lewisa Shinniego, a po odzyskaniu niepodległości przez Sudan w 1956 r. zastąpił go Jean Vercoutter (prowadził wtedy wykopaliska w Wad ban Naga, gdzie badał

⁹⁴ Tamże, ss. 128-131. Następna monografia tego rodzaju powstała dopiero w 1954 r. (P. L. Shinnie, *Medieval Nubia*, Museum Pamphlet 2, Khartoum 1954).

⁹⁵ B. Żurawski, Dongola..., ss. 137-139; O. G. S. Crawford, *Castles and Churches in the Middle Nile Region*, SASOP 2, Khartoum 1953.

⁹⁶ B. Żurawski, Dongola..., s. 135.

pałac meroicki)⁹⁷. W 1961 r. stanowisko to przeszło w ręce Sudańczyków. Pierwszym dyrektorem został Thabit Hassan Thabit, który sprawował swoje obowiązki przez całą Akcję Nubijską. W tych latach został utworzony inspektorat w lokalnym muzeum w Wadi Halfa (*Nubian Office*). Został powołany, aby ułatwić misjom archeologicznym prace w terenie. W tamtych czasach wielkim osiągnięciem było otwarcie Muzeum Narodowego w Chartumie w 1972 r. oraz włączenie się w Akcję Nubijską, kampanię UNESCO.

Wspomniany brytyjski archeolog i afrykanista P. L. Shinnie⁹⁸ prowadził prace w Amara West⁹⁹, w dolinie Nilu, a także w Soba¹⁰⁰, el-Ghazali¹⁰¹, Tanqasi¹⁰², a od lat 60. w Meroe. Jego zainteresowania obejmowały także badania filologiczne języka nubijskiego. W 1959 r. został szefem archeologii na Uniwersytecie w Ghanie, a następnie na Uniwersytecie Calgary w Kanadzie. Włączył się wraz ze swoimi pracownikami w Akcję Nubijską. Odkopano wtedy średniowieczne osadę Debeira West (Hammam al-Farki). Następnie badał Meroe.

Duży wpływ na chronologię historii Nubii miał wymieniony już egiptolog, językoznawca, archeolog z Wielkiej Brytanii Francis Llewellyn Griffith (1862-1934). Prowadził prace wykopaliskowe w Faras w latach 1909-1911, gdzie badał głównie nekropole meroicką, a na podstawie znalezisk (głównie ceramika) zaproponował pierwszą chronologię okresu meroickiego w Nubii. Odczytał także pismo meroickie¹⁰³. W Faras zajmował się też zabytkami architektury okresu chrześcijańskiego. Badał również świątynię meroicką w Sanam i mały kościół w Abd el-Gadir.

Jednocześnie nad architekturą chrześcijańską Nubii pracował Geoffrey Mileham z Uniwersytetu w Pensylwanii. Podjął on w imieniu tego uniwersytetu wykopaliska w Faras, gdzie przebadał już odkopane kościoły – północny i południowy – na pustyni. Później brał udział także w wykopaliskach prowadzonych przez F. Ll. Griffitha z Uniwersytetu w Oksfordzie na tym terenie, gdzie szczególnie zajął się konstrukcją budowli¹⁰⁴. Jednocześnie Uniwersytet w Pensylwanii podjął prace nad cmentarzyskiem i zabudową postmeroickiego

⁹⁷ J. Vercoutter, Un palais des 'Candaces' contemporain d'Auguste, *Syria* 39, 1962, ss. 263-299.

⁹⁸ Autor znakomitego opracowania *Meroe – A civilization of the Sudan* z roku 1967, wydanego także w tłumaczeniu polskim, oraz opracowania dotyczącego wcześniejszych okresów *Ancient Nubia* z 1965 r.

⁹⁹ P. L. Shinnie, Preliminary Report on the Excavations at Amarah West, 1948-49 and 1949-50, *JEA* 37 (1951), ss. 5-11.

¹⁰⁰ P. L. Shinnie, *Excavations at Soba, Sudan*, SASOP 3, Khartoum 1955.

¹⁰¹ P. L. Shinnie, *Ghazali – A monastery in the Northern Sudan*, SASOP 5, Khartoum 1961.

¹⁰² P. L. Shinnie, Excavations at Tanqasi, 1953, *Kush* 2, 1954, ss. 66-85

¹⁰³ Prowadził badania także nad innymi językami, m.in. staronubijskim. F. Ll. Griffith, Oxford Excavations in Nubia: Faras and Sanam, 1910-13, *LAAA VIII-XV*, 1921-8; F. Ll. Griffith, *The Nubian Texts of the Christian Period*, Berlin 1913; F. Ll. Griffith, Christian Documents from Nubia, *Proceedings of the British Academy*, Oxford 14, 1928, ss. 118-146; F. Ll. Griffith, *Meroitic Inscriptions*, London, EEF, 1911.

¹⁰⁴ G. S. Mileham, *Churches in Lower Nubia* (Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia 2), Philadelphia 1910.

Karanog¹⁰⁵. Brał w nich też udział R. L. Wolley, który przedtem uczestniczył w badaniach w Faras¹⁰⁶.

Wszystkie te ostatnie prace badawcze miały niewątpliwy związek z zagrożeniem dla Nubii z powodu podwyższenia Tamy Asuańskiej w latach 1908-1910. Samą zaś tamę wybudowano w latach 1898-1902. Akcją przedsięwziętą dokładnie z tego powodu w Nubii była pierwsza archeologiczna prospekcja tych terenów prowadzona na odcinku 95 mil od Shellal do Wadi es-Sebu'a i kierowana przez G. A. Reisnera w 1907 r., a w następnym roku przez Ceceil M. Firtha¹⁰⁷. Przebadano 151 cmentarzy, w tym ponad 8 tys. grobów. Na podstawie tych prac wykopaliskowych powstała chronologia dziejów Nubii na grupy kulturowe opracowana przez Reisnera, o czym była wcześniej mowa.

G. A. Reisner, prowadząc badania, odsłonił dotychczas nieznaną kulturę górnej Nubii. Była to Kerma datowana na epokę egipskiego Średniego Państwa i czasy późniejsze. Dokumentacja wykopaliskowa sporządzona przez niego była na najwyższym poziomie, wszelako wnioski dotyczące osady, którą określił jako egipską faktorię handlową, nie zostały się w obecnym stanie badań. Pracował w Džebel Barkal i przy piramidach na królewskich cmentarzach w Nuri. Badał grobowce królewskie w Kurru, cmentarze w Meroe, dzięki czemu przebadał wszystkie nekropole królewskie Kusz od IX do VI wieku n.e. Zajmował się także fortami w Semna i Kumma¹⁰⁸.

Niemiecki egiptolog Georg Steindorff (1861-1951) oprócz badań w Egipcie (Giza) większość aktywności archeologicznej poświęcił Nubii. W 1903-1914 prowadził prace na stanowisku z okresu faraonńskiego w Anibie, siedzibie najważniejszych dostojników administracji egipskiej. Eksplorował także cmentarze z okresu Grup C i A oraz fortecę faraonską.

¹⁰⁵ F. Ll. Griffith, *Karanog: the Meroitic Inscriptions of Shablül and Karanog* (Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia 6), Philadelphia 1911.

¹⁰⁶ Przez te lata przebadano 1691 grobów z Grupy A na 54 stanowiskach; 415 grobów z Grupy B na 21 stanowiskach; 1615 grobów z Grupy C w 44 stanowiskach; 794 grobów z Nowego Państwa na 53 stanowiskach; 1089 grobów z czasów ptolemejsko-rzymskich na 39 stanowiskach; 418 grobów z Grupy X na 28 stanowiskach; 2217 grobów z okresu chrześcijańskich na 39 stanowiskach. Podczas tych prac został wprowadzony sposób dokumentacji wykopalisk, który stał się powszechnie stosowany na całym świecie. W latach 1929-1934 udało się odnaleźć na 9 stanowiskach 17 grobów z okresu chrześcijańskiego; na 20 stanowiskach 1778 grobów z okresu Grupy X; na 29 stanowiskach 585 grobów z okresu meroickiego; na 18 stanowiskach odnaleziono 405 grobów z okresu Nowego Państwa; na 28 stanowiskach odnaleziono 975 grobów z okresu Grupy C; na 1 stanowisku odnaleziono 4 groby z okresu Grupy B; na 15 stanowiskach odnaleziono 218 grobów z okresu Grupy A.

¹⁰⁷ C. M. Firth, *The Archaeological Survey of Nubia. Report for 1908-1909*, vol. 1-2, Le Caire 1912; C. M. Firth, *The Archaeological Survey of Nubia. Report for 1910-1911*, Le Caire 1927.

¹⁰⁸ G. A. Reisner, *Excavations at Kerma*....

Uniwersytet w Liverpoolu reprezentowany przez brytyjskiego archeologa Johna Garstanga (1876-1956) w latach 1909-1914 prowadził prace w ruinach miejskich Meroe¹⁰⁹. Te ważne wykopaliska nie doczekały się jednak oficjalnej publikacji, a ich wyniki znamy jedynie z okresowych raportów.

Następne podwyższanie Tamy Asuańskiej w latach 30. XX wieku spowodowało na nowo zainteresowanie Nubią. Georg Steindorff w roku 1929 powrócił na cztery lata do Aniby. Kontynuowano także kolejną prospekcję archeologiczną terenów Nubii Północnej, poczynając tym razem od Wadi es-Sebu'a aż po granice Sudanu. Prowadzili ją brytyjscy archeolodzy Walter B. Emery (1903-1987) i Laurence P. Kirwan (1907-1999)¹¹⁰, kontynuując poprzednie prace Reisnera. Później wspólnie prowadzili prace wykopaliskowe w Ballana i Qustul w roku 1934 i 1937. Doprowadziły one do odkrycia i zdefiniowania tzw. kultury Grupy X, zwanej później Ballana, i pochówków jej królów z wielką ilością ofiar, także z ludzi. Tuż przed II wojną światową Kirwan przedsięwziął badania w Firka, gdzie znalazł obfity materiał zabytkowy z Grupy X¹¹¹.

Austriacki archeolog H. Junker (1877-1962) prowadził badania w Toszka i Arminna w latach 1911-1912. W El-Kubanija odkrył prehistoryczne grobowce i cmentarze z Grupy C. Udział w pracach brali też: Piotr Bieńkowski, Karol Hadaczek, Tadeusz Wałek¹¹².

Niezwykłe pożyteczną inicjatywę podjął Ugo Monneret de Villard (1881-1954), włoski architekt, językoznawca i historyk. Sporządził on opis wszystkich stanowisk archeologicznych dotyczących czasów okresu chrześcijańskiego w Nubii, poczynając od Asuanu, a kończąc na Chartumie. Zawierał on plany wszystkich struktur widocznych na powierzchni. Praca ukazała się w kilku tomach. Ostatnie dwa o ceramice i malowidłach ściennych wydane pośmiertnie zawierają tylko materiały ilustracyjne¹¹³.

W badaniach archeologicznych w Dzebel Moya pierwsze próby aerofotografii wykopaliskowej przy użyciu latawca podjęła misja Henry'ego Wellcoma (1853-1936)¹¹⁴. Skonstruowano wtedy swoisty latawiec, na którym zamontowano pudło z samoczynnie działającym aparatem skrzynkowym i z wysokości kilkunastu metrów wykonano zdjęcia.

¹⁰⁹ Por. J. Garstang, A. H. Sayce, P. Ll. Griffith, *Meroë, the City of the Ethiopians: being an Account of a First Season's Excavations on the Site, 1909-1910*, Oxford 1911.

¹¹⁰ L. P. Kirwan, *The Oxford University Excavations at Firka*, Oxford 1939; W. B. Emery, L. P. Kirwan, *The Excavations and Survey Between Wadi Es-Sebu'a and Adindan 1929-1931*, Cairo 1935.

¹¹¹ L. P. Kirwan, *The Oxford...*

¹¹² S. Szafrński, *The Beginnings of Polish African Studies...*, s. 202.

¹¹³ U. Monneret de Villard, *La Nubia Medioevale*, Vol. I-IV, IFAO, Le Caire 1935-1957. Inne jego prace to: U. Monneret de Villard, *Storia della Nubia cristiana*, Orientalia Christiana Analecta 118, Roma 1938; U. Monneret de Villard, *La Nubia Romana*, Roma 1941.

¹¹⁴ Prace nad latawcami podjął na nowo w 1984 r. B. Żurawski, Aereo-photographical atlas of Old Dongola and Letti Basin. A personal narrative [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, ss. 49-73.

Dzięki nim odkryto neolityczne pochówki (ponad 3 tys.). W pracach tych uczestniczył również G. O. S. Crawford.

2. 7. Podsumowanie

Wraz z II wojną światową, choć nie dotyczyła ona aż tak bardzo Sudanu, okres wykopalisk w zasadzie się zakończył. Poza aktywnością pracowników Służby Starożytności tylko kilka misji podjęło prace w latach 50. XX wieku. Tyle wiedzano o Nubii w momencie rozpoczęcia Akcji Nubijskiej. Pojawiły się zaledwie cztery monografie poszczególnych okresów, które podsumowują wyniki przedsięwziętych badań: *La Nubia Romana* (1941), *La Nubia Christiana* (1938) U. Monnareta de Villarda, *A History of the Sudan* A. J. Arkella z 1955 r. oraz O. G. S. Crawforda *The Fung Kingdom of Sennar* (1951). Można by do tego dodać raport z wykopalisk G. Reisnera w Kermie (HAS, t. 5-6), traktując go, mimo błędnej tezy, jako monografię tej kultury.

3. Akcja UNESCO ratowania nubijskich zabytków

Niniejszy rozdział przede wszystkim ukazuje etapy zaangażowania UNESCO w zachowanie dla potomnych historycznego dziedzictwa Nubii. Owe działania zostały szczegółowo udokumentowane w raportach UNESCO.

3. 1. UNESCO

Organizację Narodów Zjednoczonych (ang. *United Nations*) powołano do życia 24 października 1945 r. Natomiast 16 listopada 1945 r. w Londynie powstała agenda tej instytucji UNESCO. Podpisano wtedy i ratyfikowano jej konstytucję¹¹⁵. Weszła ona w życie 4 listopada 1946 r. (Polska dołączyła do UNESCO już 6 listopada 1946 r.).

UNESCO (ang. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*¹¹⁶, czyli Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury) to instytucja, która zajmuje się ogólnościową współpracą państw na rzecz kultury, edukacji i nauki. Dbąca o wspólne dobro, piastuje rolę przewodnika w ochronie dziedzictwa ogólnoludzkiego i przyrodniczego¹¹⁷.

Obecnie Zarząd Organizacji, czyli tzw. Konferencja Generalna, to przedstawiciele krajów członkowskich oraz obserwatorzy z innych państw, którzy spotykają się regularnie co dwa lata i omawiają bieżące problemy, dbając o ogólne dobro i korzyści dla społeczeństwa na kolejny okres¹¹⁸. Program zaś jej działalności zawiera się w 17 ogólnych punktach na rzecz zrównoważonego rozwoju¹¹⁹.

¹¹⁵ Konstytucja została ratyfikowana wtedy przez: Australię, Brazylię, Kanadę, Chiny, Czechosłowację, Danię, Dominikanę, Egipt, Francję, Grecję, Indie, Liban, Meksyk, Nową Zelandię, Norwegię, Arabię Saudyjską, Republikę Południowej Afryki, Turcję, Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone.

Za: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

¹¹⁶ Za: <https://en.unesco.org/> (dostęp na: 3.11.2017 r.). Zob.: P. Duedahl, *The History of UNESCO. Global Actions and impacts*, Londyn 2016; J. P. Singh, *United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO)*, Londyn 2011; M. Elfert, *UNESCO's Utopia of Lifelong Learning*, Londyn 2018; Ch. E. M. Pearson, *Designing UNESCO. Art, Architecture and International Politics at Mid-Century*, Londyn 2010; F. Valderrama Martinez, *A history of UNESCO*, Paris 1995.

¹¹⁷ Obecne tematy działalności UNESCO można śledzić na: www.unesco.org/en (dostęp na: 03.11.2017 r.) w zakładce „themes”.

¹¹⁸ Za: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/secretariat/> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

Każdy kraj przynależący do organizacji ma jeden głos w debacie nad rozpatrywanymi sprawami. Szefostwo to dyrektor generalny i powołany przez niego zespół. Od 2009 r. zatrudnienie znalazło tam ok. 2 tys. osób z 170 krajów.

¹¹⁹ Za: <https://en.unesco.org/sdgs> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

W 1958 r. oficjalną siedzibą UNESCO stał się Paryż¹²⁰. Od roku 1946 oficjalnymi językami UNESCO są angielski i francuski. Później doszły inne¹²¹.

UNESCO miało wiele ważnych osiągnięć¹²². Z pewnością należy wspomnieć o tym, że w 1972 r. weszła w życie konwencja związana z ochroną światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Cztery lata potem powstał Komitet Światowego Dziedzictwa, a już dwa lata po tym wydarzeniu na Listę Światowego Dziedzictwa zostały zapisane pierwsze obiekty¹²³.

Podjęto także niewiele później wielką akcję popularyzowania historii, z czego pierwszym zwiastunem w latach 80. była ośmiotomowa *Ogólna Historia Afryki* wydana przez UNESCO¹²⁴. Miała ona charakter popularyzatorski. W ślad za nią opublikowano siedmiotomową *History of Humanity. Scientific and cultural development, v. II: From the third millennium to the seventh century B.C.*

Odnosząc się wyłącznie do obecnego stulecia, warto zwrócić uwagę, że od roku 2002 dzięki staraniom rządu egipskiego – oczywiście we współpracy z UNESCO – powstaje nowa biblioteka w Aleksandrii. 21 kwietnia 2009 r. omawiana organizacja – razem z 32 innymi instytucjami – zainaugurowała Światową Bibliotekę Cyfrową. To portal internetowy¹²⁵, który bezpłatnie udostępnia bardzo często niepowtarzalne materiały ze światowych zasobów bibliotek i archiwów. Znajdują się tam m.in.: bezcenne rękopisy, mapy, wyjątkowe książki, nagrania, druki czy fotografie. Inicjatywą godną odnotowania jest ustanowienie 24 lipca 2012 r. specjalnego funduszu, by ratować miejsca światowego dziedzictwa w Mali, a przede wszystkim kolekcję manuskryptów. Część z nich pochodzi z XIII wieku.

¹²⁰ Za: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/milestones/> (dostęp na: 04.11.2017 r.). W 1952 r. przyjęto powszechną konwencję praw autorskich.

¹²¹ Za: http://www.unesco.org/archives/new2010/en/history_of_unesco.html (dostęp na: 04.11.2017 r.).

Konferencja Generalna używa od roku 1946 języka angielskiego i francuskiego; język hiszpański wszedł do użycia w roku 1950, rosyjski – w 1954 r., arabski – w 1974 r., chiński – w 1980 r. Obrazuje to powiększanie się wpływów owych krajów i regionów oraz koniecznych tłumaczeń na kolejne języki. Zarząd UNESCO od 1946 r. używa języka angielskiego i francuskiego; od 1954 r. zaczęto stosować język rosyjski i hiszpański, a od 1974 r. – arabski, do którego w roku 1977 dołączył język chiński.

¹²² Poglądowy wykaz przedsięwzięć i osiągnięć UNESCO można znaleźć na: <http://www.unesco.pl/unesco/70-lecie-unesco/kalendarium-najwazniejszych-wydarzen-w-historii-unesco/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

¹²³ Za: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/milestones/> (dostęp na: 04.11.2017 r.). W 1984 r. Stany Zjednoczone wycofały się z UNESCO; wróciły do organizacji w roku 2003, jednakże w roku 2019 po raz kolejny ją opuściły ze względu na spór związany z zarządzaniem i finansowaniem przedsięwzięć.

¹²⁴ Za: <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/general-history-of-africa/> (dostęp na: 04.11.2017 r.).

¹²⁵ Strona internetowa tego portalu to: <https://www.wdl.org/en/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

Kolejny projekt pochodzi z roku 2013 i dotyczy ratowania dziedzictwa kulturowego Syrii, w której od 2011 r. toczy się wojna. UNESCO wspiera również uchodźców syryjskich, a także państwa, które udzielają im gościny, m.in.: Irak, Jordanię oraz Liban.

Natomiast w kwietniu 2013 r. organizacja ta przyjęła politykę tzw. Otwartego Dostępu (Open Access). Chodziło bowiem o to, by umożliwić bezpłatny publiczny dostęp do tysięcy jej publikacji. Jeszcze inną – wartą podkreślenia – inicjatywą UNESCO jest ta z 30 września 2014 r.¹²⁶. Jest ona związana z rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ, która potępia jakiegokolwiek próby handlu czy wywozu dóbr kultury do innych państw. Zainicjowano również Plan Działań dla Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Iraku.

Lista osiągnięć UNESCO jest imponująca i nie sposób ich wszystkich wyliczyć. Trzeba jeszcze wspomnieć, że w 2014 r. zainaugurowano powstanie Światowej Biblioteki Naukowej (WLoS)¹²⁷.

Największym sukcesem wszelako było w latach 60. XX wieku podjęcie akcji ratowania zabytków nubijskich – w skrócie nazwaną Akcją Nubijską. Akcja odbiła się najszerzym echem¹²⁸, a to z pewnością najważniejszy skutek działań UNESCO. Wtedy rządy Egiptu i Sudanu zwróciły się z prośbą o pomoc właśnie do UNESCO, by – w związku z budową Wysokiej Tamy pod Asuanem – uchronić liczące 3 tys. lat zabytki i świątynie starożytnej Nubii przed zalaniem spiętrzonymi wodami Nilu pochodzącymi ze sztucznego zbiornika.

Przewidywania bowiem związane z budową tamy zakładały podniesienie tafli wody do 182 m n.p.m. W rzeczywistości skutkowało to utworzeniem jeziora o długości 300 km po stronie egipskiej i ok. 150 km po stronie sudańskiej, tj. między I kataraktą (Asuan) a kataraktą Dal (Akasza w Sudanie)¹²⁹.

Zabytki Nubii już od czasów budowy pierwszej Tamy Asuańskiej podlegały zagrożeniu. Nubia po prostu zawsze była narażona na zalanie. Pierwotną tamę, jak wspomniano, wybudowano w latach 1898-1902. Prace trwały do 1910 r. W latach 1907-1912 odbyło się pierwsze podniesienie wód na tamie, a co za tym idzie – tafla wody sztucznego jeziora podniosła się o 7 m. Niewątpliwie już ta wysokość wody wpłynęła na zatopienie

¹²⁶ Za: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-335247f8-1840-4032-97d3-9bc23dd73f1c> (dostęp na: 08.08.2020 r.) lub <http://www.pma.pl/Irak/historia-i.htm> (dostęp na: 08.08.2020 r.).

¹²⁷ Za: <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/resources/unesco-world-library-of-science/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

¹²⁸ Wykaz przedsięwzięć UNESCO można znaleźć na: <http://www.unesco.pl/unesco/70-lecie-unesco/kalendarium-najwazniejszych-wydarzen-w-historii-unesco/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

¹²⁹ Na czele postawiono takie miejsca do dokumentacji jak: Qasr Ibrim, Dżebel Adda, Sabagura, Ichmind, Szeich Daud.

zabytków oraz terenów możliwych badań archeologicznych na obszarze o długości 150 km od I katarakty do Wadi es-Sebu'a¹³⁰. Podjęto także wykopaliska, m.in. w: Karanog, Aniba, Arminna, Toszka, Faras. Dzięki tym wydarzeniom udało się zinwentaryzować świątynie egipskie na terenie Nubii¹³¹.

Drugi etap podniesienia wód Tamy Asuańskiej odbył się w latach 1929-1934 o kolejne 8 m, co doprowadziło do powiększenia jeziora i częściowego zalania świątyń w Wadi es-Sebu'a oraz zalewania terenów do granicy z Sudanem. Egipski Departament Starożytności postanowił kontynuować wykopaliska na odcinku ponad 200 km. Zainicjowało to następną akcję archeologiczną, serię badań prospekcyjnych, którym przewodniczyli W. B. Emery oraz L. P. Kirwan w ramach misji *Egypt Exploration Society*.

3. 2. Chronologia działań w Akcji Nubijskiej

Już w 1955 r. na wieść o planowanej budowie Wysokiej Tamy (Sadd el-'Ali) Departament Starożytności Egiptu zwrócił się z prośbą do rządów i instytucji do włączenia się w akcję ratowania nubijskich zabytków na zagrożonym regionie. Na prośbę odpowiedziały wtedy: Uniwersytet Aleksandryjski, Niemiecki Instytut Archeologiczny w Kairze, Uniwersytet w Mediolanie. W raporcie z tego czasu uczeni argumentują, że budowa tamy oznacza bezpowrotną utratę archeologicznych pozostałości na tych ziemiach, a wśród nich również i tych, które nie zostały do tej pory przebadane, a nawet zlokalizowane¹³².

Zapora w Asuanie wybudowana w 1902 r. miała początkowo pomieścić 1000 mln m³ wody, co nawadniało 400 000 akrów. Pierwsze podniesienie w 1912 r. zwiększyło jej możliwość do 2 500 mln m³, co dało 400 000 akrów nowej ziemi w Dolnym Egipcie. Gdy podniesiono ją drugi raz do poziomu 121 m, osiągnęła pojemność 5 000 mln m³. Budowa tamy przez Brytyjczyków dla Egiptu w Džebel Awlia w Sudanie w 1938 r. pozwoliła na nawodnienie terenu o powierzchni 700 000 akrów¹³³. O nowym projekcie Taher Abu Wafa

¹³⁰ W. B. Emery, L. P. Kirwan, *The Excavations...*

¹³¹ Publikacje serii: *Temples immergés de la Nubie*, IFAO, Le Caire 1909-1937: G. Maspero, *Rapports relatifs à la consolidation des temples*, 1909; G. Roeder, F. Zucker, *Debod bis Bab Kalabsche*, vol 1-3, 1911-1912; A. M. Blackman, *The temple of Dendur*, 1-2, 1911; H. Gauthier, *Le temple de Kalabchah*, 1-4, 1911, 1914, 1927; H. Gauthier, *Le temple de Ouadi es-Sebouâ*, 1-2, 1912; A. M. Blackman, *The temple of Derr*, 1913; A. M. Blackman, *The temple of Bigeh*, 1915; G. Roeder, *Der Tempel von Dakke*, 1-2, 1930; F. Ll. Griffith, *Catalogue of the Demotic graffiti of the Dodecaschoenous*, 1937.

¹³² Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155962> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

¹³³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000013241?posInSet=60&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 06.04.2019 r.).

pisze następująco: „Projekt stanowi energetyczne podejście do kontrolowania zasobów wodnych Nilu w celu rozszerzenia upraw, produkcji taniej energii wodnej, ochrony przed wysokimi powodziami, poprawy warunków nawadniania i odwadniania, a także rozwoju zasobów rybnych i obiektów rekreacyjnych. Stanowi najbardziej wykonalną i ekonomiczną metodę uzyskania dużej ilości ponadrocznego składowania zmarnowanych wód powodziowych Nilu do wykorzystania w rozszerzaniu upraw i generowaniu dużej ilości energii elektrycznej wymaganej przez współczesną cywilizację”¹³⁴. Tama wraz ze zbiornikiem ma chronić również przed powodziami, które też występowały na tym terenie, m.in. w roku 1946 i 1954. Zbiornik będzie mógł pomieścić 156 000 mln m³ między poziomami 175-182 m n.p.m. Zapora miała również być wykorzystana jako elektrownia. Całkowity koszt budowy Wielkiej Tamy oszacowano na 213 mln funtów szterlingów (GBP)¹³⁵.

W dokumencie zwrócono również uwagę na straty, jakie poniesie ok. 50000 Nubijczyków, którzy zostaną przesiedleni z ziemi stanowiącej dla nich dom. Ustalono, że zostaną przeniesieni w okolice Kom-Ombo, gdzie już budowano dla nich nowoczesne domy zgrupowane w trzech wioskach. Ma powstać 25000 domów. Każdy z nich będzie miał od dwóch do czterech pokoi. Będą przypominały te, które przesiedleńcy muszą opuścić, a rodziny będą otrzymywały je w zależności od ilości członków. Całość przedsięwzięcia wyniesie 6 mln funtów szterlingów (GBP).

Ludność Nubii sudańskiej miano przesiedlić w całkowicie inne miejsce, tj. do prowincji Kassala w pobliżu miejscowości Chasz al-Girba we wschodnim Sudanie. Panują tam inne warunki klimatyczne, a przede wszystkim nie ma Nilu i palm. Przygotowano dla nich domy o konstrukcji z płyt betonowych o hektarze powierzchni łącznie z dziedzińcem¹³⁶.

Na terenie, który miał być zalany, znajdowały się zabytki pochodzące z XV i XII stulecia p.n.e., w tym liczne świątynie z reliefami, wiele świątyń nubijskich zbudowanych nad brzegami rzeki oraz wydrążonych w skałach wraz z inskrypcjami i malowidłami¹³⁷. Raport zawiera przewidywany proces podnoszenia się poziomu wody podczas pierwszego etapu

¹³⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000013241?posInSet=60&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 06.04.2019 r.).

¹³⁵ Tamże.

¹³⁶ F. W. Hinkel, *Exodus...*, ss. 67-74; S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska, *Odkrycie katedry Faras. 60 lat później* [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras. Katedra w piaskach pustyni. Sześćdziesiąt lat po odkryciu Faras*, Warszawa 2021, ss. 10-24; S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska, *Jak było w Faras. Relacja uczestnika wykopalisk*, tamże, ss. 24-70.

¹³⁷ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155954eb.pdf> (dostęp na: 05.11.2017 r.).

budowy tamy. Poziom wody wzrośnie ze 121 m do 133 m, a po zakończeniu inwestycji osiągnie 180 m. Woda rozleje się na kilkaset kilometrów w głąb terytorium Egiptu i Sudanu (odpowiednio ok. 300 i ok. 150 km). W 1964 r. poziom wody osiągnie 125 m¹³⁸.

UNESCO ogłosiło szczególny typ współpracy z Egipskim Departamentem Starożytności i Sudańską Służbą Starożytności, ponieważ one będą głównymi wykonawcami działań ratunkowych.

W Egipcie Departament Starożytności przedsięwziął także trud wykonania map fotogrametrycznych obszaru od Asuanu do granicy z Sudanem w celu określenia zasięgu wodnego zbiornika po wzniesieniu zapory, który miał spiętrzyć wodę wzdłuż Nilu na długości 360 km.

Materiały te miały być uzupełnione stereoskopową dokumentacją fotograficzną. Dokumenty te miały decydować o hierarchii wykopalisk. Były to również wskazówki dla innych specjalistów, którzy zajęliby się tym tematem. W celu koordynacji prac Egipski Departament zorganizował Centrum Dokumentacji i Studiów Historii Sztuki Cywilizacji Starożytnego Egiptu w Kairze (*Centre de documentation et d'études de l'histoire de l'art de la civilisation égyptienne antique*) utworzone w 1955 r. Druga jego siedziba znajdowała się w Luksorze. Głównym konsultantem tej instytucji była prof. Ch. Desroches-Noblecourt (1913-2011) z Luwru¹³⁹. Byli tam także inni specjaliści zagraniczni. Centrum dysponowało statkami, którymi można posłużyć się do badań w Nubii. Instytucja ta początkowo miało spisywać i uzupełniać dokumentację dotyczącą świątyń i innych zabytków, które wstępnie zostały opisane już pół wieku wcześniej¹⁴⁰. Przewidziano wiele trudności w pracach dokumentacyjnych. Istotną rolę odgrywały bowiem warunki klimatyczne, w których będą prowadzone badania. Eksploracji można było dokonywać jedynie w czasie sześciu lub siedmiu tygodni, kiedy to woda po otwarciu starej tamy będzie się obniżała. Praktycznie prace były możliwe w okresie zimy. Ważnym elementem w tego typu projektach było zaplecze materialne, już choćby fundusze na zakup sprzętu czy ochronę negatywów, wyposażenie pomieszczeń – laboratoriów fotograficznych, zapewnienie sprzętu fotograficznego. W tym czasie Departament Starożytności zwiększył nań swoje dotacje z 1 000 do 10 000 funtów egipskich¹⁴¹.

¹³⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000010925?posInSet=46&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

¹³⁹ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155956eb.pdf> (dostęp na: 25.12.2017 r.).

Rząd Zjednoczonej Republiki Arabskiej wznosił budynek, który stał się siedzibą centrum. Było ono finansowane z budżetu Egiptu.

¹⁴⁰ Publikacje serii: *Temples immergés...*

¹⁴¹ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155954eb.pdf> (dostęp na: 11.11.2017 r.).

Ponieważ akcja ratowania zabytków przed zalaniem wodami sztucznego jeziora była trudna i kosztowna, przyjęto, że należy przenieść te zabytki, w przypadku których owa dyslokacja jest możliwa. Inne trzeba pozostawić. Zaczęto przygotowanie, a przede wszystkim planowanie misji przez Centrum Dokumentacji. W ramach budżetu zaplanowano zorganizowanie czterech sezonów pracy na lata 1956-1959, z czego drugi miałyby charakter kontrolny¹⁴².

Centrum Dokumentacji Studiów Historii Sztuki i Cywilizacji Starożytnego Egiptu od początku zajmowało się badaniem i uchronieniem zabytków. Największym problemem były ograniczenia finansowe. W tym kontekście w raporcie odnotowano, że rząd Egiptu, zwanego wtedy Zjednoczoną Republiką Arabską (dalej: ZRA), będzie pomagał w tych przedsięwzięciach, m.in. przez ufundowanie stosownego laboratorium badawczego.

W 1959 r. zlecono ekspertom wybranym przez UNESCO szereg opracowań szczegółowych dotyczących poszczególnych tematów związanych z ochroną zabytków starożytnej Nubii, co zostało spisane i opublikowane 24 września 1959 r.¹⁴³.

Zajęto się wtedy dokumentacją dotyczącą prehistorii opracowaną przez Mustafę Amera oraz ogólnym raportem na temat wykopalisk, który przygotował Departament Starożytności. Pracowano także nad raportem dotyczącym Abu Simbel i File sporządzonym przez A. Coyne'a, G. Knetscha i J. Duffauta, raportem o świątyniach i monumentach pióra P. Gazzoli, raportem dotyczącym przyspieszenia prac badawczych w Centrum Dokumentacji Starożytnego Egiptu. Wyniki wszystkich tych prac były na bieżąco przekazywane władzom archeologicznym. Plan zawierał opis rozwoju poszczególnych etapów pracy, poczynając od wykopalisk z okresu prehistorycznego i ratowania architektury świątyni z Dolnej Nubii. Polegał on na inwentaryzacji zabytków i stanowisk archeologicznych¹⁴⁴.

Akcja dotyczyła 22 świątyni z okresu Nowego Państwa i ptolemejsko-rzymskich usytuowanych głównie w egipskiej części Nubii.

W dokumencie z pierwszego posiedzenia UNESCO ds. ratowania zabytków Nubii znalazł się zapis o koniecznym przyspieszeniu tempa prac, dużej liczby misji i ekspertów (w ciągu pięciu lat), a co za tym idzie – zwiększenia wyposażenia technicznego

¹⁴² Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155954eb.pdf> (dostęp na: 11.11.2017 r.).

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Tamże.

i materiałowego, przynoszącego w konsekwencji korzyści dla powodzenia całego przedsięwzięcia¹⁴⁵.

Procedowano na podstawie raportu P. Gazzoli¹⁴⁶. Jego treść odnosi się przede wszystkim do możliwości technicznych związanych z przemieszczeniem zabytków oraz do zabezpieczenia finansowego planowanych prac.

W raporcie z 15 września 1959 r. z ramienia UNESCO P. Gazzola uzgodnił z Ch. Desroches-Noblecourt, przedstawicielką egipskiego centrum, że prowadzona przezeń dokumentacja będzie dotyczyła następujących obiektów: wyspy File z jej świątyniami z czasów grecko-rzymskich, świątyni Dabod, kiosku Kertassi z płaskorzeźbami, Beit el-Wali z czasów faraonów, grecko-rzymskiej zabudowy zespołu świątynnego Kalabszy, grecko-rzymskich świątyni Dendur, świątyni ptolemejskiej w Dakka, świątyni grecko-rzymskiej w Maharraqa, świątyni Wadi es-Sebu'a z Nowego Państwa, świątyni Amada, Derr, Ellesija (północno-wschodnia), kaplic w Qasr Ibrim, świątyni w Aniba z grobem Pennuta, świątyni Abu Simbel i zabytków Abu Oda, Dżebel esz-Szams (kaplica północno-wschodnia). Centrum podjęło prace na wszystkich stanowiskach, częściowo latem, ale przede wszystkim zimą.

Planowano, że w lecie przez sześć tygodni 30 misji egiptologicznych i 15 architektonicznych miały zająć się badaniem i pracą wewnątrz świątyni, a zimą przez trzy miesiące miały pracować odpowiednio 15 i 12 misji. Do badań całej Nubii planowano powołać specjalne misje, które miały zająć się badaniami epigraficznymi. Wraz z innymi ekipami miały pracować latem przez sześć tygodni. Jeśli chodzi o zimę, to przez sześć miesięcy miało pracować 16 misji, dokumentując i badając teren całej Nubii. Dokonano przeglądu świątyni w terenie, planów wielu świątyni, dokumentowano teksty, inskrypcje, reliefy z Abu Simbel, przykłady malarstwa ściennego z Abu Oda¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155957?posInSet=11&queryId=fcd8e268-781e-42a6-8f61-3bde76eb20bc> (dostęp na: 02.04.2018 r.); <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155962> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

¹⁴⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155957?posInSet=11&queryId=fcd8e268-781e-42a6-8f61-3bde76eb20bc> (dostęp na: 02.04.2018 r.) oraz <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155962> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

¹⁴⁷ Tamże. Według raportu przeprowadzono następujące działania: skopiowano teksty z Abu Simbel z Wielkiej Świątyni (z wyjątkiem jednego lub dwóch pomieszczeń), zostały udokumentowane prace przy Małej Świątyni. Zostały skopiowane pojedyncze inskrypcje hieroglificzne, graffiti greckie oraz karyjskie itp. Zostały udokumentowane prace w Abu Oda, tekst z kaplicy w Dżebel esz-Szams, świątynne inskrypcje z Dabod, teksty z trzech głównych pomieszczeń w Kalabsza, inskrypcje ze świątyni w Beit el-Wali, teksty z dwóch historycznych stel z Amada. Opisy archeologiczne, jakich dokonano na ten czas, czyli do roku 1959, to w Abu Simbel Wielka Świątynia: studium fasady, bitwa pod Kadesz, pokój „skarbu” i południowa kaplica (ozyriacki filar był opisany w połowie); w Kalabsza była opisana Wabit i Mammisi. W Kalabsza udokumentowano reprezentacje boga Mandulisa i niektóre typowe sceny; w Dabod część reliefów oraz rytów; w Abu Oda malarstwo chrześcijańskie. Sporządzono kluczowe plany dla Abu Simbel, Abu Oda, Dżebel esz-Szams i Kalabsza. Utworzono plan architektoniczny dla Abu Simbel, w tym Wielkiej Świątyni, kaplic – północnej i południowej, Małej Świątyni; w Kalabsza opracowano plan, spis pylonów wejść i wyjść do Wabit, Mammisi

Ważne działania podjęły także inne instytucje. Zorganizowano spotkanie międzynarodowego grona ekspertów ds. ochrony miejsc i zabytków starożytnej Nubii, które odbyło się 1-11 października 1959 r. w Kairze¹⁴⁸. Eksperci ci zostali wyznaczani przez UNESCO w porozumieniu z rządem ZRA. Mieli się skupić przede wszystkim na stronie finansowej przedsięwzięcia, aby zrealizować ustalony plan działania. W grę wchodziły znaczne sumy pieniężne desygnowane przez państwa członkowskie i instytucje. Przewodniczącym spotkania był J. O. Brew, prezes Międzynarodowego Komitetu ds. Miejsc Artystycznych i Historycznych oraz Wykopaliisk Archeologicznych¹⁴⁹.

Eksperci razem z badaczami z dziedzin koptologii i islamistyki zwiedzili wiele miejsc Nubii egipskiej: File, Kertassi, Beit el-Wali, Kalabsza, Dendur, Gerf Hussein, Ichmind i oraz grobowiec Pennuta. Byli w: Aniba, Qasr Ibrim, Abu Simbel, Qustul, Dżebel Adda, Abu Oda, Amada, Wadi es-Sebu'a, Dakka. Zapadła nawet decyzja, że instytucje biorące udział w przedsięwzięciu będą mogły zabrać połowę odnalezionych artefaktów, oczywiście nie tych unikalnych, do muzeów przeznaczonych w swoich krajach¹⁵⁰.

Eksperci zaapelowali, by zachować integralność zabytków po ich przeniesieniu w inne miejsce. Gdyby to jednak okazało się niemożliwe z przyczyn związanych z zalaniem, zalecili, aby wszystko było jak najbardziej podobne do naturalnego pierwotnego otoczenia, w którym znajdował się dany zabytek. Komitet zarządził, że każdy obiekt przeniesiony w nowe miejsce powinien mieć informację, która by wskazywała jego pierwotną lokalizację.

W pełni zdawano sobie sprawę z tego, że zalanie Abu Simbel to bezpowrotna strata dóbr mających charakter zarówno historyczny, jak i artystyczny¹⁵¹. Zaproponowano zatem cztery możliwe sposoby zabezpieczenia tych świątyń: I – podnoszenie świątyni i otaczających skał nad zachowany klif powyżej poziomu zbiornika; II – betonowa tama przed świątynią; III – betonowa tama o grubości 3 m ściśle ograniczająca teren świątyni, niestety zasłaniająca fasady świątyni; IV – tama ziemna z rdzeniem ze skał, której przyczółki będą znajdowały się w odległości ok. 700 m.

i do dwóch północnych kaplic; w Dabod powstał plan studiów nad podwójnymi kryptami oraz dokumentacją fotograficzną różnych obiektów.

Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155955fb.pdf> (dostęp na: 12.11.2017 r.).

¹⁴⁸ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155956eb.pdf> (dostęp na: 12.12.2017 r.).

¹⁴⁹ Wzięli w nim udział m.in. dyrektorzy instytutów archeologicznych w Egipcie: M. Haeny, K. Michałowski, F. Dumas, Z. Żaba i dyrektorzy ważnych instytucji naukowych: S. Donadoni, H. J. Plenderleith, Osman Rustum, G. Knetsch, Ch. Desroches-Noblecourt, Mustafa Amer, F. Gysin.

¹⁵⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155957?posInSet=11&queryId=fcd8e268-781e-42a6-8f61-3bde76eb20bc> (dostęp na: 03.04.2018 r.).

¹⁵¹ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155956eb.pdf> (dostęp na: 25.12.2017 r.).

Oazy miały być utworzone w okolicach Kalabszy i Abu Simbel, gdzie miały znaleźć się świątynie i zabytki ratowane w czasie Akcji Nubijskiej.

Na tamtą chwilę rozwiązanie czwarte znalazło największe poparcie u ekspertów. Koszt tego przedsięwzięcia wahał się od 30 do 60 mln USD. Dlatego kładziono nacisk na wstępne badania – ankiety, badania topograficzne, hydrograficzne, geologiczne – oraz badanie piaskowca, w którym świątynia była wydrążona¹⁵².

Oprócz tych opcji P. Gazzola w swoim raporcie wspomina o jeszcze innej możliwości. Chodziło o podniesienie świątyni na wysokość 185 m n.p.m., tj. o 64 m wyżej¹⁵³. Całość tej operacji miała być dokładnie zaplanowana, a materiał, z którego zbudowano świątynię, szczegółowo przebadany. Jej cięcie miało przebiegać tak, by uwzględniało plany konstrukcyjne jej twórców oraz materiał, z którego powstała. Na czas robót oczywiście trzeba byłoby zbudować małą zaporę wzdłuż Nilu o długości 80 m i odpowiednie wyrobisko przed kolosami świątyni. Kolejny etap to usunięcie skały z południowej strony i wsunięcie żelbetonowej platformy¹⁵⁴, aby w ten sposób odizolować świątynię od podłoża. Wtedy można zacząć ją podnosić do odpowiedniej wysokości.

Następnym celem była ochrona budowli na wyspie File¹⁵⁵. Ogólnie wtedy zakładano wyłącznie prace konserwatorskie świątyni, a nie demontaż i późniejszy montaż. Nie wykluczano także tamy wokół File, której koszt wszelako wyniósłby ok. 10 mln USD lub więcej. Omówiono również względy techniczne tej operacji¹⁵⁶.

Kolejny dokument pochodzi z 1-11 października 1959 r. Dotyczy wspomnianego spotkania w Kairze, którego przewodniczącym był J. O. Brew. Podjęto decyzję w tym międzynarodowym eksperckim gronie o bezzwłocznym sporządzeniu map zagrożonego obszaru. Podjął się tego francuski *Institut Geographique National*, w tym dokumentacji fotograficznej. Chodziło o całą dolinę Nilu między Asuanem a Sudanem. To obszar obejmujący ok. 2800 km². Następnym etapem było przygotowanie mapy planimetrycznej pasa wzdłuż Nilu w skali 1/10000. Prace te miały rozpocząć się 5 września, a mapy miały być dostępne już w kwietniu 1960 r. Co do pozostałych świątyń planowano zgrupowanie tych zabytków w kilku miejscach tworzących tzw. oazy. Jako priorytety potraktowano w akcji przenoszenia: Beit el-Wali (przeniesienie do pobliskiego stanowiska oazy New Kalabsza), Abu Oda (zrekonstruować lub przenieść), kaplica w Ibrim, grobowiec Pennuta w Anibie, Džebel esz-Szams (przenieść do sąsiedniej oazy), część speos w świątyni Wadi es-Sebu'a

¹⁵² Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155958ef> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

¹⁵³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155957?posInSet=11&queryId=fcd8e268-781e-42a6-8f61-3bde76eb20bc> (dostęp na: 03.04.2018 r.).

¹⁵⁴ Tamże.

¹⁵⁵ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155956eb.pdf> (dostęp na: 25.12.2017 r.).

¹⁵⁶ Za: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155958eb.pdf> (dostęp na: 25.12.2017 r.).

(przenieść również do oazy), Gerf Hussein (podzielić na części, by potem zrekonstruować w muzeum)¹⁵⁷.

Opracowano plan działań przez zespół międzynarodowych ekspertów, który miał być zaprezentowany zarządowi UNESCO na 55. sesji, na której planowano wygłoszenie ogólnoświatowego apelu o ratowanie nubijskich zabytków¹⁵⁸.

Ostatnie dwa dokumenty, które były rozpatrywane na tym posiedzeniu, dostarczyła strona rządu ZRA. Dotyczyły one m.in. spraw finansowych związanych z operacją ratowania zabytków nubijskich, których ciężar (oprócz Centrum Dokumentacji) będzie także ponosić nowo utworzona instytucja – Instytut Historii Sztuki i Cywilizacji Starożytnego Egiptu, jaką ustanowi rząd ZRA. Zobowiązał się on także, że dostarczy sprzęt niezbędny do prowadzenia badań¹⁵⁹.

3 października 1959 r. przedstawiono propozycję stworzenia Międzynarodowego Komitetu Doradczego (IAC). Chodziło m.in. o to, by co dwa lata, na wniosek dyrektora generalnego UNESCO, którym wtedy był Włoch Vittorino Veronese, wpisywać konkretne obiekty na Międzynarodową Listę Pamięci Świata utworzoną już w 1957 r.¹⁶⁰.

W dyskusji, jaka toczyła się pod koniec spotkania, padło kilka interesujących propozycji. K. Michałowski zwrócił uwagę, że należy ratować osady Nubijczyków, a co ważniejsze – sporządzić mapę zespołów aglomeracyjnych. Zaznaczył, że nie jesteśmy w stanie uratować wszystkich zabytków. Trzeba zatem ratować te najważniejsze. Rozpatrywano także celowość i miejsce przenoszenia świątyń. B. Piotrovsky zaznaczył, że wszystkie nubijskie monumenty powinny znaleźć się jak najbliżej miejsca oryginalnego. Zastanawiano się nad tym, czy świątynia Beit el-Wali¹⁶¹ ma być przeniesiona w częściach czy w całości, a także, jaki ma być los i lokalizacja świątyni Kalabsza¹⁶² oraz świątyni Dabod, która była przygotowywana do transportu. Dyskutowano, czy świątynię Kalabsza w ogóle należy przenosić ze względu na stan zachowania czy też nie poprzestać na jej dokładnej dokumentacji. Dalej podczas posiedzenia podkreślano, że należy sporządzić jak najlepszą dokumentację wszystkich świątyń. Kolejnym problemem, który postawił B. Piotrovsky, była

¹⁵⁷ Jako specjalistów na tym etapie dyskusji wymieniono: J. Van der Haagena oraz Ch. Desroches-Noblecourt. Zob. więcej na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155962> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

¹⁵⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155962> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

¹⁵⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155955?posInSet=5&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 03.04.2018 r.).

¹⁶⁰ Za: <https://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/> (dostęp na: 03.04.2018 r.).

¹⁶¹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155964?posInSet=8&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 28.03.2018 r.).

¹⁶² Tamże. Zespół do badań każdej ze świątyń miał składać się z fizyka i chemika. Badanie miało trwać do dwóch miesięcy.

zbyt mała liczba ekspertów potrzebnych do przeprowadzenia badań oraz zbyt mała ilość sprzętu. Należało również zwiększyć liczebność badań fotogrametrycznych. Zaznaczono, że fotografia powietrzna (lotnicza) też jest ważnym zapisem historycznych terenów Nubii. Podjęto decyzję w sprawie grobowca Pennuta w Aniba, że należy przenieść go w jednym bloku. W. B. Emery zwrócił uwagę, że w Qustul prace wykopaliskowe zostały zakończone i nie ma potrzeby prowadzenia kolejnych badań. Natomiast w Džebel Adda nie prowadzono badań i wykopaliska tam mogłyby przynieść ślady zabudowy Grupy X¹⁶³.

6 października 1959 r. kontynuowano obrady. Dyskutowano na temat zapór – betonowej i ziemnej, które miały ochronić zabytki. Następnie podjęto rozmowy o Abu Simbel. P. Gazzola przedstawił swoją kolejną propozycję, która polegała na podniesieniu świątyni w częściach. Świątynia miała być wykuta wraz ze skałami, w której została wykonana, przez uniesienie najpierw jej części centralnej, następnie południowej i na końcu północnej¹⁶⁴.

Kolejna sesja rozpoczęła się 7 października 1959 r. Naukowców podzielono na dwie komisje. Pierwsza z nich zajmowała się badaniem miejsc wykopaliskowych (Choukry, Fakhry, Emery, Hayes, Brow). Druga natomiast samym Abu Simbel (Abdel Fattah Helmy, Rostem, Post, Gazzola, Plenderleith).

W dyskusji rozpatrywano możliwe warunki przeniesienia świątyń. Świątynia w Ellesija to kolejna budowla, której elementy postanowiono przenieść w kilku blokach¹⁶⁵. Stwierdzono, że świątynia w Derr jest w złym stanie i prawdopodobnie jej przeniesienie będzie wymagało ogromnych kosztów. Wyrażono pogląd, że zainteresowane muzea, które będą chciały mieć w swoich zbiorach eksponaty z misji ratowania świątyń nubijskich, powinny niezwłocznie to zgłosić. Podkreślano, że Amadę należy ratować za wszelką cenę wszystkimi najnowszymi i dostępnymi technologiami. W rezultacie przesunięto świątynię na rollach na wyższy teren. Wezwano poszczególnych delegatów do sporządzenia listy fundacji, instytucji, muzeów i innych organizacji oraz placówek, które będą zainteresowane pomocą w czasie akcji¹⁶⁶.

Kolejne spotkanie rozpoczęło się 8 czerwca 1959 r. i dotyczyło Wadi es-Sebu'a. Świątynia ta znajdowała się w złych warunkach, a jej szanse na uratowanie były niewielkie. Stwierdzono, że należy ocalić dekorację malarską kościoła wbudowanego w świątynię.

¹⁶³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155964?posInSet=8&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 17.04.2018 r.).

¹⁶⁴ Tamże.

¹⁶⁵ Tamże.

¹⁶⁶ Tamże.

W. B. Emery sugerował przeniesienie świątyni mimo tego, że pylon i dziedziniec zostaną pozostawione pod wodą. Postanowiono, że to, co ma być uchronione, będzie wycięte i przeniesione. Co zaś do Abu Simbel dominował wtedy pogląd, że właściwym zabezpieczeniem będzie budowa ziemnej zapory.

Decyzje budżetowe zapadły na sesji 54. na podstawie ustaleń Komitetu Wykonawczego z 1-12 czerwca 1959 r., kiedy to ZRA, czyli strona egipska, upoważniła UNESCO do zbierania funduszy na specjalne konto na ratowanie zabytków Nubii¹⁶⁷.

Spotkanie z 9 października dotyczyło problemów świątyń w Ellesija, Derr, Maharraqa, Tafa i Dabod. Dyskutowano na temat miejsca, w którym miały znaleźć się świątynie. Zastanawiano się, czy mają opuścić Nubię, czy najlepszym rozwiązaniem będzie stworzenie jednej wspólnej oazy. Zastanawiano się również, w jaki sposób mogą pomóc muzea. Rozważano także sprawy, w jaki sposób zachęcić do współpracy różne stowarzyszenia naukowe i instytucje. Proponowano współpracę za pośrednictwem Międzynarodowego Stowarzyszenia Muzeów (ICOM)¹⁶⁸, ale nie zapomniano o tych placówkach muzealnych, które nie należały do owego stowarzyszenia. Zaznaczono, że apel o pomoc rozpocznie się prawdopodobnie pod koniec 1959 r., czemu również będzie towarzyszyło wydanie specjalnej informacyjnej broszury. Rozważano możliwość przekazania zabytków za wkład finansowy instytucji i udział naukowców. Było to łatwiejsze rozwiązanie niż zebranie pieniędzy i przeznaczenie ich na honoraria. Podkreślono, że taka odezwa musi wywołać szok na całym świecie, by jak najwięcej instytucji podjęło stosowne działania. Rozważano sprawę kosztów tej operacji. Koszt tamy Abu Simbel wyceniono na 30 mln USD, a na File 3-4 mln USD¹⁶⁹.

Następnego dnia¹⁷⁰ omawiano zagadnienia związane z prehistorią Nubii. Specjaliści podkreślili, że szczególnie okres paleolitu i neolitu jest mało zbadany¹⁷¹. Ekspedycja prowadziła badania przez dwa lata przez sześć miesięcy w roku od października do marca. Zastanawiano się już nad składem tych misji, m.in. wyposażona byłaby ona w statek, czterech specjalistów od prehistorii z asystentami, inspektorów i fotografa. Prace miałyby rozpocząć się od stycznia 1960 r., oczywiście, gdy możliwości finansowe na to pozwolą. Wstępnie zakwalifikowano jako tereny wykopaliskowe następujące stanowiska: Qasr Ibrim, Dżebel

¹⁶⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113250> (dostęp na: 01.04.2018 r.).

¹⁶⁸ Powstało ono w 1956 r. przy wsparciu i współpracy UNESCO.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155964?posInSet=8&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 23.04.2018 r.).

¹⁶⁹ Tamże.

¹⁷⁰ Tamże.

¹⁷¹ Tamże. Zaznaczono, że zdjęcia lotnicze przy badaniu prehistorycznym nie pomogą zbyt wiele.

Adda, Ichmindi, Sabagura, Tomas, Szeich Dawud. Badania szczególnie skupiłyby się na poszukiwaniu śladów zabytków Grupy X. Podkreślono również, że należy inwentaryzować rysunki naskalne¹⁷².

Podkreślono, że umiędzynarodowienie prac wykopaliskowych znacząco ułatwi i przyspieszy badanie terenu przez wiele misji jednocześnie w różnych miejscach. Postawiono za cel zbadanie grobu Dzehutihotepa w Debeira w Sudanie oraz zdecydowano, że należy również poszukiwać grobów wicekrólów Nubii. Powtórzono cztery rozwiązania ratowania świątyni Abu Simbel, przyjmując za prawdopodobne wykonanie pierwszego (Gazzoli), czyli wybudowania zapory ziemnej na czas prac, wyniesienie świątyni w okładzinie betonowej ponad poziom wody¹⁷³, pomijając inne projekty, tj. zaporę łukową czy przeniesienie świątyni. Pomysł został niemal natychmiast odrzucony, a z czasem i trzeci – wybudowania osobnych dwóch zapór¹⁷⁴.

Następne spotkanie zorganizowano w Centrum Dokumentacji w Kairze. Skupiono się na rozwiązaniach zaproponowanych przez A. Coyne'a, czyli na izolacji świątyni od zbiornika za pomocą tamy skalno-ziemnej o wysokości od 60 do 70 m od naturalnego terenu bądź zrekonstruowanie świątyni na krawędzi powstałego sztucznego jeziora. Jednak nie podjęto w tym temacie ostatecznej decyzji¹⁷⁵.

Spotkanie było kontynuowane 12 października 1959 r. Rozważano na nim m.in. znane projekty ratowania Abu Simbel, lecz nie osiągnięto w tej materii porozumienia z braku informacji technicznej. Ustalono kolejność ratowania świątyń: Beit el-Wali, Abu Oda, Gerf Hussein. Teren pomiędzy Szellal i Adindanem został zbadany przed zalaniem. Postanowiono przygotować mapy lotnicze i opracować je wspólnie z mapami z lat 1927-1934. Zalecono kolejność wykopalisk: Qasr Ibrim, Dżebel Adda, Abu Oda, Sabagura, Ichmindi, Szeich Daud.

Podsumowując, celem spotkania było wyznaczenie kierunków badań archeologicznych, zbadanie stanu architektonicznego zabytków, wstępne oszacowanie wydatków i opracowanie planu działania. Sporządzono listę kolejności ratowania zabytków: Beit el-Wali miała zostać przeniesiona; Abu Oda do przeniesienia i rekonstrukcji na południowym brzegu zapory; kaplice Qasr Ibrim, grób Pennuta w Aniba, Wadi es-Sebu'a,

¹⁷² Tamże.

¹⁷³ W rezultacie był to projekt reklamowany przez UNESCO (nawet na okładce *The UNESCO Courier*, październik 1961). Nie został dobrze przyjęty i wywoływał powszechny sprzeciw w świecie naukowym, m.in. ze względów estetycznych. W publikowanych materiałach przez UNESCO w internecie nie znaleziono dokumentów o rezygnacji z tego projektu, choć niewątpliwie musiało to formalnie nastąpić.

¹⁷⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155964?posInSet=8&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 17.04.2018 r.).

¹⁷⁵ Tamże.

Dżebel esz-Szams, Amada, Kalabsza, Dakka, Maharraqa – do przeniesienia; Ellesija, Derr, Dendur, Dabod, Taffa – do podarowania za granicę za okazaną pomoc; Gerf Hussein – rozbiórka z przeznaczeniem elementów do muzeów; Kertassi – napisy i płaskorzeźby do wycięcia i przeniesienia; Wadi es-Sebu'a – z przeznaczeniem do muzeów; Qasr Ibrim – katedra do przeniesienia¹⁷⁶.

Początkowe próby techniczne przeniesienia Abu Simbel i File przekazano w raporcie A. Coyne'a i J. Duffauta pochodzącym z 20 września 1959 r. Ukazuje on po raz pierwszy możliwości techniczne przy budowie tam, także z gruzów klifów skalnych. Co zaś do File, zaproponowano w tym samym raporcie osłony w wysokości od 4 do 5 m lub utworzenie wewnątrz tam okalających wyspę drugiego stałego jeziora, aby wyglądała ona jak przed rokiem 1900¹⁷⁷.

Kolejny dokument pochodzi z 15 grudnia 1959 r. i sporządzony został w Paryżu. Dotyczył on spotkania, które odbyło się w dniach 23 listopada – 5 grudnia 1959 r.¹⁷⁸. Upoważniono dyrektora generalnego UNESCO do wystosowania apelu do społeczności międzynarodowej w celu ratowania zabytków nubijskich, w tym również prośby o fundusze. Postulowano stworzenie międzynarodowego komitetu wybitnych osobowości ze świata nauki i kultury, które miały przewodniczyć podjętym działaniom, jakie związane były m.in. z finansami oraz dostawą odpowiedniego sprzętu. Każdy z rządów, który włączy się w Akcję Nubijską, miał stworzyć własne instytucje i wyłożyć odpowiednie pieniądze, dzięki którym będzie można zrealizować plan ocalenia zabytków przed zalaniem wodami Nilu. Ta prośba spowodowała natychmiastową reakcję przedstawiciela Kuby, który w imieniu rządu zaproponował pokrycie kosztów międzynarodowej konferencji o współpracy między państwami w sprawie ratowania nubijskich zabytków, co również byłoby zgodne z celami UNESCO i Kartą Narodów Zjednoczonych¹⁷⁹.

8 marca dyrektor UNESCO ogłosił apel skierowany do 82 krajów o współpracę w akcji ratowania zabytków Nubii przed zalaniem wodami Nilu w związku z budową Wysokiej Tamy pod Asuanem. Relacjonowane spotkanie odbyło się w Paryżu pod przewodnictwem francuskiego ministra kultury André Malraux. Byli na nim obecni stali

¹⁷⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155964?posInSet=8&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 17.04.2018 r.).

¹⁷⁷ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155958_eng?posInSet=12&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703 (dostęp na: 17.04.2018 r.).

¹⁷⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113249> (dostęp na: 29.03.2018 r.).

¹⁷⁹ Tamże.

delegaci UNESCO, wielu urzędników i znanych postaci. Na przewodniczącego wybrano wtedy króla Szwecji Gustawa VI Adolfa¹⁸⁰.

Byli obecni prezydenci ZRA – Gamal Abdel Nasser i Republiki Sudanu – Ibrahim Abboud, który powiedział: „Zadanie jest tak duże, a czas do naszej dyspozycji tak ograniczony, że nie możemy mieć nadziei na osiągnięcie wszystkiego, co może być pożądane. Niemniej jednak, jeśli wszyscy jesteśmy zdecydowani podjąć wielki wspólny wysiłek, otrzymamy znaczące wyniki w ratowaniu zagrożonych miejsc i pomników”¹⁸¹.

Podstawą ogłoszenia apelu była prośba ZRA z kwietnia 1959 r., a następnie rządu Republiki Sudanu, o pomoc w tych działaniach. Ibrahim Abboud stwierdził: „Mając mniej niż trzy lata na wykonanie pracy, Sudańska Służba Starożytności nie może samodzielnie wykonać tak ogromnego zadania i dlatego apeluję do świata, aby przyszedł i pomógł nam. Będziemy wdzięczni każdemu krajowi lub instytucji naukowej, która może przyjsć i pomóc nam zbadać 800 km², odkopać 47 znanych miejsc i te, które nie zostały jeszcze odkryte, rozebrać i wnieść na nowo świątynie, ocalić obrazy z trzech kościołów. Pomoc może być udzielona albo przez wysłanie misji archeologicznych do Sudanu, albo przez udzielenie pomocy technicznej, albo przez udzielenie pomocy finansowej. Jesteśmy gotowi przekazać co najmniej pięćdziesiąt procent znalezisk kontrahentom, a ponieważ Nubia jest mało znanym krajem, ten fakt może prawdopodobnie mieć duże znaczenie”¹⁸².

Ibrahim Abboud powiedział dalej: „Wszyscy, którzy biorą pod uwagę elementarne potrzeby człowieka i domagają się zalanania Doliny Nubijskiej, muszą również z zadowoleniem przyjąć i kontynuować wysiłki na rzecz ochrony zagrożonych skarbów archeologicznych, które są tak ważne dla dziedzictwa kulturowego człowieka. Nie mogę nie wierzyć, że apel ten nie spotka się z przychylną odpowiedzią. ONZ jest gotowa pożyczyć UNESCO odpowiednie środki, a poszczególne rządy udzielą wsparcia przedsięwzięciu, którego się podjęli”¹⁸³.

Apel ten był wydarzeniem historycznym, ponieważ nigdy wcześniej nie wydarzyło się coś podobnego. Zaproponowano bowiem współpracę wszystkim państwom na świecie w celu ratowania konkretnego dorobku ludzkiej cywilizacji. Każdy mógł się włączyć w pomoc w ratowaniu bezcennych zabytków i dzieł sztuki ponad podziałami i konfliktami.

¹⁸⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000078452?posInSet=22&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

¹⁸¹ Tamże.

¹⁸² Tamże.

¹⁸³ Tamże.

Apel został opublikowany także w oficjalnym dokumencie pt. *A common trust: the preservation of the ancient monuments of Nubia*¹⁸⁴ z ogólnym zarysem tego przedsięwzięcia¹⁸⁵.

Natychmiast włączyła się w akcję Międzynarodowa Unia Architektów, która poparła odezwę, a w jej skład wchodziło wtedy 40 państw członkowskich. Pierwsze deklaracje pomocy pochodziły również z Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, Francji, Indii czy Szwecji.

W roku 1960 rząd Belgii przeznaczył na ten cel milion franków. Innym przykładem może być działanie Muzeum Bruce w Greenwich w USA, które wraz z Amerykańskim Stowarzyszeniem Muzeów zaplanowały zbiórkę pieniędzy. Kolejnymi placówkami, które pozytywnie odpowiedziały na ów apel, były Muzeum Uniwersyteckie w Pensylwanii czy *Egypt Exploration Society* z Londynu.

W wielu krajach tworzono specjalne komitety. Przedsięwzięto szereg akcji promocyjnych, w tym przygotowanie dwóch filmów rozpowszechnianych w dwudziestu ośmiu państwach. Ukazały się pierwsze serie znaczków pocztowych, które później wydało większość państw na świecie. W roku 1960 r. UNESCO miało wydać kolekcję kolorowych slajdów z zabytkami Nubii¹⁸⁶.

Na przełomie maja i czerwca 1960 r. przedłożono opinię przygotowaną przez Georga Knetscha, który przedstawił zagadnienia dotyczące geologii Nubii. Oprócz drobiazgowej analizy podkładu geologicznego obszaru przyszłego zbiornika wodnego zawarł w tym raporcie szczegółowy opis materiału i usytuowania poszczególnych zabytków. Zaprezentował tam także ogólne informacje o Nubii i nowych odkryciach poczynionych w ostatnich latach już z 1959 r. Zwrócił też uwagę na to, że zabytki nubijskie, które zamierzano ratować, nie zostały dotychczas dobrze przebadane¹⁸⁷. Relacjonował, że misjom zagranicznym zaangażowanym w prowadzenie wykopalisk zostanie przekazana połowa znalezisk, oczywiście z wyjątkiem tych najcenniejszych, unikalnych.

Innym pokłosiem apelu było sporządzenie w listopadzie 1960 r., na zlecenie rządu Niderlandów, opracowania geologicznego dotyczącego możliwości zabezpieczenia świątyni

¹⁸⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000066328?posInSet=2&queryId=15957e92-3035-4a64-b5d9-cdf86a2e0e74> (dostęp na: 06.06.2018 r.).

¹⁸⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000078452?posInSet=22&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

¹⁸⁶ Tamże.

¹⁸⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154886?posInSet=1&queryId=09c4cd2e-4672-4ef7-8a3f-efee36465457> (dostęp na: 04.06.2018 r.).

na File¹⁸⁸. Przygotowano je dla UNESCO. Powołano specjalny zespół, w którego składzie znalazło się miejsce dla inżyniera budownictwa lądowego i geologa. Od 24 lipca do 5 sierpnia byli oni na File, aby przeprowadzić niezbędne badania¹⁸⁹. Przedstawiono bardzo dokładny projekt z możliwością zabezpieczenia zarówno z tamą, jak i przepompownią wody, korzystając z projektu Osmana R. Rostema z 1955 r. *The salvage of Phile*. Koszty wszelako byłyby ogromne (5 500 000 funtów szterlingów).

Przygotowane na żądanie rządu ZRA pełne opracowanie A. Coyne'a i J. Belliera¹⁹⁰ odnoszące się do technicznych aspektów zabezpieczenia świątyn Abu Simbel, zwane przez autorów „przedprojektem”, zostało przekazane UNESCO. To czterotomowa publikacja projektu, który polegał na zachowaniu świątyn Abu Simbel na miejscu i ochronieniu ich ziemną, gruzową, półkolistą tamą w odległości 300-400 m od fasad. Opracowanie posiadało pełną dokumentację techniczną i zostało wstępnie zaakceptowane¹⁹¹.

Sprawozdanie to zawiera też informację UNESCO od ogłoszenia apelu do dnia 8 czerwca 1960 r. W dniach 4-30 kwietnia 1960 r. obradował zaś zarząd wykonawczy UNESCO na 56. sesji. Zatwierdzono wtedy utworzenie Komitetu Konsultacyjnego Ekspertów ds. Nubii. Omówiono też wydatki na rzecz Sudanu i ZRA. 4 kwietnia 1960 r. UNESCO i rząd ZRA zlecili A. Coyne'owi i J. Bellierowi zadanie odnoszące się do zbadania możliwości finansowych i technicznych w celu budowy struktury chroniącej Abu Simbel¹⁹². Wysokość wału w jego najwyższym miejscu miała sięgać 70 m. Łączna objętość materiałów wyniesie ok. 20 mln m³. Stan wody do końca 1963 r. miał osiągnąć poziom 120 m, a w roku 1967 poziom wody powinien osiągnąć 190 m n.p.m. Przewidziano także inwestycje towarzyszące budowie: miasto dla 300 mieszkańców, lotnisko w Abu Simbel i porty wodne¹⁹³.

W ramach tej sesji w treści tego sprawozdania znajduje się informacja o zebraniu w dniach 19-18 maja 1960 r. W trakcie jego prac przyjęto i zaakceptowana raport A. Coyne'a i J. Belliera, tudzież wspomniany wyżej raport niderlandzki na temat File¹⁹⁴. Sprawozdanie wspomina także o innym posiedzeniu zwołanym z ramienia komitetu doradczego ZRA ds. ocalenia zabytków Nubii. Następujące kraje wyraziły chęć udziału w pierwszym miesiącu

¹⁸⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000066319?posInSet=1&queryId=6dd6084b-b02f-40f5-a955-f4d44a2ba8d5> (dostęp na: 06.06.2018 r.).

¹⁸⁹ Tamże.

¹⁹⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000134224?posInSet=48&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

¹⁹¹ Tamże.

¹⁹² Szczegółowy wykaz firm i ich obowiązków znajduje się na:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133100?posInSet=60&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 07.07.2018 r.).

¹⁹³ Tamże.

¹⁹⁴ Tamże.

kampanii: Republika Federalna Niemiec, Argentyna, Austria, Belgia, Hiszpania, Stany Zjednoczone Ameryki, Francja, Indie, Włochy, Liban, Meksyk, Wielka Brytania, Szwecja, Czechosłowacja, ZSRR, Jugosławia.

Zajęto się także po raz pierwszy na tym posiedzeniu sprawą rozdziału stanowisk poszczególnym instytucjom archeologicznym: Qasr Ibrim – Wielka Brytania (*Egypt Exploration Society*); Dżebel Adda – Niemcy; Ichmindi – Włochy (Uniwersytet w Mediolanie); Sabagura i Szeich Daud – Uniwersytet w Mediolanie i Hiszpania; Dehmit i Kalabsza – Stany Zjednoczone (Oriental Institute Chicago); Kuban i Toszka – Stany Zjednoczone (Uniwersytety w Pensylwanii i Yale); Wadi es-Sebu‘a – Francja (Francuski Instytut Orientalny w Kairze); Wadi Allaqi i Dakka – ZSRR; Sajala – Austria (Instytut Austriacki w Kairze); Korosko i Qasr Ibrim – Niderlandy. Za priorytety postawiono do badań: Qasr Ibrim, Dżebel Adda, Sabagura, Ichmindi i Szeich Daud¹⁹⁵.

Przyjęto następującą kolejność przeniesienia świątyń: lato 1960 – Dabod, Tafa, Kertassi; zima 1960-1961 – Gerf Hussein, Amada, Aniba (Pennut); lato 1961 – Kalabsza, Dakka, Ellesija; zima 1961-1962 – Beit el-Wali, Wadi es-Sebu‘a, Derr; lato 1962 – Kalabsza, Dakka, Dendur, Maharraqa; zima 1962-1963 – Gerf Hussein, Wadi es-Sebu‘a, Derr; lato 1963 – Kalabsza, Dendur, Maharraqa, Qasr Ibrim; zima 1963-1964 – Abu Oda; lato 1964 – Kertassi (kamieniołom)¹⁹⁶.

Wtedy wyobrażono sobie następujący osobowy skład specjalistów do przeprowadzenia badań w Akcji Nubijskiej: 14 architektów, 26 epigrafików specjalizujących się w egiptologii, 7 epigrafików (znawcy klasyki) oraz 3 fotografów oddelegowanych do skalnych inskrypcji. Zaznaczono, że każda z misji ma trwać ok. 3 miesiące, a na wyspę File poproszono o wydelegowanie 15 epigrafików i archeologów oraz 8 architektów. Opracowano także specyfikację szczegółową sprzętu potrzebnego do prac, w tym np.: 3 holowniki, 4 barki transportowe, 4 barki mieszkalne każda na 15 osób, 2 buldożery, 60 wagonów kolejki szynowej, 4 km kabli, 2 pływające dźwigi każdy po 15 ton udźwigu, dwa spychacze, maszyny drogowe po 15 ton, 4 pompy motorowe, 1 km rur na rusztowania z uchwyty, 100 m³ drewnianych rusztowań, 2 tony lin, 6 elektrycznych generatorów o mocy 24 kW i 6 elektrycznych generatorów o mocy 6 kW. Planowano także liczbę personelu pomocniczego, w tym jednego architekta do przenoszenia świątyń na określony czas. Zaproponowano koszty budowy tamy, z czego dwie trzecie poniesie rząd ZRA, a jedną trzecią

¹⁹⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127498?posInSet=58&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 01.07.2018 r.).

¹⁹⁶ Tamże.

UNESCO¹⁹⁷. Podczas przygotowań polski architekt miał zostać wysłany do pracy przez rząd PRL i pracować za darmo¹⁹⁸.

Jesienią 1960 r. zaczęto organizować spotkania międzynarodowego Komitetu Ekspertów UNESCO ds. ratowania nubijskich monumentów. Podjęto uchwały odnośnie do konserwacji Abu Simbel oraz budowy zapór. Koszt tego przedsięwzięcia wyceniono na 30-60 mln USD. Uratowanie wyspy File wraz z zaporą oszacowano na ok. 300 000 USD.

Pierwsza wyjazdowa sesja Komitetu Ekspertów odbyła się w Chartumie w dniach 3-6 października 1960 r. oraz w Wadi Halfa w dniach 7-9 października 1960 r.¹⁹⁹. Komisja składała się wyłącznie z czynnych zawodowo naukowców i przedstawicieli strony sudańskiej, włączając w to ministra edukacji Ziadę Arbaba i dyrektora Służby Starożytności. Mianowany wcześniej kierownikiem Akcji Nubijskiej P. Gazzola przedstawił na tym spotkaniu priorytety działań dotyczących przenoszenia zabytków. Zdecydowano, że będą to świątynie w Buhen, Aksza, Semna, Kumma oraz malowidła ściennie kościoła chrześcijańskiego w Abd el-Gadir, Serra wraz – jeśli to możliwe – z grobowcami w Debeira i Faras. Później dodano jeszcze osadę chrześcijańską w Debeira West (Hammam el-Farki). Prace archeologiczne mają objąć swoim zasięgiem inwentaryzację, prospekcję, wykopaliska na stanowiskach już znanych w tym procesie odkrywczym²⁰⁰. Kolejność prac wykopaliskowych przedstawiała się następująco: Buhen, Faras, Serra, Meinarti, Argin. Raporty z wykopalisk mają być niezwłocznie opublikowane po każdej kampanii. Zdecydowano o rozpoczęciu budowy nowego gmachu Muzeum Narodowego w Chartumie, gdzie znajdzie się miejsce na odpowiednie laboratoria, magazyny i sprzęt.

Służba Starożytności wydała z tej okazji broszurę *Why Excavate in Sudanese Nubia* w 1960 r.²⁰¹ oraz książkę *Sudanese Nubia: a trust of mankind*²⁰². Wydano też pozycję *International Campaign to Save the Monuments of Nubia: official inauguration, 8 March 1960*²⁰³ czy broszurę *An Appeal launched on 8 March 1960* pod patronatem dyrektora generalnego UNESCO²⁰⁴. Ukazała się również broszura *Working Party on the International*

¹⁹⁷ Tamże.

¹⁹⁸ W rzeczywistości Polska wysłała architektów do egipskiego Centrum Dokumentacji: Tomasza Mrówkę, Wojciecha Kołątaja oraz oddelegowała do tej instytucji architektów z Polskiej Stacji w Kairze: Leszka Dąbrowskiego i Antoniego Ostrasza.

¹⁹⁹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155951_eng?posInSet=70&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652 (dostęp na: 20.07.2018 r.).

²⁰⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155953> (dostęp na: 07.07.2018 r.).

²⁰¹ Tamże.

²⁰² Por. Sudan. Maslahat al-Āthār, *Sudanese Nubia: a trust of mankind*, Sudan Antiquities Service, 1960.

²⁰³ Por. *International Campaign to Save the Monuments of Nubia: official inauguration, 8 March 1960*, UNESCO 1960.

²⁰⁴ Por. *An Appeal launched on 8 March 1960*, UNESCO 1960.

*Campaign to Save the Monuments of Nubia*²⁰⁵ oraz opracowanie *International action to safeguard the archaeological monuments of Nubia*²⁰⁶.

Od lipca 1961 r. powstały dodatkowe komitety w Finlandii, Włoszech, Luksemburgu, Meksyku, a nawet w Pakistanie. Kampania na rzecz Nubii była szeroko popularyzowana m.in. przez programy radiowe nadawane w sześciu anglojęzycznych stacjach wyprodukowane przez sekretariat UNESCO („Water over Nubia”, „Farewell to Antiquity”, „Abu Simbel”, „The Hostile Bows”, „The Land of Kush”, „The Rising Waters”, „The Belly of Stone”). Ukazała się również książka *A history of land use in arid regions* L. Dudley Stampa z wieloma ilustracjami oraz mapami. Znajduje się tam informacja o piaskowcach na Pustyni Nubijskiej i ich pochodzeniu. Pojawia się również wzmianka o udomowieniu osła w Nubii, co dało początek hodowli mułów w Egipcie, o czym pisał M. Hilzheimer. Akcja Nubijska odbiła się szerokim echem w wielu popularnych gazetach, czasopismach i ilustrowanych magazynach. Stosowne artykuły ukazały się m.in. w: *Life*, *Paris Match* i *Reader's Digest*. Naukowe zaś opracowania opublikowano np. w: *Chronique d’Egypte* (Bruksela), *Etudes* (Paryż), *Muzeum* (UNESCO), *Nuntii ex Museo Antiquario Leidensi* (Lejda) i *Revue de Caire* (Kair). W roku 1960 zostały wydane dwie książki po kampanii wykopaliskowej: *La Nubie* wydrukowana przez egipskie Ministerstwo Kultury w Kairze oraz *La Nubie Antique* sfinansowana przez *Fondation Egiptologique Reine Elisabeth* we współpracy z belgijskim Ministerstwem Edukacji²⁰⁷.

Wydano również 40 kolorowych slajdów wraz z objaśnieniami: „Save the Monuments of Nubia”. Powstał też 14-minutowy czarno-biały film pt. „Land of Kush” o sudańskiej Nubii²⁰⁸.

Niektóre stacje telewizyjne wyprodukowały specjalne programy telewizyjne. Jako przykład niech posłuży RTF (*Radio Télévision Française*) z 30-minutowym filmem dokumentem pt. „Le pain et les pierres” czy też WR (*Westdeutscher Rundfunk*) też z 30-minutowym materiałem pt. „Die Götter etrinken” (kraje zainteresowane tą audycją miały się zgłosić do tej stacji)²⁰⁹.

Nubię popularyzowały wtedy też inne wydarzenia. W Brukseli otwarto wystawę „Five Thousand Years of Egyptian Art”, a następnie pokazano ją w Amsterdamie i Zurychu. Rząd ZRA przygotowywał w tym czasie kolejną ekspozycję dla odbiorców w Stanach

²⁰⁵ Por. *Working Party on the International Campaign to Save the Monuments of Nubia*, UNESCO 1960.

²⁰⁶ Por. *International action to safeguard the archaeological monuments of Nubia*, UNESCO 1960.

²⁰⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000069064?posInSet=35&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

²⁰⁸ Tamże.

²⁰⁹ Tamże.

Zjednoczonych. W Rijksmuseum w Lejdzie została zorganizowana wystawa zabytków z Nubii dzięki rządowi Belgii i ZRA oraz dzięki współpracy z Muzeum Egipskim, Muzeum Koptyjskim i Muzeum Islamskim w Kairze, Muzeum Grecko-Rzymskim w Aleksandrii oraz Muzeum Historii Naturalnej w Lejdzie²¹⁰.

Podkreślono również znaczenie promocji Akcji Nubijskiej w mediach, rolę specjalnego numeru *The UNESCO Courier* z 1 lutego, broszury w języku francuskim i angielskim *Va devoir de solidarité internationale* oraz *Comon Trust*. Ów numer specjalny osiągnął nakład 330 000 egzemplarzy. W tym czasie także ok. 20 dziennikarzy z całego świata z różnych ważnych gazet odwiedziło Nubię. Ukazała się seria artykułów popularno-naukowych już w 1961 r. w *The UNESCO Courier*²¹¹.

Ustalono rodzaj niezbędnej dokumentacji. W Wadi Halfa utworzono biuro terenowe, natomiast w Chartumie centralne, które miało koordynować kampanię archeologiczną w Nubii, stałą placówkę Służby Starożytności pod nazwą *Nubian Office*. Zaznaczono, że dodatkowo przy pracach należy posiłkować się datowaniem radiowęglowym, palinologią (nauka o pyłku roślin i zarodnikach grzybów), geochronologią i antropologią fizyczną. Podobnie jak w ZRA zaplanowano skład, określono niezbędny personel wykopaliskowy (m.in.: architekt-rysownik, topograf albo archeolog do prospekcji, 2 fotografów, 4 archeologów terenowych doświadczonych w dziedzinie prehistorii lub egiptologii, 2 asystentów laboratoryjnych, 2 urzędników, 1 doświadczony architekt) i sprzęt (m.in.: duża motorówka, mała motorówka, łódź gumowa, 6 jeepów, 2 samochody ciężarowe, 2 km torów, 12 wagonów, 2 wciągarki, rusztowania rurowe o długości 400 m, 2 zespoły prądotwórcze o mocy 6 kW, tona powrozów i lin o różnych średnicach, 2 lodówki, 2 klimatyzatory, 4 filtry ciśnieniowe z płytami filtracyjnymi, 1 fotokopiarka zdolna do kopiowania papieru 18 x 24).

Akcja Nubijska w Sudanie miała mieć specjalne priorytety. Dotyczyło to np.: poczty, transportu, opatrzenia przesyłek napisem „Kampania Nubijska”, co zapewniało im szybkie dotarcie do adresata. Zatrudnieni przy pracach mieli również pierwszeństwo noclegu

²¹⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127465?posInSet=61&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 15.08.2018 r.).

²¹¹ Por.: G. Fradier, *The drama of Nubia*, luty 1960; Ch. Desroches-Noblecourt, *The legacy of Nubia*, luty 1960; R. Calder, *Jacking up a mountain of stone*, październik 1961; M. Conil Lacoste, *How Philae will be saved*, październik 1961; L. A. Christophe, *Nubia today: a vast archaeological camp*, październik 1961; Ch. Desroches-Noblecourt, *Floating laboratories on the Nile*, październik 1961; R. Keating, *Journey to the land of Kush*, październik 1961; L. P. Kirwan, *Nubia's Christian age*, październik 1961; B. Piotrovsky, *The Tumultuous History of Ancient Nubia*, grudzień 1961. *The UNESCO Courier* ukazywał się w sześciu językach: angielskim, francuskim, hiszpańskim, rosyjskim, niemieckim i arabskim.

w hotelach. Różni przewoźnicy zostali też poinformowani o priorytecie Kampanii Nubijskiej²¹².

Sudańska Służba Starożytności zobowiązała się do dostarczenia każdej misji map i zdjęć lotniczych, które ułatwią prace. Z wypraw należało sporządzić sprawozdanie w ciągu sześciu tygodni od zakończenia prac w terenie²¹³. Opisano propozycję uczestnictwa w pracach, które dane państwa zgłosiły do 30 września 1960 r. Były to m.in.: Wielka Brytania, Francja, Polska, Stany Zjednoczone Ameryki, Hiszpania, Belgia. Kolejność zadań była następująca: Buhen, Meinarti, Aksza, Faras Zachodni, kościoły w fortcach Serra i Argin. Chodziło o dokumentację fotograficzną zagrożonych budowli, dwóch świątyń w Semna i Abd el-Gadir. Krajom skandynawskim (Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja) przypadło w udziale badanie od Faras Wschodniego do Dżemai na prawym brzegu Nilu. Niemcy ze swoim Instytutem Archeologicznym w Kairze mieli się zająć twierdzą Chor lub Dorgonarti, a poprosili o Aksza lub Meinarti. Jeśli chodzi o Stany Zjednoczone Ameryki, Uniwersytety w Yale i Pensylwanii ustalą jeszcze miejsca, gdzie będą pracować, ale poprosili o Sera Wschodnią lub Meinarti. Także amerykański Uniwersytet Columbia i Kalifornijski będą zajmowały się prehistorią tych terenów. Ghanie przypadną wykopaliska w Dżemai i Aksza²¹⁴.

W dniach od 14 listopada do 13 grudnia 1960 r.²¹⁵ na Konferencji Generalnej ustalono budżet na przyszłe lata, w szczególności na podróże członków Komitetu Konsultacyjnego i Komitetu Wykonawczego oraz nagłośnienie kampanii w środkach masowego przekazu. Dokument pochodzi z 3 grudnia 1960 r. Świątynie w związku ze spiętrzeniem wody przez starą tamę były częściowo zalewane. Sporządzono zatem dokładny harmonogram dostępu do poszczególnych świątyń, kiedy teren będzie suchy²¹⁶.

W tym czasie UNESCO zintensyfikowało propagowanie ochrony zabytków poprzez serię artykułów popularno-naukowych o Nubii w swoim organie *The UNESCO Courier*²¹⁷.

²¹² Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155953> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

²¹³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155953?posInSet=72&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

²¹⁴ Tamże. Były to wstępne przymiarki. W rezultacie dokonywano wielokrotnych zmian. Wyjątkami były misje polskie i skandynawskie.

²¹⁵ Tamże. W ramach spotkania odbyło się sześć posiedzeń w dniach 23, 25, 29 listopada i 1 grudnia 1960 r. pod przewodnictwem P. de Berredo Carneiro, sprawozdawcą był R. Uvalic, a dyrektora generalnego reprezentował J. Thomas.

²¹⁶ Tamże.

²¹⁷ W międzyczasie opublikowano wiele książek i artykułów propagujących kampanię, w tym: L. Greenera, członka Instytutu Orientalnego Uniwersytetu w Chicago, który napisał książkę *High Dam Over Nubia*, która została wydana przez Viking Press Inc. w Nowym Jorku w roku 1962, oraz artykuł J. Bordaza, *Rescuing the Nile Treasures* w *Natural History* ze stycznia 1962 r. W roku 1963 została wydana książka G. N. Shustera *UNESCO: Assessment and promise*.

W międzyczasie zbierały się także poszczególne grupy ekspertów²¹⁸, dyskutując o szczegółowych kwestiach konserwatorskich. Tego rodzaju sesja odbyła się np. na temat ratowania Abu Simbel, gdzie na podstawie kilku opracowań, w tym P. Gazzoli dotyczącym fasady Wielkiej Świątyni oraz G. Knetscha o zagadnieniach geologicznych, a także dwóch innych specjalistów, omawiano stan zachowania zabytku²¹⁹. Odbyło się to po wcześniejszym pobycie w Abu Simbel w dniach 9-18 stycznia 1961 r., podczas którego zapoznano się ze stanem faktycznym tego miejsca.

Sprawozdanie UNESCO z okresu od 8 czerwca 1960 r. do 8 lutego 1961 r.²²⁰ opisuje kolejny etap działań dotyczących Akcji Nubijskiej i pochodzi z 17 marca 1961 r. z Paryża. Istotnym wydarzeniem było zatwierdzenie wcześniejszych ustaleń przez dyrektora UNESCO na 11. sesji generalnej w dniach od 14 listopada do 15 grudnia 1960 r. W okresie sprawozdawczym nastąpiły intensywne kontakty z państwami członkowskimi i instytucjami naukowymi, które prowadził sekretariat i wysłannik dyrektora generalnego²²¹. W ciągu roku udział w akcji zadeklarowały następujące kraje: Argentyna (Uniwersytet La Plata i Instytut Torcuato di Tella), Kambodża, USA (Uniwersytet Columbia, Uniwersytet Kalifornijski, Indio Chamber of Commerce), Ghana, Pakistan i kraje skandynawskie (Dania, Finlandia, Norwegia i Szwecja). Natomiast Niemcy zgłosiły propozycję przeniesienia świątyni Kalabsza. Wpływały także następne środki finansowe na Akcję Nubijską, np. 3,2 mln marek przekazane od Niemiec czy 3 500 000 funtów egipskich od ZRA na Abu Simbel.

Kontynuowano rozbiórkę świątyni Amara. Natomiast Uniwersytet w Mediolanie ukończył wykopaliska w Ichmindi i Sabagura. Wtedy działało sześć misji zagranicznych: *Egypt Exploration Society* z Wielkiej Brytanii, które eksplorowało Buhen od 1960 r., Francuska Komisja ds. Wykopalisk i argentyński Uniwersytet La Plata działające w Aksza od połowy stycznia 1961r., polska misja archeologiczna obecna od lutego 1961 r. w Faras, hiszpańska w Arginie, ekspedycja z krajów skandynawskich (Dania, Finlandia, Norwegia i Szwecja) prowadząca prospekcje od Faras Wschodniego do Dżemai.

W marcu i kwietniu 1961 r.²²² dołączyły dalsze misje: Zjednoczona Republika Arabska – Dehmit: Muzeum w Turynie, lata 1961-1962; Dehmit – Kalabsza: Instytut Orientalny w Chicago oraz Instytut Szwajcarski w Kairze, do roku 1961; Sabagura, Ichmindi

²¹⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020369?posInSet=42&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

²¹⁹ Tamże.

²²⁰ Zob. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127507?posInSet=62&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 01.09.2018 r.).

²²¹ Od lutego do marca. Zob. Tamże.

²²² Tamże.

Uniwersytet w Mediolanie, do roku 1960; Kuban: Uniwersytet w Mediolanie, początek prac lato roku 1961; Wadi Allaqi, Dakka: Leningradzka Akademia Nauk, data miała być podana później; Sajala: Austria, zakończenie zimą 1961 r.; El Madiq: Uniwersytet w Strasburgu (wstępnie), data zostanie podana później; Wadi es-Sebu'a: Instytut Francuski i Instytut Szwajcarski w Kairze, prace rozpoczęte w marcu roku 1960, Muzeum w Luwrze, początek prac lato 1961 r.; Tomas: Uniwersytet w Strasburgu, początek prac w lutym 1961 r.; Tonqala: wstępnie Uniwersytet w Strasburgu, data będzie ustalona później; Szeich Daud: Hiszpania, rozpoczęcie w marcu 1961 r.; Amada: Niemiecki Instytut w Kairze, zakończona w 1961 r.; Ibrim: *Egypt Exploration Society* (Wielka Brytania), rozpoczęcie prac w listopadzie 1961 r.; Aniba: Uniwersytet w Kairze, prace rozpoczęte w grudniu 1959 r.; Arminna-Toszka: Uniwersytety w Yale i Pensylwanii, początek w styczniu 1960 r.; Abu Simbel (północ), wstępnie Uniwersytet w Mediolanie oraz Muzeum w Lejdzie, data do ustalenia; Abu Simbel: Uniwersytet w Mediolanie, prace zawieszono w lutym 1961 r. ze względu na brak jakichkolwiek postępów; Dżebel Adda: Uniwersytet w Aleksandrii, prace wstrzymane wiosną 1959 r.; Dżebel Adda: Niemiecki Instytut w Kairze, data do ustalenia; Dżebel Adda: Uniwersytety w Yale i Pensylwanii, data do ustalenia; Qustul i Ballana: Egipski Departament Starożytności, prace zakończone w 1959 r.; Abu Simbel i Adindan: Instytut Orientalny w Chicago i Instytut Szwajcarski w Kairze, data do ustalenia²²³.

Zaplanowano podjęcie prac przez następujące misje w Sudanie: Serra, wschód: Instytut Orientalny w Chicago; Debeira: Uniwersytet w Ghanie; Meinarti: *Egypt Exploration Society* (Wielka Brytania); Mirgissa: *Commission Française des Fouilles* (Francja), Uniwersytet La Plata i *National Council for Scientific Research* (Argentyna), rozpoczęcie od 1961 r.; Aksza: *Commissions Nationales des Fouilles* (Francja), Uniwersytet La Plata i Narodowa Rada ds. Badań Naukowych (Argentyna), prace wykonane od lutego do marca 1961 r.; Argin: Hiszpański Narodowy Komitet ds. UNESCO, rozpoczęcie zimą 1961 r.; Buhen: *Egypt Exploration Society* (Wielka Brytania), czwarty sezon wykopaliskowy zimą 1961 r.²²⁴.

Proces przenoszenia świątyń zaczął się już latem 1960 r. Rozpoczęto wtedy demontaż świątyń egipskich. Rozebrano kiosk w Kertassi oraz świątynie w Dabod i Taffa. Te dwie ostatnie świątynie zostały zdemontowane przez polskich architektów. W Dabod otwarto polskie wykopaliska, głównie badania fundamentów rozebranej świątyni, które kryły

²²³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127514?posInSet=64&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 02.09.2018 r.).

²²⁴ Tamże.

w swoim założeniu starsze pokłady z okresu Nowego Państwa. Latem 1961 r. rozpoczęto rozbieranie Kalabsza, Aniba (Niemiecki Instytut Archeologiczny w Kairze). Większość świątyń zostanie przeniesiona przez Egipski Departament Starożytności wraz z Centrum Dokumentacji. Dla kilku będą to indywidualne projekty misji narodowych, np. Wadi es-Sebu'a – Francuski Instytut Archeologiczny w Kairze; Amada, Aniba – Niemiecki Archeologiczny Instytut w Kairze; Tomas – Uniwersytet w Strasburgu²²⁵.

Od maja 1961 r. przystępowały do prac kolejne misje²²⁶: Hiszpański Komitet Narodowy w Szeich Daud; Instytut Orientalny Uniwersytetu w Chicago prospekcja od Dehmit do Kalabsza i Serra w Sudanie; Muzeum Egipskie lub Uniwersytet w Turynie w Dehmit; Ichmindi i Abu Simbel (inskrpcje skalne); Uniwersytet w Kairze w Aniba; Departament Starożytności w Kairze w Qustul i Ballana; Niemiecki Instytut w Kairze w Amadzie; Instytut Szwajcarski w Wadi es-Sebu'a.

Już w styczniu 1961 r., aby zachęcić misje do udziału w kampanii, opublikowano wykaz muzealnej wartości zabytków (fragmenty posągów, naczynia kamienne, rzeźby, fragmenty drewnianych sarkofagów) oferowanych przez rząd ZRA jako dar²²⁷.

W roku 1961 r. zaczęły wpływać poważne kwoty na realizację Akcji Nubijskiej, np. rząd Stanów Zjednoczonych obiecał na realizację holenderskiego projektu ochrony File 6 mln USD i wpłacił 2,5 mln USD na przenoszenie innych świątyń. Co do Abu Simbel, zdecydował o częściowym finansowaniu projektu, który zostanie ostatecznie zaakceptowany.

²²⁵ Tamże.

²²⁶ Tamże.

²²⁷ Proponowano: stoły ofiarne z wapienia (z grobowców w Sakkarze); szereg zabytków z piramidy Dżesera w Sakkarze: stoły z alabastru, wazony z diorytu i bazaltu, misy i wazony z alabastru i bazaltu, słoje i wazony z alabastru i bazaltu; kolekcja uszebti z fajansu (grób w Sakkarze); trzy ślepe wrota z wapienia (z grobowca Mereruka w Sakkarze); dwa drewniane sarkofagi (grobowce w Sakkarze); dwa posążki uszebti (grobowce w Sakkarze); dwie rzeźby z drewna (grobowce w Sakkarze); podglówek z alabastru i modele ofiar z wapienia (grób w Sakkarze); koraliki i muszle wykonane z fajansu i naszyjniki z muszli (grobowce w Sakkarze); wazony z alabastru, łupku i bazaltu (piramida schodkowa Dżesera w Sakkarze); górna część różowego granitowego posągu lub króla Amenhotepa II, 56 x 107 cm (Karnak); głowa z piaskowca króla Amenhotepa IV, 30 x 76 cm (Karnak R, nr 42); głowa z piaskowca króla Amenhotepa IV, 45 x 35 cm (Karnak R, nr 57); górna część posągu z piaskowca lub króla Amenhotepa IV, 134 x 70 cm (Karnak R, nr 43); posąg Ozyrysa z piaskowca króla Senusereta I, noszący koronę Górnego Egiptu, 309 x 60 cm (Karnak R, nr 64); królewska głowa z piaskowca Senusereta I z podwójną koroną, 70 x 35 cm (Karnak R, nr 60); głowa posągu królewskiego z Nowego Państwa z twardego wapienia, 90 x 45 cm (Karnak R, nr 285); górna część granitowego posągu nieznanego króla z Nowego Państwa (Karnak R, nr 286); statua sześcienna z piaskowca, oficjalna, z tekstem, 40 x 30 cm (Karnak R, nr 36); głowa z granitu nieznanego króla noszącego koronę, 65 x 90 cm (Karnak R, nr 288); część górna lub posąg z wapienia twardego noszący imiona królów Totmesa III i Ramzesa II, 2 m (Karnak R, nr 289); górna część niszy w stylu koptyjskim, 89 x 66 cm (Karnak R, nr 272); rzeźba orła i dwa krzyże, 115 x 25 cm (Karnak R, nr 250); granitowy posąg bogini Sachmet, siedzący, 213 cm (świątynia grobowa Amenhotepa III, R, nr 1511); górna część posągu Sechmet, 77 cm (świątynia Amenhotepa III, R, nr 1514); sarkofag antropoidalny, drewniany, inskrybowany, 178 x 48 cm (grób Cherueta w Gurna, nr 1523); sarkofag antropoidalny, drewniany, inskrybowany (grób Cherueta w Gurna, nr 1516).

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127507?posInSet=62&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 01.09.2018 r.).

Podkreślono, że sposób przeniesienia i ochrony świątyń jest jeszcze w fazie projektów. Priorytet nadano Abu Simbel²²⁸ i wstępny plan rozpoczęcia prac ustalono na 1 listopada 1962 r. Następnie skupiono się na świątyni File. Zaznaczono, że zabezpieczenie zabytków File²²⁹ rozpocznie się nie wcześniej niż w 1967 r. lub w 1968 r.²³⁰ z nadzieją, że Stany Zjednoczone wpłacą 6 mln USD²³¹. Określono procedury składania ofert²³².

Rząd ZRA wyasygnował 10 mln dolarów na ratowanie Abu Simbel. Władze Egiptu po zasięgnięciu opinii swoich ekspertów zaakceptowały wstępnie oba projekty przygotowane przez *The Bureau d'Études* Andre Coyne'a i Jean Belliera w Paryżu (zwane dalej C&B) oraz Italconsult Rome (dalej zwane Ital) poprzednio przyjęte w dniach 8-19 stycznia 1961 r. Stało się to także tematem specjalnej konferencji w Oslo. Przedsięwzięcie polegało na pocięciu świątyni na elementy do wagi 1,5 tony i wtórne jej złożenie na nowym miejscu za pomocą specjalnych hydraulicznych dźwigów²³³. Plan C&B zakładał zbudowanie półtorakilometrowej zapory chroniącej świątynię, natomiast koncepcja Ital ich przeniesienie 62 m wyżej²³⁴. Ustalono, że 1 września 1960 r. należy podjąć ostateczną decyzję dotyczącą projektu, a wraz z nią rozpocząć dokładne badania odnoszące się do przygotowania terenu. Planowano, że 1 stycznia 1962 r. należy zakończyć uzgodnienia ogólne i podpisać umowę z wykonawcą. 1 maja 1962 r. należy rozpocząć prace i złożyć zamówienie na podnośniki²³⁵. Koszt projektu C&B wyceniono na 82 mln USD oraz 370 tys. USD na roczne utrzymanie grobli. Natomiast projekt Ital oszacowano na 60 mln USD. W dniach 26-28 czerwca minister ds. Wielkiej Tamy ZRA wycenił akcję na 70 mln USD. Inni eksperci mówili o ok. 62 mln USD. 20 czerwca 1961 r. prezydent ZRA Gamal Abdel Nasser zaakceptował przyjęty i poprawiony projekt podnoszenia świątyń²³⁶.

²²⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154793?posInSet=72&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 15.09.2018 r.).

²²⁹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154808_eng?posInSet=52&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5 (dostęp na: 09.01.2019 r.).

²³⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154793?posInSet=72&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 15.09.2018 r.).

²³¹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154808_eng?posInSet=52&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5 (dostęp na: 09.01.2019 r.).

²³² Tamże.

²³³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127516?posInSet=66&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

²³⁴ Podczas tworzenia projektów zbadano również pęknięcia świątyń i skał.

Zob. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127516?posInSet=66&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

²³⁵ Poziom wody miał wzrastać następująco: w roku 1964 od poziomu elewacji, czyli 127 m n.p.m.; rok 1965 – 133 m; rok 1966 – 135 m; rok 1967 – 150 m; rok 1968 – 160 m; rok 1969 – 175 m; rok 1970 – 180 m. Poziom wody miał wzrastać ok. 1,5 m miesięcznie.

²³⁶ Rząd Zjednoczonej Republiki Arabskiej zobowiązał się wtedy do wpłaty 20 mln dolarów.

W sierpniu 1961 r. UNESCO podjęło inicjatywę wprowadzenia obowiązkowej składki przeznaczonej na ratowanie zabytków nubijskich od państw członkowskich. Składka ta powinna być proporcjonalna do obowiązującego każdego kraju wkładu do budżetu UNESCO. Odzew na tę propozycję nie był jednoznaczny. Część krajów oceniło ją negatywnie²³⁷.

Na sugestię UNESCO powtórnego rozpatrzenia przez ZRA decyzji w sprawie złożonych projektów Abu Simbel rząd ZRA powołał inną międzynarodową komisję w dniach 9-13 października 1961 r. W wyniku dyskusji eksperci stwierdzili, że jest zbyt mało danych, mało badań, aby można było przyjąć, że zaproponowane projekty odpowiadają założeniom konserwatorskim i doprowadzą do bezpiecznej realizacji przedsięwzięcia²³⁸. Sprawę postanowiono rozpatrzyć na początku 1962 r. Termin zawarcia umowy przewidziany na 1 stycznia 1961 r. przesunął się o dziesięć miesięcy²³⁹.

Jesienią 1961 r. na sesji Komitetu Wykonawczego po raz pierwszy omawiano problem przeniesienia świątyń egipskich z terenu Sudanu. Całą operację wycenioną na 830 tys. USD. Zdaniem członków komitetu prace będzie można podjąć dopiero w 1963 r. lub 1964 r., m.in. w Semna²⁴⁰. Zdecydowano, że trzeba wzmocnić fasady oraz wnętrza świątyń Abu Simbel. Wstępne szacunki i badania przygotowała szwedzka firma Consulting Engineers and Architects Messers Vatenbyggnadsbyran (dalej: VBB), która wyceniła prace na 1 200 000 USD. Pieniądze te były potrzebne przed 1 listopada 1962 r. Upoważniono dyrektora generalnego UNESCO, którym był wtedy Francuz René Maheu, do wykorzystania, w razie potrzeby, pieniędzy z funduszu powierniczego, ok. 1 200 000 USD²⁴¹.

Pod koniec 1961 r. mimo dosyć obfitych wpłat na samo Abu Simbel zebrane fundusze pokrywały zaledwie 35-40 proc. kwoty potrzebnej na tę operację²⁴². Pozytywny odzew uzyskała ta inicjatywa rok później, kiedy to większa grupa krajów, w tym Polska, wyraziły

²³⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154789?posInSet=70&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

²³⁸ Szczegółowe badania piaskowca, naprężenia skały, technikę eksploracji, wzmocnienie skał, bloków w omawianym raporcie zob.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127516?posInSet=66&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

²³⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154789?posInSet=70&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

²⁴⁰ Tamże.

²⁴¹ Tamże.

²⁴² Kwoty musiały być wpisywane chronologicznie z podaniem imienia i nazwiska płatnika (państwa, osoby prawnej lub fizycznej) oraz szczególnego celu, jeśli został określony. Rachunki będą prowadzone w dolarach. Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154794?posInSet=73&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 18.09.2018 r.).

pozytywną opinię²⁴³. 2 czerwca 1961 r. prezydent ZRA ogłosił ustawę finansową zwalniającą od podatku wszystkie darowizny odnoszące się do Kampanii Nubijskiej²⁴⁴.

W 1962 r. ukazały się pierwsze publikacje książkowe raportów z wykopalisk, w tym *Faras: Fouilles Polonaises 1961* K. Michałowskiego oraz X numer *Kush* (1962) ze sprawozdaniami wszystkich misji pracujących w Sudanie. Profesor J. Leclant do swoich relacji z wykopalisk w Egipcie włączył także bieżące wiadomości o wszystkich pracach prowadzonych w ramach akcji w *Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan* w kolejnych numerach *Orientalia*.

Ukazały się inne wydania popularyzujące, np. *Abu Simbel: salvage of the temples*²⁴⁵. Wydano również przez UNESCO kilka numerów *The UNESCO Courier*²⁴⁶ o charakterze popularno-naukowym, a specjalny numer kuriera zawierał historię Nubii. Wyemitowano francusko-niemiecki czterominutowy film o Nubii produkcji UP Fox Television w 381 stacjach w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Europie i na Środkowym Wschodzie. Wyszło wiele czasopism z artykułami o Nubii, np. w: *Engineer* (Wielka Brytania), *Epoca* (Włochy), *L'Express* (Francja), *Het Bouwwerk* (Niderlandy), *Interbuild* (Wielka Brytania), *Levante* (Chile), *The New Yorker* i *Popular Science* (Stany Zjednoczone). Dokumentację z postępu prac opublikowano w *Revue du Caire* (ZRA). Została wydana ilustrowana książka konsultantki UNESCO ds. zachowania zabytków nubijskich, francuskiej egiptolog Ch. Desroches-Nobelcourt, pt. *Temples de Nubie. Des tresors menaces*. Narodowa komisja w Danii opublikowała broszurę dla nauczycieli *Sadd-el-Aali*, głównie o Abu Simbel, która była rozpowszechniana w Dzień Narodów Zjednoczonych. Na centralnym dworcu w Brukseli miała zaś miejsce wystawa zdjęć monumentów nubijskich od 23 listopada do 6 grudnia 1961 r.²⁴⁷.

Wyrażono zgodę na podpisanie umowy z VBB na spotkaniu w dniach 9-13 października 1961 r. Szacowany koszt operacji zaprezentowany przez tę szwedzką firmę miał wynieść 1 mln 2 tys. USD. Przeniesienie grobowca Pennuta, świątyń Ellesija i Gerf Hussein musi odbyć się w sezonie 1961/1962, a koszt działań został wyceniony na 2 mln 54 tys. USD. Wielka Brytania zajmie się przeniesieniem świątyń w Buhen, Niderlandy

²⁴³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127536?posInSet=42&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

²⁴⁴ Tamże.

²⁴⁵ Por. S. Lindstrom, A. Bygden, R. Waters, *Abu Simbel: salvage of the temples, landscaping and general layout; architects' views on restoration, landscaping and general plan*, VBB 1962.

²⁴⁶ Zob. np.: *At Great Temple of Abu Simbel*, październik, 1962 r.; Rex Keating, *Digging for history. An account of excavation in Nubia during 1961-1962*, listopad, 1962 r.

²⁴⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127536?posInSet=42&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

świątyniami Semna (zachód) i Semna (wschód) – Kumma. Prace muszą zostać ukończone do 1963 lub 1964 r.²⁴⁸.

Procedury prowadzone przez UNESCO i jego organ Komitet Wykonawczy były czasochłonne. Komitet poświęcał wiele energii na planowanie działań. Przykładem może być procedura zastosowana przy podpisaniu umowy na wykonanie przeniesienia Abu Simbel w dniach od 18 do 20 kwietnia 1962 r.²⁴⁹. Przedstawiała się następująco: 1 maja 1962 r. przygotowanie dokumentów przetargowych i ich analiza; 11-15 maja 1962 r. analiza dokumentów i ich selekcja; 1 lipca 1962 r. dystrybucja dokumentów; od 1 lipca 1962 r. do 30 września 1962 r. prezentacja wykonawców ofert; od 1 października 1962 r. do 10 grudnia 1962 r. analiza dokumentów; 17-19 grudnia 1962 r. spotkanie komitetu i ewentualnych wykonawców; 1 stycznia 1963 r. przyznanie kontraktu.

Wiele dyskusji poświęconych było planowaniu wyznaczania miejsc do pracy instytucjom naukowym i konserwatorskim. Często te propozycje nie zostały podjęte i ulegały zmianom, instytucje zmieniały się. Jeszcze innym tematem podejmowanym na każdym zebraniu były sytuacja finansowa i szacunki poszczególnych robót, które także zależnie od okoliczności ulegały wielokrotnym modyfikacjom.

30 marca 1962 r. zaprezentowano plan translokacji grup świątyń w trzech lokalizacjach: pierwsza na południe od Sadd el-Ali, na lewym brzegu Nilu Kalabsza, Beit el-Wali i kiosk Kertassi; druga na północny zachód od Wadi es-Sebu'a, na lewym brzegu Dakka, Wadi es-Sebu'a, Maharraqa i Gerf Hussein; trzecia w pobliżu Amady, na lewym brzegu Amada, kaplice Qasr Ibrim i grób Pennuta²⁵⁰. Opublikowano przygotowane wcześniej przez podkomitety mapy przeniesienia budowli: Kalabsza, Beit el-Wali, Kertassi, Wadi es-Sebu'a i Amada. Określono reguły ich translokacji: lokalizacja w pobliżu pierwotnego miejsca, zachowanie wcześniejszej orientacji, nabrzeża nie powinny zaburzać odbioru budynków, inne instalacje niebędące częścią kompleksu świątynnego powinny być niewidoczne, należy odtworzyć w nowym miejscu anturaż świątyni z jej oryginalnego miejsca²⁵¹.

Następnie omówiono przeniesienie Abu Simbel przez grupę ekspertów pod przewodnictwem H. J. Plenderleitha. Prace związane z odrestaurowaniem i transferem

²⁴⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127536?posInSet=42&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

²⁴⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154796?posInSet=45&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 07.01.2019 r.).

²⁵⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020357?posInSet=12&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 03.11.2018 r.).

²⁵¹ Tamże.

świątyni powinny rozpocząć się przed 1 grudnia 1962 r.²⁵². W listopadzie 1961 r. prace zakończyła misja sondażowa zorganizowana przez Egipski Departament Starożytności, a także wyprawa przeprowadzona przez *Egypt Exploration Society* (dalej: EES) obejmująca prospekcję terenów w Nubii egipskiej, które nie były dotychczas przydzielone żadnej misji. Wstępny raport został wtedy opracowany przez EES i opublikowany przez Departament Starożytności, a dystrybuowany przez komitet konsultacyjny²⁵³.

W dniach od 7 do 21 stycznia oraz 30 marca 1962 r. odbyło się spotkanie ekspertów konserwatorów w Kairze odnośnie do ratowania fasady i wnętrza świątyni Abu Simbel. Celem ich wizyty było opracowanie projektu zabezpieczenia stanu obecnego świątyni przed możliwymi uszkodzeniami w wyniku prac technicznych i konserwacja polichromii pod

²⁵² Tamże.

²⁵³ Misje, które brały do tej pory udział w badaniach przez zimę do lata 1961 r.: Francuski Instytut Orientalny Archeologii w Kairze i Szwajcarski Instytut Architektury w Wadi es-Sebu'a od 31 stycznia 1961 r. do 1 marca 1961 r. badali osady; od 17 listopada 1961 r. do 22 grudnia 1961 r. w tym samym miejscu prowadzili prace w świątyni Amenhotepa III, niedaleko tego miejsca odkryli małą wioskę Grupy C; Uniwersytet w Strasburgu zajął się Tomas, gdzie odkryto małą kamienną kaplicę z inskrypcjami, cmentarz koptyjski; Uniwersytet w Madrycie od 27 marca 1961 r. do 17 kwietnia 1961 r. badał Szeich Daud, fortecę datowaną na późny okres rzymski; Niemiecki Instytut w Kairze od 29 grudnia 1960 r. do 13 stycznia 1961 r. prowadziły prace w Amadzie, odkryto domy, małe cmentarze; Uniwersytet w Mediolanie badał wschodni brzeg Nilu przy Abu Simbel od 10 lutego 1961 r. do 23 lutego 1961 r., natomiast od 5 września 1961 r. do 30 września 1961 r. Kuban – świątynie Totmesa III i Amenhotepa III, a także odkryto 51 grobowców; Polska Stacja w Kairze prowadziła wykopaliska w Dabod od 17 lipca 1961 r. do 15 sierpnia 1961 r.; Uniwersytet w Turynie – prace wykopaliskowe rozpoczęto 15 września 1961 r. i zakończono 27 września 1961 r. w Dehmit; Orientalny Instytut Chicago i Szwajcarski Instytut Architektury prowadzili prace od 9 stycznia 1961 r. do 27 lutego 1961 r. w Chor Dehmit i świątyni Kalabsza, odkryli domy, cmentarz rzymski, odkryli i świątynię (*Maabad el-Dzebel*) na południe od Tafa, Kalabsza; Instytut Czechosłowacki prowadził prace od 14 lipca 1961 r. do 14 sierpnia 1961 r. w świątyni Tafa oraz fortecy Kertassi; Departament Starożytności prowadził swoje prace od 4 grudnia 1960 r. do 13 stycznia 1961 r. w świątyni Gerf Hussein nad inskrypcjami; prowadził również badania w świątyni w Amadzie od 21 stycznia 1961 r. do 20 lutego 1961 r., przygotowując świątynię do pracy przez Centrum Dokumentacji; *Egypt Exploration Society* prowadziło prace w Qasr Ibrim od 15 października 1961 r. do 30 listopada 1961 r., odkryto m.in. groby Grupy X, siedem steli meroickich i chrześcijańskich; Uniwersytet w Kairze prowadził badania od 29 grudnia 1960 r. do 6 marca 1961 r. w Anibie, w miejscu Naga el-Tahuna, gdzie odkryto groby z Średniego i Nowego Państwa oraz domy z Grupy C, natomiast w Naga el-Madrasa odkryto cmentarz Grupy C z kolekcjami różnych obiektów, m.in. z alabastru, z czasów Hyksosów, skarabeusze z Nowego Państwa czy topór z brązu, w Naga el-Mattokija odkryto cmentarz z Grupy A i domy Grupy C; Uniwersytety w Yale i Pensylwanii prowadziły prace pomiędzy 10 lutego 1961 r. a 21 marca 1961 r. w Toszka (wschód) i zachód oraz Arminna (zachód), odkryły grobowce Grupy C, Nowego Państwa i domy z okresu meroickiego; *Egypt Exploration Society* i Departament Starożytności prowadzili swoje prace przez dwa sezony od 4 stycznia 1961 r. do 1 kwietnia 1961 r. od Korosko do Adindan oraz od 8 października 1961 r. do 9 listopada 1961 r. od Korosko do Sadd el-Ali; Republika Federalna Niemiec zajmowała się pracami nad przeniesieniem świątyni w Kalabsza. Centrum Dokumentacji było zaangażowane w sezonie zimowym w następujących misjach: świątynia Amada od 1 stycznia do 30 kwietnia; świątynia Gerf Hussein od 16 lutego do 7 maja; grobowiec Pennuta od marca do kwietnia. W sezonie letnim: Kalabsza od 23 lipca do 10 września; świątynia Ellesija od 4 sierpnia do 10 września; świątynia Dakka od 23 lipca do 7 września; przy budowie tamy oraz świątynia Dendur od 8 września do 23 października. Inwentaryzacja inskrypcji greckich, łacińskich, hieratycznych, demotycznych w Kalabsza, Dakka, Dendur od 6 września do 11 września. Centrum prowadziło też wykopaliska wraz z Niemiecką Federalną Republiką w Kalabsza od 8 listopada do 9 grudnia. Zimowe ekspedycje w Abu Simbel zostały zakończone 1 grudnia 1961 r.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020357?posInSet=12&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 19.11.2018 r.).

kierunkiem H. J. Plenderleitha. Przekazano im do dyspozycji laboratorium Centrum Dokumentacji i Studiów nad Starożytnym Egipcem wraz z życzeniem zbiorów biblioteki²⁵⁴.

W dniach 12-14 lutego 1962 r.²⁵⁵ odbyła się międzynarodowa konferencja ekspertów archeologicznych wraz z przedstawicielami rządu Republiki Sudanu i przedstawicielstwem UNESCO, którzy obradowali w Wadi Halfa. Głównym tematem był stan zachowania świątyń egipskich w Nubii oraz metod ich przeniesienia i próba opracowania szczegółowego planu w tej kwestii.

Podkreślono odkrycie przez polską misję malowideł w Faras, konieczność ich uratowania i zabezpieczenia w muzeum w Chartumie wraz z innymi malowidłami z grobu Dżehutihotepea czy kościoła w Abd el-Gadir. Dyrektor Sudańskiej Służby starożytności Thabit Hassan Thabit złożył tam raport na temat prac archeologicznych. Wskazał w nim na trzy aspekty kampanii: badania, wykopaliska i stan przeniesienia monumentów do tego momentu. Sudańska Służba Starożytności, z której ramienia prowadził prace W. Y. Adams, przeprowadziła prospekcję całego zachodniego brzegu Nilu od Faras do II katarakty (Gemai), znajdując 250 nowych stanowisk archeologicznych. Wschodni brzeg na tym samym odcinku badała misja skandynawska pod kierownictwem T. Säve-Söderbergha. Zakończono prace przy wschodnim Dabarosa na północ od miasta Halfa do Halfa Degheim i wioski Abka²⁵⁶. Nie obejmowały one opisu architektonicznego kościołów, w tym: kościoła w Faras Wsch., kościoła południowego w Serra, Abkanarti; nie dotyczyły również rysunków skalnych w miejscu koncesji. Misja odkryła 170 nowych stanowisk, z których finalnie 80 udokumentowano.

Ekspedycja z British Columbia University pod kierunkiem R. Soleckiego zajmowała się prehistorią terenu na wschodnim brzegu Nilu pomiędzy Gemai i Dal. Przeprowadziła również badania na północ od Gemai.

Niemiecka Akademia Nauk ze wschodniego Berlina pod kierunkiem F. Hintzego rozpoczęła prace w Musawwarat es-Safra w dystrykcie Szendi. Badała skalne rysunki i inskrypcje od Faras do katarakty Dal oraz także plan ruin Attiri²⁵⁷.

Regularne wykopaliska poza wspomnianą wyżej misją polską prowadzili: Francuzi, Argentyńczycy (Aksza)²⁵⁸, Hiszpanie (Argin, Qasr Iko), EES (Buhen, Meinarti), Uniwersytet

²⁵⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020360?posInSet=14&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 01.12.2018 r.).

²⁵⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154798?posInSet=47&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 08.01.2019 r.).

²⁵⁶ Tamże.

²⁵⁷ Tamże.

w Chicago (Serra), Uniwersytet Kalifornijski (Askut – Debenarti), Uniwersytet Kalifornijski i Francuzi (Semna Południe), Sudańczycy (Dorginarti i Attiri)²⁵⁹.

Do finansowania akcji stopniowo dołączały dalsze kraje. Na dzień 31 marca 1962 r. na apel odpowiedziało 12 państw, w tym 2 pozytywnie – Kamerun i Irak. Z wpłat na Akcję Nubijską wpłynęło 2 048 254,29 USD (stan z 31 marca 1962 r.)²⁶⁰.

Już na początku 1962 r. archeologiczne prace prowadzone w ZRA zyskały szczególne uznanie rządu egipskiego. W tym okresie dokumentacje świątyn do przeniesienia zakończono niemal całkowicie²⁶¹. Podkreślono udział w tych pracach egipskiego Centrum Dokumentacji i specjalistów działających w jego imieniu z Francji, Polski, Belgii, Jugosławii i Szwajcarii. Zaznaczono rolę misji wykopaliskowych w Nubii egipskiej, gdzie Uniwersytet z Chicago ukończył dokumentację świątyni w Beit el-Wali, a Szwajcarski Instytut Architektury i Archeologii Starożytnej w Egipcie oraz Francuski Instytut Archeologii Orientalnej w świątyni Wadi-es-Sebu²⁶². Jeśli chodzi o Abu Simbel, to dwie trzecie świątyni można przenieść w wyznaczone nowe miejsce²⁶³.

Od 11 do 13 maja 1962 r. zebrał się ponownie Komitet Ekspertów Technicznych w sprawie przeniesienia Abu Simbel. Omówiono techniczne dane dotyczące operacji przenoszenia i zabezpieczenia świątyni. Ustalono, że oferty na realizację zaakceptowanych dotychczas projektów należy składać najpóźniej do 20 czerwca 1962 r. W związku ze zwłoką w pracach w Abu Simbel komitet ten przygotował nowy terminarz działań, z których wynikało, że prace nad realizacją projektów będzie można podjąć po zakończeniu czynności formalnych w dniu 10 stycznia 1963 r.²⁶⁴.

Na przełomie listopada i grudnia 1962 r. odbyła się Konferencja Generalna UNESCO, która zaakceptowała dotychczasowe działania i udzieliła dalszych kompetencji Komitetowi Wykonawczemu w zakresie finansowania kampanii²⁶⁵.

²⁵⁸ Cyt. za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154798?posInSet=47&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 08.01.2019 r.).

²⁵⁹ Tamże.

²⁶⁰ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154808_eng?posInSet=52&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5 (dostęp na: 09.01.2019 r.).

²⁶¹ Zob.: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127552?posInSet=32&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 20.12.2018 r.).

²⁶² Tamże.

²⁶³ Zob. szczegółowo w omawianym raporcie:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154810?posInSet=54&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 15.01.2019 r.).

²⁶⁴ Tamże.

²⁶⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160479?posInSet=37&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

Zarekomendowano skład Komitetu Wykonawczego składającego się z następujących państw: Brazylia, Ekwador, Francja, Republika Federalna Niemiec, Indie, Włochy, Liban, Niderlandy, Pakistan, Hiszpania, Sudan, Szwecja, ZEA, Stany Zjednoczone Ameryki, Jugosławia (zastrzeżono, że do tego komitetu dołączy piętnasty członek)²⁶⁶.

Umowa w związku z budową tamy została podpisana 8 listopada 1958 r. między Egiptem a Sudanem. Pierwszy z krajów nabył prawo do 48 000 milionów m³, drugi do 4 000 milionów m³ rocznie; w Asuanie pozostanie 32 000 milionów m³ nadwyżki. Po powstaniu nowej zapory Sudan ma prawo do 18 500 milionów m³ rocznie, a Egipt do 55 500 milionów m³ z rekompensatą dla Sudanu zaoferowaną przez Egipt w wysokości 15 milionów funtów egipskich w funtach szterlingach. Woda z jeziora, które powstanie, ma zostać wykorzystana do nawadniania 1,9 mln akrów, zwiększając obszar ziemi uprawnej o 25 proc. To przełoży się na lepsze plony, zwiększy uprawę ryżu, ułatwi regulację transportu wody kanałami oraz jej regulację²⁶⁷.

Pierwsza sesja nowego komitetu odbyła się 17-19 grudnia 1962 r. Na nim nakreślono nowy plan działania, ustalono założenia finansowe na sezon 1963-1964 w wysokości 139 000 USD. Zalecono rozpoczęcie prace nad przeniesieniem świątyni w Beit el-Wali, Wadi es-Sebu'a, Abu Oda, Aniba. Natomiast w Sudanie EES rozpoczął przenoszenie świątyni w Buhen. Specjaliści jugosłowiańscy po zdjęciu malowideł w Abu Oda rozpoczęli w Sudanie zdejmowanie malowideł ściennych w kościele Abd al-Gadir²⁶⁸. Należało rozszerzyć program badań pomiędzy Dżemai a kataraktą Dal. Na następnej sesji²⁶⁹ oszacowano koszty tej operacji na 2 380 000 dolarów, zdecydowano o podpisaniu umów i podjęciu prac na dzień 1 czerwca 1963 r.²⁷⁰.

Na następnym posiedzeniu w dniach 4-8 marca 1963 r. przeniesiono podpisanie umowy do 15 maja 1963 r. Także przeprowadzone kalkulacje całej akcji różniły się poważnie w zależności od specjalistycznych firm, które oceniały jej koszt²⁷¹. Na tej samej sesji podano

²⁶⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160462?posInSet=34&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 20.12.2018 r.).

²⁶⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000013241?posInSet=60&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 06.04.2019 r.).

²⁶⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020350?posInSet=44&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 02.04.2019 r.).

²⁶⁹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154883_eng?posInSet=18&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 16.01.2019 r.).

²⁷⁰ Tamże.

²⁷¹ Tamże.

szczegółowe wyliczenia dotyczące poszczególnych operacji przy przenoszeniu świątyni Abu Simbel²⁷².

W marcu także przesunięto termin podpisania umów przeniesienia innych świątyń Beit el-Wali, Wadi es-Sebu'a, Abu Oda i Aniba na 1 czerwca 1963 r. Ustalono że świątynia w Aksza będzie zdemontowana przez Służbę Starożytności w Chartumie oraz rząd francuski²⁷³.

W marcu 1963 r.²⁷⁴ UNESCO specjalnym apelem przypomniało o zobowiązaniu wniesienia wpłat do realizacji na pierwszy etap prac w Abu Simbel na fundusz powierniczy, aby ZRA mogła rozpocząć prace²⁷⁵.

W kwietniu 1963 r. zapoznano się z ofertami zaplanowanymi w Kairze w dniu 23 marca 1963 r. Poszczególne państwa określiły swój wkład, co dało sumę 7 500 000 dolarów²⁷⁶. Zaproponowano także na jednym z kolejnych posiedzeń ustanowienie specjalnego podatku turystycznego bądź dodatku w formie pieczęci w wizie turystycznej. Uzyskane w ten sposób pieniądze byłyby przeznaczonego na działanie komitetu nubijskiego, a pieczęć byłaby wydawana przez ZRA w latach 1965-1968. Na tym samym posiedzeniu ustalono szacunkowe koszty drugiego etapu przeniesienia świątyni Abu Simbel na 9 200 000 dolarów; koszt pierwszego etapu wyniósłby 22 000 000 dolarów²⁷⁷.

Na przełomie kwietnia i maja 1963 r. zatwierdzono wreszcie projekt Ital związany z Abu Simbel. Podziękowano państwom członkowskim, członkom stowarzyszonym za wkład w ochronę zabytków. Ustalono, że umowę z wykonawcą należy podpisać do 15 listopada 1963 r.²⁷⁸. Potrzebna kwota to przynajmniej od 30 500 000 do 40 000 000 dolarów, która nie została jeszcze zebrana²⁷⁹. Sumę tę uzupełnił rząd Egiptu o 11 150 000 dolarów przy innych

²⁷² Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154883_eng?posInSet=18&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 16.01.2019 r.).

²⁷³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154882?posInSet=17&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 09.01.2019 r.).

²⁷⁴ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185105_eng?posInSet=57&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 05.04.2019 r.).

²⁷⁵ Tamże.

²⁷⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020346?posInSet=42&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 01.04.2019 r.).

²⁷⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154774?posInSet=24&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 02.02.2019 r.).

²⁷⁸ Zob. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154873?posInSet=12&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 16.01.2019 r.).

²⁷⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113219?posInSet=31&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 05.02.2019 r.).

wpływach, a wpływy zagraniczne wyniosły 7 700 000 dolarów²⁸⁰, aby wykonać pierwszy etap projektu.

Na sesji ekspertów technicznych w dniach 7-9 maja 1963 r. rozpatrzono dwa projekty tamy zabezpieczającej świątynie na okres operacji przeniesienia. Wybrano wariant tamy z materiału skalnego z projektu „A” zamiast tzw. tamy łukowej z blachy i betonu²⁸¹. Omówiono również cięcie świątyni.

Czwarta sesja Komitetu Wykonawczego odbyła się w Paryżu w dniach 10-12 czerwca 1963 r.²⁸². Spotkanie dotyczyło rozważenia dwóch projektów przeniesienia świątyni przed ostatecznym zatwierdzeniem. Powtórzono, że konieczne są dalsze konsultacje, w tym finansowe zobowiązania, które muszą zostać zrealizowane, wraz z opiniami specjalistów²⁸³. Jednakże wybrano metodę dobrowolnych składek na poszczególne projekty lub całość Akcji Nubijskiej²⁸⁴.

Komitet przedstawił dokument rządowy ZRA dotyczący projektów Abu Simbel, który stwierdza, że oprócz rozpatrywanego obecnie projektu podniesienia świątyń Ital, wpłynęło doń szereg różnych projektów, które zostały poddane szczegółowej opinii ekspertów. Po analizach odrzucono je wszystkie, ponieważ nie spełniały one jakiegoś z warunków wymaganych dla bezpiecznego zachowania świątyń. Jedyne projekty, które uzyskały rekomendacje ekspertów archeologicznych, był nowy francuski projekt zespołu obu świątyń pływających na tratwie. Ekspert ci wszakże nie byli w stanie określić, czy pod względem technicznym, czy też czasowym, nadaje się on do zastosowania²⁸⁵. Wśród nich znalazł się także polski projekt zespołu architektów kierowanego przez inż. Leszka Dąbrowskiego z Politechniki Warszawskiej (il. 6-8)²⁸⁶.

²⁸⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154873?posInSet=12&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 16.01.2019 r.).

²⁸¹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154781?posInSet=26&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 02.02.2019 r.).

²⁸² Zob.: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154874_eng?posInSet=13&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 10.01.2019 r.).

²⁸³ Tamże.

²⁸⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020321?posInSet=40&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 01.04.2019 r.).

²⁸⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154873?posInSet=12&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 16.01.2019 r.).

²⁸⁶ L. Dąbrowski, *Project for the protection of Abu Simbel temples, Uniwersytet Warszawski, Polskie Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze, Helopolis, Scientific Society of civil engineering experts in Poland, Warszawa 1962.*

Podczas spotkania Rady Konsultantów ZRA dla Abu Simbel²⁸⁷, które odbyło się 14-16 sierpnia 1963 r., skierowano zapytanie w sprawie relokacji świątyni i grobu Pennuta z Aniba²⁸⁸. W dniu 23 września 1963 r. wystosowano zapytanie ofertowe.

15 czerwca 1963 r. w Hadze powołano do życia grupę ekspertów archeologów i architektów krajobrazu ds. przeniesienia świątyni Abu Simbel w składzie: R. Huyghe z Akademii Francuskiej jako przewodniczący, A. Klasens (Niderlandy), J. Wilson (Stany Zjednoczone), K. Michałowski (Polska)²⁸⁹.

W sierpniu 1963 r. w związku z programem budowy tamy Sadd el-Ali podjęto decyzję, że podniesienie poziomu wód zbiornika zostanie zatrzymane między październikiem 1963 r. a kwietniem 1964 r., co daje misjom archeologicznym czas na prace. Po demontażu świątyni w Debod, Kertassi, Tafa w 1960 r. i Dendur, Dakka, Maharraqa w 1962 r. ma być rekonstrukcja kiosku w Kertassi niedaleko Wysokiej Tamy w 1963 r. i świątyni Kalabsza. Na przełomie 1962/1963 r. Francja podjęła decyzję o przeniesieniu Amada, Włosi podjęli decyzję o przeniesieniu świątyni w Ellesija. Świątynie Dabod, Tafa, Dendur, Derr zostały zaoferowane przez rząd ZRA w dowód wdzięczności za pomoc międzynarodową²⁹⁰. Prace w Beit el-Wali i przeniesienie grobu Pennuta są w toku. Pozostają nieprzeniesione natomiast: kamieniołom Kertassi, świątynie w Gerf-Hussein, Wadi es-Sebu'a, Abu Oda, kaplice Dżebel esz-Szams i Qasr Ibrim. Ustalono, że 1 października 1964 r. zabytki, jeśli nie zostaną przeniesione, znikną bezpowrotnie pod wodą. Dlatego w sierpniu 1963 r. sporządzono listę priorytetowych działań. Demontaż Beit el-Wali rozpoczął 1 lutego 1964 r., grobu w Aniba w grudniu 1964 r., a Wadi es-Sebu'a 1 marca 1964 r.²⁹¹.

Dnia 10 czerwca 1963 r. rząd ZRA wydał zaskakujące oświadczenie. Z jednej strony dotyczyło ono ostatecznego zaakceptowania projektu Ital²⁹² przez rząd z pocięciem świątyni Abu Simbel z wariantem „A” budowy tamy skalnej zabezpieczającej świątynie,

²⁸⁷ Obecni byli również: Ernest Ischy, Claudio Marcello, Hans J. Martini, M. S. Gomaa, Anis Naguib, VBB reprezentowali: Valter Furuskog, Goste Johannesson, Arne Goransson; Alf Byden, Roger Waters uczestniczyli w kilku spotkaniach.

Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154871_eng?posInSet=9&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 18.01.2019 r.).

²⁸⁸ Tamże.

²⁸⁹ Tamże.

²⁹⁰ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154871_eng?posInSet=9&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 18.01.2019 r.).

²⁹¹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020250?posInSet=7&queryId=94c40df8-e7e5-444b-9969-dae486f6e2d1> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

²⁹² Pierwszemu spotkaniu przewodniczył Paulo E. de Berredo Carneiro (Brazylia), a pozostałym H. J. Reinink (Niderlandy); wiceprzewodniczącym był McCullough (Stany Zjednoczone), sprawozdawca Pouchpa Dass (Indie). Obecni byli również H. Saba, L. Gomes Machado, A. Vrioni, J. Millérfoux.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020320?posInSet=38&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 22.02.2019 r.).

a z drugiej wyrażało żal, że nie było wystarczającego międzynarodowego wsparcia finansowego dla pierwszego włoskiego projektu związanego z podniesieniem na słupach świątyni Abu Simbel; mimo wysiłków UNESCO i rządu ZRA nie udało się go zrealizować²⁹³.

Z początkiem września 1963 r. przekazano Stanom Zjednoczonym jako prezent świątynię Dendur. Indio w Stanach Zjednoczonych zajęło się świątynią w Derr wraz z opłaceniem kosztów transportu w wysokości 300 000 dolarów²⁹⁴.

W dniach 8-13 lipca 1963 r. w Kairze i Nubii odbyła się pierwsza sesja Grupy Ekspertów Archeologów i Architektów Krajobrazu pod przewodnictwem Kazimierza Michałowskiego. Ustalono, że należy przedstawić plan krajobrazu przed ostatecznym ustawieniem świątyni²⁹⁵.

W roku 1963 r. odbyło się kilkadziesiąt spotkań różnych grup ekspertów poza ogólnymi zebraniem Komitetu Wykonawczego w szczegółowych zagadnieniach dotyczących spraw Abu Simbel, na których zwykle omawiano finanse, realizacje oraz plan pracy i harmonogramy²⁹⁶.

Spotkanie Komitetu Wykonawczego odbyło się na szóstej sesji w Kairze w dniach 5-7 listopada 1963 r.²⁹⁷. Ponowiono prośbę o wpłaty na akcję. Drugie spotkanie Grupy Archeologów i Architektów Krajobrazu odbyło się 17-18 października 1963 r. w Kairze²⁹⁸, kolejne natomiast w dniach 4-9 lipca 1964 r.²⁹⁹. Podczas spotkań omawiano problemy związane z pocięciem świątyń i ich usytuowaniem. Zalecono, aby cięcia nie zniszczyły wizerunku świątyń, wycięte bloki powinny być, jeśli to jest możliwe, jak największe, a linie cięcia powinny iść wzdłuż rzeźbień czy wgłębień³⁰⁰.

²⁹³ Tamże.

²⁹⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154896?posInSet=21&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 21.01.2019 r.).

²⁹⁵ Drugą sesję zaplanowano na 25 i 26 października 1963 r. w Kairze.

Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154871_eng?posInSet=9&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 18.01.2019 r.).

²⁹⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154870?posInSet=8&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 19.01.2019 r.).

²⁹⁷ Zob.: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154868_eng?posInSet=5&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 22.01.2019 r.).

²⁹⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020305?posInSet=34&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 03.02.2019 r.).

²⁹⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154862?posInSet=51&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 13.02.2020 r.).

³⁰⁰ Tamże.

66. sesja zarządu UNESCO odbyła się 25 i 28 października 1963 r. Rada Konsultantów ZRA spotkała się 28-31 października 1963 r.³⁰¹. Spotkania były poświęcone analizie finansowej³⁰².

Centrum Dokumentacji i Badań Historii Sztuki i Cywilizacji Starożytnego Egiptu ZRA przygotowało opisy niemal wszystkich nubijskich zabytków architektury. W dokumencie znajduje się zapis aneksu I Komitetu Wykonawczego z planami podpisania

³⁰¹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154868_eng?posInSet=5&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 22.01.2019 r.).

³⁰² W trakcie sporządzania omawianego dokumentu otrzymano następujące odpowiedzi na listy i telegramy. Cypr w liście z 19 października 1963 r.; minister nie miał żadnych uwag, zobowiązuje się wpłacić 2800 dolarów od roku 1961 do 1967 r. Ghana wpłaci 6487 w swojej walucie w pięciu częściach – pierwsza w maju 1963 r. w wysokości 3297. Gwatemala w liście z 10 października odmówiła pomocy ze względu na zabytki znajdujące się w swoim kraju, które też wymagają konserwacji i rekonstrukcji. Rząd Indii odpowiedział na list, obiecując kwotę 2,8 mln rupii w latach 1963-1969. Rata roczna wyniesie 360000 od roku 1963. Indonezja czeka na odpowiedź swojego rządu. Iran wniesie kwotę w wysokości 130000 dolarów z zastrzeżeniem, że tekst powinien być również sporządzony w języku arabskim. Kuwejt zapłacił już 100000 dolarów z czego 50000 dolarów wpłacono przez Ligę Arabską i 50000 dla Ministerstwa Kultury Zjednoczonej Republiki Arabskiej. Liban dokonał już wpłaty; nie jest w stanie zapłacić więcej. Luksemburg – 100000 franków we wrześniu 1963 r. i 100000 franków w 1964 r. Nepal wpłaci 100000 dolarów. Sierra Leone wpłaci 1000 funtów co daje 2800 dolarów w maju 1963 r. W innym dokumencie z dnia 23 grudnia 1963 r. przedstawiono wpływy w dolarach amerykańskich, wkłady obiecane przez kraje reprezentowane i niereprezentowane na spotkaniu państw darczyńców w Kairze w dniu 8 listopada 1963 r. Przedstawiają się one następująco w kolejności alfabetycznej: Afganistan 2000, Algieria 105000, Austria 25000, Belgia 16975, Boliwia 7000, Brazylia 12800, Kambodża 5000, Kamerun 26000, Chiny 2000, Kuba 160000, Cypr 2800, Ekwador 1000, Francja 1000000, Ghana 46 000, Grecja 30000, Watykan 10000, Indie 588000, Indonezja 10000, Irak 60000, Włochy 856000, Japonia 100000, Kuwejt 50000, Liban 33330, Libia 26000, Luksemburg 40000, Malezja 3000, Mali 2040, Monako 10000, Maroko 86000, Nepal 1000, Niderlandy 436000, Nigeria 53200, Pakistan 130000, Filipiny 10000, Katar 55000, Sierra Leone 2800, Hiszpania 270000, Szwecja 500000, Tunezja 12000, Turcja 3015, Wielka Brytania 210000, Stany Zjednoczone 12000000, Urugwaj 10000, Jugosławia 226000. Łącznie dało to kwotę: 17274960.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020305?posInSet=34&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 03.02.2019 r.).

Do listy dodano również Malte, która wniosła 1000. Przykładowo do 4 sierpnia 1961 r. wpłaty z tego tytułu przedstawiały się następująco (kwoty podane w USD): Cypr wpłacił 2800; Ekwador na chwilę obecną nie może nic wnieść, ale w przyszłości zobowiązuje się do stosownych płatności; Francja 200000 do wykorzystania na przeniesienie świątyni Amada; Grecja 30000 USD. Iran, póki co, nie wniósł finansowych wkładu ze względu na brak specjalnej komisji, ale zobowiązuje się do wpłat; Kuwejt 50000; Liban ok. 33000; Luksemburg 40000; Monako zobowiązało się wpłacić 10000 USD; Maroko wpłaci kwotę 86000; Niderlandy 555000 z zastrzeżeniem, że być może uda się wpłacić 98000; Filipiny na chwilę obecną nie są w stanie dokonać żadnych wpłat; Polska nie jest w stanie wnieść wkładu finansowego, ale zobowiązuje się na pokrycie kosztów prac specjalistów; Arabia Saudyjska do 1967 r. zobowiązała się do wpłaty 40000; Tunezja nie może wnieść wkładu pieniężnego, ale proponuje materiałowy w postaci wysyłki cementu; Wenezuela w najbliższym czasie wyznaczy odpowiednią kwotę, którą trzeba uwzględnić w krajowym budżecie; Jugosławia zobowiązuje się wpłacić 226000. Rząd Kuby również zapowiedział swoje wsparcie. Było ono nietypowe. Chodziło bowiem o wkład w postaci przesyłek cukru i cementu.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127536?posInSet=42&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

Przedstawiono również wkład poszczególnych państw w Akcję Nubijską (stan na 30 czerwca 1962 r.): Belgia, 16975 USD; Brazylia, 12800 USD; Kambodża, 2200 USD; Kamerun, 26000 USD; Niderlandy, 98000 USD; Nigeria, 53200 USD, Pakistan, 130000 USD; Indonezja, 10000 USD; Włochy, 160800 USD; Turcja, 3000 USD.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127552?posInSet=32&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 20.12.2018 r.).

głównej umowy w dniu 15 listopada 1963 r.; minimalne wpływy oszacowano na 20 500 000 dolarów³⁰³.

28-31 października 1963 odbyła się w Paryżu ocena projektów, które dotychczas wpłynęły. Spośród pięciu złożonych propozycji oferty McLean-Grove-Shepherd i S.A.M.C.T.A. nie zostały zaakceptowane przez ministerstwo z powodów finansowych i technicznych. Projekty Torno, Hochtief, Atlas zostały poddane dalszej analizie. Bez wyceny grodzi stalowych ich koszty przedstawiały się następująco: Torno – 4 800 000 funtów egipskich; Hochtief – 4 670 000 funtów egipskich; Atlas – 2 000 000 funtów egipskich. Kompleksowa wycena to: Torno – 9 464 000 funtów egipskich; Hochtief – 9 997 000 funtów egipskich; Atlas – 11 000 000 funtów³⁰⁴.

Szósta sesja odbyła się w Kairze w dniach 5-9 listopada 1963 r.³⁰⁵. Przewodniczącymi spotkania zostali Paulo de Berredo Carneiro z Brazylii wraz z McCulloughiem (Stany Zjednoczone Ameryki) i J. Reininkiem (Niderlandy). Zatwierdzono plan działań związanych z przeniesieniem świątyni przy udziale radców prawnych. Przedstawiony został raport z drugiej sesji spotkania Grupy Archeologów i Architektów Krajobrazu pod przewodnictwem K. Michałowskiego, które odbyło się 17-18 października 1963 r. Omówione zostały procedury przeniesienia i późniejsza rekonstrukcja. Zaakceptowano plan opracowany przez VBB³⁰⁶. Alf Byden, reprezentujący VBB, przedstawił modele i plany rekonstrukcji świątyni.

Dokument zawiera aneks VIII dotyczący ósmej sesji Rady Konsultantów, która odbyła się w Paryżu w dniach 28-31 października 1963 r. pod przewodnictwem Hasana Zakiego³⁰⁷. Podczas spotkania omówiono postęp prac inżynierskich, zalecenia archeologów i architektów krajobrazu, przetargi, harmonogram i organizację pracy oraz ustalono datę, a także miejsce kolejnego spotkania. Uwzględniono tam m.in. zastrzeżenia obecne w projektach McLean-Grove-Shepherd i Hochtief co do aluwium, a grupa archeologów i architektów krajobrazu zaleciła umiejscowienie świątyni 20 m dalej na wschód³⁰⁸.

Dopiero na przełomie 1963/1964 r. pojawiły się całościowe sprawozdania z prac w Nubii.

³⁰³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020319?posInSet=36&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 19.02.2019 r.).

³⁰⁴ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154867_eng?posInSet=3&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 20.01.2019 r.).

³⁰⁵ Tamże.

³⁰⁶ Tamże.

³⁰⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020305?posInSet=34&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 03.02.2019 r.).

³⁰⁸ Tamże.

Na posiedzeniu komitetu konsultacyjnego ZRA na czwartej sesji w dniach 2-5 grudnia 1963 r. w Kairze³⁰⁹ padły dosyć istotne sugestie. Egipt zaakcentował konieczność ostatecznego wyboru projektu zachowania Abu Simbel. Położono także nacisk na potrzebę pilnego publikowania i upowszechniania wyników swoich prac w terenie. Zaprezentowano tam także dokumentację sporządzoną przez Centrum Dokumentacji oraz prace fotogrametryczne wykonane przez Narodowy Instytut Geograficzny w Paryżu na zamówienie UNESCO, gdzie wykonano mapy egipskiej Nubii w 1960 r. Przedstawiono także wyniki dotychczasowych prac wykopaliskowych poszczególnych misji oraz dotyczących przenoszenia świątyń. Omówiono również rolę ekspertów zatrudnionych przez ZRA, okres ich pracy i funkcje³¹⁰.

O istotnym fakcie dowiadujemy się także wiele z innego źródła, a mianowicie z listu z dnia 6 marca 1963 r. skierowanego do René Maheu, dyrektora generalnego UNESCO, od Abdel Kader Hatema (minister kultury i informacji ZRA). Podaje on, że została podjęta ostateczna decyzja o przekazaniu trzech świątyń, tj.: Dabod, Tafa, Dendur jako wyraz wdzięczności za wyjątkowy wkład w Akcję Nubijską³¹¹. Dwie dalsze świątynie ewentualnie mogą być także przeznaczone do oddania za granicę. To świątynie w Ellesija i Derr.

W dniach 24-26 marca 1964 r. odbyła się w Paryżu siódma sesja Komitetu Wykonawczego UNESCO³¹². Omawiano jak zwykle projekty Abu Simbel, a także stopień zaawansowania prac dotyczących przenoszenia innych świątyń, koncentrując się na sprawach technicznych i finansowych. Omówiono sprawy wiz, wspomniano o przychodach ze znaczków pocztowych³¹³.

³⁰⁹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154866_eng?posInSet=58&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 21.02.2020 r.).

³¹⁰ Tamże. Znaleźli się wśród nich m.in.: Charles Kuentz; Jean Jacquet; Christiane Desroches-Noblecourt; Jaroslav Černý; Herman de Meulenaere, Sergio Donadoni, ale także i dwóch polskich architektów – Tomasz Mrówka i Wojciech Kołataj.

³¹¹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154866_eng?posInSet=58&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 21.02.2020 r.).

³¹² Tamże.

³¹³ Tamże. Znaczki propagujące akcję były wydane do tego czasu przez następujące państwa: Monako, Pakistan, Zjednoczona Republika Arabska, Sudan, Jemen, Jugosławia, Ghana, Liban, Laos, Wybrzeże Kości Słoniowej, Dhomej, Islamska Republika Mauretanii, Mali, Niger, Górna Wolta, Argentyna, Indonezja, Korea, Kuwejt, Maroko, Syryjska Arabska Republika, Tunezja, Republika Środkowoafrykańska, Kongo, Gabon, Czad, Senegal, Afganistan, Nigeria, Watykan, Togo, Burundi. W rezultacie już w 1965 r. udało się wydać ponad 100 znaczków związanych z akcją w 38 państwach, które wyceniono na 49 500 dolarów.

Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154855_eng?posInSet=3&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 11.05.2019 r.). W roku 1966 r. ukazały się kolejne znaczki. I tak Argentyna wypuściła nakład 100 000; Gwinea 5 000 serii w 6 wartościach; Indonezja 30 000 serii w 4 różnych wartościach; Korea 15 serii w 2 wartościach oraz 10 000 pocztówek, Kuwejt 30 000 znaczków w 2 wartościach; Maroko 30 000 serii w 3 wartościach; Sudan 30 000 znaczków w 3 wartościach; Syryjska Arabska Republika 5 000 serii w 2 wartościach; Tunezja 30 000 znaczków; Togo 30 000 nakładu w 3 wartościach oraz 10 000 pocztówek; Zjednoczona Republika Arabska 60 000 serii w 3 wartościach.

10 lipca 1964 r. przedstawiono pierwsze sprawozdanie Komitetu Wykonawczego UNESCO na temat badań w egipskiej Nubii. Badania zostały praktycznie ukończone przez misje z Austrii, Kanady, Czechosłowacji, Francji, Federalnej Republiki Niemiec, Indii, Włoch, Niderlandów, Polski, Hiszpanii, Szwajcarii, ZSRR, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Łącznie pracowało wspólnie 30 misji. W sudańskiej Nubii było 11 misji: Argentyna, Dania, Finlandia, Francja, Ghana, Norwegia, Polska, Hiszpania, Szwecja, Wielka Brytania (EES), Stany Zjednoczone³¹⁴. Omówiono poszczególne dokonania państw, w tym Republiki Federalnej Niemiec; znaczący wkład Stanów Zjednoczonych w Wadi es-Sebu'a i grobowcu Pennuta w Anibie; misja francuska uratowała świątynię Amada; misja z Włoch podjęła się demontażu świątyni Ellesija. Pozostały jeszcze Kertassi, świątynia Gerf Hussein, Qasr Ibrim, Abu Oda, Dżebel esz-Szams, Aksza, Buhen, Semna Zachodnia, Kumma. Omówiona została propozycja pocięcia świątyń Abu Simbel i ich przeniesienie, co wydawało się możliwe do zrealizowania. Wysłuchano nowego francuskiego projektu, w którym sugerowano przeniesienie świątyń w jednym bloku poprzez podniesienie ich na poduszce powietrznej³¹⁵. Uzyskane na tamtą chwilę wpłaty wynosiły: 17 203 889 dolarów na Abu Simbel³¹⁶.

Trzecia sesja plenarna Komitetu Wykonawczego odbyła się 24-25 kwietnia 1963 r. Omówiono dwie propozycje zabezpieczenia Abu Simbel, w tym pierwsze cięcie świątyni i jej rekonstrukcja, oraz projekt budowy tamy hydraulicznej³¹⁷.

Siódma sesja Komitetu Wykonawczego po zakończeniu wstępnego etapu prac UNESCO, jak nazwano to w protokole z zebrań, która miała charakter planowania prac, odbyła się w Paryżu w dniach 24-26 marca 1964 r.³¹⁸. Ustalono, że po podpisaniu umów na działania związane z Abu Simbel zostanie wypłacona kwota 1 380 000 i 1 679 000 dolarów; termin pierwotnie wyznaczono na 1 maja (na wniosek ZRA przedłużono go do 15 maja). Omówiono ratowanie Beit el-Wali, Aniba, Wadi es-Sebu'a, Amada, ocalenie malowideł w Gerf Hussein i Abu Oda. Omówiono również prace archeologiczne w Sudanie, w tym

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154852?posInSet=31&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 02.12.2019 r.).

³¹⁴ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154860_eng?posInSet=50&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 11.02.2020 r.).

³¹⁵ Podobną koncepcję wcześniej zaproponował inż. W. Poniż z Politechniki Warszawskiej, upublicznią jednakże wyłącznie w audycji telewizyjnej TVP.

³¹⁶ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154866_eng?posInSet=58&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 21.02.2020 r.).

³¹⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127587?posInSet=45&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 10.02.2020 r.).

³¹⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020299?posInSet=3&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 06.02.2020 r.).

podjęcie wstępnych badań między Gemai a kataraktą Dal, tj. dokładnie na długości 128 km, na które przeznaczono 30 000 dolarów. Spotkanie dotyczyło również ratowania File i ofert finansowania tych działań³¹⁹.

Nadal silnie popularyzowano Akcję Nubijską, głównie w prasie³²⁰, a także dzięki wystawom i innym imprezom poświęconym Nubii³²¹.

1 lutego 1964 r. rozpoczęto prace nad wycięciem świątyni Beit el-Wali. Do września wykonano 15 proc. całości robót, podczas gdy działania w Wadi es-Sebu'a ukończono niemal całkowicie (95 proc.). Nie rozpoczęto jeszcze prac nad przeniesieniem grobu Pennuta w Aniba³²². Końcowa kwota wydatków wyniosła 794 440 funtów egipskich³²³.

W ciągu 1964 r. odbywały się także posiedzenia ekspertów ds. Abu Simbel – zarówno komitetu architektów i archeologów krajobrazu (4-9 lipca 1964 r.), jak i grupy ekspertów technicznych pod przewodnictwem Hasana Zakiego. Na sesji w dniach

³¹⁹ Tamże.

³²⁰ Tylko w okresie od lipca roku 1962 do grudnia 1963 r. ukazały się artykuły na ten temat w: *Egyptian Gazette* (ZRA), *Geographia-Historia* (Francja), *Douga* (Jugosławia), *Neue Zürcher Zeitung* (Szwajcaria), *Journal de la Construction de la Suisse romande* (Szwajcaria), *Nature* (Wielka Brytania), *Art et Style* (Francja), *Geographical Magazine* (Stany Zjednoczone), *Swedish Construction 1962* (Szwecja), *Arkitektura* (Czechosłowacja), *Delta* (Niderlandy), *The UNESCO Courier*, *Sunday Times Magazine* (Wielka Brytania), *The Bulletin* (Australia), *General Motors World* (Stany Zjednoczone), *Globe and Mail Magazine* (Kanada), *Science et Avenir* (Francja), *De Standaard* (Belgia) oraz raporty wykopaliskowe w *Kush* (Sudan), *ASAE-Fouilles en Nubie 1959-1961* (Egipt).

W *The UNESCO Courier* ukazały się następujące artykuły popularno-naukowe: G. F. White, Rivers of international concord, lipiec-sierpień, 1964 r. (omawia prace związane z budową tamy); Ali Vrioni, Victory in Nubia, grudzień, 1964 r. (podkreśla znaczenie ratowania bezcennych zabytków); Christiane Desroches-Noblecourt, Nubia's sands reveal their last secret, grudzień, 1964 r. (opisuje skarby Nubii, np.: Buhen, Kuban, Amada); Karl Heinz Martini, How Abu Simbel will be saved, grudzień, 1964 r. (omawia projekt Italconsult i Vattenbyggnadsbyran); Faras incomparable gallery of 169 frescoes, grudzień, 1964 r. (omawia najważniejsze odkrycie polskiej misji w Faras); G. Gerster, A fresco is removed a story in pictures, grudzień, 1964 r. (przedstawia prace konserwatorskie prowadzone przez Józefa Gazego), Jean Vercoutter, Desert highway built for ships, grudzień, 1964 r. (opisuje francuskie działania w Mirgissa); H. Stock i K. G. Siegler, Moving a temple as a cathedral, grudzień, 1964 r. (dotyczy przeniesienia Kalabszy).

³²¹ Wystawy: „Five thousand years of Egyptian art” w Japonii i tekst w gazecie z tego kraju *Asahi Shimbun* przyniosły 250 000 dolarów. Kolejna wystawa: „Treasures of Tutankhamen”, którą zorganizowano w Zjednoczonej Republice Arabskiej, a potem pokazano ją w Stanach Zjednoczonych w Teksasie i Kalifornii. Były również wystawy w Wielkiej Brytanii, Hiszpanii i krajach skandynawskich. Zaplanowano także wystawę dotychczasowych osiągnięć na 15 października 1964 r. w Paryżu, która miała m.in. zawierać trzy z malowideł odkrytych przez polską misję w Faras. Wystawa odbyła się w siedzibie UNESCO w Paryżu w dniach 17-20 marca 1965 r. W Nowym Jorku otwarto wystawę w czerwcu 1965 r. w siedzibie UNESCO z okazji 13. sesji Konferencji Generalnej. Malowidła de facto wystawiono już wcześniej w Essen od 3 maja 1963 r. do 15 sierpnia 1963 r. w Willa Hügel (por. katalog wystawy: *Koptische Kunst. Christentum am Nil*, Recklinghausen 1963, nr. kat. 473-475).

Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154858_eng?posInSet=7&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 03.06.2019 r.).

W Stanach Zjednoczonych zorganizowano Tydzień Nubii w dniach 3-9 listopada 1962 r., a 20 grudnia 1962 r. ambasada Indii w Kairze poświęciła dzień na ratowanie Abu Simbel.

³²² Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154862?posInSet=51&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 13.02.2020 r.).

³²³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020279?posInSet=17&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 20.06.2019 r.).

6-11 października 1964 r.³²⁴ zajęto się szczegółami konstrukcji tamy zabezpieczającej na czas budowy. Omawiano ochronę stoków, wykopy, drogi i komunikację, cięcia i impregnacje, betonowe kopuły³²⁵, z zastosowaniem stalowych wewnętrznych rusztowań, aby wytrzymały napięcie wody o wysokości 128,5 m. Taki przybór wód Nilu był przewidziany na styczeń 1965 r. Stwierdzono, że wszystkie dotychczasowe działania idą zgodnie z harmonogramem³²⁶.

Jesienią szczególną uwagę UNESCO poświęciło finansom. Opublikowano nawet listę krajów darczyńców z konkretnymi działaniami, wpłatami na Fundusz Powierniczy³²⁷. 7 października 1964 r. Amerykanie przekazali 12 milionów dolarów na ratowanie Abu Simbel³²⁸. Omówiono najważniejsze instytucje działające podczas kampanii, którymi były: Komitet Doradczy, Rada Konsultantów, Grupa Archeologów i Architektów Krajobrazu³²⁹. 31 grudnia 1964 r. upubliczniono specjalny dokument poświęcony finansom kampanii w latach 1961-1964. Uwzględnił on bardzo szczegółowe rozliczenia, m.in. zasady dysponowania pieniędzy na różne cele, budżety roczne, ogólne koszty kampanii, wkłady prywatne, wkłady rzeczowe, uzasadnienie wydatków, nawet składki na przyrodę, podatek turystyczny³³⁰.

Udokumentowanie ostatnich prac znajdujemy w opublikowanym raporcie książkowym Komitetu Wykonawczego i Dyrektora Generalnego UNESCO³³¹. Wydano także obszerną serię pt. *The Sands of Nubia*³³² z poszczególnymi tematami zwanymi tam

³²⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154784?posInSet=47&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 11.02.2020 r.).

³²⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020286?posInSet=1&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 05.02.2020 r.).

³²⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154784?posInSet=47&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 11.02.2020 r.).

³²⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020286?posInSet=1&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 05.02.2020 r.).

³²⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154862?posInSet=51&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 13.02.2020 r.).

³²⁹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154860_eng?posInSet=50&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 11.02.2020 r.).

³³⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185445?posInSet=33&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

³³¹ *International Campaign to Save the Monuments of Nubia, report of the Executive Committee of the campaign and of the Director-General*, Paryż 1964.

³³² *The Sands of Nubia*, UNESCO, 1964: 1. *The Nubians*; 2. *The Birth of the Nile*; 3. *The Stones move (I)*; 4. *The Stones move (II)*; 5. *Buhen*; 6. *Mirgissa*; 7. *The Shadow of the cross*; 8. *Links in the chain (I)*; 9. *Links in the chain (II)*; 10. *The Timeless land*.

programem³³³. Tematykę nubijską poruszono również w szeregu innych artykułów, głównie w *The UNESCO Courier*³³⁴.

W Abu Simbel w maju 1965 r. udało się zakończyć wszystkie prace przygotowawcze i ochronne, a od lutego trwały już prace nad Świątynią Nefertari i Wielką Świątynią oraz demontaż bloków wzgórza; zakończono konserwację elementów rzeźbionych oraz malowanych w świątyni; otrzymano niezbędny sprzęt do ciecicia, transportu, podnoszenia bloków. Demontaż świątyń planowano wtedy zakończyć do 15 sierpnia 1966 r. Inżynierowie i robotnicy mieli pracować nieustannie (dzień i noc) na trzy zmiany (w sumie 1500 osób). Wykopaliska nad Wielką Świątynią rozpoczęły się 10 marca 1965 r. W świątyniach przeprowadzono serię testów, które służyły określeniu sposobu ich przeniesienia oraz szczegółowej kalkulacji kosztów poszczególnych operacji, także z rozbiem na miesiące³³⁵.

Szczegółowe wyliczenia przedstawiono w marcu 1965 r. na obradach dziewiątej sesji Komitetu Wykonawczego³³⁶. Mimo że ostatnio wpłynęły w tym czasie poważne sumy na Abu Simbel, nadal brakowało 5 500 000 dolarów do ukończenia operacji³³⁷. Powtórnie skalkulowano koszty, które zamknęły się sumą 35 388 800 dolarów. Na koniec lutego 1965 r. pomoc uzyskana od innych państw wyniosła 17 460 000 dolarów³³⁸. Roboty w Abu Simbel posuwały się zgodnie z planem, posągi z frontowej ściany świątyni zostały usunięte i przetransportowane w nowe miejsce³³⁹.

W marcu 1965 r. trwały już prace nad przeniesieniem świątyń w Sudanie, w Aksza, Buhen, Semna i Kumma, które postanowiono przenieść do ogrodu otaczającego Muzeum Narodowe w Chartumie. Udało się przetransportować ponad 80 malowideł ściennych z różnych miejsc z Faras (il. 22-25), Sonqi Tino, Abd el-Gadir do Muzeum Narodowego w Chartumie; trwały prace konserwatorskie i montażowe. Konserwacja malowideł, które znajdują się w Chartumie, praca ekspertów potrwa co najmniej dwa lata i będzie kosztować 10 000 dolarów rocznie. W marcu 1965 r. rozpatrzono także wniosek Stanów Zjednoczonych

³³³ Za:

https://unesdoc.unesco.org/notice?id=p%3A%3Ausmarcdef_0000233889&posInSet=69&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 04.01.2020 r.).

³³⁴ Np. A. Christophe, Dismantling Abu Simbel, listopad, 1965 r. (podkreśla znaczenia Akcji Nubijskiej jako pierwszej takiej na świecie).

³³⁵ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154888?posInSet=9&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 11.06.2019 r.).

³³⁶ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154858_eng?posInSet=7&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 03.06.2019 r.).

³³⁷ Szczegółowe wyliczenia zob. na:

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154858_eng?posInSet=7&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 03.06.2019 r.).

³³⁸ Tamże.

³³⁹ Tamże.

na przejście świątyni w Dendur³⁴⁰; wniosek włoski o przyznanie Uniwersytetom w Mediolanie i Turynie oraz Muzeum w Turynie reliefów ze świątyni w Ellesija; wpłynął także wniosek hiszpański na przejście świątyni w Dabod, która zostanie zrekonstruowana w Madrycie. Część misji w egipskiej Nubii mogła jeszcze kontynuować prace z powodu niewielkiego przyboru wody. Działała hiszpańska misja dokumentująca prehistoryczne rytę między Korosko i granicą sudańską; misja z Austrii pracowała w Sajala, Wadi as-Sebu'a, Džebel Adda. Funkcjonowały także prehistoryczne misje z Yale i Nowego Meksyku³⁴¹. Pracom w Qasr Ibrim nie zagrażało żadne niebezpieczeństwo³⁴².

Stan przeniesienia świątyń wyglądał w marcu następująco. Prace, które zostały ukończone i wykonane przez Służbę Starożytności ZRA, to Kertassi rozebrana w 1960 r. i odbudowana w 1963 r. na południe od nowej Kalabszy. Kalabsza została zdemontowana i zrekonstruowana w latach 1962-1963 w pobliżu Wysokiej Tamy przez Federalną Republikę Niemiec. Gerf Husein nie można było ocalić; zostały z niej wycięte rzeźby i płaskorzeźby w 1964 r. Świątynie, które zostały oferowane jako dar dla innych krajów przez rząd ZRA, to: Dabod (il. 20-21), Tafa rozebrane w 1960 r. i przechowywane w Asuanie, Dendur rozebrana w 1962 r. i przechowywana w Asuanie; Ellesija – prace trwają. Przedsięwzięcia, które nie zostały zakończone, to: Beit el-Wali, świątynia wycięta w 1964 r. przy pomocy finansowej Stanów Zjednoczonych; bloki zostały przetransportowane niedaleko nowej Kalabszy; świątynia będzie zrekonstruowana w 1965 r.; Dakka została zdemontowana w 1962 r. i przetransportowana niedaleko świątyni Wadi es-Sebu'a; natomiast fragmenty ze świątyni Kuban nie mogły zostać uratowane ze względu na podnoszenie się wody. Maharraqa została zdemontowana w 1962 r. i przetransportowana niedaleko świątyni Wadi es-Sebu'a, gdzie zostanie zrekonstruowana; Wadi as-Sebu'a – front został wycięty wraz z sanktuarium i sąsiednimi pomieszczeniami w 1964 r. z finansową pomocą Stanów Zjednoczonych (w przyszłości zostanie zrekonstruowana). Świątynia w Amadzie – udało się zdemontować część przednią i na tamten moment była transportowana na szynach w nowe miejsce na koszt rządu francuskiego, gdzie wkrótce zostanie zrekonstruowana. Świątynia w Derr została wycięta ze skały w 1964 r., jej bloki są przechowywane w Derr i zostanie w przyszłości zrekonstruowana. Ellesija zostanie wycięta latem 1965 r. przez Muzeum w Turynie przy wkładzie finansowym Włoch. Aniba wraz z grobem Pennuta, gdzie sam grób został wycięty

³⁴⁰ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154857_eng?posInSet=5&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 18.05.2019 r.).

³⁴¹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154858_eng?posInSet=7&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 03.06.2019 r.).

³⁴² Są one kontynuowane do dnia dzisiejszego.

na przełomie lat 1964-1965 przy pomocy finansowej Stanów Zjednoczonych, zostanie zrekonstruowana w sąsiedztwie świątyni w Amadzie. Kaplice Qasr Ibrim zostaną wycięte latem 1965 r., jeśli pozwoli na to stan wody. Abu Oda – w 1964 r. zostały wycięte główne malowidła oraz płaskorzeźby i rzeźby, latem 1965 r. zostanie wycięta reszta, jeśli stan wody na to pozwoli. Dżebel esz-Szams zostanie wycięta latem 1965 r., jeśli stan wody na to pozwoli. Prace nad Abu Simbel rozpoczęto w 1964 r. Co do File i projekt ratujący tamte zabytki, który został opracowany przez ZRA i badany przez niderlandzką firmę NADECO, to będzie on w przyszłości realizowany³⁴³. W najbliższym czasie mają nastąpić prace zabezpieczające świątynię Izidy na File³⁴⁴.

W marcu 1965 r. ukazał się także raport na temat stanu prac przy Abu Simbel. Użyto 96 000 m³ na wypełnienie skalne (223 000 m³, z czego pozostało 53 000 m³), wbito 800 stalowych pali czy umieszczono 900 blach stalowych. Usunięto i przetransportowano wszystkie małe posągi przed Wielką Świątynią, wcześniej je dokumentując. Zdemontowane przez Departament Starożytności stele przeniesiono na szczyt wzgórza. Prace nad fasadą świątyni rozpoczęły się 15 października 1964 r. i zajmują 120 000 m³. Warstwa ochronna fasady zostanie ukończona w lutym 1965 r. Jeśli chodzi o stalowe rusztowania wewnątrz świątyni, prace zaczęły się w lipcu 1964 r. i do tej chwili 90 proc. z nich zostało ukończonych. Plan dotyczy prac w okresie od lutego do końca grudnia 1965 r. W okresie od lutego do sierpnia 1965 r. wypełniono fasady piaskiem, wykonano dach świątyni; podniesienie bloków Wielkiej Świątyni odbyło się już w marcu 1965 r.; Małą Świątynię zaczęto przenosić w lipcu 1965 r. oraz trwał jej dalszy demontaż³⁴⁵.

W związku z podjęciem prac prospekcyjnych od Gemai do katarakty Dal (tj. do miejscowości Abri) wydano szczegółowe zalecenia co do prac na tym bardzo trudnym terenie Batn el-Hadžar, zamieszkałym przez niewielką liczbę ludności, której jeszcze nie było potrzeby ewakuować. Instrukcje te były tak szczegółowe, że dotyczyły nawet sprawy wyposażenia mieszkańców w niezbędne leki i szczepionki czy materiały do pierwszej pomocy. Ustalono nową stawkę dzienną za pracę najemną (35 piasrów sudańskich)³⁴⁶.

W dniach 24-25 września 1965 r. w Hadze odbyło się zebranie Komitetu Wykonawczego. Omówiono postęp prac w Akcji Nubijskiej i stan finansów. Przedstawiono

³⁴³ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154858_eng?posInSet=7&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 03.06.2019 r.).

W rzeczywistości realizowano inny – przeniesienie świątyni na pobliską wyspę.

³⁴⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020279?posInSet=17&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 20.06.2019 r.).

³⁴⁵ Tamże.

³⁴⁶ Tamże.

szczegółowy plan finansowania dla Abu Simbel. Świadomość faktu, że wykopaliska i prospekcja archeologiczna w sudańskiej Nubii od granicy z Egiptem aż do Gemai zostały zakończone, doprowadziła do tego, że wysiłek badawczy miał zostać skierowany na następny odcinek od Gemai do katarakty Dal. W tym celu ustalono zwołanie specjalnej konferencji³⁴⁷.

W czasie od marca do września dokonano następujących działań. Przenoszenie świątyń: udało się przetransportować tylną część świątyni w Amada na nowe miejsce; rozebrano wszystkie cztery kaplice Qasr Ibrim i dokończono przenoszenie kiosku w Korosko oraz ukończono prace w świątyni Abu Oda. Świątynia Beit el-Wali i grób Pennuta zostały już rozebrane i przetransportowane do nowego miejsca około 7,5 km powyżej tamy, a zakończenie prac związanych ze świątyniami zaplanowano na koniec września 1965 r., natomiast prace związane z grobem zakończą się pod koniec 1965 r.; w świątyni w Wadi es-Sebu'a – były trudności związane z jej demontażem, ale przetransportowano ją już 3 km na zachód od pierwotnego miejsca³⁴⁸. Podsumowano prace prowadzone w lipcu i sierpniu, gdzie udało się wyciąć 61 inskrypcji i rysunków skalnych przez Służbę Starożytności oraz 81 przez hiszpańską ekspedycję wiosną 1965 r.³⁴⁹. Kontynuowano akcję przenoszenia świątyń w sudańskiej Nubii, zabezpieczono przed czynnikami pogodowymi Semna Zachodnią i Kumma³⁵⁰.

Podjęto prace nad konserwacją malowideł w Chartumie³⁵¹.

W tym czasie była także aktywna Komisja Architektów i Archeologów, która na bieżąco oceniała pracę w Abu Simbel. Prace związane z wycinaniem Małej Świątyni ze skały rozpoczęły się 19 maja 1965 r.³⁵². Ok. 200 bloków zostało wyciętych i przetransportowanych wyżej. Zbudowano odpowiednie miejsca magazynowe do składowania bloków i innych materiałów³⁵³. Zaczęto budowę osady nieopodal przenoszonych świątyń.

³⁴⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020270?posInSet=15&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 20.06.2019 r.).

³⁴⁸ Zob. szczegółowe wyliczenia na:

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154855_eng?posInSet=3&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 11.05.2019 r.).

³⁴⁹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154855_eng?posInSet=3&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 11.05.2019 r.).

³⁵⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020270?posInSet=15&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 20.06.2019 r.).

³⁵¹ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154855_eng?posInSet=3&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 11.05.2019 r.).

³⁵² Wycinanie ze skały Wielkiej Świątyni rozpoczęło się 12 lutego 1965 r. Zob. szczegółowy opis: Tamże.

³⁵³ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154855_eng?posInSet=3&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 11.05.2019 r.).

Zakończono pierwszy etap badań z sezonu 1964-1965 na obszarze od Batn el-Hadžar, od Gemai, do katarakty Dal prowadzonych przez Anthony Millsa³⁵⁴. Dokonano prospekcji z dokładnym spisem stanowisk archeologicznych³⁵⁵, w tym dawnych kopalń złota³⁵⁶.

Sprawa Nubii omawiana była także na 13. posiedzeniu Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu³⁵⁷.

Z grudnia 1965 r. pochodzi szczegółowy raport sporządzony przez UNESCO odnoszący się do Abu Simbel i File³⁵⁸. Przepracowano jeszcze raz preliminarz na Abu Simbel (35 933 176 dolarów) i File, którą oszacowano na równowartość 8 740 000 dolarów³⁵⁹. Omówiono różne projekty dotyczące ochrony File, jednak na chwilę obecną zdecydowano o realizacji projektu Osmana Rustuma, który dotyczył budowy tamy, by utworzyć sztuczne jezioro wokół wyspy File³⁶⁰.

Sprawa File stanęła na konferencji 21 grudnia 1965 r.³⁶¹, gdzie strona egipska zakomunikowała, że w związku z pilnymi terminami realizacji projektu ratowania File należy rozpocząć sypanie wałów ochraniających wyspę. Wtedy Egipcjanie przyjęli projekt zachowania File na miejscu, według wyżej podanych kosztów, jako że odpowiada on określonym warunkom. Rozpatrzono także raport ekspertów z 10-13 grudnia 1965 r., gdzie omówiono techniczne aspekty projektu, finansowanie (wstępnie oszacowano go na 3 800 000 funtów egipskich) i program jego realizacji, m.in. sposób budowy tamy okrążającej wyspę³⁶².

Następny przegląd postępu prac dokonano w marcu 1966 r. w Paryżu, który obejmował okres do końca stycznia 1966 r. W Abu Simbel ukończono budowę tamy wraz z systemem pomp zabezpieczających świątynie na okres prac. Wycięcie Wielkiej Świątyni już zakończono. Żeby ułatwić montaż, każdy blok zaopatrzone trzema mosiężnymi kołkami

³⁵⁴ A. J. Mills, *The Archaeological Survey from Gemai to Dal. Report on the 1965-1966 Season, Kush 15* (1967-1968), 1992, ss. 200-210.

³⁵⁵ Tamże.

³⁵⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154827?posInSet=23&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 22.11.2019 r.).

³⁵⁷ Za: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114581_spa?posInSet=27&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 24.06.2019 r.).

³⁵⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185426?posInSet=32&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 24.06.2019 r.).

³⁵⁹ Tamże.

³⁶⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154835?posInSet=29&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 25.11.2019 r.).

³⁶¹ Obecni byli: Paulo E. de Berredo Carneiro (Brazylia) – przewodniczący; J. J. Reinink (Niderlandy), Robert Wade (Stany Zjednoczone), Pouchpa Dass (Indie) – reporter, Abdel Moneim El Sawi, A. Vrioni.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154835?posInSet=29&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 25.11.2019 r.).

³⁶² Tamże.

w celu ustalenia jego dokładnego położenia w przestrzeni³⁶³. Wstępne doświadczenie pokazało, że po złożeniu fugi nie przekroczą 1 mm³⁶⁴.

W sezonie zimowym 1965/1966 następujące misje prowadziły prace w Nubii egipskiej: EES z Wielkiej Brytanii w Qasr Ibrim; hiszpańska misja badała prehistoryczne graffiti; Uniwersytet Wiedeński prowadził prace antropologiczne w Sajala; *American Research Center* w Džebel Adda; *New Mexico University* zajmował się badaniami w Toszka; zakończyły się wykopaliska Qasr el-Wizz prowadzone przez Uniwersytet w Chicago. Natomiast w Nubii sudańskiej badania były prowadzone przez francuską misję w Mirgissa oraz ekspedycję Uniwersytetu w Kolorado zajmującą się stanowiskami prehistorycznymi. Kontynuowano prace przy przenoszeniu świątyń w Aksza, Buhen, Semna, Kumma i grobu Džehutihotepa z Debeira³⁶⁵.

26 stycznia 1966 r. odbyła się inauguracja rozpoczęcia odbudowy Wielkiej Świątyni³⁶⁶ (wmurowano kamień węgielny) prowadzona przez Aziza Ahmeda Yassina³⁶⁷.

W marcu 1966 r. przedstawiciel ZRA przedstawił Komitetowi Wykonawczemu zapewnienie o wykonaniu przeniesienia wszystkich pozostałych świątyń³⁶⁸. W Chartumie przygotowano hangar dla świątyni Buhen w cenie 90 000 dolarów. W marcu 1966 r. UNESCO wyraziło zadowolenie z postępu prac w Abu Simbel pod względem technicznym i finansowym.

5 marca 1966 r. zakończono jeden z etapów cięcia świątyń i otaczających skał. Zostały pocięte na 1035 bloków³⁶⁹, z czego samo wewnątrz Wielkiej Świątyni zostało pocięte na 473 bloki, a Mała Świątynia na 98 bloków³⁷⁰. Podkreślono, że jest to „jedna z największych akcji ratowniczych w historii świata”³⁷¹. Do końca kwietnia 1966 r. liczba przeniesionych bloków wyniosła 69 354, świątynie nadal były cięte, a bloki transportowane.

³⁶³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020265?posInSet=9&queryId=9d2cbeb6-159f-451f-8889-ec493753e116> (dostęp na: 20.11.2019 r.).

³⁶⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154852?posInSet=31&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 02.12.2019 r.).

³⁶⁵ Tamże.

³⁶⁶ Tamże.

³⁶⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020265?posInSet=9&queryId=9d2cbeb6-159f-451f-8889-ec493753e116> (dostęp na: 20.11.2019 r.).

³⁶⁸ Tamże.

³⁶⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154827?posInSet=23&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 22.11.2019 r.).

³⁷⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020250?posInSet=7&queryId=94c40df8-e7e5-444b-9969-dae486f6e2d1> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

³⁷¹ Cyt. za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000033144?posInSet=14&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 22.11.2019 r.).

219 bloków umieszczono w części rekonstruowanej; 9 pomieszczeń zostało odtworzonych³⁷². Ostatni blok przeniesiono 9 września 1967 r.³⁷³. Budowę kopuł zakończono w listopadzie 1966 r.³⁷⁴. Ostatni montaż kopuł Małej Świątyni odbył się w październiku 1967 r., natomiast dużej w grudniu 1967 r. Koniec prac zaplanowano na grudzień 1968 r.³⁷⁵. 12 czerwca 1967 r. wystosowano prośbę o utworzenie wzgórza najbardziej podobnego do oryginalnego; zapewniono, że tak będzie po wybudowaniu betonowych kopuł (il. 9-12)³⁷⁶.

W Wenecji w dniach 18-22 kwietnia 1966 r. odbyła się specjalna konferencja archeologiczna na temat prac w sudańskiej Nubii. Omówiono szczegółowo wykopaliska, akcentując kontynuowanie badań w trudno dostępnym rejonie Batn el-Hadžar, gdzie szczególnie nacisk położono na wykopaliska i zagadnienia logistyczne³⁷⁷.

Wiadomości pochodzące z września 1966 r. donoszą o zakończeniu prac związanych z przeniesieniem grobowca Pennuta, świątyń w Wadi es-Sebu'a i Amada. Misja Uniwersytetu w Genewie podjęła wykopaliska w Ukma, misje francuska i amerykańska będą kopać na północ od swoich stanowisk, a misja amerykańska prowadzona przez W. Y. Adamsa w Kulubnarti. Przebadano Diffinarti, Attiri, Susinarti, wyspę Tungur, Sonqi Tino, Ukma Zachód, Saras Wschód, Melik en-Nasir. Zajęto się również konserwacją malowideł z Sonqi Tino, Diffinarti, Attiri, Kulubnarti. Omówiono dokumentację epigraficzną Diffinarti. Badania hydrograficzne wskazywały, że obszar badany po kataraktę Dal będzie całkowicie zalany w 1970 r.³⁷⁸.

³⁷² Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185731?posInSet=42&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 16.12.2019 r.).

³⁷³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020243?posInSet=3&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 16.08.2019 r.).

³⁷⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020250?posInSet=7&queryId=94c40df8-e7e5-444b-9969-dae486f6e2d1> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

³⁷⁵ Zob. szczegółowe wyliczenia w:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020240?posInSet=2&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

³⁷⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020250?posInSet=7&queryId=94c40df8-e7e5-444b-9969-dae486f6e2d1> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

³⁷⁷ Obecni na spotkaniu byli: Pierre Gilbert (Belgia), Carl Jacob Gardberg (Finlandia), Theodor Kraus (Federalna Republika Niemiec), Jean Leclant (Francja), Jean Vercoutter (Francja), Felice Domenico Darsy (Watykan), Filippo Magi (Watykan), Sergio Donadoni (Włochy), Adolf Klasens (Niderlandy), Martin Almagro (Hiszpania), Thabit Hassan Thabit (Sudan), Torgny Säve-Söderbergh (Szwecja), Walter B. Emery (Wielka Brytania), L. P. Kirwan (Wielka Brytania), J. O. Brew (Stany Zjednoczone), William Stevenson Smith (Stany Zjednoczone), Mihajlo Vunjak (Jugosławia), A Vrioni (UNESCO) oraz William Y. Adams i Luis A. Christophe. Do spotkania 21 kwietnia dołączył H. J. Plenderleith, ponieważ był niezbędnym specjalistą.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185725?posInSet=41&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 15.12.2019 r.).

³⁷⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154827?posInSet=23&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 22.11.2019 r.).

We wrześniu 1967 r.³⁷⁹ przedstawiono techniczny raport przez ZRA sumujący prace w Abu Simbel. Wynika z niego, że zakończą się one w czerwcu 1968 r., czyli na dwa lata przed wcześniej planowanym terminem. Jeśli chodzi o File, w tym samym czasie rząd ZRA zlecił komitetowi ekspertów opracowanie innego projektu uratowania świątyni niż poprzedni. Komitet ten ma przedstawić oba projekty z uwzględnieniem aspektów technicznych i finansowych w połowie kwietnia 1968 r. na piętnastej sesji UNESCO. Po tym fakcie rząd ZRA ostatecznie zaakceptuje jeden z nich. Praca w terenie rozpocznie się zatem pod koniec 1968 r.

Przewidziano wtedy terminy kontynuacji prac nad innymi świątyniami w Egipcie. Odbudowa tej z Dakka zakończy się pod koniec czerwca 1968 r., a Wadi es-Sebu'a rozpocznie się w drugiej połowie 1968 r. Ustalono miejsce późniejszej rekonstrukcji Gerf Hussein i Abu Oda. Sześć ekspedycji zgłosiło chęć kontynuowania dalszych prac archeologicznych w Sudanie. Prace wykopaliskowe w terenie objętym Kampanią Nubijską w Egipcie zostały zakończone.

W dniach 9-13 września 1967 r. odbyła się siódma sesja Grupy Archeologów i Architektów Krajobrazu, którzy zajmowali się wtedy szczególnie planowaniem otoczenia nowo wzniesionych świątyń (zieleni, ścieżki, punkty widokowe)³⁸⁰. Podobnie na ósmej sesji po pół roku³⁸¹ ustalono m.in.: szerokość drogi dojazdowej, teren między świątyniami i przed świątynią ma być wypełniony czystym piaskiem wydmy; wyznaczono wielkość betonowej drogi dojazdowej, umieszczenie transformatorów i innych urządzeń, aby nie przesłaniały widoku świątyni³⁸².

Wydano zalecenia co do przenoszonych za granicę świątyń w Dendur (USA), Ellesija (Włochy). Każda świątynia ma być wystawiona w miejscu publicznym i przeznaczona dla największej ilości oglądających. Nie może być wystawiona na wolnym powietrzu, ale w specjalnie skonstruowanym budynku. Należy wzmocnić bloki chemicznie, zanim zostanie przetransportowana³⁸³.

³⁷⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020243?posInSet=3&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 16.08.2019 r.).

³⁸⁰ Tamże.

³⁸¹ Obecni byli w rozszerzonym składzie: Sven Hansen (Dania), Adolf Klasens (Niderlandy) sprawozdawca, Kazimierz Michałowski (Polska) przewodniczący, Pietro Porcinai (Włochy), Mohammed Anwar Shukri (Zjednoczona Republika Arabska), Jean Sonnier (Francja), John A. Wilson (Stany Zjednoczone), Mohammed Osman, Sehata Adam, Louis A. Christophe, VBB Lennast Berg, Alf Byden.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020240?posInSet=2&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

³⁸² Tamże.

³⁸³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020250?posInSet=7&queryId=94c40df8-e7e5-444b-9969-dae486f6e2d1> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

Eksperti spotkali się ponownie z rządem ZRA w dniach 18-21 kwietnia 1968 r. w Asuanie. Po ostatecznym rozpatrzeniu obu projektów, tj. pierwszego – zachowanie świątyni na miejscu według pomysłu Osmana Rustuma, egipskiego architekta, oraz drugiego – demontaż świątyni i wzniesienia jej na wyspie Adżilkija – ten ostatni został zaakceptowany przez przedstawicieli rządu ZRA, m.in. ze względu na koszty, estetykę i walory krajobrazowe. Świątynia po przeniesieniu bowiem będzie widoczna z tamy asuańskiej i łodzi na jeziorze. Podobnego zdania byli eksperci UNESCO, rozpatrując te projekty na piętnastej sesji Komitetu Wykonawczego w dniach 9-10 maja 1968 r.³⁸⁴.

Na szesnastej sesji Komitetu Wykonawczego w dniach 29 stycznia – 4 lutego 1968 r.³⁸⁵ uznano za zakończone prace związane z przeniesieniem Małej Świątyni³⁸⁶. Omówiono sposób konserwacji fasady Wielkiej Świątyni, m.in. wypełnienie fug.

Wkrótce potem odbyło się posiedzenie Grupy Archeologów i Architektów Krajobrazu, którzy spotkali się na dziewiątej sesji w Abu Simbel w dniach 26-30 sierpnia 1968 r. Omówili system oświetlenia terenu umożliwiający zwiedzanie³⁸⁷.

Oficjalne uroczystości otwarcia Abu Simbel po konserwacji odbyły się 22 września 1968 r. z udziałem Hassana Zakiego, ministra kultury ZRA, i René Maheu, dyrektora generalnego UNESCO. Wtedy postanowiono, że nie sposób sobie wyobrazić, aby po tak wielkim sukcesie i kosztach przeniesienia świątyni Abu Simbel, nie uratować również powszechnie znanej na świecie świątyni na File. Stąd decyzja o ogłoszeniu w dniu 6 listopada 1968 r. apelu dyrektora generalnego UNESCO o międzynarodową pomoc³⁸⁸.

8 października 1968 r. w Paryżu obwieszczone koniec prac w Abu Simbel, których koszty wyniosły łącznie 36 968 698 dolarów³⁸⁹. Podobnie nieco wcześniej komitet ekspertów ZRA ogłosił zakończenie prac w terenie. Uznano, że nowe miejsce do złudzenia przypomina to pierwsze; jest wręcz niezmienione³⁹⁰.

³⁸⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020240?posInSet=2&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

³⁸⁵ Obecni byli: przewodniczący Hassan Zaki, Gail A. Hathaway, Hans J. Martini (sprawozdawca), Claudio Marcello, Abdel Moeti Amer, Moneim Osman, Shehata Adam, Anwar Shoukry, Vladimir Nenadovic (UNESCO), VBB Lennart Berg, S. E. Frick-Meijer, Alf Byden.

Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020240?posInSet=2&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

³⁸⁶ Tamże.

³⁸⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020140?posInSet=1&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

³⁸⁸ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160228?posInSet=20&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 04.09.2019 r.).

³⁸⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020140?posInSet=1&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

³⁹⁰ Tamże.

Skład Komitetu Wykonawczego międzynarodowej kampanii pozostał bez zmian w 1968 r.³⁹¹.

Na posiedzeniu Komitetu Wykonawczego 18 kwietnia 1969 r. w Paryżu w sprawie File oszacowano plan finansowy na 12 270 500 dolarów oraz planowany czas wykonania na 58 miesięcy; umowę zamierzano podpisać w listopadzie 1969 r. Podjęto decyzję w sprawie pokrycia ostatniej operacji w Faras (przenoszenie kolumn z katedry i innych obiektów kamiennych do Chartumu)³⁹². Uzgodniono sposób zabezpieczenia File, przygotowanie wyspy Adżilkija, sposób rekonstrukcji uszkodzonych fragmentów świątyni przed demontażem i transferu bloków, ponowny montaż, kształtowanie architektury krajobrazu. Mimo zakończenia prac w Abu Simbel, trwały nadal zabiegi konserwatorskie na fasadzie oraz budowa wioski, zaplecza turystycznego i krajobrazu. Koniec tych prac zaplanowano na 22 września 1970 r. W tym samym czasie Grupa Archeologów i Architektów Krajobrazu złożyła ostateczne sprawozdanie dotyczące ustawienia ramp oraz oświetlenia wzgórza. Zalecono prace konserwatorskie na przyszłość, badania pęknięć minimum dwa razy w roku. Takie kontrole np. miały miejsce przy okazji spotkań specjalistów w lutym, sierpniu i wrześniu roku 1970³⁹³.

Inne świadectwo pochodzi z 22 kwietnia 1970 r. z osiemdziesiątej ósmej sesji Komitetu Wykonawczego³⁹⁴. Upoważniono Dyrektora Generalnego, by „koordynować i zabezpieczyć międzynarodowe przyjęcie odpowiednich zasad oraz naukowych, technicznych i prawnych kryteriów ochrony dóbr kultury i miejsc”³⁹⁵.

Postanowiono, że: „UNESCO zbada możliwość poczynienia międzynarodowych ustaleń dotyczących ochrony zabytków i miejsc, które są przedmiotem powszechnego zainteresowania; badanie obejmie prawne, naukowe, praktyczne implikacje takich ustaleń, zastosowane do zabytków na wniosek rozpatrywanych rządów kryteria, jakie powinny spełniać takie zabytki, procedura ich ustanowienia (...)”³⁹⁶. Omówiono inne ustalenia ogólne zarządu, w tym ochronę dóbr kultury i zasady obowiązujące, finansowanie oraz udział

³⁹¹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160239?posInSet=23&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 04.09.2019 r.).

³⁹² Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020136?posInSet=2&queryId=a88c9a06-edf4-4a80-9a31-42f47081a3b6> (dostęp na: 04.09.2019 r.).

³⁹³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020133?posInSet=14&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 03.11.2019 r.).

³⁹⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000000867?posInSet=1&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 12.09.2019 r.).

³⁹⁵ Cyt. Tamże.

³⁹⁶ Cyt. Tamże.

Czerwonego Krzyża w różnych działaniach³⁹⁷. Zalecono zachowanie zabytków ze względu na ich stan oraz na wyjątkowe znaczenie dla dobra ludzkości.

Stwierdzono, że „zasadniczym celem międzynarodowego systemu ochrony byłoby ratowanie zabytków, grup budynków i miejsc o znaczeniu powszechnym, które w przypadku zaniedbania nieuchronnie uległyby zniszczeniu i zostałyby utracone dla ludzkości. Należy wyjaśnić, że taka ochrona nie może prowadzić do internacjonalizacji przedmiotowego dobra kultury ani do żadnej formy eksterytorialności. Działania władz międzynarodowych powinny być czysto bezinteresowne, naukowe, techniczne i praktyczne oraz powinny być dostępne dla wszystkich krajów”. Zaznaczono również, że działania należy upowszechniać poprzez prasę, telewizję czy radio³⁹⁸.

Ustalenia oparto na następujących dokumentach: Konstytucja UNESCO; Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (Haga, 1954); Zalecenie w sprawie zasad mających zastosowanie do międzynarodowych badań archeologicznych (New Delhi, 1956); Zalecenie dotyczące zabezpieczenia obiektów przyrody i charakteru krajobrazów i miejsc (Paryż, 1962); Ustanowienia Międzynarodowej Rady Muzeów³⁹⁹. Omówiono również współpracę z Czerwonym Krzyżem⁴⁰⁰.

23 października 1970 r. Komitet Wykonawczy na swoim posiedzeniu podał stan zaawansowania kampanii w roku 1969⁴⁰¹. Wykopaliska na terenie egipskiej Nubii zakończono do 1969 r. z wyjątkiem jednego stanowiska, tj. Qasr Ibrim, które – jako umieszczone na wysokim wzgórzu – nie będzie jeszcze zalane. Rozebrane świątynie Kertassi, Maharraqa, Wadi es-Sebu'a oraz Amada będą w kolejnych latach rekonstruowane. Świątynia w Sudanie z Buhen została zrekonstruowana w ogrodzie na terenie Muzeum Narodowego w Chartumie (il. 16-17). Trwają prace z umieszczeniem tam świątyni z Kumma oraz grobu Dzehutihotepa z Debeira. Konserwacje malarstwa faraskiego zostaną zakończone 9 września 1970 r. Świątynie egipskie przekazane innym krajom i częściowo już zrekonstruowano to: Dendur w Metropolitan Museum of Art (otwarto w marcu 1965 r.); kamienna kaplica Ellesija w Muzeum Turyńskim we wrześniu 1970 r.; świątynię w Tafa przekazano ostatnio Niderlandom.

³⁹⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000000867?posInSet=1&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 12.09.2019 r.).

³⁹⁸ Cyt. za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000159933?posInSet=14&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 03.10.2019 r.).

³⁹⁹ Cyt. Tamże.

⁴⁰⁰ Tamże.

⁴⁰¹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000161020?posInSet=20&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 08.10.2019 r.).

Sprawy File i poszczególnych stadiów, a także szczegółów projektu omawiano w ciągu roku 1971 r. wielokrotnie⁴⁰². Wezwano kraje do dobrowolnych wpłat do przekazania rządowi ZRA na realizację projektu, podobnie jak to czyniono na Abu Simbel⁴⁰³.

Ostatnie posiedzenie Grupy Archeologów i Architektów Krajobrazu odbyło się w Nubii na dwunastej sesji w dniach 14-18 lutego 1971 r. Wydano wtedy zalecenie końcowego dozoru konserwatorskiego. Przekazano również uprawnienia w zakresie nadzoru Departamentowi Starożytności, a konkretnie lokalnemu inspektorowi tej instytucji⁴⁰⁴.

Dnia 19 grudnia 1970 r. podpisano umowę między UNESCO a ZRA w celu przeniesienia File. Rozpoczęto także upowszechnianie wiadomości o akcji przenoszenia File za pomocą różnych środków, w tym specjalnego filmu powstałego na podstawie materiałów w 1960 r. oraz okolicznościowego numeru *The UNESCO Courier*⁴⁰⁵. UNESCO zorganizowało również konferencję prasową na miejscu dla wybranych dziennikarzy i mediów⁴⁰⁶.

Jako dopuszczalne projekty wybrano *High Dam Authority*, gdyż firma posiadała na miejscu sprzęt i personel, oraz *Società Italiana de Condotte per acqua & Mazzi*, ponieważ ma doświadczenie i zatrudnia różnych specjalistów⁴⁰⁷. Ostatecznie ze względów finansowych wybór padł na High Dam Authority⁴⁰⁸.

Od 20 marca 1972 r. rozpoczęto prace związane z powiększeniem wyspy Adzilkija, co miało potrwać ok. 15 miesięcy. Następnie zabytki zostaną oczyszczone i sfotografowane oraz poddane szczegółowym badaniom. Wszystko to odbędzie się przed ich demontażem, transportem i ponownym złożeniem świątyń⁴⁰⁹.

Na Konferencji Generalnej siedemnastej sesji we wrześniu 1972 r. Komitet Wykonawczy przedstawił raport z lat 1969-1972 o ogólnych wynikach kampanii⁴¹⁰. Egipski

⁴⁰² Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020133?posInSet=14&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 03.11.2019 r.);

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001481?posInSet=6&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

⁴⁰³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020133?posInSet=14&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 03.11.2019 r.)

⁴⁰⁴ Tamże.

⁴⁰⁵ Tamże.

⁴⁰⁶ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001478?posInSet=4&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

⁴⁰⁷ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020133?posInSet=14&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 03.11.2019 r.).

⁴⁰⁸ Tamże.

⁴⁰⁹ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001481?posInSet=6&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

⁴¹⁰ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001514?posInSet=8&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

Departament Starożytności, który zrekonstruował świątynie w Maharraqa i Dakka, skończył ostatnio prace nad świątynią Derr. W Wadi es-Sebu'a prace odroczone ze względu na zaangażowanie w ratowanie File. Wszystkie sudańskie świątynie przeniesiono już do ogrodu na terenie Muzeum Narodowego w Chartumie. Po ostatnich pracach koszty związane z Abu Simbel wzrosły do sumy 42 244 970 dolarów. Wszystkie prace na terenie Nubii sudańskiej zostały zakończone w 1972 r.⁴¹¹. Zakończono również konserwację malowideł z Faras w Chartumie (na koszt UNESCO) i Warszawie, gdzie znalazła się połowa zbioru malowideł pochodzących z katedry faraskiej⁴¹². W Muzeach Narodowych obu krajów powstały wtedy galerie sztuki nubijskiej⁴¹³.

Akcja ratowania świątyni File rozpoczęła się w 1972 r., a zakończyła w sierpniu 1979 r. File była zalana wodą w ciągu roku do różnej wysokości (il. 18-19). Stąd wymagała przed demontażem znacznych zabiegów konserwatorskich. W maju 1974 r. zakończono budowę prowizorycznej tamy wokół wyspy. Następnie wypompowano wodę. Jednocześnie przygotowano na wyspie Adzilkija odpowiednie fundamenty, których budowę zakończono w 1977 r. Świątynia została zdemontowana na 45 000 bloków, których transport rozpoczął się w 1977 r. Koszt przeniesienia wyniósł 30 000 000 dolarów. Została przetransportowana przez marynarkę brytyjską i egipską.

3. 3. Podsumowanie

Ten pozornie chaotyczny obraz aktywności struktur UNESCO pokazuje wszakże olbrzymie zaangażowanie znakomitych badaczy z całego świata w wielorakim charakterze. UNESCO bowiem działało w tej sprawie na wielu płaszczyznach, powołując różnego rodzaju ciała, jak np. Komitet Wykonawczy odpowiedzialny za planowanie i wykonywanie wszelkich prac w Akcji Nubijskiej, który z kolei tworzył grupy robocze o różnych nazwach i zlecał wykonanie raportów i sprawozdań z różnych zakresów swoim członkom lub specjalistom spoza UNESCO, jak np. Radzie Konsultantów Technicznych. Komitet współpracował blisko z Radą Konsultantów Technicznych i Grupą Archeologów i Architektów Krajobrazu powołanych przez rząd ZRA, którzy składali swe sprawozdania na sesjach UNESCO.

⁴¹¹ Tamże.

⁴¹² W raporcie UNESCO znajduje się błędna wiadomość, że malowidła te zostały otrzymane w darze od rządu sudańskiego. W rzeczywistości jest to wynik podziału znalezisk zgodny z sudańskim prawem archeologicznym i przeprowadzony przez specjalną komisję obradującą w Faras. S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras. Katedra w piaskach pustyni...*, ss. 40, 63, 114.

⁴¹³ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001514?posInSet=8&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

UNESCO wyposażało Departament Starożytności ZRA i stowarzyszone z nim Centrum Dokumentacji – głównych wykonawców procesu ratowania zabytków w Nubii egipskiej – w odpowiednie fundusze pochodzące ze składek, darowizn i wpłat celowych na określone obiekty⁴¹⁴. Dyskutowano także na tematy techniczne, jednak nie zawsze kompetentnie. Szczególnie mało istotne były prognozy i planowanie akcji, np. zarówno co do składów fachowców w obrębie każdej misji, jak i ilości łodzi czy dźwigów do przenoszenia świątyń. Większość czasu na posiedzeniach przeznaczano na omówienie uwarunkowań konstrukcyjnych, kwestii klimatycznych, geologii i hydrologii terenu oraz potrzeby ich znajomości w planowaniu prac technicznych przy przenoszeniu.

Złożyły się one wszelako na spektakularny sukces całej Akcji Nubijskiej, w której największym osiągnięciem były operacje w Abu Simbel i na File⁴¹⁵. Trzeba przyznać, że dokładano wszelkich starań, aby powołać jako ekspertów osoby o wielkiej fachowości, posługując się także wyspecjalizowanymi firmami, szczególnie do oszacowania kosztów prac technicznych. Prowadzone one były przecież na niespotykaną w świecie skalę, jeśli chodzi o prace konserwacyjne i archeologiczne.

Kampania Nubijska w wielkim stopniu wpłynęła także na zwrócenie uwagi na konieczność zwiększenia opieki nad zabytkami i zaleciła zbadanie możliwości poczynienia międzynarodowych ustaleń co do zachowania dóbr kultury dla dobra ludzkości w różnych dziedzinach. Przyczyniła się do wdrożenia „międzynarodowego systemu ochrony monumentów i miejsc o uniwersalnej wartości oraz interesie”⁴¹⁶.

⁴¹⁴ Za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000161020?posInSet=20&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 03.10.2019 r.).

⁴¹⁵ Zob. więcej: T. Säve-Söderbergh, *Temples and Tombs of Ancient Nubia: The International Rescue Campaign at Abu Simbel, Philae and Other Sites*, London – Paris 1987.

⁴¹⁶ Cyt. za: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000159933?posInSet=14&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 03.10.2019 r.).

4. Rezultaty Akcji Nubijskiej i powstanie nubilogii

Akcja Nubijska była niezwykłym wydarzeniem na skalę światową pod względem technicznym, ale najważniejsze są jej skutki, a przede wszystkim narodziny nowej nauki, jaką jest nubilogia.

4. 1. Skutek Akcji Nubijskiej

Rezultatem całej Kampanii Nubijskiej było zmobilizowanie instytucji naukowych z wielu krajów z całego świata do prac wykopaliskowych bądź dokumentacyjnych i rekonstrukcyjnych, które przeprowadziły przynajmniej prospekcje terenowe, jeśli nie wykopaliska, na całym obszarze podlegającym zalaniu (il. 1). Oprócz tego trzeba było udokumentować i ocalić cztery świątynie w Sudanie oraz osiemnaście w Egipcie, a także inne miejsca zabytkowe. Mimo że efektywne prace trwały tylko pięć lat, kampania zaowocowała niezwykle ożywioną współpracą pomiędzy badaczami z różnych krajów specjalizujących się w archeologii i innych dyscyplinach naukowych. Tak było, ponieważ spotykali się oni na jednym terenie i mieli możliwość natychmiastowej wymiany informacji.

Badania archeologiczne poszczególnych misji przedstawia poniższa tabela:

Wykaz miejsc zabytkowych			
Miejsce	Kraj	Kto	Badania
Dabod	Polska	Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze	Wykopaliska pod świątynią faraorską
Dehmit	Włochy	Muzeum Egipskie w Turynie	Prospekcja terenu, świątynia farańska
Kertassi do Tafa	Czechosłowacja	Instytut Egiptologiczny Uniwersytetu Karola w Pradze	Fort rzymski, stanowiska farańskie
Chor Dehmit do Beit el-Wali	Szwajcaria	Instytut Orientalny w Kairze	Wykopaliska, cmentarze postmeroidckie
Beit el-Wali	Stany Zjednoczone, Szwajcaria	Instytut Orientalny w Chicago	Świątynia farańska
Kalabsza	Włochy, Republika Federalna Niemiec	Muzeum Egipskie w Turynie, Instytut Niemiecki w Kairze	Badania świątyni, chrześcijańskie ufortyfikowane miasto

Sabagura	Włochy	Uniwersytet w Mediolanie	Chrześcijańskie ufortyfikowane miasto
Kuban do Maharraqa	Włochy	Uniwersytet w Mediolanie	Prospekcja terenu, pozostałości farańskie Średniego Państwa, forteca, chrześcijańskie miasta
Dakka do Wadi Allaqi	Związek Radziecki	Leningradzka Akademia Nauk	Prospekcja terenu, pozostałości Grupy A i Grupy C
Sayala	Austria	Austriacki Instytut w Kairze	Prospekcja terenu, wykopaliska, cmentarze.
Nag'esz Szeima	Austria	Austriacki Instytut w Kairze	Wykopaliska: osada chrześcijańska, kościół.
Szeima do Wadi es-Sebu'a	Szwajcaria, Francja	Instytut Szwajcarski w Kairze, IFAO	Prospekcja terenu, osiedla Grupy C, pozostałości farańskie, kościoły
Wadi es-Sebu'a	Szwajcaria, Francja	Instytut Szwajcarski w Kairze, IFAO	Badania świątyni farańskiej i kościoła
Korosko do Qasr Ibrim	Włochy	Muzeum Egipskie w Turynie	Prospekcja terenu i wykopaliska
Amada	Niemcy	Instytut Niemiecki w Kairze	Grupa C, świątynia, pozostałości osady farańskiej
Tomas	Francja	Uniwersytet w Strasburgu	Grupa C i cmentarze farańskie, osada meroicka
Afia	Indie	Służba Starożytności Indii	Pozostałości Grupy A i Grupy C
Szeich Daud	Hiszpania	Hiszpański Narodowy Komitet na rzecz Nubii	Ufortyfikowane miasto chrześcijańskie
Aniba	Egipt	Uniwersytet w Kairze	Cmentarze ze wszystkich okresów
Qasr Ibrim	Wielka Brytania	<i>Egypt Exploration Society</i>	Ufortyfikowane miasto z okresu farańskiego, meroickiego i chrześcijańskiego
Masmas	Hiszpania	Hiszpański Narodowy Komitet na rzecz Nubii	Cmentarz meroicki
Toszka-Arminna	Stany Zjednoczone	<i>Pensylwania-Yale Expedition</i>	Cmentarze, miasto meroickie i chrześcijańskie

Tamit	Włochy	Uniwersytet w Rzymie	Miasto chrześcijańskie i cmentarze
Abdalla-n Irqi	Niderlandy	Uniwersytet w Lejdzie	Kościół
Abdalla-n Irqi	Węgry	Węgierska Akademia Nauk	Osada chrześcijańska
Dżebel Adda	Egipt	Uniwersytet w Aleksandrii	Prospekcja terenu i wykopaliska
Dżebel Adda	Egipt	Uniwersytet w Kairze	Wykopaliska, cmentarze
Dżebel Adda	Stany Zjednoczone	<i>American Research Center</i> w Kairze	Miasto meroickie i chrześcijańskie, cmentarze
Qustul	Stany Zjednoczone	Instytut Orientalny w Chicago	Prospekcja terenu i wykopaliska
Qustul	Egipt	Egipski Departament Starożytności	Cmentarze
Ballana	Egipt	Egipska Departament Starożytności	Cmentarze Grupy X
Qasr el-Wizz	Stany Zjednoczone	Instytut Orientalny w Chicago	Klasztor chrześcijański
Cały obszar Nubii egipskiej	Stany Zjednoczone	<i>Combined Prehistoric Expedition</i>	Pozostałości prehistoryczne
Cały obszar Nubii egipskiej	Wielka Brytania	<i>Egypt Exploration Society</i>	Prospekcja terenu
Faras (zachód) do Gemai (zachód)	Sudan	Sudańska Służba Starożytności	Prospekcja terenu, wykopaliska, wszystkie okresy
Faras (zachód)	Polska	Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze	Chrześcijańskie kościoły, centrum miasta z katedrą, zabudowa chrześcijańska
Faras (wschód) do Gemai (wschód)	Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja	<i>Scandinavian Joint Expedition</i>	Prospekcja terenu, wykopaliska, wszystkie okresy, cmentarze
Aksza	Francja, Argentyna	Ekspedycja francusko-argentyńska	Świątynia faraona, chrześcijańska osada, cmentarze meroickie
Serra (wschód)	Stany Zjednoczone	Instytut Orientalny w Chicago	Forteca faraona, chrześcijańska osada oraz kościoły
Debeira (zachód)	Ghana	Uniwersytet w Ghanie	Osada chrześcijańska i kościoły
Argin	Hiszpania	Hiszpański Narodowy Komitet na rzecz Nubii	Cmentarze ze wszystkich okresów

Gezira Dabarosa (zachód)	Stany Zjednoczone	Uniwersytet Kolorado	Pozostałości prehistoryczne, postmeroidckie oraz osada chrześcijańska
Buhen	Wielka Brytania	<i>Egypt Exploration Society</i>	Twierdza faraonańska, świątynia
Meinarti	Sudan	Sudańska Służba Starożytności	Osada meroicka i chrześcijańska, kościół
Dorginarti	Stany Zjednoczone	Instytut Orientalny w Chicago	Fort faraonański
Qasr Iko	Hiszpania	Hiszpański Narodowy Komitet na rzecz Nubii	Kościół i osada chrześcijańska
Mirgissa	Francja	Uniwersytet w Lille, IFAO	Forteca faraonańska, cmentarze, okolica
Dabenarti	Stany Zjednoczone	Uniwersytet Kalifornijski	Fort faraonański
Abkanarti	Hiszpania	Hiszpański Narodowy Komitet na rzecz Nubii	Chrześcijańska ufortyfikowana osada
Kasanarti	Sudan	Sudańska Służba Starożytności	Osada chrześcijańska
Gemai do Dal	UNESCO	Sudańska Służba Starożytności	Prospekcja terenu, wykopaliska, wszystkie okresy
Gemai do Murszid	Finlandia	<i>Finnish Nubia Expedition</i>	Prospekcja terenu, wykopaliska, wszystkie okresy
Murszid do Dal (zachodni brzeg)	Stany Zjednoczone	Uniwersytet Kolorado	Stanowiska prehistoryczne
Askut	Stany Zjednoczone	Uniwersytet Kalifornijski	Forteca faraonańska
Semna i Kumma	Stany Zjednoczone	Uniwersytet Browna	Inskrypcje faraonańskie w obu świątyniach
Semna (południe)	Stany Zjednoczone	Instytut Orientalny w Chicago	Twierdza faraonańska, cmentarz meroicki
Melik en-Nasir	Niemiecka Republika Federalna	Instytut Niemiecki w Kairze	Pozostałości osady chrześcijańskiej
Attiri	Niemiecka Republika Demokratyczna	Niemiecka Akademia Nauk	Graffiti i rytzy naskalne
Sonqi Tino	Włochy i Watykan	Uniwersytet w Rzymie i Watykan	Kościół chrześcijański
Akasza do Ukma	Szwajcaria	Uniwersytet w Genewie	Prospekcja i wykopaliska, kościoły

Kulubnarti	Stany Zjednoczone	Uniwersytet Kentucky	Osada chrześcijańska, cmentarze
Kulb	Niemiecka Republika Federalna	Instytut Niemiecki w Kairze	Chrześcijańska ufortyfikowana osada
Cały obszar	Stany Zjednoczone	<i>Combined Prehistoric Expedition</i>	Pozostałości prehistoryczne
Cały obszar	Niemiecka Republika Demokratyczna	Niemiecka Akademia Nauk	Ryty naskalne i graffiti.
Abu Oda, Abdalla-n Irqi, Abd el-Qadir, Kulubnarti, Wadi es-Sebu'a	Jugosławia	Narodowy Komitet na rzecz Nubii	Zdejmowanie malowideł ściennych ⁴¹⁷

Wszelkie prace nad przeniesieniem świątyń były prowadzone staraniem Egipskiego Departamentu Starożytności z wyjątkiem kilku obiektów, które były przenoszone na indywidualny koszt innych państw, np. Kalabsza finansowana przez Niemiecką Republikę Federalną. Natomiast ich szczegółowy opis został sporządzony głównie przez Centrum Dokumentacji. Do grona osób tam zatrudnionych dokooptowano wielu architektów zagranicznych oferowanych przez różne kraje. Centrum opublikowało także w postaci osobnych tomów dokumentację dotyczącą każdej świątyni⁴¹⁸.

Lista świątyń		
Miejsce	Co zrobiono	Gdzie jest obecnie
File	Demontaż, przeniesienie	Wyspa Adżilkija
Dabod	Demontaż, podarowana za granicę	Hiszpania, Madryt
Kertassi	Demontaż, przeniesienie	„Oaza” New Kalabsza
Tafa	Demontaż, podarowana za granicę	Niderlandy, Rijksmuseum w Lejdzie
Beit el-Wali	Demontaż, przeniesienie	„Oaza” New Kalabsza
Kalabsza	Demontaż, przeniesienie	„Oaza” New Kalabsza

⁴¹⁷ Tabele opracowano na podstawie: W. Y. Adams, *Nubia: Corridor....*, wybranych dokumentów dotyczących Kampanii Nubijskiej UNESCO oraz J. Gaudin, *Victory in Nubia, The UNESCO Courier*, Luty/Marzec 1980.

⁴¹⁸ Np. E. Bresciani, *Dendour, Kalabcha et Kertassi. Graffiti démotiques*, Cairo, Centre de documentation égyptologique, Egypt 1963; Hassan El-Achirie, *Le temple d'Amada. Architecture, Égypte* 1967.

Dendur	Demontaż, podarowana za granicę	Stany Zjednoczone, Metropolitan Museum of Art, Nowy Jork
Gerf Hussein	Uratowano ważne elementy	„Oaza” New Kalabsza
Dakka	Demontaż, przeniesienie	„Oaza” New Wadi es-Sebu’a
Maharraqa	Demontaż, przeniesienie	„Oaza” New Wadi es-Sebu’a.
Wadi es-Sebu’a	Demontaż, przeniesienie	„Oaza” New Wadi es-Sebu’a
Amada	Demontaż, przeniesienie	Obok Derr i grobu Pennuta
Derr	Demontaż, przeniesienie	Obok Amady i grobu Pennuta
Ellesija	Demontaż, podarowana za granicę	Włochy, Turyn, rekonstrukcji jeszcze nie zrealizowano
Aniba grób Pennuta	Demontaż, przeniesienie	Obok Amady i Derr
Qasr Ibrim	Nie została zalana. Kaplica – demontaż, przeniesienie	Obecnie trwają tam ciągle prace. Kaplica – „Oaza” New Wadi es-Sebu’a
Abu Simbel	Demontaż, przeniesienie	Obie świątynie przeniesione wyżej na klif
Abu Oda	Uratowano najważniejsze elementy	Muzeum Nubijskie w Asuanie
Debeira grób Dzehutihotepa	Demontaż, przeniesienie	Chartum, ogród przy Muzeum Narodowym
Buhen	Demontaż, przeniesienie	Chartum, ogród przy Muzeum Narodowym
Semna Wschód	Demontaż, przeniesienie	Chartum, ogród przy Muzeum Narodowym
Aksza	Demontaż części, przeniesienie	Chartum, ogród przy Muzeum Narodowym
Semna Zachód (Kumma)	Demontaż, przeniesienie	Chartum, ogród przy Muzeum Narodowym

Rezultat tych prac doprowadził do sytuacji, w której Nubia Północna stała się skrawkiem świata, który został najlepiej zbadany archeologicznie. Pozyskano niezwykle wiele informacji. Sporządzona wtedy dokumentacja oraz poczynione obserwacje dopiero po czasie mogły być opracowane szerzej i nie pozostały tylko przedmiotem raportu z bieżących wykopalisk.

Trzeba sobie zdawać sprawę z tego, że dokumentacja wykonana w czasie Akcji Nubijskiej jest ostateczną, jaką na obszarze Nubii Północnej można było wykonać, i żadnej innej nie będzie⁴¹⁹. Jedyne ocalałym miejscem w Nubii północnej jest Qasr Ibrim posadowione na wysokiej skale, w którym to badania można jeszcze dziś prowadzić. Ono też jest bogato udokumentowane. Dostarczyło mnóstwa dokumentów; część czeka jeszcze na publikację.

Jednym z najważniejszych profitów Kampanii Nubijskiej było spowodowanie zainteresowania Nubią jako całością wielu instytucji naukowych, które postanowiły kontynuować prace badawcze w jej innych częściach. Ten fakt znalazł swoje odzwierciedlenie na konferencji w Uppsali w 1986 r., kiedy to rozważano stosunek naszej wiedzy o centralnej i południowej części Nubii w relacji do uzyskanych już informacji o północy. Konieczność rozszerzenia tego profilu wydawała się naukowcom oczywista⁴²⁰.

Tak oto misja Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, jako ta która miała największe osiągnięcia w badaniach okresu chrześcijańskiego, rozpoczęła już w 1964 r. prace w Starej Dongoli w stolicy Makurii, a w konsekwencji zjednoczonego królestwa nubijskiego. Misja szwajcarska (z Genewy) po zakończeniu wykopalisk w Batn el-Hadžar objęła stanowisko w Kerma. Niemiecka Republika Demokratyczna już w 1959 r. zaczęła wykopaliska w ważnym ośrodku Musawwarat es-Safra (a później Naga), kontynuując prace nad kulturą meroicką. Misja francuska przejęła wielką osadę w Sai z czasów faraonów i późniejszych. Z czasem Francuzi zorganizowali placówkę badawczą przy Sudańskiej Służbie Starożytności, która służyła jej pomocą w zakresie wykopalisk. Amerykańska prehistoryczna misja z *Southern Methodist University* (dawniej pn. *Combined Prehistoric Expedition*) z Dallas kontynuowała prace w Nubii na Pustyni Zachodniej (300 km na zachód od Abu Simbel), zwanej Gilf Kebir, wspólnie z badaczami z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Różne wykopaliska dostarczyły uczonym bardzo dużo materiału, który będzie opracowywany przez lata.

⁴¹⁹ W czasach Akcji Nubijskiej Centrum Dokumentacji opublikowało wyniki dokumentacji w osobnych tomach poświęconych każdemu z obiektów wzorem opublikowanej niegdyś serii *Temples immergés*....

⁴²⁰ Por. T. Hägg (red.), *Nubian Culture Past and Present: Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11-16, August 1986*, Stockholm 1987.

Akcja Nubijska pokazała także rozwiązania techniczne zastosowane w konserwacji, które w większości były całkowicie nowymi pomysłami. Ten wkład również należy w tym miejscu podkreślić.

Zdarzenia, które doprowadziły do całkowitego zniszczenia egipskiej Nubii i części sudańskiej Nubii, przyniosły w rezultacie odkrycie na nowo miejsc, których kulturą od wielu lat się nie interesowano. Kampania UNESCO w tym zakresie przyniosła spektakularne efekty. Zdawała się jakby przechylić rękawicę u wagi na korzyść archeologii rodzimych kultur nubijskich, przykładając mniejsze znaczenie do badań nad okresem farańskim. W tym krótkim czasie świat zobaczył spuściznę Nubii, a królestwa, które były zapomniane, ożyły. Praktycznie rzecz biorąc, dziś wiemy tyle o Nubii, bo obecnie bada się wszystkie okresy i wyraźnie widać ciągłość tej kultury.

4. 2. Termin nubologia i powstanie Stowarzyszenia Nubiologów

Akcja Nubijska przyniosła także wiele niespodziewanych odkryć, które skierowały uwagę badaczy na okresy dotychczas mało znane bądź niedostatecznie znane. O jednym z takich zdarzeń mówiono, że kierownik polskiej misji – prof. Kazimierz Michałowski – wyciągnął największy los na „nubijskiej loterii”. Chodzi o tzw. cud z Faras⁴²¹.

W Faras odkryto unikalną bazylikę, nekropolię biskupów oraz zabudowę pałacową i budowle reprezentacyjne wraz z zespołem wykonanych malowideł ściennych w katedrze zachowanych w doskonałym stanie. Przedstawiono tam m.in.: Chrystusa, Maryję, apostołów, archaniołów i świętych, świętych wojowników, a także dostojników kościelnych i władców⁴²². Przed odkrywcami stało nie lada zadanie. W krótkim czasie trzeba było bowiem nie tylko sporządzić dokumentację spektakularnego odkrycia, ale przede wszystkim zabezpieczyć malowidła, dosłownie zdjąć ze ścian ponad 100 przedstawień i elementów dekoracyjnych pochodzących z VII-XIV wieku.

Ta operacja, dotychczas także niemająca precedensu na taką skalę, również się udała. Malowidła, stosowanie do prawa archeologicznego Sudanu, podzielono na dwa zespoły, które znalazły się w Muzeach Narodowych w Chartumie i Warszawie. Konserwację pierwszych

⁴²¹ K. Michałowski, *Das Wunder aus Faras: 14. Mai bis 14. Sept. 1969 Villa Hügel, Essen*, Recklinghausen 1969.

⁴²² K. Michałowski, *Faras: die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Einsiedeln-Zürich-Köln 1967; K. Michałowski, *Faras: Wall paintings in the collection of the National Museum in Warsaw*, Warsaw 1974; S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras. Katedra w piaskach pustyni...*

dwudziestu jeden malowideł zakończono w 1968 r. Zostały one pokazane na wystawach w kilku muzeach europejskich (Berlin, Essen, Wiedeń, Zurych)⁴²³.

W dniach 7-12 września 1969 r. trafiły do Villa Hügel w Essen⁴²⁴. Tej wystawie malarstwa chrześcijańskiego towarzyszyła konferencja, w której wzięli udział badacze związani z tym okresem w Nubii. Większość prowadziła prace w terenie w czasie Akcji Nubijskiej. Sprawozdania z tych badań i wymiana informacji pomiędzy naukowcami były jednym z głównych celów konferencji. Natomiast dyskusja zaczęła wkrótce dotyczyć kwestii ogólniejszych, ponieważ brali w niej udział wybitni specjaliści z różnych dziedzin wiedzy, m.in.: Erich Dunkler (NRF, teolog, ikonograf), Fritz Hintze (NRD, egiptolog, językoznawca), Martin Krauze (NRF, religioznawca, koptolog), Hans Schneider (Niderlandy, archeolog), Paul van Moorsel (Niderlandy, historyk sztuki), J. Martin Plamley (Wielka Brytania, egiptolog, koptolog), Jean Vercoutter (Francja, egiptolog), Charles Maystre (Szwajcaria, egiptolog), Sergio Donadoni (Włochy, egiptolog, epigrafik), T. Säve-Södenberg (Szwecja, egiptolog), Giovanni Vantini (Włochy, historyk Kościoła), William Yewdale Adams (Stany Zjednoczone, archeolog, antropolog kultury), Jean Leclant (Francja, egiptolog, historyk sztuki), Kazimierz Michałowski (Polska, archeolog), Stefan Jakobielski (Polska, epigrafik, koptolog).

Konferencja z jednej strony miała na celu dokonanie przeglądu wszystkich wykopalisk na temat okresu chrześcijańskiego w Nubii, które przedstawiono w formie referatów. Z drugiej strony, zorientowawszy się w różnorodności materiału, podjęto próbę znalezienia właściwego terminu na określenie tych badań posiadających bardzo złożoną specyfikę⁴²⁵. Chodzi tu bowiem o różne dyscypliny wiedzy, m.in.: historię sztuki, egiptologię, koptologię, historię Bizancjum, językoznawstwo, epigrafikę grecką i nubijską.

Ponieważ odkrytych pozostałości historycznych nie można było zakwalifikować do historii, egiptologii czy innych nauk, trzeba było znaleźć właściwe określenie. Za sugestią Kazimierza Michałowskiego przyjęto nazwę „nubiologia”. To termin siostrzany do egiptologii czy koptologii, wszelako od nich różny, a jeśli chodzi o kierunek badań – samodzielny⁴²⁶. Słowo to wtedy rozumiano jako naukę odnoszącą się do okresu chrześcijańskiego w Nubii. Z biegiem czasu termin ten zaczął oznaczać badania nad Nubią od okresu prehistorycznego po okres islamski (Fundż). W ten sposób powstała nazwa nowego kierunku badań, ale nie o samą nazwę tu chodzi⁴²⁷.

⁴²³ B. Mierzejewska, A. Sulikowska, *Faras Gallery*, Warsaw 2014.

⁴²⁴ K. Michałowski, *Das Wunder aus Faras...*

⁴²⁵ E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, Recklinghausen 1970, przedmowa, s. 5.

⁴²⁶ Jedynie w języku angielskim rzadko stosuje się ten termin, zastępując go przez *Nubian Studies*.

⁴²⁷ Z relacji prof. Stefana Jakobielskiego.

Już w Essen zaproponowano następne spotkanie w Warszawie, które miał zorganizować K. Michałowski wraz z J. Leclantem i J. Vercoutterem, J. M. Plumley'em. Odbędzie się ono w dniach 19-20 czerwca 1972 r. i było połączone z otwarciem Galerii Malarstwa Faraskiego w stołecznym Muzeum Narodowym, w której zaprezentowano wszystkie faraskie malowidła z polskiej kolekcji⁴²⁸. Na konferencji wygłoszono dwadzieścia sześć referatów, z których kilka nie dotyczyło okresu chrześcijańskiego⁴²⁹. Dało to podstawę do dyskusji na temat terminu „nubiologia” i jego zakresu znaczeniowego. Większość badaczy była zdania, że powinien on obejmować także inne okresy w historii Nubii. Jednak pozostawiono tę dyskusję na kolejny kongres w roku 1975.

Niektórzy badacze chcieli włączyć do pola działania nubiologii nie tylko okresy poprzedzające chrześcijaństwo, ale także epoki znacznie starsze aż do prehistorii, która nie może być pomijana jako etap ewolucji kulturalnej. Na tym spotkaniu po raz pierwszy użyto języka nubijskiego w części jednego z przemówień Nigm ed-Dina Muhammeda Sheriffa⁴³⁰.

Na tym posiedzeniu oprócz wspomnianych referatów o ówczesnych badaniach w Nubii ukonstytuowano Międzynarodowe Towarzystwo Nubiologiczne (ang. *International Society for Nubian Studies* – ISNS; jego strona: <https://nubianstudies.org/>). Powstało ono 22 czerwca 1972 r., a członkami zostali automatycznie uczestnicy konferencji warszawskiej, symposium w Essen w 1969 r. i wszyscy badacze biorący udział w Akcji Nubijskiej. Nowi członkowie są przyjmowani na wniosek dwóch członków towarzystwa na walnym zgromadzeniu odbywającym się na każdej konferencji. Członkostwo jest dożywotnie. Generalne zebranie wybiera przewodniczącego do czasu następnego symposium przewidzianego co trzy/cztery lata.

Działalność organizacji obejmuje wiele aspektów:

- a) popiera ona i promuje studia nubijskie na gruncie międzynarodowym, prace wykopaliskowe, działania w dziedzinach archeologii, sztuki, etnologii, antropologii, lingwistyki i im pokrewnych;
- b) pozyskuje i przekazuje informacje dotyczące nowych odkryć, wykonania prac bieżących i wykonanych oraz wystaw na temat Nubii;
- c) wspiera zachowanie dziedzictwa kulturowego, artystycznego i językowego Nubijczyków;

⁴²⁸ K. Michałowski, *Faras. Malowidła ściennie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1974.

⁴²⁹ K. Michałowski (red.), *Nubie, Récentes Recherches. Actes du Colloque Nubiologique International au Musée de Varsovie, 19-22 juin 1972*, Varsovie 1975.

⁴³⁰ Tamże, przedmowa, s. 7.

- d) troszczy się o młodych naukowców we wszystkich aspektach odnoszących się do Nubii;
- e) organizuje również międzynarodowe sympozja i wykłady tematyczne.

Pierwszym przewodniczącym towarzystwa wybrano Kazimierza Michałowskiego (następnie został patronem stowarzyszenia). Towarzystwo gwałtownie się rozrastało wraz z rozwojem badań wykopaliskowych w Sudanie i wieloma różnymi konferencjami. Zjazdy generalne były kontynuowane początkowo co trzy lata, później w odstępach czterech lat. Odbywały się kolejno w Chantilly w 1975 r.⁴³¹, w Cambridge w 1978 r.⁴³², w Heidelbergu w 1982 r.⁴³³, w Uppsali w 1986 r.⁴³⁴, w Genewie w 1990 r.⁴³⁵, w Lille w 1994 r.⁴³⁶, w Bostonie w 1998 r.⁴³⁷, w Rzymie w 2002 r.⁴³⁸, w Warszawie w 2006 r.⁴³⁹, w Londynie 2010 r.⁴⁴⁰, w Neuchâtel w Szwajcarii w 2014 r.⁴⁴¹, w Paryżu w 2018 r.⁴⁴². Ostatni jubileuszowy zjazd z racji pięćdziesięciolecia towarzystwa miał miejsce w Warszawie na przełomie sierpnia i września 2022 r.

Jednym z największych pożytków z działalności towarzystwa były bieżące informacje z wykopalisk, ponieważ każdy z archeologów prowadzący prace w terenie stawiał sobie za punkt honoru przedstawienie rezultatów swoich prac na konferencji. Tak też liczba uczestników i wygłaszanych referatów wzrastała lawinowo. W ostatnim okresie, np. w Neuchâtel, było 197 referatów i 14 projekcji posterów, a w Paryżu aż 266 wystąpień.

Świadczy to o rozwoju nowo powstałej dyscypliny, ale także o powszechnym zainteresowaniu tym tematem wśród szeroko pojętego świata naukowego. Trzeba zaznaczyć,

⁴³¹ L. Vercoutter, J. Leclant (red.), *Études nubiennes*, IFAO, Le Caire 1978.

⁴³² M. Plumley (red.), *Nubian Studies. Proceedings of the Symposium for Nubian Studies, Selwyn College, Cambridge, 1978*, Warminster 1982.

⁴³³ M. Krause (red.), *Nubische Studien. Tagungsakten der 5. International Konferenz der International Society for Nubian Studies, Heidelberg, 22.-25. September 1982*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern 1986.

⁴³⁴ T. Hägg (red.), *Nubian Culture....*

⁴³⁵ Ch. Bonnet (red.), *Études nubiennes. Conférence de Genève. Actes du VIIe Congrès international d'études nubiennes, 3-8 septembre 1990, I-II*, Genève 1992-1994.

⁴³⁶ *Actes de la VIIIe Conférence internationale des études nubiennes, Lille, 11-17 septembre 1994, I. Communications principales (= CRIPEL 17/1 (1995)); II. Découvertes archéologiques (= CRIPEL 17/2 (1997))*, Lille: Université Charles-de-Gaulle-Lille III, 1995-1997.

⁴³⁷ T. Kendall (red.), *Proceedings of the Ninth Conference of the International Society of Nubian Studies August 21-26, 1998, Boston, Massachusetts*, Boston 2004.

⁴³⁸ I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica: Proceedings of the X International Conference of Nubian Studies. Rome 9-14 September 2002*, Roma 2006.

⁴³⁹ W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts. Part 1: Main Papers*, Warszawa 2008; *Part 2 fasc. 1, Part 2 fasc. 2: Conference Papers*, Warszawa 2010.

⁴⁴⁰ J. A. Anderson, D. A. Welsby (red.), *The Fourth Cataract and Beyond: Proceedings of the 12th International Conference for Nubian Studies* (British Museum Publications on Egypt and Sudan 1), Leuven-Paris-Walpole 2014.

⁴⁴¹ M. Honegger, *Nubian archaeology in the XXIst Century. Proceedings of the Thirteenth International Conference for Nubian Studies (1-6 September 2014)*, Leuven 2018.

⁴⁴² Publikacja jeszcze nie ukazała się.

że spotkania naukowców powodują szereg inicjatyw, które później są realizowane i które pośrednio stymulowane są przez różne dyskusje w obrębie stowarzyszenia.

Już w Essen padły pierwsze konkretne propozycje opracowania przez G. Vantinię źródeł arabskich do okresu Nubii chrześcijańskiej⁴⁴³. Źródła te zostały opracowane w 1975 r.⁴⁴⁴. Podobną inicjatywą stowarzyszenia było stworzenie archeologicznej mapy Sudanu. Zadania tego podjął się Fridrich Hinkel i powstało dzieło *Archeological map of Sudan*⁴⁴⁵. Jest to zbiór różnorodnych informacji o poszczególnych stanowiskach archeologicznych uwzględniający bieżące prace, ale także wszelkie notatki ze zbiorów archiwów Sudańskiej Służby Starożytności (*Files*), w których zarejestrowano pojedyncze znaleziska, często przypadkowe (il. 13-15).

Pośrednio zawdzięczamy stowarzyszeniu szereg innych akcji, w tym zbieranie podstawowej dokumentacji. Podobny charakter, choć oparty na całkowicie innym materiale, ma baza internetowa <http://www.dbmnt.uw.edu.pl/>, która rejestruje nubijskie, chrześcijańskie źródła pisane. Została ona opracowana w 2011 r. przez Grzegorza Ochałę i jest uzupełniana przezeń na bieżąco. Inną inicjatywę idącą w podobnym kierunku, tzn. katalogu dokumentów historycznych, była praca uczonych z Uniwersytetu w Bergen z Norwegii dotycząca zebrania źródeł pisanych sprzed okresu chrześcijańskiego w Nubii do wieku VI⁴⁴⁶.

Uczni podjęli jeszcze inne działania, opierając się na pracach Uniwersytetu w Ulster (Irlandia Północna). Chodziło o teksty arabskie z późnego okresu, które publikowano w miarę odkrywania w specjalnie powołanym piśmie *Sudan Text Bulletin*. Pismo to redagowane było przez Robina W. Thelwalla. Biuletyn poświęcony był głównie filologii języków używanych w Sudanie.

4. 3. Czasopisma i serie wydawnicze

W pierwszym okresie istnienia stowarzyszenia inne pisma (oprócz renomowanych egiptologicznych i koptologicznych periodyków) były wykorzystywane przez nubiołogów do publikacji krótkich raportów z bieżących badań. Przykładem tu może być *Nyame Akuma*,

⁴⁴³ Por. G. Vantini, *Oriental sources...*

⁴⁴⁴ Tamże.

⁴⁴⁵ F. W. Hinkel, *The Archaeological Map of the Sudan, A Guide to its Use and Explanation of its*, Berlin 1979, ss. 121-128.

⁴⁴⁶ T. Eide, T. Hägg, R. H. Pierce, L. Török (red.), *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century B.C. and the Sixth Century A.D.* Vol. I: *From the Eighth to the Mid-fifth Century B.C.*, Bergen 1994; Vol. II: *From the Mid-fifth to the First Century B.C.*, Bergen 1996; Vol. III: *From the First to the Sixth Century A.C.*, Bergen 1998; Vol. IV: *Corrigenda and Indices*, Bergen 2000.

A Newsletter of African Aecheology założona przez *Society Africanist Archeologists of America* w 1972 r. jako przegląd informacji archeologicznych pochodzących z krajów Afryki. Ukazuje się ono dwa razy w roku.

Wkrótce stowarzyszenie doczekało się własnego organu *Nubian Letters* wydawanego dzięki inicjatywie Wydziału Historii Sztuki Uniwersytetu Lejdejskiego przez K. C. Innenée oraz E. de Reinitz w Hadze. Pismo to było pomyślane jako oficjalny organ stowarzyszenia przeznaczony do przekazywania bieżących wiadomości i krótkich artykułów o ważniejszych odkryciach. Te raporty przeradzały się później w pełne opracowania zagadnień publikowanych w różnych czasopismach fachowych. W *Nubian Letters* czytelnik mógł znaleźć statut stowarzyszenia⁴⁴⁷, wiadomości o bieżących składach zarządu, listy członków towarzystwa⁴⁴⁸, czasem omówienie świeżo wydanych publikacji bądź też dane o przygotowywanych opracowaniach, bieżące komunikaty i informacje o kongresach z pokrewnych dyscyplin. *Nubian Letters* ukazywały się w latach 1983–1994⁴⁴⁹ jako półrocznik. Wydano 22 numery. Później, przez dwa lata, wychodziła mutacja tego czasopisma pt. *Nubian Notlet*.

Wzrastająca ilość prac terenowych oraz osób zainteresowanych Nubią spowodowały konieczność założenia wielu czasopism o profilu ściśle odpowiadającym prowadzonym badaniom. Jednym z pierwszych był *Meroitic Newsletter/Bulletin d'informations méroïtiques*⁴⁵⁰ wychodzący od 1968 r. i redagowany przez Bruce'a Triggera z Uniwersytetu McGill w Montrealu i Jeana Leclanta z Uniwersytetu Sorbony. *Meroitic Newsletter* posłużył także potrzebnej inicjatywie pomieszczenia tam katalogu wszystkich inskrypcji meroickich odkrytych na terenie Nubii w miarę ich znajdowania: *Repertoire d'epigraphie méroïtique* (REM) w 1974 r., które zostały złożone przez André Heylera, Jeana Leclanta, Bruce'a Triggera. Studia nad Meroe rozwinęły się na tyle, że grupa interesujących się tą kulturą postanowiła zbierać się częściej w celu wymiany informacji o prowadzonych pracach. W ten sposób zorganizowano konferencje *International Conferences for Meroitic Studies*, które odbywają się do dziś. Pierwsza miała miejsce w Berlinie w 1970 r.⁴⁵¹. Założono wtedy serię wydawniczą *Meroitica* (Berlin), której pierwszy numer zawierał materiały z tej konferencji.

⁴⁴⁷ *Nubian Letters* 1, sierpień 1983, s. 4; wersja zdigitalizowana:

<https://medievalsaiproject.files.wordpress.com/2013/08/nubian-letters-1.pdf> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

⁴⁴⁸ *Nubian Letters* 1, sierpień 1983, s. 6-10; *Nubian Letters* 8, luty 1987, ss. 20-24, wersja zdigitalizowana: <https://medievalsaiproject.files.wordpress.com/2013/08/nubian-letters-8.pdf> (dostęp na: 03.05.2020 r.).

⁴⁴⁹ Za: *Nubian Letters* 3 <https://medievalsaiproject.files.wordpress.com/2013/08/nubian-letters-3.pdf> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

⁴⁵⁰ Por. <http://www.meroiticnewsletter.org/index.html> (dostęp na: 06.06.2022 r.).

Reginald Smith założył stronę tego czasopisma do 30 numeru od października 1968 r. do grudnia 2003 r.

⁴⁵¹ Następne odbywały się w 1977r. w Toronto, w 1984 r. w Rzymie, w 1996 r. w Londynie, w 2016 r. w Pradze.

Podobną inicjatywę wykazali prehistorycy i badacze wczesnych kultur z ośrodka w Poznaniu (Muzeum Archeologiczne oraz Polska Akademia Nauk), który zorganizował serię konferencji na temat prehistorii północno-wschodniej Afryki znane pod nazwą Konferencji w Dymaczewie⁴⁵² ze względu na nazwę miejscowości, w której odbywało się kilka pierwszych spotkań. Odbywały się one co cztery lata, zawsze w okolicach Poznania. Materiały z tych posiedzeń są wydawane w serii *Studies in African Archeology*. Obecnie to szesnaście tomów, w tym także są popularne książki o wczesnych kulturach Sudanu⁴⁵³.

Ze względu na wykopaliska w Faras należało oczekiwać, że największym powodzeniem w Warszawie będzie cieszyła się tematyka okresu chrześcijańskiego. Pierwszą taką inicjatywę podjęła Akademia Teologii Katolickiej (ATK, obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego – UKSW) w Warszawie w 1982 r., wydając *Nubia Christiana I*⁴⁵⁴ pod redakcją Stefana Jakobielskiego i Bożeny Rostkowskiej. Na tej uczelni prowadzono wykłady z archeologii Nubii w Katedrze Archeologii Chrześcijańskiej. Jeśli nie liczyć studiów w Sudanie, w roku 1974 był to pierwszy przypadek w nauce światowej, kiedy wykłady z archeologii Nubii były włączone w obowiązkowy sylabus studentów archeologii⁴⁵⁵. Prowadził je w ATK Stefan Jakobielski. Rok później do obowiązkowego programu nauczania włączono zajęcia na temat Nubii w Uniwersytecie Calgary⁴⁵⁶.

Profesor Kazimierz Michałowski miał nadzieję, że *Nubia Christiana* stanie się oficjalnym organem stowarzyszenia. Píše on: „Wydaje się niemniej jednak, że będąc publikacją jednej uczelni akademickiej «Nubia Christiana» może pretendować do tego, aby stać się w przyszłości międzynarodowym organem *Society for Nubian Studies*”⁴⁵⁷. Miejmy nadzieję, że *Nubia Christiana* będzie jednym z nich⁴⁵⁸. Pismo to różniło się od innych niejako odwrotnym układem. Artykuły publikowano w językach kongresowych, a ich streszczenia zaś były po polsku. Znalazło się tam miejsce na niektóre wybitniejsze prace dyplomowe o tematyce nubijskiej, które powstały w Katedrze Archeologii Chrześcijańskiej tej uczelni⁴⁵⁹.

⁴⁵² L. Krzyżaniak, M. Kobusiewicz (red.), *Origin and Early Development of Food Producing Cultures in North-Eastern Africa, 9-13 September 1980*, Poznań 1984.

⁴⁵³ L. Krzyżaniak, *Schylek pradziejów w środkowym Sudanie*, Poznań 1992; M. Chłodnicki, *Od Kadero do 4-tej katarakty. 35 lat współpracy pomiędzy narodową korporacją starożytności i Muzeów w Sudanie a Muzeum archeologicznym w Poznaniu*, Poznań 2007.

⁴⁵⁴ Następny numer ukazał się po niemal czterdziestu latach pod redakcją M. Łaptaś i S. Jakobielskiego staraniem wydawnictwa UKSW.

⁴⁵⁵ S. Jakobielski, M. Łaptaś (red.), *Nubia Christiana II*, Warszawa 2020, ss. 8-9.

⁴⁵⁶ Wykłady były prowadzone do 1990 r., wtedy kształcenie nubiołógów przejęła Katedra Egiptu i Nubii na Uniwersytecie Warszawskim. Por. M. Łaptaś, Introduction, *Nubia Christiana II...*, ss. 9-10.

⁴⁵⁷ K. Michałowski wstęp do *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 7-8.

⁴⁵⁸ S. Jakobielski, M. Łaptaś, *Nubia Christiana II...*

⁴⁵⁹ Zb. Ratyński, Hand and Pectoral Crosses from Faras [w:] S. Jakobielski, B. Rostkowska (red.), *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 223-270; M. Steinborn, Harness in Nubian Wall Paintings, *tamże*, ss. 305-350.

W 1986 r. uczeni austriaccy – Inge Hofmann i Michael Zach – rozpoczęli wydawanie periodyku *Beiträge zur Sudanforschung (BzS)*⁴⁶⁰. Wychodzi on do chwili obecnej (dotychczas opublikowano 13 tomów, głównie epigrafika i meroistyka). Ważnym dodatkiem są suplementy przeznaczone na monograficzne opracowania (9 tomów). Jednym ze znakomitych autorów w tej serii *Beihefte zu den Beiträgen zur Sudanforschung* był papirolog Gerald M. Browne. Ukazało się tam wiele jego prac, które dotyczyły gramatyki i struktury języka staronubijskiego.

W 1986 r. rozpoczęto wydawanie rocznika *Archéologie du Nil moyen (ANM)* w Lille pod redakcją Francisa Geusa. W założeniu miał przedstawiać wyniki wykopalisk w dolinie Nilu, przede wszystkim na południe od I katarakty i otaczających ją rejonów. Niestety w 2005 r. zaprzestano publikacji rocznika ze względu na śmierć jego redaktora. Opublikowano 99 artykułów 90 autorów⁴⁶¹.

Innego rodzaju pismo poświęcone głównie pracom analitycznym i o szerszym zakresie geograficznym była *Nubica*⁴⁶² założona przez Piotra O. Scholza, a wydawana głównie w Warszawie. Ostatnie tomy były redagowane we współpracy z Zakładem Archeologii Śródziemnomorskiej PAN (obecnie IKŚiO PAN). Wydano pięć tomów, z których pierwszy ukazał się w 1990 r. Od czwartego tomu tytuł został zmieniony na *Nubica et Aethiopica*. Temu wydawnictwu towarzyszyła seria *Biblioteca Nubica et Aethiopica* przeznaczona dla monografii. Czasopismo to, podobnie jak poprzednie, zostało zamknięte wraz ze śmiercią redaktora. Jedną z ciekawszych inicjatyw redakcji *Nubica* było wydanie słownika nubijsko-niemieckiego autorstwa Mokhtara M. Khalila⁴⁶³. Jest to jedyny słownik współczesnego nubijskiego (dialekty: fadidża i mahas) pisanego alfabetem używanym w staronubijskim.

W tym samym roku ukazał się pierwszy numer czasopisma wydawanego przez Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW pt. *Raporty wykopaliskowe I 1988-1989* i w tym samym roku opublikowano ten sam tekst w wersji angielskiej *Polish Archeology in the Mediterranean (PAM)*, który to rocznik stanowi źródło aktualnych informacji o wynikach polskich badań archeologicznych i o pracach Uniwersytetu Warszawskiego na

⁴⁶⁰ Teksty numerów zdigitalizowano: <https://sudanforschung.univie.ac.at/frameset.html> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

⁴⁶¹ Teksty numerów zdigitalizowano: <http://www.nil-moyen.com/index.php?Txt=English> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

⁴⁶² P. O. Scholz (red.), *Nubica I/II*, Köln 1990; P. O. Scholz (red.), *Nubica III/1, International Journal for Coptic, Meroitic, Nubian, Ethiopian and Related Studies*, Warszawa 1994; P. O. Scholz (red.), *Nubica et Aethiopica IV/V*, Bonn-Warszawa 1994-1995.

⁴⁶³ Red. S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Wörterbuch der nubischen Sprache (Fadidja/Mahas-Dialekt) Arbeitsfassung/Vorabdruck*, Nubica, Warszawa 1996.

Bliskim Wschodzie. Polska wersja natomiast była kontynuowana jedynie do szóstego tomu do 1994 r. Czasopismu PAM towarzyszą liczne serie monografii⁴⁶⁴ i suplementów⁴⁶⁵. Centrum wydaje także serie bieżących opracowań poszczególnych stanowisk wykopaliskowych pt. *Excavation series*, w tym m.in. Dongoli⁴⁶⁶.

*Archeo-Nil*⁴⁶⁷ to czasopismo ufundowane w 1990 r. przez Béatrix Midant-Reynes, które zajmuje się publikacją dokonań w zakresie prehistorii i protohistorii w Dolinie Nilu.

W 1993 r. w Wielkiej Brytanii powstało z inicjatywy pracowników londyńskiego British Muzeum towarzystwo badań archeologicznych Sudanu – *Archeological Sudan Society*, które miało za zadanie (obok propagowania wiedzy o Nubii) zbieranie funduszy na wykopaliska, ekspedycje i współdziałanie w innych projektach tego rodzaju. Towarzystwo de facto nabrało charakteru międzynarodowego ze względu na członków, którzy dołączyli z wielu krajów. Jest w bardzo ścisłym kontakcie z Międzynarodowym Towarzystwem Nubiologicznym. Od 1997 r. wychodzi do dzisiaj pismo *Sudan&Nubia* pod redakcją Dereka A. Welsby'ego, a następnie Julie R. Anderson (obecnie wyszło 20 tomów, ostatni w 2020 r., a towarzystwo znakomicie się rozwija).

Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, które włączyło się do badań Nubii w 1993 r., już od 1994 r. zorganizowało serię corocznych Ogólnopolskich Konferencji Nubiologicznych, podczas których referowano najnowsze prace terenowe. Spotkania te miały i mają dotychczas ważną funkcję dla zintegrowania liczego środowiska polskich nubiologów. Materiały z tych konferencji opracowane w języku angielskim ukazywały się m.in. od 1998 r. w czasopiśmie *Gdańsk Archeological Museum African Reports* redagowanym przez Henryka Panera, a od 2005 r. także przez Stefana Jakobielskiego.

W 1994 r. Niemieckie Towarzystwo Sudanologiczne powołało kolejne czasopismo specjalistyczne *Der Antike Sudan. Mitteilungen der Sudanarchäologischen Gesellschaft zu Berlin (MittSAG)*. Jest ono poświęcone opracowaniom w całości dotyczącym Nubii.

⁴⁶⁴ Np. S. Jakobielski, M. Martens-Czarnecka, M. Łaptaś, B. Mierzejewska, B. Rostkowska, *Pachoras. Faras. The wall paintings from the Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros. PAM Monograph Series 4*, Warszawa 2017; W. Godlewski, *Pachoras. The Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros. The Architecture, PAM Supplement Series 1*, Warszawa 2006.

⁴⁶⁵ W tym publikacje konferencji nubiologicznych warszawskiej w 2006: W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts. Part 1: Main Papers*, Warszawa 2008; Part 2 fasc. 1, Part 2 fasc. 2: *Conference Papers*, Warszawa 2010.

⁴⁶⁶ W tym: W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014. Fieldwork, Conservation and Site Management*, PCMA Excavation Series 3, Warszawa, 2015; W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015–2016. Fieldwork, Conservation and Site Management*, PCMA Excavation Series 5, Warszawa, 2018; A. Obłuski, D. Dzierzbicka (red.), *Old Dongola: Development, Heritage, Archeology. Fieldwork in 2018–2019. Vol. 1 (= PAM 1)*, Leuven-Paris-Bristol 2021.

⁴⁶⁷ Numery znajdują się na: <https://www.archeonil.com/index.php/journal> (dostęp na: 06.06.2021 r.).

Powszechne posługiwanie się internetem spowodowało, że wiele pism naukowych ograniczyło się do serii publikacji online, do których każdy ma dostęp. Pierwszy numer *Dotawo: A Journal of Nubian Studies* ukazał się w 2014 r.⁴⁶⁸. „Dotawo”, według najnowszych badań, to nazwa staronubijska na określenie królestwa Nubii (Makuria). Poszczególne numery odnoszą się zwykle do szerokiego omówienia jednego tematu, np. numer V (2018) poświęcony był zagadnieniu kobiety w Nubii, a ostatni numer VII (2020) zajmuje się komparastyką północnowschodniosudańskiej grupy językowej.

Wiele czasopism założonych przed Akcją Nubijską dotychczas publikuje materiały związane z Nubią. Mowa tu przede wszystkim o *Kush*, gdzie ukazują się głównie raporty z wykopalisk. Podobnie *Sudan Notes and Records* wychodzące do 1997 r. było jeszcze do tego czasu wykorzystywane przez nubiologów. *The Journal of Egyptian Archeology* służy także do publikacji badań, szczególnie brytyjskich, lecz nie tylko. Podobnie *Azania*, wychodząca dotychczas w Kenii, zamieszcza coraz więcej artykułów nubiologicznych. Zaś do nubijskiego chrześcijaństwa wiele materiałów publikuje się zwyczajowo w czasopismach koptologicznych i bizantynologicznych, ale też egiptologicznych. Głównie są to materiały pokonferencyjne, jako że wszystkie te dyscypliny mają serie kongresów. Oczywiście organizowano także wiele konferencji międzynarodowych poświęconych poszczególnym tematom⁴⁶⁹.

The Journal of Juristic Papyrology, dzięki rozwiniętym w Zakładzie Papirologii Instytutu Archeologii UW badaniom nad inskrypcjami z Nubii, włączył wiele nubijskich materiałów do swoich numerów. Oprócz tego wykorzystano do opracowań monograficznych suplementy do tego czasopisma, z których wiele dotyczy Nubii⁴⁷⁰.

Każda z instytucji naukowych, które prowadzą badania w Nubii, na ogół publikowała rezultaty swoich wykopalisk bądź prospekcji terenowych w seriach wydawniczych

⁴⁶⁸ Ostatnie numery są już także drukowane.

⁴⁶⁹ Do takich inicjatyw należy zaliczyć np.: konferencje nieborowskie na temat malowideł i ceramiki, kilka organizowanych przez Muzeum Narodowe w Warszawie czy konferencję nubiologiczną w Hadze w 1979 r. *New discoveries in Nubia: proceedings of the Colloquium on Nubian Studies, the Hague, 1979*, Leiden 1982; W. Godlewski (red.), *Coptic and Nubian pottery: International workshop*, Nieborów August 29-31, 1988 (= National Museum in Warsaw Occasional Paper 1), Warsaw 1990.

⁴⁷⁰ A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Qasr Ibrim. The Greek and Coptic Inscriptions*, JJP Supplement XIII, Warszawa 2010; A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture*, JJP Supplement XV, Warszawa 2011; G. R. Ruffini, *The Bishop, The Eparch, and The King: Old Nubian Texts from Qasr Ibrim*, JJP Supplement XXII, Warszawa 2014; G. Ochała, A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices II, New Texts and Studies on Christian Nubian Culture*, JJP Supplement XXVII, Warszawa 2015; A. Obluski, *The Monasteries and Monks of Nubia*, JJP Supplement XXXVI, Warszawa 2019; A. Deptuła, *Liturgical Poetry in Christian Nubia, The Evidence of the Wall Inscriptions in the Lower Church at Banganarti*, JJP Supplement 38, Leuven-Paris-Bristol 2020; A. Łajtar, *A Late Christian Pilgrimage Centre in Nubia, The Evidence of Wall Inscriptions in the Upper Church at Banganarti*, (JJP Supplement XXXIX), Leuven-Paris 2020.

poświęconych bądź to okresom historycznym⁴⁷¹, bądź poszczególnym stanowiskom⁴⁷², albo też tematom badawczym⁴⁷³. Wszystko to świadczy o nieustannym postępie badań. Z jednej strony ta wielka aktywność wydawnicza wyraźnie ukazuje rozwój prac terenowych w sudańskiej Nubii, a z drugiej strony to dowód na olbrzymi rozkwit prac w każdej dziedzinie związanej z Nubią.

4. 4. Działania na polu kultury

Szczególne zainteresowanie wzbudzały wystawy, przede wszystkim malowideł faraskich, które powszechnie są postrzegane jako największy skarb z Nubii. Były one wystawiane w szeregu muzeów na całym świecie. Galerie pokazujące całość tej kolekcji w Muzeum Narodowym w Warszawie i Muzeum Narodowym w Chartumie, jak wspomniano, otwarto w czerwcu 1972 r. Kolekcja warszawska, jedyna na Starym Kontynencie (62 malowidła), nosi imię prof. Kazimierza Michałowskiego – odkrywcy katedry (il. 26-30). Galeria została przebudowana w 2014 r. dzięki Wojciechowi Pawłowskiemu, przemysłowcowi z Poznania, który pokrył wszystkie koszty jej modernizacji według nowej koncepcji⁴⁷⁴. Muzeum Narodowe w Warszawie urządzało także okazjonalne wystawy, m.in.

⁴⁷¹ Przykładem może być tutaj: SJE – The Scandinavian Joint Expedition to Sudanese Nubia publications: P. Hellström, *The Rock Drawings. Including the Results of the Gordon Memorial College Expedition to Abka under the Direction of Oliver Myers*, (SJE 1/1-2), Stockholm 1970; A. E. Marks, *Pre-ceramic Sites* (SJE 2), Helsinki, 1970; H. Å. Nordström, R. Håland, G. Björkman, T. Säve-Söderbergh, *Neolithic and A-Group Sites* (SJE 3), 2 vols., Stockholm 1972; T. Säve-Söderbergh (red.), *Middle Nubian Sites*. Vol. I: Text. Vol. II: Lists and Plates (SJE 4/1-2), Uddevalla 1989; T. Säve-Söderbergh, L. Troy, *New Kingdom Pharaonic Sites. The Finds and the Sites* (SJE 5/2-3), Uppsala 1991; T. Säve-Söderbergh (red.), *Late Nubian Cemeteries* (SJE 6), Uppsala 1981; C. J. Gardberg, *Late Nubian sites: churches and settlements*, (SJE 7), Helsinki 1970; I. Bergman (with contribution of T. Säve-Söderbergh and H.-Å. Nordström), *Late Nubian textiles*, (SJE 8), Stockholm 1975; O. V. Nielsen, *Human Remains. Metrical and Non-Metrical Anatomical Variations*, (SJE 9), Stockholm 1970.

⁴⁷² Jako przykład może posłużyć Hiszpania: Comité español de la UNESCO para Nubia: F. J. Presedo Velo, *Antigüedades Cristianas de la Isla de Kasar-Ico (2° catarata del Nilo, Sudán)*, Memorias de la Misión Arqueológica en Nubia I, Madrid 1963; P. Catalan, *La Necrópolis Meroítica de Nag-Shayeg, Argin (Sudan)*, Memorias de la Misión Arqueológica en Nubia II, Madrid 1963; F. J. Presedo V., *La Fortaleza Nubia de Cheikh-Daud. Tumas*, Memorias de la Misión Arqueológica en Nubia IV, Madrid 1964; F. J. Presedo Velo, *El Poblado Cristiano de la Isla de Abkenarti en la segunda catarata del Nilo (Sudán)*, Memorias de la Misión Arqueológica en Nubia VII, Madrid 1965.

⁴⁷³ Przykładem może być tutaj: seria *Faras* wydawana przez Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej PAN (obecnie IKŚiO PAN). K. Michałowski, *Faras.[I] Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962; *Faras. Fouilles polonaises 1961-1962*, Warszawa 1965; S. Jakobielski, *A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, Warszawa 1972; J. Kubińska, *Faras IV. Inscriptions grecques chretiennes*, Warszawa 1974; J. Karkowski, *Faras V. The Pharaonic Inscriptions from Faras*, Warszawa 1981; W. Godlewski, *Faras VI. Les baptistères nubiens*, Warszawa 1979; M. Martens-Czarnecka, *Faras VII. Les éléments décoratifs sur les peintures de la Cathédrale de Faras*, Warszawa 1982; T. Dzierżykray-Rogalski, *Faras VIII. The Bishops of Faras. An Anthropological-Medical Study*, Warszawa 1985.

⁴⁷⁴ P. Pawłowski (red.), *Wczesnochrześcijańskie skarby nubijskiej Pustyni, Galeria Faras*, Warszawa 2015; B. Mierzejewska, *Galeria Faras. Przewodnik*, Warszawa 2014. Projektantami pierwszej wystawy byli architekci

z okazji 45. rocznicy polskich wykopalisk w Starej Dongoli w Sudanie w 2006 r. pt. „W pustyni i w słońcu. Polskie wykopaliska w Starej Dongoli”. Zabytki prezentowane na wystawie były wypożyczone z Muzeum Narodowego w Chartumie, ale pochodziły z wykopalisk polskich.

Dzięki wykopaliskom zbiory sztuki nubijskiej wzbogaciły się w Polsce nie tylko w Warszawie. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu otworzyło w 2003 r. stałą wystawę „Archeologia Sudanu”⁴⁷⁵. Muzeum poznańskie zorganizowało także wystawę „Wielkie królestwa chrześcijańskie w Nubii”⁴⁷⁶. Wystawę tę pokazano także w Gdańsku i Częstochowie. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku posiada w swoich zbiorach kolekcję graffiti naskalnych z rejonu IV katarakty wykutych ze skały przez misję *Gdańsk Archeological Museum Expedition* (GAME) o wadze 18 ton.

W 2005 r. nową Galerię Sztuki Nubijskiej otrzymało także Muzeum Egipskie w Berlinie – „The Ancient Sudan”. Rozszerzyła się także kolekcja The British Museum, gdzie w 2004 r. zorganizowano wystawę nubijską „Sudan: ancient treasures, an exhibition of recent discoveries”⁴⁷⁷. W tym samym roku otwarto także galerię sztuki nubijskiej w Royal Ontario Museum w Toronto. Jedną z ostatnich wielkich wystaw – „Ancient Nubia Now” – zorganizowano w Museum of Fine Art w Bostonie w 2019 r.⁴⁷⁸. W roku 2022 otwarto wystawę w Muzeum w Luwrze w Paryżu – „Roy de Napata – pharaon des deux terres. Épopée africaine”⁴⁷⁹. Wystawy nubijskie stały się tak popularne, że zagościły nawet do mniejszych muzeów, jak np. Museum Drents w Assen w Niderlandach, gdzie zorganizowano wystawę „Nubië – Land van de Zwarte Faraos”⁴⁸⁰.

Jan Gontarczyk i Jerzy Brabander. Natomiast galerię malowideł faraskich w Chartumie projektował i urządził Stanisław Jasiewicz. Obecnie także została zmieniona według koncepcji Dobrochny Zielińskiej i Alexandrosa Tsakosa.

⁴⁷⁵ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu. Katalog Wystawy w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*, Poznań 2015.

⁴⁷⁶ Za: <http://www.old2.muzarp.poznan.pl/wystawy/czasowe/wczesniejsze/2013-2/wielkie-krolestwa-chrzescijanskie-w-nubii/> (dostęp na: 01.06.2021 r.).

⁴⁷⁷ D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures: An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum*, London 2004.

⁴⁷⁸ Za: <https://www.mfa.org/exhibitions/nubia> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

⁴⁷⁹ Za: <https://en.parisinfo.com/paris-show-exhibition/260007/pharaon-des-deux-terres-epopee-africaine-roi-de-napata> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

⁴⁸⁰ *Nubia – kraj Czarnych Faraonów*. Za: <https://historiek.net/nubie-land-van-de-zwarte-faraos/87329/> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

5. Nubiologia pisze nową historię

Największym sukcesem spowodowanym przez akcję UNESCO były jej skutki, tj. osiągnięcia na polu nauki. Z jednej strony było to przebadanie całego odcinka Nubii Północnej. Z drugiej zaś strony, co ważniejsze, wykopaliska zostały przeniesione po Akcji Nubijskiej na tereny Nubii Środkowej i Południowej. W świetle tych badań praktycznie każdy okres historyczny w Nubii uzyskał nie tylko nowe dane, ale także zasadnicze informacje, które wpłynęły na zrozumienie historii i kultury tych okresów oraz kontynuację tradycji w różnych dziedzinach. Stąd też mogły się pojawić publikacje obejmujące całość dziejów bądź też nowe monografie poszczególnych kultur. Pozornie niewielkie odkrycia pokazują istotne modyfikacje w historii Nubii. Chronologia dziejów Nubii zmieniła się także w istotnym stopniu w stosunku do tej proponowanej przez A. Reisnera.

Obecnie historię Nubii można podzielić na następujące okresy:

1. Okres prehistoryczny (ok. 70000 – 3500 p.n.e.);
2. Okres kultury Grupy A (ok. 3500 – 2500 p.n.e.);
3. Okres kultury Grupy C (ok. 2500 – 1700 p.n.e.);
4. Kultura Pan-Grave (ok. 2300 – 1550 p.n.e.);
5. Okres kultury Kerma (ok. 1700 – 1500 p.n.e.);
6. Okres panowania egipskiego (ok. 1500 – 1000 p.n.e.);
7. Okres napatański (ok. 800-350 p.n.e.);
8. Okres meroicki (ok. 350 p.n.e. – 350 n.e.);
9. Okres postmeroicki (kultura makurycka, kultura Ballana – lata ok – 350-550 n.e.);
10. Okres chrześcijański (ok. 550-1400 n.e.);
11. Okres islamski (ok. 1400 n.e. w tym panowanie Królestwa Fundż: lata ok. 1500-1600 n.e.).

5. 1. Okres prehistoryczny (lata ok. 70000-3500 p.n.e.)

Wydaje się, że najstarsze ślady bytowania *Homo sapiens* na terenie starożytnej Nubii sięgają ok. 500000 lat wstecz. Niemniej jednak nasi przodkowie pojawili się na tym obszarze już ponad 1000000 lat temu⁴⁸¹. *Homo erectus* przywędrował tam bowiem z Afryki

⁴⁸¹ Por. Fekri A. Hassan, Desert Environment and Origins of Agriculture in Egypt [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 17-19; W. Y. Adams, Three Perspectives on the Past: The Historian, the Art Historian, and the Prehistorian (Comments Season II) [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 285-292.

Wschodniej. Posiadał nie tylko wyprostowaną sylwetkę, jak na to wskazuje jego łacińska nazwa, ale potrafił też wytwarzać proste kamienne narzędzia, które nazywamy bifacjalnymi, czyli obustronnie obrabianymi. Spośród nich najbardziej znane to tzw. pięściaki aszelskie⁴⁸².

Owa aszelska społeczność utrzymywała się z łowiectwa i zbieractwa⁴⁸³. Wykonywane zaś przez nią narzędzia służyły jej do polowań lub wykopywania z ziemi jadalnych roślinnych bulw⁴⁸⁴. Potem obróbkę kamienia udoskonaliła tzw. odłupkowa metoda lewaluaska. Dzięki niej wytwarzano narzędzia bardziej precyzyjne, które można spotkać wzdłuż całej doliny Nilu⁴⁸⁵. Łowili oni ryby, polowali na ptaki, dzikie zwierzęta, m.in.: gazy, hipopotamy, dzikie bydło, antylopy⁴⁸⁶.

Na terenie Sudanu najstarsze szczątki *Homo sapiens* odkryto w Sindża nad Nilem Błękitnym⁴⁸⁷. Wtedy nasi antenaci rozpoczęli wędrówkę z równin wspomnianej Afryki Wschodniej, by zajmować kolejne tereny. Jedną z dróg przemieszczania się naszych przodków była Dolina Nilu. Tam właśnie odnalezionym resztkom ludzkich skamielin towarzyszą szczątki bogatej fauny obecnej na tamtych terenach, m.in.: pozostałości ryb, żółwi, krokodyli, żyraf, gazy, hipopotamów, słoni i bawołów⁴⁸⁸. Tereny te były kiedyś tzw. sawanną parkową, na której występowała umiarkowana ilość opadów.

Na przykładzie tzw. obozowiska z Affad badanego przez misję polską (na południe od Starej Dongoli) można przypuszczać, że przedstawiciele *Homo sapiens* wyspecjalizowali się w obróbce kamienia, co skutkowało wyrobem oszczepów, a później strzał. Ludzie budowali nawet szałas oparte na drewnianych żerdziach. Na tym archeologicznym stanowisku odkryto

⁴⁸² Zob. więcej na temat okresu prehistorycznego Nubii np. w: S. Hendrickx, *Analytical Bibliography of the Prehistory and the Early Dynastic Period of Egypt and Northern Sudan* (Egyptian Prehistory Monographs 1), Leuven, 1995; F. Wendorf (red.), *Contributions to the Prehistory of Nubia*, Dallas, Fort Burgwin Research Center and SMU Press, 1965; F. Wendorf (red.), *The Prehistory of Nubia*, 2 vol., Dallas, Fort Burgwin Research Center and SMU Press, 1968; F. Wendorf (red.), *The Prehistory of Nubia*, Dallas, Texas 1968; W. V. Davies (red.), *Egypt and Africa. Nubia from Prehistory to Islam*, London 1991; L. Krzyżaniak, M. Kobusiewicz (red.), *Late Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Proceedings of the International Symposium organized by the Archaeological Commission of the Polish Academy of Sciences, Poznań Branch, Dymaczewo near Poznań, 11-15 September 1984*, Poznań 1989; L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.) *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznań 2003.

⁴⁸³ Por. Fekri A. Hassan, *Desert Environment...*, ss. 22-24.

⁴⁸⁴ L. Wdowiak, M. Parafiniuk, M. Badura, The Flora of the Bayuda Desert. Gdansk Archaeological Museum Expedition (GAME) [w:] H. Paner, S. Jakobielski, J. R. Anderson (red.), *The Fourth Cataract Archaeological Salvage Project 1996-2009. Gdańsk, 2-4 July, 2009*, (= *GAMAR* 7 (2010)), ss. 169-172.

⁴⁸⁵ M. Chłódnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 41.

⁴⁸⁶ M. M. Fisher, The history of Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, s. 10.

⁴⁸⁷ A. J. Arkell, *History of the Sudan to 1812*, Londyn 1955; W. Y. Adams, *Three Perspectives on the Past...*, ss. 285-292.

⁴⁸⁸ Więcej na temat zwierząt, szczególnie krokodyli, zob.: A. Tigani el-Mahi, *The Nile Crocodile and Prehistoric Groups: an Ancient Ecological Interaction along the Nile (Sudan)*, München 1992, ss. 151-164.

też miejsca warsztatów, gdzie produkowano niezbędne przedmioty służące do przetrwania, oraz takie stanowiska, w których ćwiartowano upolowaną zwierzynę, głównie antylopy⁴⁸⁹.

Człowiek środkowego paleolitu (lata ok. 250000-40000 p.n.e.) polował również na tych terenach na słonie, hipopotamy oraz bardzo zwinne koczodany. Rozwijał także sobie właściwą kulturę. Podstawowy środek komunikacji – język, być może pojawił się ok. 70000 lat p.n.e.⁴⁹⁰. Ponadto zaczęto tworzyć sztukę, czego przykładem są pierwsze ozdoby, czyli np. paciorki ze strusich jaj oraz pozostałości po stosowaniu naturalnych barwników mineralnych (ochra)⁴⁹¹. Duży wpływ na zmiany tego osadnictwa miały powodzie, które niejednokrotnie niszczyły osady, zalewając je⁴⁹².

Z czasów górnego paleolitu w Dolnej Nubii badacze wyodrębnili tzw. kulturę chormusańską – od nazwy stanowiska Chor Musa, na południe od Wadi Halfy (lata ok. 65000-45000 p.n.e.), która kontynuowała osiągnięcia wcześniej wspomnianej cywilizacji lewaluaskiej zajmującej się wytwarzaniem kamiennych narzędzi. Następnie pojawiła się tzw. kultura halfańska (ok. 22000 r. p.n.e.), której następczyni – kultura z Qadan (15000-9000 p.n.e.) – wypracowała m.in. coś na kształt manufaktur tworzących np. wymienne elementy narzędzi żniwnych oraz ceramikę naczyniową⁴⁹³.

Najstarsze cmentarzysko w Nubii (okres późnego paleolitu, czyli lata ok. 16000-10000 p.n.e.) odkryto w Džebel Sahaba⁴⁹⁴. Zlokalizowano tam 58 ciał pochowanych w owalnych jamach przykrytych kamiennymi płytami. Uczeni sądzą, że ta społeczność być może miała bardzo rozbudowane poczucie przywiązania do konkretnego skrawka ziemi i w jakimś sensie prowadziła już osiadły tryb życia⁴⁹⁵. Również ślady tej epoki można odnaleźć m.in. w rejonie Dongoli, gdzie odkrytą ceramikę datuje się na środkowy paleolit, czy też w okolicach Atbara, gdzie zlokalizowano zabytki z wczesnego plejstocenu i omawianego okresu⁴⁹⁶.

⁴⁸⁹ M. Osypiński, M. Osypińska, A. Gautier, Affad 23 – Middle Pleistocene site in Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology* 9 (2), 2011, ss. 5-16; M. Osypińska, P. Osypiński, Middle Palaeolithic research in the Middle Nile Valley – field season in Affad, Northern Sudan, *Nyame Akuma* 80, 2013, ss. 22-38.

⁴⁹⁰ E. A. Garcea, Paleolithic and Neolithic [w:] D. Welsby, J. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 20-24; Yousif M. Elamin, The Later Paleolithic in Sudan in the Light of New Data from the Atbara [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 33-36.

⁴⁹¹ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, ss. 42-43; M. Wąs, Nubian Paleolithic Materials from the Fourth Cataract GAME Concession [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4 (2005)), ss.145-156.

⁴⁹² Yousif M. Elamin, The Later Paleolithic... [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 43-44.

⁴⁹³ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, ss. 43-45; S. Wenig, *Africa in Antiquity: The Arts of Ancient Nubia and the Sudan*, vol. II (*The Catalogue*), New York: The Brooklyn Museum 1978, ss. 21-22.

⁴⁹⁴ C. Rilly, Histoire du Soudan des origines à la chute du sultanat Fung [w:] R. Cabon, V. Francigny, B. François, M. Maillot (red.), *Histoire et civilisations du Soudan de la préhistoire à nos jours*, Paris 2017 (2019), s. 41.

⁴⁹⁵ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 45.

⁴⁹⁶ Por.: Yousif M. Elamin, The Later Paleolithic..., ss. 33-37.

Mniej więcej 8000 lat p.n.e. tereny przylegające do doliny Nilu zamieszkiwały ludy, które w literaturze przedmiotu określa się mianem kultury wczesnochartumskiej lub jako tzw. wariant chartumski. Prowadziły one półkoczowniczy tryb życia. Zbieractwo i łowiectwo były tym, co zapewniało im przetrwanie. Ludy te potrafiły wyrabiać ceramikę, stosować żarna do rozcierania ziaren jeszcze dziko rosnących zbóż, a także suszonego mięsa. W łowiectwie używały mikrolitycznych ostrz.

Te społeczności żyły też z tego, co było w Nilu. Ich przedstawiciele łowili ryby, używając do tego m.in. harpunów wykonanych z kości, czy zbierali też małże. Osady znajdowały się na pagórkach w dolinie rzeki. W ich obrębie chowano także zmarłych. Owe społeczności były poprzednikami przyszłych rolników, którzy w następnych tysiącleciach mieli pojawić się na tych ziemiach. W tym czasie mielono już ziarna, przyrządzano piwo, potrawę zbożową⁴⁹⁷.

Ówczesna ceramika, nota bene bardzo dobrej jakości, była również dekorowana specyficzną falistą linią. Wykonywano ją dzięki specjalnemu grzebieniowi z kości płetwy grzbietowej sumy nilowego. Potem linia ta stała się punktowana. Jedno zaś z najważniejszych osiedli tych ludów odkryto w Saqqai (40 km od Chartumu). Odsłonięto tam osadę oraz cmentarzysko⁴⁹⁸.

Jeśli chodzi o epokę neolitu, która zakończyła się ok. roku 3500 p.n.e., to na terenie Nubii klimat stawał się stopniowo coraz bardziej ciepły i suchy. Stąd też ludność przemieszczała się w kierunku doliny Nilu, gdzie nie brakowało wody i pożywienia. Z czasem zaczęła się ona paruć się rolnictwem. Wynikło to również z dostosowania się do ówczesnego klimatu⁴⁹⁹. Stanowisko, które dostarcza dowodów na przejście z mezolitu do neolitu, to esz-Szaheinab. Tam odkryto elementy hodowli zwierząt, a co za tym idzie – produkcji żywności⁵⁰⁰. Także na stepie Butana znaleziono zabytki z zarówno z mezolitu, jak i neolitu⁵⁰¹.

Pozostałościami po pierwotnych rolnikach są ślady ich osad, choć niezwykle rzadko można natrafić na szczątki szałasów czy palenisk, ponieważ zostały one zniszczone przez

⁴⁹⁷ M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, s. 12.

⁴⁹⁸ Na ten temat zob. Ch. Knoblauch, P. Lacovara, *Nubian Ceramics* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 200-209.

⁴⁹⁹ Za: A. Hassan Fekri, *Desert Environment...*, s. 23; A. Krzyżniak, *Neolithic cemetery* [w:] M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper (red.), *The Lech Krzyżniak Excavations in the Sudan: Kadero*, Poznań 2011, ss. 57-198.

⁵⁰⁰ R. Haland, *Problems in the Mesolithic and Neolithic Culture-History in the Central Nile Valley* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 51-53.

⁵⁰¹ Abbas S. A. Mohammed-Ali, *The Neolithic of Eastern Sudan and its Implications for the Central Nile* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 76-79. Por. Fekri A. Hassan, *Nubian Prehistory 1986 Comments on Session I* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...* ss. 129-132.

erozję. Odnajdywane są artefakty ceramiczne, kamienne narzędzia, części żaren czy też kości udomowionych zwierząt. Chaty były budowane z mat trzcinowych lub trzciny, mają one plan prostokąta bądź koła z paleniskiem w centrum. Takie osady odnaleziono m.in. w esz-Szaheinab⁵⁰². Na światło dzienne wydobywane są również groby ułożone na cmentarzach urządanych w obrębie ludzkich siedlisk. Zmarłych grzebano w pozycji mocno skurczonej, być może w pewnego rodzaju trumnach zrobionych z koszy lub skórzanych worów.

Wracając do ceramiki, to najczęściej były to naczynia mające kształt kulisty lub półkulisty z okrągłymi dnami. W porównaniu do pozostałości po społecznościach zbieracko-łowickich te naczynia są o wiele lepiej wykonane, wygładzone i mają cieńsze ścianki. Są też inaczej zdobione techniką wyciskania jakimś zębatym narzędziem, co doprowadziło do powstania różnego rodzaju zygzakowatych kształtów. Z czasem pojawił się również sposób dekorowania rylcem oraz zaczernienie wylewów naczyń. Wśród nich znalazły się też takie, które miały marszczone powierzchnie.⁵⁰³

Cechą charakterystyczną, właściwą neolitowi, jest odnajdywanie dłut oraz siekier. Część z nich była wygładzana i wykonana z ryolitu (wylewny odpowiednik granitu). Najczęściej archeolodzy odnajdują drobne narzędzia służące np. do wiercenia, które robiono z kwarcu. Trafiają się też maczugi z kamienną głowicą, co być może było oznaką wyjątkowego statusu społecznego ich posiadaczy⁵⁰⁴.

Ciała, co czyniły przede wszystkim kobiety, zdobiono paciorkami i wisiorkami, m.in. ze skorup strusich jaj czy muszli z Morza Czerwonego, a także karneolu (półprzezroczysta odmiana chalcedonu), agatu (wstęgowa odmiana chalcedonu), malachitu i górskiego kryształu. Noszono różnego rodzaju bransoletki, niekiedy po kilka na jednej ręce. Z odnalezionych glinianych figurek można przypuszczać, że niektórzy mieli wytatuowane ciała⁵⁰⁵. Biżuteria powstawała też z różnych kości, w tym także z kości słoniowej, oraz kamieni⁵⁰⁶.

Przodkowie fellachów przede wszystkim trudnili się pasterstwem, hodowali m.in.: bydło, owce i kozy⁵⁰⁷. Odkrycia w okolicach Starej Dongoli świadczą też o tym, że nie

⁵⁰² M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, s. 13.

⁵⁰³ W. Y. Adams, *Ceramics* [w:] *Africa in antiquity...*, vol. I (The Essays), s. 127; por. Fekri A. Hassan, *Nubian Prehistory 1986 Comments on Session I* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, s. 132.

⁵⁰⁴ Za: M. Chłodnicki, *New types of the Neolithic pottery in Kadero (Sudan)*, *CRIPEL* 17/2, 1997, ss. 29-35.

⁵⁰⁵ Zob. więcej: M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, ss. 60-61; M. Chłodnicki, J. Kabaciński, *Neolithic of the Dongola Reach (Nubia)*, *GAMAR* 2, 2003, ss. 57-70.

⁵⁰⁶ M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, s. 13.

⁵⁰⁷ E. Lang, *Nubian goats facts and information. Nubian goats care, health, milking, keeping, raising, training, play, food, costs and where*, 2014.

zaniedbywali łowiectwa. Ich pożywienie urozmaicały ryby, małże oraz wolno rosnące dzikie zboża, zwłaszcza sorgo.

Jeśli chodzi o tzw. strukturę społeczną ludów neolitycznych, to wydaje się, że była ona dosyć zróżnicowana. Na podstawie wykopalisk obejmujących np. cmentarzyska w Kadero⁵⁰⁸ i Kadruka można mówić o tym, że istniała pewnego rodzaju elita, do której należeli przede wszystkim mężczyźni. Ich groby były np. zaopatrzone w rogi bydła, co być może wskazywało też na dominującą rolę pasterstwa w kształtowaniu się społeczeństwa w tym czasie.

Kolejne etapy ewolucji społecznej na terenach nubijskich nie przebiegały jednolicie. Na północnych terytoriach, będących pod wpływem egipskim, powstały m.in. kultury określane mianem Grupy A i Pre-Kermy, które potem przekształciły się w kulturę Kermy, o czym będzie mowa dalej. Jeśli zaś chodzi o ziemie dalej na południe, to być może były one zamieszkałe przez ludy prowadzące koczowniczy tryb życia. Owi nomadowie nie pozostawili po sobie zbyt wiele pamiątek⁵⁰⁹.

Pojawia się również sztuka naskalna (petroglify) przedstawiająca figury ludzi i zwierząt, najczęściej bydło⁵¹⁰. Ryty skalne w Sudanie pochodzą zresztą z różnych epok, nie wyłączając także okresu chrześcijańskiego⁵¹¹, a niektóre z rejonu IV katarakty zostały wykute i uratowane m.in. przez ekspedycję gdańską⁵¹². Polacy odkryli m.in. duży zespół zabytków tej sztuki w Bir Nurayet w Górach Czerwonomorskich, a także w Hadżar el-Beida⁵¹³.

5. 2. Okres kultury Grupy A (lata ok. 3500-2500 p.n.e.)

Cywilizacja Grupy A była historykom zupełnie nieznaną do początków XX wieku⁵¹⁴. Pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. pojawiła się kultura półkoczowników, którą jej odkrywca G. Reisner nazwał kulturą Grupy A. Kolejne cywilizacje zamieszkujące Nubię były oznaczane przez tego badacza następnymi literami alfabetu, o czym już było wspomniane.

⁵⁰⁸ M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper (red.), *The Lech Krzyżniak Excavations in the Sudan: Kadero*, Poznań 2011.

⁵⁰⁹ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 63.

⁵¹⁰ W. Davies, Dating the prehistoric rock drawings in Upper Egypt and Nubia, *Current Anthropology* 19 (1), 1978, ss. 216-217; J. H. Dunbar, Some Nubian Rock Pictures, *Sudan Notes and Records* XVII, 1934, ss. 139-167.

⁵¹¹ P. L. Polkowski, Chrześcijańska sztuka naskalna [w:] D. Bagińska (red.), *Wielkie królestwa chrześcijańskie w Nubii*, Poznań 2013, ss. 77-81.

⁵¹² H. Paner, Nubian Rock Art [w:] G. Emberling, B. B. Williams, *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, 2021, ss. 1092-1126.

⁵¹³ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 283.

⁵¹⁴ S. Wenig, *A History of the Art...*, ss. 23-25.

Razem z C. Firthem w latach 1907-1908 podczas prac archeologicznych doszli do wniosku, że z nastaniem Grupy A Nubię zasiedlili egipscy osadnicy⁵¹⁵. Również pod koniec IV tysiąclecia na północy zaczęło się tworzyć państwo egipskie. Mniej więcej w tym samym czasie między I i II kataraktą istniała omawiana kultura, ale najprawdopodobniej jej korzeni należy szukać w kulturze neolitycznej Sudanu. Z pewnością była ona w kontakcie z egipską kulturą Naqada⁵¹⁶. Pojawienie się Grupy A w Dolnej Nubii między Džebel es-Silsila (67 km na północ od Asuanu) a Džemai usytuowanym na wysokości II katarakty najczęściej datuje się mniej więcej na rok 3200 p.n.e. Schyłek zaś tej kultury przypada prawdopodobnie między rokiem 2800 a 2700, choć co do tego nie ma stuprocentowej pewności⁵¹⁷.

Grupa A była podatna na wpływy egipskie, co odróżniało ją od sudańskich społeczeństw neolitycznych⁵¹⁸. Jej populacja zapoczątkowała uprawę roli, czemu sprzyjał naturalnie nawadniany brzeg Nilu. Uprawiano m.in.: pszenicę, jęczmień, groszek, soczewicę, rzodkiew, cebulę, czosnek i por. Mięso pozyskiwano z hodowli kóz i owiec, a być może i bydła. Rybołówstwo i łowiectwo nie odgrywało w tej kulturze większej roli. Było traktowane marginalnie⁵¹⁹. Społeczność tej kultury m.in. pośredniczyła w handlu między powstającym starożytnym egipskim organizmem państwowym a południem. Właśnie stamtąd kultura Grupy A pozyskiwała różnorakie dobra i towary, które nie występowały na terenie Kraju nad Nilem. Były to przede wszystkim: złoto, kość słoniowa, heban czy też skóry dzikich zwierząt. Ten okres w dziejach Nubii cechuje też rewolucja przemysłowa, jeśli chodzi o produkcję narzędzi (np. do ścinania kłosów zbóż używano sierpów z krzemiennymi wkładkami), broni oraz przedmiotów codziennego zastosowania, szczególnie ceramiki. Materiał krzemowy importowano z Egiptu, z którego na miejscu wyrabiano potrzebne rzeczy⁵²⁰. Przywożono również gotowe narzędzia z miedzi. Takowe znaleziono m.in. w grobach społeczności Grupy A. Od północnego sąsiada sprowadzano np.: ozdoby ze złota, fajansu, kamienne naczynia, piwo, wino czy pigmenty. Ówczesni Nubijczycy eksportowali

⁵¹⁵ H.-Å. Nordström, *The Nubian A Group* [w:] *Nubia Submerged*, 2000, ss. 11-12.

⁵¹⁶ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 93.

⁵¹⁷ B. Żurawski, *Wczesne kultury Sudanu* [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, s. 192; M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 14-16; F. W. Hinkel, *Exodus...*, s. 21.

⁵¹⁸ H.-Å. Nordström, *A-Group and C-Group in Upper Nubia, Kush*, XIV 1966, ss. 63-68; Ch. Bonnet, *A-Group and Pre-Kerma* [w:] D. Wildung (red.), *Sudan Ancient Kingdoms on the Nile*, Paris – New York 1997, ss. 37-39.

⁵¹⁹ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, s. 193.

⁵²⁰ Zob. więcej: I. H. Takamiya, *Egyptian Pottery Distribution in A Group cemeteries, Lower Nubia: Towards an understanding of exchange systems between Naqada Culture and the A Group Culture*, *JEA* 90, 2004, ss. 35-62.

zaś do Egiptu np.: kość słoniową, heban, niewolników i być może wspomniane hodowlane bydło⁵²¹.

Jeśli chodzi o terytorium Grupy A, to było ono pewnego rodzaju strefą buforową, do której Egipt rościł sobie prawo. Świadczy o tym choćby relief pozostawiony na skale Dżebel Szejh Sulejman. Pochodzi on z okresu schyłkowopredynastycznego i jest niewątpliwym świadectwem zbrojnego egipskiego napadu. Dowodem na to, że handel odgrywał wielką rolę w egzystencji ludu kultury Grupy A, jest liczna ceramika, jaką spotyka się w grobach. To m.in. naczynia na piwo, wino czy oliwę. To również narzędzia oraz broń wytworzona w Egipcie. Wszystkie te artefakty nie pochodzą jednak z okresu późniejszego niż I Dynastia, czyli z ok. 3000 r. p.n.e. Oznacza to, że relacje handlowe załamały się w późniejszym okresie⁵²².

Wydaje się, że owa rozbudowana wymiana handlowa z sąsiadem, który stał na wyższym poziomie cywilizacyjnym, prowadziła do naśladowania wzorców egipskich praktycznie w każdej dziedzinie życia⁵²³. Niektóre z tych zapożyczeń zostały zmodyfikowane i rozwinięte na niespotykaną dotąd skalę, np. wyrób ceramiki i sposoby jej zdobienia. Naczynia wyrabiane przez kulturę Grupy A świadczą o wielkim kunszcie ich twórców⁵²⁴.

Rozwijała się też wczesna nubijska architektura mieszkalna. Jej najbardziej znanym przykładem jest osada w Afia⁵²⁵. Odnalezione tam budowle miały wiele pomieszczeń. Ich fundamenty to kamienie spojone zaprawą z mułu. Podłogi były w nich wyłożone otoczkami. Na mieszkania adaptowano także naturalne skalne zagłębienia. Jednak najwięcej domów budowano z drewna. Kryto je trawą, trzcina, liśćmi czy gałęziami palmy⁵²⁶. Domostwa społeczności Grupy A były niewielkie. Składały się z małych, okrągłych szałasów, przy których budowano ziemne silosy. Trafiły się i domy z kamienia, co świadczy o tym, że należały do bogatszych przedstawicieli kultury Grupy A⁵²⁷.

⁵²¹ P. Lacovara, The art and architecture of early Nubia: The A- Group to the Kerma Culture [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 78-83; B. Gluck, Post-A-Group and "Proto"-C-Group in Lower Nubia [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, ss. 359-371; M. C. Gatto, Regional Variations in the so-called "A Group Culture" of Lower Nubia [w:] *Dynamics of Populations, movements and responses to climatic change in Africa. Proceedings of the First Workshop of the Forum for African Archaeology and Cultural Heritage*, Roma 1997, ss. 105-111.

⁵²² C. Knoblauch, Gebel Sheik Suleiman [w:] M. Fischer, P. Lacovara, S. D'Auria, S. Ikram (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 338-339.

⁵²³ R. Kuhn, Die frühe nubische A Gruppe und ihre Vorläufer: handspaltner oder unterdruckte Rohstofflieferanten?, *Kemet* 20, (1), 2011, ss. 7-12.

⁵²⁴ H.-Å. Nordström, A-Group and C-Group in Upper Nubia, *Kush* XIV, 1966, ss. 63-68.

⁵²⁵ B. B. Lal, The Only Asian Expedition in Threatened Nubia: Work by an Indian Mission at Afyeh and Tumas, *Illustration London News* 242, no. 6455 (April 20, 1963), 1963, ss. 579-581.

⁵²⁶ Za: B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, s. 194.

⁵²⁷ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 94.

Sporo informacji o kulturze Grupy A dostarczają jej cmentarze. Odnaleziono ponad 100 nekropolii, które zawierały przeciętnie od 30 do 80 grobów dwóch typów. Pierwszy to zwyczajny owalny wykop o głębokości niecałego metra. Drugi rodzaj był nieco głębszy i posiadał boczną niszę. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku zmarłych układano na prawym boku w pozycji skurczonej z głową skierowaną na zachód. W tych grobach napotkano na przedmioty, które mogą wskazywać na kult zmarłych. Były to zazwyczaj rzeczy codziennego użytku, jak np.: gliniane i kamienne naczynia, żarna, drewniane bumerangi czy miedziane narzędzia. Ciała zmarłych okrywano w skóry i układano na matach z trzciny lub trawy. Zdobiono je sznurami paciorków, a także amuletami z kamienia bądź kości słoniowej. Posypywano je czerwoną ochrą. Owe zwyczaje grzebalne oraz ceramika podkreślają łączność kultury Grupy A z cywilizacjami Grupy C i Kerma, o których będzie mowa⁵²⁸.

Budowa grobów nawiązuje do starszej, neolitycznej tradycji. Najbardziej znane cmentarze odnaleziono w Dżezira Dabarosa, Saras oraz Malik en-Nasir. Cmentarzyska te były usytuowane na południe od Wadi Halfa, na terenie Batn el-Hadžar. Badano je w latach 1963-1965 z ramienia UNESCO i Sudańskiej Służby Starożytności. Liczyły one po kilkaset grobów⁵²⁹.

Grupa A zniknęła z areny dziejów dosyć gwałtownie wraz z nastaniem I Dynastii egipskiej najprawdopodobniej z powodu zmiany klimatu w tej części Afryki⁵³⁰. Stał się on bardzo suchy. Doprowadziło to do stopniowego upadku rolnictwa, przemysłu i wymiany handlowej. Część ludności dostała się do niewoli, część wyemigrowała bardziej na południe, a ci, którzy zostali na tych terenach, musieli przestawić się z życia opartego o rolnictwo i handel na egzystencję o charakterze pasterskim⁵³¹.

⁵²⁸ Za: A. Stevenson, The Lucy Gura Archive: The A Group Cemetery at Tunqala West, *EES Newsletter*, issue 2, summer 2011, s. 3; A. Spiekermann, *Aniba-Die Graber der A-und C Gruppe. Steindorffs Grabungen im unternubischen Aniba, 1912/1914 und 1930/31*, 2004.

⁵²⁹ H.-Å. Nordström, Archaeological Survey on the West Bank of the Nile: Excavations and Survey in Faras, Argin, and Gezira Dabarosa, *Kush* X, 1962, ss. 34-61.

⁵³⁰ B. B. Williams, A Group Society in the context of northeastern Africa [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, (Studia Aegyptiaca XVII), Poznań 2006, ss. 177-194.

⁵³¹ J. Richter, Wadi Shaw 83/120. Zeltanlagen der nubischen A-Gruppe [w:] M. Lange, *Wadi Shaw - Wadi Sahal. Studien zur holozänen Besiedlung der Laqiya-Region*, (= Africa Praehistorica 19), Köln 2006, ss. 503-538.

5. 3. Okres kultury Grupy C (lata ok. 2500-1700 p.n.e.)

Mniej więcej od roku 2400 p.n.e. na terytorium Dolnej Nubii pojawiła się kultura Grupy C, która przetrwała ok. 1000 lat. Jej pochodzenie nie jest do końca wyjaśnione⁵³². „Reisner podkreślał przede wszystkim nubijski charakter Grupy C, widząc w niej odrodzenie się kultury Grupy A. Ewidentne innowacje, jakie niosła ze sobą Grupa C, skłonny był tłumaczyć raczej na gruncie teorii ewolucji niż rewolucji spowodowanej napływem nowej ludności”⁵³³. Jednocześnie w Górnej Nubii utworzyła się kultura Kerma. Być może były one ze sobą w jakiś sposób spokrewnione, o czym świadczą ceramiczne artefakty z tego okresu. Na pewno Grupa C w początkowej fazie istnienia naśladowała wzory zdobnictwa i technologię wyrobu ceramiki charakterystyczne dla Grupy A⁵³⁴. Wskazuje na to fakt, że ceramika tej epoki posiadała zaczernienia okołowylewowe, a naczynia wykańczano, polerując ich zewnętrzną czerwoną powierzchnię, na której widnieją też wyciśnięte geometryczne znaki. Ponadto nacięcie i wyciski na naczyniach wypełniano białą farbą⁵³⁵. Dzięki ceramice wyciągnięto wnioski, że Grupa C nie rozwinęła się bezpośrednio zaraz po grupie A. Występuje zbyt dużo różnic. Różnice te widoczne są również w sztuce naskalnej, m.in. w przedstawieniach krów i cieląt, np. w Dakka i Adindan⁵³⁶.

Nubijczycy w pewnym sensie korzystali z osiągnięć cywilizacji sąsiada z północy. Dowodem na to jest upowszechnienie w budownictwie mieszkalnym suszonej cegły mułowej. Innymi słowy, jeśli chodzi o styl życia, utrwalił się zatem jego osiadły tryb.

Z czasem cywilizacja Grupy C zaczęła się wyraźnie różnić od Grupy A. Ta nowa jakość pojawia się wraz z tradycją ułożenia grobów według kierunków stron świata. Miały one formę okrągłych budowli, które wypełniał żwir i piasek. Początkowo zmarli układani byli

⁵³² B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, s. 197.

⁵³³ Tamże. Na temat tej grupy zob.: M. Bietak (red.), *Ausgrabungen in Sayala-Nubien 1961-1965; Denkmaler der C-Gruppe und der Pan-Graber-Kultur*, DÖAW 92, Wien – Köln 1966; *Berichte des österreichischen Nationalkomitees der UNESCO-Aktionen für die Rettung der nubischen Altertümer 3*, Wien, 1966; Ch. Bonnet, *C-Group, Sudan* [w:] D. Wildung (red.), *Sudan Ancient Kingdom on the Nile*, Paris – New York 1997, ss. 8-92; por.: C. Näser, *The C-group in lower Nubia* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D’Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 348-351.

⁵³⁴ K. Bauer, *Tierknochen aus G/12* [w:] M. Bietak (red.), *Ausgrabungen in Sayala-Nubien 1961-1965...*, ss. 33-34; S. Wenig, *Africa in Antiquity: The Arts of Ancient Nubia and the Sudan*, vol. II (*The Catalogue*), New York: The Brooklyn Museum 1978, ss. 25-30; W. Y. Adams, *Ceramics* [w:] *Africa in Antiquity...*, vol. I (*The Essays*), s. 127.

⁵³⁵ S. Wenig, *A History of the Art...* [w:] *Africa in Antiquity...*, vol. II (*The Catalogue*), s. 27.

⁵³⁶ Za: M. Bietak, *The C-Groupe and the Pan-Grave Culture in Nubia* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 115-118.

na prawym boku z głową skierowaną najczęściej na wschód⁵³⁷. Różne przedmioty, jak np.: gliniane naczynia, zwierciadła, ozdoby czy przybory toaletowe, lokowano na zewnątrz grobu, gdzie składano też nieboszczykowi ofiarę. Sam grobowiec odwzorowywał kształt domu mieszkalnego. Z czasem dobudowywano do niego po północnej stronie specjalną kaplicę, gdzie składano ofiary za umarłego, oraz stele, niekiedy z wizerunkiem krów. Potem ciała, podobnie jak w Egipcie, kładziono wzdłuż osi północ-południe z twarzą zwróconą ku zachodowi, a więc w kierunku egipskiej krainy zmarłych. Grobowce bogatszych Nubijczyków zaopatrywano w znaczne ilości broni i przedmiotów wykonanych z brązu. Pod koniec istnienia kultury Grupy C grzebano także szczątki ofiarowanych zwierząt, np.: przede wszystkim krów, owiec, kóz, gazel czy psów wewnątrz komór grobowych lub w osobnych grobach⁵³⁸.

Terytorium, jakie zasiedlała społeczność Grupy C, mniej więcej pokrywało się z przestrzenią zajmowaną przez Grupę A⁵³⁹. Bardzo często zakładali swoje sioła w tych samych miejscach, co ich poprzednicy.

Innym wyróżnikiem odrębności ludu tej epoki było wprowadzanie nowych wzorów ceramicznych czy zaniechanie poprzedniego sposobu wykańczania naczyń, które stały się w całości błyszcząco czarne. Rzemieślnicy najczęściej wyrabiali wtedy płaskie misy z charakterystycznymi rysunkami zaczerpniętymi z wzorców wikliniarskich, a także naśladowujących koła i półksiężyc⁵⁴⁰. Ponadto kultura Grupy C importowała naczynia z Egiptu.

Hodowano owce i rogate bydło. Bydło oraz drewno pozyskiwane z akacji nilowej były najczęstszym przedmiotem wymiany handlowej z Egiptem, z którego sprowadzano m.in.: miód, pachnidła, len czy miedź. W tym czasie w Egipcie rządy sprawowali władcy z IV i V Dynastii (lata 2613-2345 p.n.e.). Wtedy też na tych terenach na wielką skalę rozwijał się handel⁵⁴¹. Egipcjanom zależało na tym, by dzięki niemu dokonać pokojowej infiltracji tych ziem, przejąć kontrolę nad nubijskimi kopalniami złota i innymi cennymi minerałami co

⁵³⁷ Zob.: W. Ehgartner, J. Jungwirth, Anthropologische Angraben über die Skelette der C-Gruppe und Pan-Gräber aus dem Bezirk Sayala, Aegyptisch-Nubien [w:] M. Bietak, *Ausgrabungen...*; M. M. Fisher, Wadi Al-Sebu'a [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 378-381.

⁵³⁸ Por. M. Bietak, *The C-Gruppe...*, ss. 115-123; C. de Simone, *The C Group Culture of Lower Nubia* [w:] *Dynamics of Populations, movements and responses to climatic change in Africa. Proceedings of the First Workshop of the Forum for African Archaeology and Cultural Heritage*, Roma, 1997, ss. 112-125; M. C. de Simone, *The C Group: Tradition and Acculturation* [w:] T. Kendall (red.), *Nubian Studies 1998. Proceedings of the Ninth International Conference on Nubian Studies August 21-26, 1998*, Boston, Massachusetts 1998, ss. 61-63.

⁵³⁹ C. Näser, *The C Group in Lower Nubia...*, s. 348.

⁵⁴⁰ Por. S. Giuliani, Preliminary remarks on the pottery corpus from the C Group cemetery at HK27C, *S&N* 8, 2004, ss. 52-55.

⁵⁴¹ Por. C. de Simone, *C Group...*, ss. 61-63.

po części im się udało. Chodziło także o to, by przejąć nadzór nad eksportem różnych egzotycznych towarów z głębi Afryki.

Handel ustał, kiedy w okresie Średniego Państwa (ok. 2055-1650 p.n.e.) tereny zamieszkałe przez Grupę C zostały częściowo zaanektowane przez Egipcjan, którzy za czasów XII Dynastii stworzyli własną drogę handlową.

Za panowania XII Dynastii (lata 1985-1773 p.n.e.) Egipcjanie przesunęli granice swojego państwa na południe, zajmując obszar zamieszkały przez kulturę Grupy C. Za czasów zaś faraona Senusereta I (lata 1956-1911 p.n.e.) zapoczątkowano budowę łańcucha wielkich warowni, które sięgały aż po rejon II katarakty, gdzie główny fort był w Mirgissa. W jej okolicy odkryto ślizg dla łodzi pozwalający przeciągnąć je pustynią, omijając kataraktę. Fortece były stawiane aż do czasów Senusereta III (panował w latach 1877-1870 p.n.e.)⁵⁴². Nie ma dowodów na poważną ingerencję Egipcjan w życie społeczne Grupy C, jednakże na potrzeby załóg fortów zabierali oni im bydło zapewne jako rodzaj atrybutu.

Odnaleziono również pierwsze rzeźby wykonane z gliny, które przedstawiają zazwyczaj kobiety i dzieci. Są one zawsze nagie, a do różnych tułowi można nałożyć inne głowy⁵⁴³.

Po względem antropologicznym oba ludy Grupy A i Grupy C były podobne. Początkowo omawiani ludzie wiedli koczowniczy tryb życia. Budowali jurty, które przykrywali matami lub zwierzęcymi skórami⁵⁴⁴. Budowle te wsparte były na drewnianych podporach umocowanych w kamiennych fundamentach. Były one ogrodzone murem z kamieni, w których umieszczano gałęzie krzewów z cierniami. Chroniły one domowników np. przed dzikimi zwierzętami. Hodowano owce i rogate bydło. Trudniono się też łowiectwem. W osadach konstruowano owalne domy o średnicy 5 lub 6 m. Były to solidne budowle wsparte na palach, które tworzyły wewnętrzny pierścień, o ścianach zewnętrznych ułożonych z płaskich kamieni. W środku takiego lokum znajdowało się ognisko. Domy były zaopatrzone w otwory strzelnicze dla łuczników, co może świadczyć o różnorodnych zewnętrznych zagrożeniach. Jest to szczególnie widoczne w ewolucji budowlanej, która polegała na stawianiu modułowych prostokątnych domostw pod koniec Średniego Państwa

⁵⁴² O fortcach zob. J. Lipińska, W. Kozłowski, *Cywilizacja miedzi i kamienia*, Warszawa 1977, ss. 477-497.

⁵⁴³ S. Wenig, *A History of the Art...*, ss. 28-32.

⁵⁴⁴ B. G. Trigger, *History and Settlement in Lower Nubia* (Publications in Anthropology 69), New Haven, Yale University, 1965; B. G. Trigger, *Nubia under the Pharaohs*, London 1976.

z cegły mułowej. Prawdopodobnie największe zagrożenie dla Grupy C stanowiły najazdy koczowników kultury Pan-Grave oraz ekspansywna polityka władców cywilizacji Kerma⁵⁴⁵.

Warto nadmienić, że żołnierze pochodzący ze społeczności kultury Grupy C bardzo często zaciągali się do armii egipskiej jako najemnicy. Byli przede wszystkim cenieni za swoje łucznicze umiejętności.

Wraz z upływającym czasem obecność Nubijczyków na terenach między I i II kataraktą poważnie się zmniejszyła przez toczące się walki. Faraon Jahmes (zm. w roku 1525 p.n.e.) założył XVIII królewską Dynastię. Od czasów jego panowania Nubia stała się egipską prowincją, w której władzę sprawował urzędnik tytułowany „królewskim synem z Kusz”⁵⁴⁶.

5. 4. Okres Pan-Grave (ok. 2300 - 1550 p.n.e)

Kultura, o której mowa, istniała obok ludów Kerma i Grupy C mniej więcej od roku 2300 do roku 1550 p.n.e. Jest ona znana dzięki licznym niewielkim osadom odnalezionym na terenach Dolnej Nubii i Górnego Egiptu, a także małym cmentarzom. Naczynia przez nią wytworzone spotykane są w całym Egipcie (poza Delta). Nazwę tej cywilizacji wymyślił W. M. F. Petrie, uznając sposób pochówku za jej cechę charakterystyczną. Społeczność ta grzebała zmarłych w okrągłych i płytkich grobach. Przypominały one patelnię. Właśnie stąd wywodzi się jej angielska nazwa: Pan-Grave Culture⁵⁴⁷. Groby można odnaleźć m.in. w Kahun, Dahszur czy koło Memfis, w Abydos, Ballas, El-Kab, Hierakonpolis, Tell Edfu, na Elefantynie, w Kuban, w Mirgissa⁵⁴⁸.

Populacja tej cywilizacji wywodziła się prawdopodobnie z Pustyni Wschodniej i wyróżniała się ponadprzeciętnym wzrostem oraz silnymi cechami negroidalnymi⁵⁴⁹. Byli oni wyższego wzrostu od współczesnej jej Grupy C czy też Egipcjan. Powszechnie identyfikuje się ją z wojowniczym ludem Medżaj znanym z tekstów egipskich jako „straszni Medżajowie”. Jego wojownicy służyli nawet w elitarnych egipskich jednostkach wojskowych. Byli koczownikami. Trudnili się hodowlą kóz i owiec. Nie budowali trwałych

⁵⁴⁵ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, ss. 199-202; H. Paner, Kerma culture, rock art, dome graves and other discoveries in the Fourth Nile Cataract region [w:] H. Paner, S. Jakobielski, *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gnień 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4, 2005), ss. 51-74.

⁵⁴⁶ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, ss. 101-102.

⁵⁴⁷ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, s. 202. Por. C. de Simone, Middle Nubian, (C Group, Kerma, Pan Graves), and Egyptian Occupation [w:] *Nubia Submerged*, 2000, ss. 12-15.

⁵⁴⁸ M. Bietak, *The C-Group...*, s. 123.

⁵⁴⁹ K. Sadr, A Pan Grave Related Culture in the Eastern Sudan, *Nyame Akuma* 27 (1986), 1986, ss. 48-49.

domostw. Nie jest wykluczone, że wynajmowali się także do pracy w egipskich kopalniach złota⁵⁵⁰.

Groby tej społeczności były usytuowane na pustyni dalej od Nilu niż cmentarze Grupy C. Kultura Pan-Grave⁵⁵¹ orientowała je według kierunków geograficznych wyznaczanych na podstawie obserwacji gwiazd, co było znamienne dla ludów przybyłych z pustyni. Ciało układano wzdłuż osi północ-południe z głową na północ i z twarzą odwróconą w stronę zachodu albo też w pozycji wschód-zachód z głową na zachód a twarzą na południe. Zmarli leżeli na prawym boku w pozycji skurczonej na matach bądź zwierzęcych skórkach. Ozdabiano ich sznurami paciorków, które były zrobione z skorupki strusich jaj, a także skorupki ślimaków z Morza Czerwonego. W grobach umieszczano broń, ceramikę⁵⁵², rzeczy potrzebne do codziennego życia, również te wykonane w Egipcie. Niekiedy ze zmarłymi grzebano czaszki gazeli i kóz, które ozdabiano kropkami koloru czerwonego⁵⁵³.

Ceramikę Medżajów charakteryzowały kolor czarny oraz silnie połyskliwe powierzchnie. Wyrabiali oni także misy w kolorze brązowym, które również były lśniące oraz pokryte dekoracjami. Garncarze kultury Pan-Grave do materii, z której wyrabiali naczynia, nie dawali siczki ani krowiego łajna.

Kobiety nosiły biżuterię wykonaną m.in. ze skorupki ze strusich jaj, muszli ślimaków Nerita czy innych muszli. Pozostawili po sobie palety kamienne, palety szlifujące. Hodowali osły, owce i kozy. Większe skupisko populacji Pan-Grave znajdujemy w okolicach Wadi Allaqi. Przypisuje się to jałowieniu pustyni w okresie Nowego Państwa⁵⁵⁴.

5. 5. Okres kultury Kerma (ok. 1700 – 1500 p.n.e.)

Nazwa tej populacji pochodzi od nazwy stanowiska archeologicznego, które było eksplorowane w latach 1913-1916 przez wspomnianego G. Reisnera. Było ono usytuowane

⁵⁵⁰ M. Bietak, *The C-Group...*, ss. 113-115; A. M. de Souza, *Pots and Pans. Observations on the Pan Grave Culture in Egypt*, Macquarie University 2012.

⁵⁵¹ M. Bietak, *The C-Group...*, ss. 113-129.

⁵⁵² C. Gallorini, M. C. Gatto, S. Roma, Pan-Grave pottery from Nag el-Qarmila and Sheikh Mohamed cemeteries in Garb Aswan [w:] I. Forstner-Müller, P. Rose (red.), *Nubian pottery from Egyptian cultural contexts of the Middle and early New Kingdom. Proceedings of a Workshop held at the Austrian Archaeological Institute at Cairo, 1-12 December 2010*, Wien 2012, ss. 83-102; S. Giuliani, *Defining Pan-Grave Pottery* [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, Studies in African Archaeology 9, Poznań 2006, ss. 647-658.

⁵⁵³ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, ss. 203-204; B. B. Williams, *Excavations between Abu-Simbel and the Sudan Frontier. Part 5: C-Group, Pan Grave, and Kerma Remains at Adindan Cemeteries T, K, U, and J (The University of Chicago Oriental Institute Nubian Expedition 5)*, Chicago 1983.

⁵⁵⁴ K. Liszka, *We have come to serve Pharaoh: A study of the Medjay and Pangrave as an ethnic group and as mercenaries from c. 2300 BCE until c. 1050 BCE* 2012
w: <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3509198/> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

na północnym krańcu tzw. Dongola Reach⁵⁵⁵. W źródłach pojawia się kultura pre-Kerma zaproponowana przez Charlesa Bonneta na podstawie zabytków odkrytych na wschodnich terenach kultury Kerma, w tym w Abka. Odnaleziono tam chaty na planie koła, paleniska, doły na żywność, zagrody dla zwierząt. Na miejscach pochówku znajdowały się niewielkie kopce, kurhany z czaszkami bydłocymi. W tych grobach znajdowały się ważniejsze osoby, co świadczy już o hierarchizacji społeczeństwa⁵⁵⁶.

Kerma to żyzny region w Górnej Nubii położony między III i IV kataraktą. Liczy on sobie ok. 360 km długości. Kultura Kerma korzystała zatem z corocznych wylewów, dzięki którym bez przeszkód można było uprawiać rolę, m.in. w starorzeczu Nilu w Basenie Letti i Basenie Kerma⁵⁵⁷. Znamy ją przede wszystkim z licznych cmentarzysk. Cywilizacja ta rozwijała się w latach 2400-1450 p.n.e.⁵⁵⁸.

Mniej więcej w połowie III tysiąclecia p.n.e. na terenach na południe od III katarakty doszło do powstania konfederacji plemion. Egipcjanie nazwali ją Kusz. Stolicą zaś owej amfiktionii było miasto Kerma o złożonej zabudowie wewnętrznej oraz zaawansowanym systemie obronnym⁵⁵⁹.

Za czasów VI Dynastii egipskiej (lata 2345-2181 p.n.e.) była to licząca się metropolia. Wtedy do Kermy dotarła handlowo-wojskowa ekspedycja Harchufa, namiestnika Elefantyny. Rejon ten nazywano krajem Jam utożsamianym z stepem Butana lub okolicami Dongoli.

Precyzyjne określenie granic kultury Kerma nie jest rzeczą łatwą. Centrum tego królestwa stanowił rozległy teren rozciągający się na południe od II katarakty (Batn el-Hadžar) do IV katarakty. Wykorzystując osłabienie egipskiej potęgi, władcy Kermy zawierali koalicje z Hyksosami, dosłownie w języku hieroglifów „Władcami obcych krajów”⁵⁶⁰.

Kerma, stolica królestwa Kusz i zarazem jego największe miasto, było centrum administracyjno-religijnym i miastem w pełnym znaczeniu tego terminu. Na to archeologiczne stanowisko zwrócili uwagę pierwsi podróżnicy, ale profesjonalne wykopaliska zapoczątkował wspomniany wcześniej G. A. Reisner Trwają one do tej pory, a od roku 1977

⁵⁵⁵ Ch. Bonnet, *Saving the Patrimony of Nubia: Kerma as a Case Study* [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gnień 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4, 2005), ss. 10-16.

⁵⁵⁶ M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 16-17.

⁵⁵⁷ Ch. Bonnet, *Kerma royaume africain de Haute Nubia* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 87-113.

⁵⁵⁸ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, s. 204. Por.: P. Lacovara, *The art and architecture of early Nubia: The A- Group to the Kerma Culture* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 78-83.

⁵⁵⁹ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 111.

⁵⁶⁰ Tamże, ss. 111-112.

prace prowadzi Szwajcarska Ekspedycja Archeologiczna. Odkryto w nim wiele artefaktów pochodzenia egipskiego. Była to ceramika, ale również kamienne posągi czy stele. Te i inne przedmioty nie tylko pochodziły z handlu wymiennego, ale były to także podarunki oraz łupy wojenne zdobyte na Egipcjanach⁵⁶¹.

Wykopaliska ukazały, że ów miejski zespół zabudowań miał charakter wybitnie obronny, o czym świadczy system murów i umocnień. Kultura ta pozostawiła po sobie niewiele miast czy osad, m.in. odkrytą niedawno Dukki Gel⁵⁶². Osiedle w Kermie składało się z prostych owalnych domostw powstałych z mułu, drewna, mat i skóry. Odkryto jednak w tym mieście dwie ważne budowle datowane na lata 2050-1750. Pierwsza z nich, tzw. Deffufa Zachodnia, pełniła funkcję świątyni⁵⁶³. Obok znajduje się wielka okrągła chata o średnicy ok. 16 m. Przypuszcza się, że mogła to być jakaś specjalna sala na królewskie uroczystości lub także pałac władcy⁵⁶⁴. Druga – Deffufa Wschodnia – zbudowana była na rozległym cmentarzu. Ściany wyłożone były fajansowymi płytkami, z których do naszych czasów niewiele się zachowało. Przetrwały fragmenty malowideł. Podobnie jak w starożytnym Egipcie przedstawiały one sceny wzięte z codziennego życia, np. łodzie czy zwierzęta⁵⁶⁵. Deffufy wyraźnie górowały nad Kermą. Z ich szczytu roztaczał się widok na kompleksy pałacowe, świątynne i zwyczajne domostwa. Archeolodzy nie są jednak w stanie odtworzyć dokładnego wyglądu tego miasta. Zostało ono bowiem doszczętnie splądrowane i zniszczone przez Egipcjan ok. roku 1500 p.n.e., a więc za czasów panowania XVIII Dynastii⁵⁶⁶.

Na uwagę zasługują odnalezione tam wielkie kurhany z tzw. nekropolii królewskiej. Każdy z ich posiada skomplikowaną wewnętrzną konstrukcję zapobiegającą odwianiu piasku z kurhanu i prowadzącą korytarzem do wewnętrznej komory grobowej. Największy z nich ma ok. 100 m średnicy. W mogile oznaczonej numerem 10 odnaleziono aż 322 ciała. Najprawdopodobniej tych ludzi pochowano tam żywcem przy okazji pogrzebu kermańskiego władcy, choć wydaje się, że wchodzili tam dobrowolnie. Istniały też pojedyncze groby, które

⁵⁶¹ M. Honegger, *The Pre-Kerma: a cultural group from upper Nubia prior to the Kerma civilization*, *S&N* 8, 2004, ss. 38-46; M. Honegger, *Excavation at Wadi el Arab and in the Eastern Cemetery of Kerma* [w:] M. Honegger, M. Honegger, Ch. Bonnet, M. Williams, V. Linseele, I. Crèvecoeur, P. Ruffieux, *Archaeological Excavations at Kerma 2011 /2012*, Neuchâtel 2012, ss. 3-9.

⁵⁶² Ch. Bonnet, *Kerma* [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 78-89.

⁵⁶³ Ch. Bonnet, D. Valbelle, *Le temple principal de la ville de Kerma et son quartier religieux*, Paris 2004, ss. 207-215; Ch. Bonnet, *Kerma...*, ss. 78-89.

⁵⁶⁴ Ch. Bonnet, *Kerma, royaume africain de Haute Nubie* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, s. 109. Por. Ch. Bonnet, *Kerma, territoire et métropole: quatre leçons au Collège de France* (IFAO Bibliothèque Générale 9), Cairo 1986.

⁵⁶⁵ Por. Ch. Bonnet, *Fouilles archéologiques à Kerma (Soudan). Rapport préliminaire de la campagne 1977-1978*, (= *Genava* 26), 1978.

⁵⁶⁶ M. Chłódnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 113.

wyróżniały tę kulturę tym, że zmarłych zaopatrywano w tzw. sztylet kermański, podglówek, parę sandałów i wachlarz ze strusich piór. Chowano również obok ciał ludzkich zwierzęta ofiarne. Grobowce były też wielokrotnie wykorzystywane przy okazji tzw. wtórnych pochówków. Na ich powierzchni, po wschodniej stronie, układano odwrócone pucharki, które – jak się wydaje – miały zmarłemu zapewnić pomyślność w zaświatach i zapobiec jego powrotowi do świata żywych. Z czasem w grobach pojawiły się sarkofagi drewniane malowane na modłę egipską⁵⁶⁷.

Zlokalizowano też cmentarzysko z kurhanami, na które nałożono kamienie. Większe grobowce przeznaczone były dla panujących. Razem z nimi grzebano również dworską służbę podczas rytualnych mordów. Jeśli chodzi o pospolite pochówki, ciała zmarłych nakrywano zwierzęcymi skórami. W pobliżu grobów chowano również zwierzęta, np. barany, lub otaczano kurhany czaszkami bydła⁵⁶⁸.

Spółeczność Kermy przywiązywała do pogrzebów wielkie znaczenie⁵⁶⁹. Obrządek pogrzebowy zmieniał się i był dosyć zróżnicowany. Było to spowodowane przede wszystkim rozwarstwieniem społecznym. Początkowo ofiary z ludzi były dosyć rzadkie. Potem stały się częstsze. Świadczą o tym groby, w których wokół właściwego zmarłego, złożonego na drewnianym łożu, składano całe rodziny, również dzieci. Praktykowane było też wkładanie

⁵⁶⁷ Zob. więcej na ten temat: J. Dubusson, *Ancient Kerma Graves of the Eastern Cemetery, Documents de la mission archéologique suisse au Soudan 1*, 2009, ss. 9-13; J. Dubusson, Cattle sacrifice in the funerary rituals of the Kingdom of Kerma: the contribution of ethnoarchaeology. *Documents de la mission archéologique suisse au Soudan 2*, 2011, ss. 18-24; C. Fallet, Paleanthropology of Human Skeletal Remains Found in the Ancient Kerma Graves [w:] M. Honegger, M. Honegger, Ch. Bonnet, J. Dubosson, B. Jakon, C. Fallet, P. Ruffieux, *Kerma 2008-2009*, Université de Neuchâte, *Documents de la mission archéologique suisse au Soudan 1*, 2009, ss. 11-13.

⁵⁶⁸ Ch. Bonnet, Kerma, royaume africain de Haute Nubie [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 87-97.

⁵⁶⁹ Warto dla przykładu przywołać badania takich cmentarzy w latach 2005-2007 przez polską ekspedycję archeologiczną Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego i Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w Hadżar el-Beida, Gamamija i El-Ar. Te wykopaliskowe stanowiska znajdują się na lewym brzegu Nilu w pobliżu IV katarakty. Nekropolie te położone są na wzgórzach na obrzeżu wysokiej pustyni, która góruje nad rzeczną doliną. Datuje się je na lata 2050-1750, czyli na okres tzw. Środkowej Kermy. Niemniej jednak każde z nich posiada sobie właściwą specyfikę. Były one położone w znacznym oddaleniu od centrum królestwa, ale również i tu dotarły towary importowane z Egiptu. Zmarłych na drogę z zaświatach wyposażano m.in. w złote ozdoby. Jest sprawą oczywistą, że groby wielokrotnie zostały splądrowane, co zostało zainicjowane już w czasach starożytnych. Jeśli chodzi o Hadżar el-Beida, to cmentarz ten zajmuje powierzchnię ok. 0,5 ha. Odkryto tam mniej więcej 50 kurhanów. Było ich jednak znacznie więcej. Być może nawet ponad 100. Ich średnica wahała się w przedziale ok. 1,7-2,8 m. Ciała grzebano w pozycji skurczonej w owalnej płytkiej jamie grobowej. Obsypywano je ochrą i umieszczano w swoistej trumnie wykonanej ze skóry. Na grobach usypywano kamienne kopce. I choć wszystkie odnalezione groby wielokrotnie ograbiono, jednak w jednym z nich złodzieje przegapili złote kolczyki, które odnaleźli polscy badacze. Gamamija to nekropolia z bardziej wyrafinowanymi grobami. Podobnie jednak jak w poprzednim przypadku w Hadżar el-Beida groby nie są głębokie ze względu na skaliste podłoże. Kurhany są nieco większe, bo mają od 2,3 do 3,3 m średnicy. Niekiedy otoczone są kręgiem z kamiennych płaskich płytek pionowo wbitych w ziemię. Średnica takiego okręgu przekracza nieraz 5 m. W El-Ar odkopano zaś wiele kamiennych prostokątnych struktur, które prawdopodobnie są resztkami kaplic, gdzie oddawano zmarłym należną cześć. Odkopano też groby, w których wraz z człowiekiem grzebano owcę. Za: M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 115.

baranów do grobów. W niektórych z nich, należących do osób bogatych, odkopano całe ich stada. Po zachodniej stronie grobowców wznoszono także kaplice.

W szczytowym okresie królestwa Kermy wykształcił się skomplikowany i nie do końca zbadany system społeczno-religijny. Władcy byli na tyle zamożni i potężni, że wznosili dla siebie wielkie kurhany, których średnica sięgała 80-90 m. Przykrywały one sklepienie ceglano-kamienne komory grobowe. W nich znajdowały się liczne dary. W jednym z takich grobowców pochowano jako ofiary kilkaset osób, prawdopodobnie cały dwór królewski ówczesnego władcy⁵⁷⁰.

Kulturę Kerma wyróżnia ceramika. Jej najbardziej typowym przykładem są dzwonowate naczynia. Mają one czarne błyszczące wnętrza i taki sam pas wokół wylewu o szerokości ok. 3 cm. Czerwony dół zewnętrznej powierzchni naczynia był oddzielony od czarnej górnej części pasem białej metalizującej farby. Ten szczegół nie jest odnotowany w żadnej z kategorii nubijskich naczyń zarówno w epokach wcześniejszych, jak i późniejszych. Te pucharki, które swoim kształtem przypominają rozwinięty kwiat tulipana lub odwrócony dzwon, tak bardzo wyróżniają ceramikę tego ludu, że nazwano je pucharkami kermańskimi⁵⁷¹. Ceramika jest zazwyczaj czerwona, cienkościenna⁵⁷².

Wyrabiano nie tylko luksusowe naczynia, na które mogli pozwolić sobie ludzie majątni. Produkowano także, w pewnym sensie na masową skalę, zwyczajne kuchenne naczynia ozdabiane rytymi lub odciskanymi dekoracjami. Ceramika spotykana dalej od centrum władzy religijno-administracyjnej jest już gorszej jakości⁵⁷³.

Spółeczność Kermy opanowała wręcz do perfekcji metalurgię brązu. Wykonywano z niego m.in. sztylety, różne narzędzia, a także lusterka⁵⁷⁴.

Kerma upadła za sprawą Egiptu, ale była zarazem pierwszym zorganizowanym państwem nubijskim. Prowadziło ono własną, niekiedy zaczepną, politykę wobec narodów ościennych. Jej tysiącletnia historia ukazuje ewolucję polityczną polegającą na przejściu od systemu plemiennego do monarchii absolutnej. Kermańska tożsamość kulturowa wyrażała się m.in. we własnej technologii, zdobnictwie ceramiki czy obyczajach związanych

⁵⁷⁰ M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 23-25; Ch. Bonnet, *Le royaume de Kerma* [w:] M. C. Bruwier (red.), *Pharaons Noirs. Sur la Piste des Quarante Jours*, Musée Royal de Mariemont, 2007, ss. 62-82.

⁵⁷¹ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, ss. 207-208.

⁵⁷² Por. B. Gratiën, *Les cultures Kerma: essai de classification, trent ans après* [w:] V. Rondot, F. Alpi, F. Villeneuve (red.), *La Pioche et La Plume. Hommages archéologiques à Patrice Lenoble*, Paris 2011, ss. 225-236.

⁵⁷³ S. Wenig, *A History of the Art...*, ss. 30-39.

⁵⁷⁴ M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 116.

z pochówkami. Można sądzić, że to rodzime tradycje nubijskie ukształtowały tę cywilizację⁵⁷⁵.

5. 6. Okres panowania egipskiego (ok. 1500 – 1000 p.n.e.)

Egipcjanie byli praktycznie obecni w Nubii już od pierwszej znanej wyprawy wojennej z czasów I Dynastii ok. 3000 p.n.e.⁵⁷⁶. Władcy egipscy najeżdżali te tereny przez wiele wieków, na ogół nieskutecznie. Pierwszym, który dokonał definitywnego podboju, był Totmes I (zm. w roku 1492), o czym można przeczytać m.in. na steli w Tombos nieopodal III katarakty. Nie wszyscy Nubijczycy podporządkowali się jego władzy, wielu z nich zginęło, walcząc o wolność⁵⁷⁷. Nubia została ostatecznie zaanektowana przez Egipt za czasów faraona Totmesa II (zm. ok. roku 1380). Wybudowano wiele świątyń na południe od I nilowej katarakty. Zakładano nowe miasta i rozbudowywano stare. Większość z nich nie posiadała murów obronnych, co może świadczyć o tym, że na tych terenach panował pokój. Obiekty sakralne powstawały później.

Jeśli chodzi o panowanie Hatszepsut (zm. prawdopodobnie w roku 1450), zbudowała ona świątynię Hathor w Faras, świątynię w Buhen, a jej imię tronowe odnaleziono również na wyspie Sai. Wraz z Totmesem III (zm. w roku 1425) w dwunastym roku swoich rządów trzy razy napadała na teren Kusz, a w kolejnych latach trwały wyprawy do Puntu.

Z tekstów obecnych na steli w świątyni Amona-Re w Dżebel Barkal w Napata można przeczytać, że w czasach panowania Totmesa III największą czcią otaczano boga Amona. Był on przedstawiany pod postacią barana z rogami, między którymi znajdowała się tarcza słoneczna⁵⁷⁸. Panowanie Amenhotepa II (zm. w roku 1400) na terenie Nubii zostało udokumentowane na steli świątyni w Amadzie.

Najważniejsze z świątyń to te z czasów XIX Dynastii, kiedy panował faraon Ramzes II (zm. w roku 1213)⁵⁷⁹. Postawiono wtedy aż 10 obiektów kultu na południe od Asuanu. Najbardziej okazała i znana to jego skalna świątynia w Abu Simbel⁵⁸⁰.

⁵⁷⁵ Ch. Bonnet, *Saving the Patrimony of Nubia...*, ss. 10-16; B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, ss. 208-210.

⁵⁷⁶ W. Y. Adams, *Geography...*, s. 25.

⁵⁷⁷ J. Leclant, *Egypt in Nubia during the Old, Middle, and New Kingdoms* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I...*, ss. 62-73.

⁵⁷⁸ J. Leclant, *Egypt in Nubia...*, ss. 62-73; M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 27-28.

⁵⁷⁹ T. Säve-Södenberg, *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptische Aussenpolitik*, Lund 1941.

⁵⁸⁰ B. Żurawski, *Wczesne kultury...*, s. 210; M. M. Fisher, *The art. And architecture of Nubia during the New Kingdom: Egypt in Nubia* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 84-91.

Kiedy Nubią zarządzali Egipcjanie, została ona podzielona na Nubię Dolną – Wawat i Nubię Górną – Kusz. Każda była zarządzana przez właściwego urzędnika, tzw. wicekróla. Zbierał on daniny dla faraona. W tym czasie powstało wiele egipskich świątyń na terenie Nubii. Aniba stała się wtedy stolicą Nubii Dolnej, a Soleb Nubii Górnej. Funkcjonowali również książęta, którzy pełnili funkcje reprezentacyjne. Powstały księstwa w Kuban, Toszce, Debeirze, Sai, Kermie, Bugdumbuszu zarządzane przez nich na modłę egipską.

Gdy do władzy doszedł Totmes IV (zm. prawdopodobnie w roku 1391), namiestników z Nubii tytułowano „król słońca Kusz”. Imię tego władcy można odnaleźć w Buhen, Dukki Gel, Dżebel Barkal, Amada czy świątyni Amona w Pnubs (w Kermie), co dowodzi, że władza egipska obejmowała to terytorium. Wzmianki o faraonie Amenhotepie IV, czyli Echnatonie (zm. w roku 1335), są obecne w Wadi al-Allaqi, w Buhen na ceglach. Tutanchamon (zm. w roku 1323) wybudował m.in. świątynię w Kawa. Z czasów panowania Horemheba (zm. w roku 1292), ostatniego władcy XVIII Dynastii, niewiele przetrwało. Panowanie Egiptu nad Nubią nieco zmniejszyło się w czasach Ramzesa II zaangażowanego w walki na Bliskim Wschodzie. W tym czasie Nubijczycy chcieli odzyskać władzę nad swoim terenem, jednak ich wolnościowe zrywy nie skończyły się sukcesem⁵⁸¹.

Wpływy egipskie w Nubii najlepiej widać w zmianie obrzędowości pogrzebowej. Zmarli, których do tej pory układano na boku i w pozycji skurczonej, grzebani byli na plecach w pozycji wyprostowanej. W przypadku ludzi bogatszych upowszechniło się stosowanie drewnianych sarkofagów. Ciało jednak nie mumifikowano⁵⁸².

Ostatecznie, m.in. ze względów klimatycznych i eksterminację przez Egipcjan, populacja Nubijczyków zaczęła gwałtownie maleć. Cywilizacja Nubii przetrwała jedynie na południu⁵⁸³.

5. 7. Okres napatański (ok. 800-350 p.n.e.)

Nazwa tego królestwa wywodzi się od miasta Napata, które znajdowało się przy IV katarakcie⁵⁸⁴. Dla Egipcjan było to najdalej na południe zamieszkałe miejsce, ponieważ

⁵⁸¹ Za: M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 25-33; F. W. Hinkel, *Exodus...*, ss. 24-28; por. L. Török, *The Historical Background: Meroe, North and South* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 142-145.

⁵⁸² Za: B. Żurawski *Wczesne kultury...*, ss. 210-211.

⁵⁸³ B. G. Trigger, *Nubia under...*

⁵⁸⁴ D. N. Edward, *The Nubian Past...*; W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...* Por.: M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, s. 33; Ch. Bonnet, *Les fouilles archéologiques de Kerma (Soudan)*, (= *Genava* 41), 1993 ss. 13-30; D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush. The Napatan and Meroitic Empires*, London 1996; L. Török, *The Kingdom of Kush: Napatan and Meroitic Periods* [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson, *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 132-157.

świątynię w Napata założył ok. roku 1460 p.n.e. faraon Totmes III u podnóża świętej skały, którą nazywają Dżebel Barkal⁵⁸⁵. W czasach Tutanchamona wzniesiono tam wspianą świątynię ku czci boga Amona. Została ona następnie rozbudowana przez pierwszych Ramessydów na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. Wznieśli oni też wiele mniejszych budowli sakralnych. Świątynia Amona w Napata była w czasach Nowego Państwa (XVI-XI wiek p.n.e.) jednym z najważniejszych religijnych miejsc starożytnego Egiptu⁵⁸⁶. Pod koniec panowania XX Dynastii (1186-1070 p.n.e.) faraonowie stracili kontrolę nad Nubią, a Napata znalazła się pod władzą lokalnej kuszyckiej dynastii⁵⁸⁷.

Ten okres w dziejach tych terenów nie jest zbyt dobrze znany. Zapewne rządy sprawowało tam wielu nieznanych z imienia władców wywodzących się z żyjących tam plemion. I choć ręka Egiptu nie sięgała już tak daleko, jednak jego panowanie odcisnęło swoje piętno w miejscowej kulturze. Nadal istniały związki handlowe, a wytwory rzemieślnicze pochodzące z Nubii docierały na północ do Kraju nad Nilem. Posługiwano się językiem egipskim w piśmie. W egipskiej armii cały czas służyli też Nubijczycy⁵⁸⁸.

Krółów chowano na łożach w grobach kurhanowych. Wychodząc z założenia, że władza pochodzi od bogów; religia pełniła nadrzędną rolę. Miało to swoje przełożenie na życie społeczne, gdzie można dostrzec wpływy egipskie⁵⁸⁹.

W omawianym okresie niektóre relacje społeczne mogły zaskakiwać. Bazując na odnalezionych zabytkach, władzę po zmarłym królu przeważnie przejmował jego brat, a jak braci zabrakło, władzę dziedziczył syn brata. Kobiety również pełniły bardzo ważną funkcję królowej bądź królowej matki⁵⁹⁰.

Wiek X przyniósł wiele zmian, które polegały m.in. na tym, że w Nubii uformowały się większe związki plemienne. Wykształciły się też dynastie wodzowskie, które stanęły na ich czele. Tendencja ta nie ominęła także okolic wspomnianej Dżebel Barkal. Początkowo panowanie miejscowych królów ograniczało się do Napaty i jej obrzeży. Tamtejsza społeczność pierwotnie grzebała zmarłych na cmentarzu w miejscowości Kurru. Najstarsze

⁵⁸⁵ J. Haynes, M. Santini-Ritt, Gebel Barkal [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 285-293.

⁵⁸⁶ T. Kendall, Jebel Barkal [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 158-160.

⁵⁸⁷ K. H. Priese, The Kingdom of Kush: The Napatan Period [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.) *Africa in antiquity I. The Arts of Ancient Nubia and the Sudan*, The Brooklyn Museum, 1978, ss. 106-119; L. Sist, Preliminary Notes on two Royal Buildings Discovered in Napata, *Vicino&Medio Oriente* 15, 2001, ss. 159-166.

⁵⁸⁸ Zob. więcej: M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 139.

⁵⁸⁹ Za: S. Jakobielski, B. Żurawski, Kusz. Imperium Napaty [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, s. 215; D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush...*, ss. 19-56; L. Török, *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*, Leiden, E. J. Brill, 1997; L. Török, The Kingdom of Kush: Napatan and Meroitic Periods [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson, *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 132-137.

⁵⁹⁰ S. Jakobielski, B. Żurawski, Kusz..., ss. 213-214.

groby to tradycyjne nubijskie okrągłe kurhany. Potem budowano je na planie prostokąta, co w pewien sposób naśladowało styl klasycznych piramid. Ponadto władców mumifikowano na sposób egipski, co z pewnością wynikało z przyjęcia zwyczajów z Kraju Faraonów. Dodatkowo odrodził się też na tych terenach zapomniany kult Amona⁵⁹¹.

Rozkwit i ekspansja relatywnie niewielkiego królestwa Napaty, które zostały zainicjowane w IX wieku p.n.e., doprowadziły w konsekwencji do tego, że powstała tam potężna monarchia. W VIII stuleciu p.n.e. jej granice dosięgały Elefantyny, która przecież zawsze należała do Egiptu. Mniej więcej w roku 760 władca noszący imię Kaszta (zm. w roku 747 p.n.e.) dokonał zjednoczenia całej Nubii. Zaczął również tytułować się Królem Górnego i Dolnego Egiptu. Sporo też budował w okolicy Dżebel Barkal. Jego zaś grobowiec na cmentarzysku w Kurru był najbardziej okazały.

Jego syn i następca tronu, Pianchi (Pije), którego data śmierci nie jest znana, podporządkował sobie cały Górny Egipt. Potem kolejni panujący, poczynając od Szabaki (lata sprawowania rządów to 716-702 p.n.e.) rezydującego w Egipcie, zapoczątkowali XXV Dynastię (lata 716-656 p.n.e.). Wywodzący się niej faraonowie zachowali nubijski sposób ubierania się oraz wiele zwyczajów. Jednak fascynowała ich tradycja i kultura egipska. Przejęli z niej zwyczaje funeralne, czego przykładem była piramida jako miejsce ostatniego spoczynku, mumifikacja ciał, a także bogate wyposażenie grobowców⁵⁹².

Ostatnim liczącym się władcą pochodzącym z XXV Dynastii był Taharka (zm. w roku 664 p.n.e.). W roku 669 p.n.e. rosnący w siłę Asyryjczycy wyparli go z Egiptu. Musiał schronić się w Napacie⁵⁹³. Na nowej nekropolii w Nuri ma on swoją piramidę⁵⁹⁴. Cmentarz ten założono na lewym brzegu Nilu po przeciwnej stronie rzeki niż królewskie cmentarzysko w Kurru. W Nuri pochowano 60 władców i ich rodziny. Kolejny nubijski władca, Tanutamoni (Tanutamani; zm. w roku 656 p.n.e.), w roku 663 p.n.e. podjął próbę ponownego podbicia

⁵⁹¹ R. Dixon, *The origin of the Kingdom of Kush (Napata-Meroe)*, JEA 50, 1964, ss. 121-132.

⁵⁹² L. Török, Two aspects of the representation of the king in the Twenty-fifth Dynasty and Napatan Periods [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, ss. 775- 781; S. Wenig, *Africa in Antiquity...*, vol. II (*The Catalogue*), New York: The Brooklyn Museum 1978, ss. 25-30; W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 43-63.

⁵⁹³ Za: S. Jakobielski, B. Żurawski, *Kusz...*, ss. 215-516.

⁵⁹⁴ Na tej nekropolii w Nuri, którą założył faraon Taharka, przez ponad 300 lat grzebani byli kuszyccy władcy oraz ich bliscy. Taharka na miejsce swojego pochówku wybrał punkt, w jakim w dniu egipskiego nowego roku, czyli w dniu zmartwychwstania boga Ozyrysa, wschodzi słońce, kiedy się spogląda w jego kierunku z Dżebel Barkal. Sama zaś piramida grobowa Taharki jest największą odkrytą w Sudanie. U podstawy liczy ona 52 m i obecnie ma 50 m wysokości, a mierzyła pierwotnie aż 63 m. Wykonano ją z piaskowca. Nakrywa ona właściwą skalną komorę grobową, która znajduje się na głębokości 13 m. Oryginalnie jej strop był wsparty na 6 kolumnach. Otynkowane ściany zdobiły malowidła. Wśród bardzo wielu darów grobowych odkryto 1070 kamiennych figurek uszebti.

Egiptu, która skończyła się jego klęską i jednocześnie zamknęła panowanie XXV nubijskiej Dynastii w Kemet (Czarna Ziemia), jak sami Egipcjanie nazywali swoje państwo⁵⁹⁵.

Pół wieku po wygaśnięciu władzy Kuszytów w Egipcie faraonowie XXVI Dynastii podjęli próbę wymazania śladów obecności Nubijczyków: imiona faraonów XXV Dynastii zostały wymłotkowane i zazwyczaj zastąpione kartuszami Psametyka II (zm. w roku 589)⁵⁹⁶.

W następnych stuleciach królestwo kuszyckie trwało nadal i przez blisko milenium w izolacji od świata cywilizacji śródziemnomorskiej pielęgnowało zwyczaje zaczerpnięte z Egiptu. Następcy zaś Tanutamaniego rezydowali w Napata aż do 310 r. p.n.e. W latach 656-310 p.n.e. stolicą owego państwa była właśnie Napata. W roku 593 p.n.e. wojska faraona Psametyka II zaatakowały królestwo kuszyckie i zniszczyły Napatę. Egipska inwazja nie przerwała jednak ciągłości władzy na nubijskim tronie⁵⁹⁷.

Wręcz przeciwnie, na początku V wieku p.n.e. rządzący w królestwie Napaty wykorzystali powstanie Egipcjan przeciw okupacji perskiej i odzyskali na chwilę ziemie między I a II kataraktą. Dopiero ekspedycja militarna faraona Ptolemeusza II Filadelfosa (zm. w roku 246 p.n.e.) w roku 274 p.n.e. pozwoliła ptolemejskiemu⁵⁹⁸ już Egipcjowi odzyskać władzę na tych terenach. Ponieważ w Egipcie nie słabło zapotrzebowanie na kość słoniową i inne towary z kontynentalnej Afryki, dlatego gospodarczo-handlowe kontakty kwitły między Kuszytami a królestwem Ptolemeuszów⁵⁹⁹.

Okres napatański cechuje bardzo szybki rozwój sztuki, w tym reliefu i rzeźby pełnej. W zasadzie jest ona podporządkowana wzorcom egipskim, ale dzięki pochodzeniu z Afryki nabrała specyficznego charakteru. Figury są bardziej masywne, a przedstawienia kobiet mają pełne kształty⁶⁰⁰.

⁵⁹⁵ D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush...*; P. Lacovara, The art and architecture of Kushite Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 108-112.

⁵⁹⁶ S. Jakobielski, B. Żurawski, *Kusz...*, s. 217.

⁵⁹⁷ L. Török, *The Historical Background...*, ss. 150-151.

⁵⁹⁸ Po śmierci Aleksandra Wielkiego w roku 323 p.n.e. założone przez niego potężne hellenistyczne imperium rozpadło się na trzy państwa. Były to królestwa Antygonidów w Macedonii, Seleucydów w Babilonii oraz Ptolemeuszy właśnie w Egipcie.

⁵⁹⁹ F. W. Hinkel, *Exodus...*, s. 29; A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian, Świetność Ptolemeusza*, Warszawa 2006, ss. 51-65; S. M. Burstein, Elephants for Ptolemy II: Ptolemaic Policy in Nubia in the Third Century BC [w:] P. McKechnie, P. Guillaume (red.), *Ptolemy II Philadelphus and his World*, (= *Mnemosyne*, Supplement 300) Leiden, 2008, ss. 135-146.

⁶⁰⁰ S. Wenig, *A History of the Art...*, ss. 45-57.

5. 8. Okres meroicki (ok. 350 p.n.e. – 350 n.e.)

Nowy etap w rozwoju państwa kuszyckiego został zapoczątkowany wraz z III stuleciem p.n.e. Wtedy to król Arkamani I (ok. 270-260 p.n.e.) uczynił miasto Meroe⁶⁰¹, położone między V i VI kataraktą, stolicą królestwa i tam też ufundował cmentarz⁶⁰². Było ono znane już w czasach panowania wspomnianej XXV Dynastii jako jedna z siedzib rodu królewskiego. Od VI wieku p.n.e. znajdowała się tam królewska rezydencja. Najważniejsze jednak było to, że do Meroe⁶⁰³ przeniesiono królewską nekropolię i przez pół tysiąca lat grzebano tam zmarłych, którzy należeli do rodu sprawującego władzę⁶⁰⁴. Głównym czynnikiem przeniesienia stolicy była gospodarka, w tym hodowla bydła, grunty rolne, dobre ułożenie na szlaku handlowym⁶⁰⁵.

Można ten czas podzielić na okres przejściowy – lata 310-270 p.n.e., wczesny – lata 270-290 p.n.e., średni, klasyczny – lata 90. do początku n.e., późny – początek n.e. do roku 330 n.e.⁶⁰⁶.

Ponieważ stolica państwa została przeniesiona na południe, na znaczeniu zyskał tamtejszy język kuszycki. Doprowadziło to w konsekwencji do tego, że w II stuleciu p.n.e.

⁶⁰¹ Pierwszy opis miasta Meroe pochodzi z V stulecia p.n.e. i znajduje się w „Dziejach” historyka Herodota (zm. ok. roku 426 p.n.e.). Na początku XX wieku odkopano w tej metropolii dzielnicę królewską z wieloma pałacami, kaplicami i magazynami. Odsłonięto również ruiny potężnej świątyni dedykowanej Amonowi. Dzielnicę otaczał masywny, kamienny mur. W latach 80. ubiegłego stulecia odkryto tzw. dzielnicę przemysłową, gdzie kwitła metalurgia żelaza. Meroe było zatem nie tylko centrum religijno-administracyjnym, ale również gospodarczym. Do czasów obecnych przebadano mniej więcej jedną trzecią tego miasta, co doprowadziło do wniosku, że od drugiej połowy VII wieku p.n.e. Intensywny rozwój Meroe nastąpił w wieku IV p.n.e. W III stuleciu p.n.e. otoczono je murem, w którym było pięć bram. Odnaleziono liczne przedmioty, które pochodziły z Egiptu, Grecji i Rzymu. Daje to wyobrażenie o żywych relacjach mieszkańców Meroe z innymi regionami ówczesnego świata. Przypuszcza się, że miasto to w szczytowym momencie jego dziejów zamieszkiwało ok. 10 tys. ludzi. Ostatecznie upadło ono w IV wieku n.e.

⁶⁰² Za: S. Jakobielski, B. Żurawski Kusz..., s. 218. Por. D. O'Connor, The Art and architecture of Meroitic Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 113-117.

⁶⁰³ L. Török, The Historical Background..., ss. 139-145. K. Grzymiski, Meroe [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 165-173; K. Grzymiski, Meroe, the Capital of Kush: Old Problems and New Discoveries, *S&N* 9, 2005, ss. 47-58.

⁶⁰⁴ Nieopodal Meroe były trzy cmentarze. Najstarszy z nich – południowy – liczy 9 piramid i prawie 200 grobów. Byli tam grzebani członkowie rodu królewskiego z okresu napatańskiego (720-320 p.n.e.). Największa nekropolia to ta północna, gdzie złożono 30 królów, 6 królowych i 5 innych członków królewskiego rodu z okresu meroickiego. Na tzw. zachodnim cmentarzysku chowano mniej ważnych notabli, lokalnych wodzów niespokrewnionych z rodziną królewską. Użytkowano je do drugiej połowy IV wieku n.e. Za: M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, s. 179.

⁶⁰⁵ S. Jakobielski, B. Żurawski Kusz..., ss. 218-219. Więcej na temat miast i świątyń: P. L. Shinnie, *Meroe...*, ss. 68-141; M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 36-40; F. W. Hinkel, *Exodus...*, s. 28; D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush...*, ss. 19-56.

⁶⁰⁶ S. Jakobielski, B. Żurawski, Kusz..., s. 219; M. Baud, *Le Trois Meroe: La Ville, La Region, L'Empire* [w:] M. Baud (red.), *Méroé, un empire sur le Nil*, Officina Libraria 2010, ss. 52-60; Ch. Bonnet, D. Valbelle, *Temples et palais du Djebel Barkal* [w:] M. Baud (red.), *Méroé...*, ss. 49-50; V. Francigny, *L'île de Saï dans le Royaume de Méroé* [w:] F. Doyen, D. Devauchelle (red.), *Fouilles sur l'île de Saï (Soudan) 2005-2010*, *CRIPPEL* 29, 2011-2012, ss. 97-114; V. Francigny, *Preparing for the afterlife in the provinces of Meroe*, *S&N* 16, 2012, ss. 52-59.

zaczęto się nim posługiwać w piśmie. Był to w zasadzie sylabiczny zapis, w którym wykorzystano przejęte od Egipcjan wybrane 23 hieroglificzne znaki. Meroickie hieroglify wykorzystywano w królewskich tekstach grobowych i świątynnych napisach rytych w kamieniu. Istniała też tzw. kursywa meroicka, którą stosowano w rejestrach administracyjnych oraz w prywatnej korespondencji, a także z czasem w tekstach rytych w kamieniu. Materiałem piśmienniczym były ostraka, papirusy, pergamin oraz drewniane tabliczki. Alfabet został odszyfrowany w 1909 r. przez F. Ll. Griffitha⁶⁰⁷, a nad gramatyką pracował F. Hintze. Jednak do tej pory język ten nie został w pełni odczytany⁶⁰⁸.

W tamtejszej sztuce można doszukać się wschodnich wpływów, które przez Butanę i Morze Czerwone mogą sięgać Persji, a nawet Indii i Dalekiego Wschodu⁶⁰⁹. Ponadto „coraz bardziej widoczne stają się w sztuce meroickiej pierwiastki afrykańskie wzbogacone wielorakimi wpływami zewnętrznymi, w tym przede wszystkim hellenistyczno-rzymskimi, które dostały się tutaj dzięki żywym kontaktom handlowym”⁶¹⁰.

Jeśli chodzi o wyznawaną religię, czczono egipskie bóstwa. Do ich pokaźnego panteonu mieszkańcy Nubii dodawali swoich lokalnych bogów. Wśród nich wyróżniał się np. Apedemak, który miał ludzką postać z głową lwa. Darzony on był powszechnym kultem tak jak Sepiumeker, łagodny bóg w postaci ludzkiej, poeta⁶¹¹.

Osady usytuowane na północy, takie jak miasto Napata, utrzymywały swój stały status. Jednakże najbardziej zaludniony był region południowy, rejon Butany. Metropolie rozwijały się nie tylko nad Nilem, ale także na terenach wyżynnych nad brzegami okresowo płynących wadi. Oprócz Meroe najważniejsze ośrodki, także religijne, to: Naga, Wad Ben Naga oraz Musawwarat es-Safra⁶¹².

Włodarze meroiccy nie zamierzali rezygnować z planów podboju terenów północnych. Jako przykład może posłużyć próba zawładnięcia terytoriami Dolnej Nubii na

⁶⁰⁷ O języku meroickim i piśmie, a także historii badań nad nimi, najpełniej: C. Rilly, *Histoire du Soudan...* [w:] O. Cabon, V. Francigny, B. François, M. Maillot, *Histoire et civilisations...*, ss. 331-373.

⁶⁰⁸ S. Jakobielski, B. Żurawski, *Kusz...*, s. 223.

⁶⁰⁹ Więcej na temat miast i świątyń: P. L. Shinnie, *Meroe...*, s. 143.

⁶¹⁰ Cyt. za: S. Jakobielski, B. Żurawski *Kusz...*, s. 219.

⁶¹¹ P. L. Shinnie, *Meroe ...*, ss. 233-239; D. Eigner, Das Emblem des Apedemak am Haupteingang der Grossen Anlage von Mussawwarat es Sufra [w:] C. B. Arnst, I. Hafemann, A. Lohwasser (red.), *Begegnungen. Antike Kulturen im Niltal*, Leipzig, 2001, ss. 107-110; J. Hallof, Ein Neuer Beleg für Apedemak in hieroglyphischer Schreibung, *BzS* 10, 2009, ss. 87-90; A. Manzo, Apedemak and Dionysos. Further remarks on the „cult of grape” in Kush, *S&N* 10, 2006, ss. 82-94; D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush...*

⁶¹² L. Török, The Historical Background..., ss. 160-180; J. Mirghani, *Musawwarat in focus, a new perspective*, *Africa* 60 (3-4), 2005, ss. 533-543; K. H. Priese, *Bauen in Musawwarat, Der Antike Sudan*, *MittSAG* 14, 2003, ss. 53-72; S. Wenig, Die Erforschungsgeschichte des Apedemak-Tempels von Musawwarat es Sufra, *Der Antike Sudan*, *MittSAG* 14, 2003, ss. 25-42.

przełomie II i I wieku p.n.e. Wtedy w Górnym Egipcie doszło do powstania przeciw władcom ptolemejskim.

W roku 33 p.n.e. imperator rzymski Oktawian August (zm. w roku 14 n.e.) zajął Egipt. Zbrojne konflikty między Rzymem a Meroe zakończyło zawarcie pokoju w roku 21 n.e. Postanowiono wtedy, że granica będzie przebiegała w Hiera Sycamnos, tj. Maharraqa⁶¹³, czyli ok. 130 km na południe od Asuanu. W roku 220 n.e. legiony rzymskie wycofały się do Asuanu i terytorium na powrót dostało się pod panowanie władców meroickich. W roku 298 n.e. cesarz Dioklecjan (zm. w roku 313 n.e.) oficjalnie ustanowił granicę cesarstwa rzymskiego z królestwem Meroe w Asuanie.

Pierwszą listę władców spisał G. Reisner, a D. Dunham i F. Hintze ją uzupełnili⁶¹⁴. Jako koniec panowania dynastii meroickiej przyjmuje się zazwyczaj lata 350-370 n.e. Jednak relacje między rejonem Butany a Dolną Nubią istniały jeszcze co najmniej kilkadziesiąt lat. Na przełomie IV i V wieku państwo Meroe rozpadło się na wiele mniejszych państw. Tradycja meroicka najdłużej przetrwała w usytuowanej na północy Nobadii. Ze świątyni w Kalabszy zachował się najpóźniej napisany tekst po meroicku, który pochodzi mniej więcej z roku 450 n.e.⁶¹⁵. Jego treść dotyczy wyparcia plemienia Blemiów z doliny Nilu. Miał tego dokonać Charamodoje, władca jednego z powstałych tam nomadycznych księstw⁶¹⁶. Wspierały go wojska bizantyjskiego Egiptu.

Okres ten był również czasem rozwoju technicznego, czego przykładem może być wynalezienie i stosowanie kieratu wodnego zwanego sakija⁶¹⁷. Ludzie żyjący na tym terenie jako pierwsi na wielką skalę wytapiali żelazo w Afryce⁶¹⁸. Dobrze prosperowało rolnictwo z licznymi winnicami. Budowano też solidne domy⁶¹⁹.

Bezpośrednia przyczyna upadku królestwa Meroe nie jest znana. Ok. roku 300 n.e. było ono jeszcze stabilne i swoim zasięgiem obejmowało obszar od Dolnej Nubii po te tereny, gdzie zbiegają się ze sobą Nil Biały i Nil Błękitny. Natomiast po zaledwie 50 latach umiera ostatni meroicki władca. Wydaje się, że głównym powodem, który doprowadził do upadku tego państwa, był najazd wojsk etiopskiego królestwa Aksum. Zburzyły one Meroe i dotarły

⁶¹³ E. Bresciani, P. Lacovara, Maharraqa [w:] M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, s. 382.

⁶¹⁴ Por. S. Wenig, *A History of the Art...*, s. 16-17; *The Kingdom of Kush: The Meroitic Period* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I...*, ss. 89-105; P. L. Shinnie, *Meroe...*, ss. 60-67.

⁶¹⁵ P. Lacovara, Kalabsha [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 394-395.

⁶¹⁶ R. G. Morkot, *King and Kingship in Ancient Nubia* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 118-124.

⁶¹⁷ P. L. Shinnie, *Meroe...*, ss. 256-258; D. A. Welsby, *The Kingdom...*

⁶¹⁸ P. L. Shinnie, F. J. Kense, *Meroitic Iron Working, Meroitic Studies*, 1982, ss. 17-28.

⁶¹⁹ Za: S. Jakobielski, B. Żurawski, *Kusz...*, s. 227.

do zbiegu Atbary z Nilem. Kolejnymi przyczynami mogły być: zapaść gospodarcza, brak terenów zielonych do wypasu zwierząt, brak drewna, zły handel drogami wodnymi, walki z Bedża i innymi plemionami⁶²⁰. „Jako bezpośrednia przyczynę wymienia się plemiona Noba, które w końcu zdobyły miasto Meroe, jak wynika ze steli aksumskiego władcy Ezany, który z kolei pokonał Noba ok. 330 r. n.e. wszedł w posiadanie terenów stanowiących kolebkę kultury meroickiej”⁶²¹.

5. 9. Okres postmeroicki (kultura makurycka, kultura Ballana – lata ok. 350-550 n.e.)

Ten okres w dziejach Nubii nie jest za dobrze znany. Głównym powodem takiego stanu rzeczy jest, jak się wydaje, zanik znajomości pisma i – co za tym idzie – mała ilość zachowanych dokumentów pisanych. Dokładnie nie wiemy, jakie imiona nosili ci, którzy rządili przez dwa stulecia między upadkiem królestwa Meroe a początkiem chrześcijaństwa na tych ziemiach. Właściwie to pozostawili oni po sobie przede wszystkim kurhany, niekiedy bardzo duże, wzdłuż doliny Nilu i na sąsiadujących z nią pustynnych obszarach. Wtedy też doszło do wielu zmian, czego świadectwem jest np. zanik monumentalnej architektury. Jedynie na północy Nubii zachowały się resztki nielicznych kamiennych budowli mieszkalnych⁶²². Zachowała się również kamienna architektura miejska w fortecy Qasr Ibrim.

Wydaje się, że po upadku królestwa Meroe na jego gruzach uformowało się bardzo wiele księstw. Ich władcy ulegali wpływom sąsiednich kultur, ale zachowywali też odziedziczone po przodkach tradycje. Ta tendencja najbardziej widoczna była na przełomie IV i V wieku, kiedy to w odkrytych przez archeologów grobach na światło dzienne wydobywano zarówno wyposażenie charakterystyczne dla nowej społeczności, jak i artefakty wykonane z brązu, które były meroicką spuścizną. Były także importowane luksusowe rzeczy z Bizancjum. Odkryto też insygnia królewskie w postaci srebrnych koron. Mimo że wielokrotnie kurhany te były płądrowane przez złodziei, w grobach znaleziono wiele luksusowych przedmiotów i elementy uzbrojenia oraz rzędy końskie. Kultura ta praktykowała także ofiary z ludzi i koni. Mowa tu oczywiście o wielkich kurhanach Ballana⁶²³, które

⁶²⁰ F. Hintze, *The Kingdom of Kush: The Meroitic Period* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I...*, ss. 89-105. M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, ss. 36-42; P. L. Shinnie, *Meroe...*, s. 266.

⁶²¹ Cyt.: S. Jakobielski, B. Żurawski, *Kusz...*, s. 230.

⁶²² M. Wiewióra, *Architektura obronna w Nubii od V do XVI wieku studium archeologiczno-architektoniczne*, Toruń 2007, ss. 33-36.

⁶²³ W. B. Emery, L. P. Kirwan, *The Royal Tombs of Ballana and Qustul*, Le Caire 1938; L. P. Kirwan, *The Ballana Civilization*, *BSGE* 25, 1953, ss. 103-110; K. C. Seele, *Qustul, Ballana and Adindan*, *OIR* 1964-1965, 1965, ss. 7- 11; P. Lacovara, S. Ikram, *Ballana* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D’Auria (red.),

pochodzą z lat 370-380, i Qustul z lat 410-420⁶²⁴. To świadectwo wyżej zorganizowanego organizmu państwowego, który powstał w Nubii Północnej. Być może jego główny ośrodek był w Faras, jak sądził na początku wykopalisk prof. K. Michałowski. Zagadnienie to jest sprawą otwartą. Ze źródeł wiemy, że Nubia Północna była zamieszkiwana przez skłócone ze sobą plemiona Blemiów i Nobadów⁶²⁵.

Postmeroicka kultura rozwinęła się także na terenie Kusz. Podobnego rodzaju ośrodki zostały odkryte w pobliżu Meroe. 70 km na północ od Meroe to el-Hobadzi⁶²⁶ koło Wad el-Naga i Gabati jeszcze dalej na północ. El-Hobadzi datowane jest na IV wiek. Odkryto tam kilkaset grobów i resztki warowni zbudowanej z nieobrobionego kamienia. Gabati⁶²⁷ miało podobny charakter, ale jest nieco późniejsze (V-VII wiek). Tam również była wielka liczba grobów na tej samej nekropoli. Ślady monumentalnej architektury z tego okresu zachowały się, jak można sądzić, w okolicach IV katarakty, jednak nie zachowały się ślady konstrukcji mieszkalnych. Większość zabudowań powstawało w podobny sposób, tj. z nieobrobionego kamienia (czasem spajanego mułem). Łącuch podobnych budowli ciągnął się stamtąd aż do Dongoli⁶²⁸.

Ancient Nubia..., ss. 159-179; B. G. Trigger, *The Ballana Culture and the Coming of Christianity* [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in antiquity I...*, ss. 106-119.

⁶²⁴ B. B. Williams, *Excavations between Abu Simbel and the Sudan Frontier, Part 8: Meroitic Remains from Qustul cemetery Q, Ballana cemetery B, and a Ballana Settlement*, Chicago 1991; K. C. Seele, *Ballana, Qustul, and Qasr el-Wizz* [w:] Labib Habachi (red.), *Actes du Ite Symposium International sur la Nubie*, (ASAE Supplément 24), Le Caire 1981, ss. 23-31; P. Lacovara, *Qustul* [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 5-9; R. Dann, *The Archaeology of Late Antique Sudan. Aesthetics and Identity in the Royal X-Group Tombs at Qustul and Ballana*, Amherst, N.Y., 2008, ss. 83-85; W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, ss. 382-432.

⁶²⁵ C. Rilly, *Histoire du Soudan...* [w:] O. Cabon, V. Francigny, B. François, M. Maillot, *Histoire et civilisations...*, ss. 374-390; B. Rostkowska, *Nubia od II połowy IV w. n. e. do II połowy VI w. n.e.* [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, ss. 298-307; L. Török, *Late Antique Nubia, History and Archaeology of the Southern Neighbour of Egypt*, Antaeus, Budapest 1988.

⁶²⁶ Jest tam siedem kurhanów o średnicy 30-40 m i wysokości ok. 4 m. Były one ogrodzone eliptycznym, kamiennym murem. Najważniejsi zmarli pochowani zostali na łożach pośród cennych darów, m.in.: broni, konnej uprzęży, naczyń z brązu czy ceramiki. Oczywiście, najbardziej cenne artefakty, czyli te wykonane z metali szlachetnych czy kości słoniowej, zostały zrabowane już w czasach starożytnych. Zob. więcej: F. Geus, P. Lenoble, *Évolution du cimetière méroïtique d'El Kadada. La transition vers le postméroïtique en milieu rural méridional* [w:] *Mélanges Vercoutter*, 1985, ss. 67-92; P. Lenoble, *Trois tombes de la région de Méroé. La clôture des fouilles historiques d'El Kadada en 1985 et 1986*, *ANM* 2, 1987, ss. 89-119; P. Lenoble, *«A New Type of Mound-Grave»: Le tumulus à enceinte d'Umm Makharoqa, près d'El-Hobagi (A.M.S. NE-3- 0/7-03)*, *ANM* 3, 1989, ss. 93-120; P. Lenoble, *À propos des tumulus d'El Hobagi et de Ballana-Qustul*, *MNL* 25, 1994, ss. 51-88; P. Lenoble, *El-Hobagi* [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson, *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 193-197.

⁶²⁷ D. N. Edwards, *The Nubian Past...*, ss. 198-201; D. N. Edwards, *Gabati* [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson, *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 198-201.

⁶²⁸ M. Wiewióra, *Architektura obronna w Nubii od V do XVI wieku studium archeologiczno-architektoniczne*, Toruń 2007; B. Żurawski, *Makurian defensive system in the Southern Dongola Reach (6th-11th century)*, *ÉtudTrav* 19, 2001, ss. 355-385.

Wzdłuż całej doliny nilowej spotyka się wielkie, postmeroidckie mogiły. Wśród nich wyróżnia się np. kompleks grobowy nieopodal ez-Zuma⁶²⁹, w której prowadzone są wykopaliska polskie⁶³⁰, położony na zachód od Napaty, a także zespół kurhanów w pobliżu Starej Dongoli – Hammur el-Abbasija⁶³¹ czy na IV katarakcie, m.in. wokół Hadżar el-Beida⁶³².

Ta cywilizacja kontynuowała dobre tradycje w rzemiośle, np. tworzenie reliefów w kamieniu, których wiele znaleziono w Faras⁶³³. Ten zwyczaj jest obecny także w ceramice, której jakość wykonania nie odbiega od klasycznej ceramiki meroickiej. Różni się natomiast formami i prawie całkowitym brakiem dekoracji.

Wracając do lokalnych ośrodków władzy, które wykształciły się po najeździe królestwa Aksum na tereny państwa meroickiego, cywilizacyjne centra to Soba w rejonie zbiegów dwóch Nilów, Zuma⁶³⁴, Stara Dongola nad Nilem Środkim, Faras i Qasr Ibrim w Dolnej Nubii. Dały one początek chrześcijańskim królestwom.

5. 10. Okres chrześcijański (ok. 550-1400 n.e.)

Wiadomości o rozwoju chrześcijaństwa w Nubii pochodzą z dwóch typów źródeł⁶³⁵.

⁶²⁹ E. Czyżewska-Zalewska, Mahmoud El Tayeb (red.), *Early Makuria Research Project. El-Zuma cemetery, I*, Leiden 2020.

⁶³⁰ M. El-Tayeb, *Funerary traditions in Nubian Early Makuria*, (= *GAMAR* 9, 2012, Monograph series 1), Gdańsk 2012.

⁶³¹ M. El-Tayeb, J. Philips, *The pottery assemblage from the Hammur-Abassya tumulus field* [w:] B. Żurawski (red.), *Survey and Excavation Between Old Dongola and Ez-Zuma* (= *Nubia II, Southern Dongola Reach Survey I*), 2003, ss. 458–462.

⁶³² W Hadżar el-Beida znajduje się kilka blisko siebie położonych cmentarzy. Na największym z nich jest 14 kurhanów. Wśród nich jest grobowiec zwany książęcym, który ma średnicę ponad 30 m i wysokość 6 m. Komora grobowa pochowanej tu ważnej postaci została zbudowana z cegły suszonej. Zmarłego wyposażono w drogę w zaświaty, m.in. w ceramikę, broń oraz biżuterię. Na innym cmentarzysku znaleziono ok. 100 mogił o średnicy 5-8 m. Wśród nich wyróżniają się groby, w których znaleziono wiele elementów uzbrojenia, m.in. groty strzał i pierścienie łuczników. Pochowano w nich zatem żołnierzy. Za: M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski, *Archeologia Sudanu...*, ss. 214-215.

⁶³³ B. Idzikowska, *La décoration en pierre des portes dans les églises et édifices profanes de Faras*, *ÉtudTrav* 12, 1979, ss. 125-237.

⁶³⁴ M. El-Tayeb, *Funerary traditions...*

⁶³⁵ Rozdział poświęcony dziejom Nubii został opracowany głównie na podstawie następujących prac: W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*; D. Bagińska (red.), *Wielkie Królestwa Chrześcijańskiej Nubii / The Great Christian Kingdoms of Nubia* (Poznań Archaeological Museum 2.09.–30.11.2013), Poznań 2013; W. Godlewski, *Introduction to the golden age of Makuria (9th-11th centuries)*, *AfrBull* 50, 2002, ss. 75-98; S. Jakobielski, *A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, 1972; S. Jakobielski, *Nubia w okresie chrześcijańskim* [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, ss. 545-569; K. Michałowski, *La Nubie chrétienne*, *AfriBull* 3, 1965, ss. 9-26; G. Vantini, *Rediscovering Christian Nubia*, Khartoum 2009; D. A. Welsby, *The Medieval Kingdoms of Nubia, Pagans, Christians and Muslims along the Middle Nile*, London 2002; B. Żurawski, *St Raphael Church I at Baganarti, mid-sixth to mid-eleventh century. An introduction to the site and the epoch*, *GAMAR* 10, Monograph Series 2, Gdańsk 2012, ss. 59-118; B. Żurawski,

Z jednej strony są to przekazy pośrednie – wzmianki autorów starożytnych⁶³⁶ i podróżników oraz kronikarzy arabskich okresu średniowiecza⁶³⁷, z drugiej materiał archeologiczny uzyskany dzięki wykopaliskom. W tym wypadku duży udział i zasługi w poszerzaniu wiedzy na ten temat mają badacze polscy⁶³⁸.

W okresie postmeroitickim (IV-VI wiek n.e.) powstały w Dolinie Nilu trzy niezależne organizmy państwowe. Na północy granicząca z Egiptem na I katarakcie Nobadia (arabskie: *Nuba*) z ośrodkiem władzy w Pachoras (Faras) i ważnymi miastami Dau (Džebel Adda) oraz Phrim (Qasr Ibrim). W środkowej części Nubii królestwo Makurii (*Muqurra*), ze stolicą w Dongoli (po nubijsku: Tungul), rozciągające się między IV a V kataraktą. Na południu zaś Alodia (*Alua*), ze stolicą w Soba (obok dzisiejszego Chartumu), położona między rzeką Atbarą a Nilem Białym i granicząca z Aksum (dziś: Erytrea). Pustynię Nubijską aż do Morza Czerwonego zajmowały koczownicze ludy Bedża (wtedy – Blemiowie). Oprócz tych ostatnich, wszystkie królestwa przyjęły oficjalnie wiarę chrześcijańską w wieku VI, ale w każdym z krajów nawrócenie nastąpiło w innych latach.

Makurię oddzielała od Nobadii bariera Batn el-Hadžar – trudna dla żeglugi, wąska dolina Nilu, pełna skalistych wysp, przebiegająca przez pustynny, górzysty i słabo zaludniony teren. Po obu stronach tego obszaru ustanowiono posterunki celne. Granica ta utrzymywana była głównie ze względów ekonomicznych, jako że na terenie Nobadii dopuszczano gospodarkę pieniężną w oparciu o walutę używaną w Egipcie. W Makurii natomiast pieniądze nie były w użyciu⁶³⁹. Podstawą handlu była jedynie wymiana towarów. Różnice dotyczyły także gospodarki rolnej. W Nubii północnej, gdzie dolina Nilu jest wąska, obszar pól był niewielki i zaledwie wystarczał na zabezpieczenie własnych potrzeb. Dlatego Nobadia żyła z handlu, głównie zresztą z Egiptem. Inaczej w Makurii. Tu szeroki i płaski obszar nadrzeczny i rozległe tereny depresji Letti i kermańskiej pozwalały na rozwinięcie upraw. Gospodarcze znaczenie miały proso, jęczmień i daktyle. Znano także bawełnę. Rozwinięto hodowlę bydła. Nubia słynęła z wychowu koni, później zaś wielbłądów.

Makuria zajmowała się na dużą skalę (i tradycyjnie) pośredniczeniem w dostarczaniu

Kings and Pilgrims. St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth century, Warsaw 2014, ss. 76-89. M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, s. 10.

⁶³⁶ T. Eide, T. Hägg, R. H. Pierce, L. Török (red.), *Fontes Historiae Nubiorum... Vol. I-IV...*

⁶³⁷ Relacje te zebrano w: G. Vantini, *Oriental...*

⁶³⁸ Por. np. S. Jakobielski, *Archeologia Nubii. Wykopaliska ekspedycji polskich, Signa Temporis. Rocznik teologiczno-humanistyczny*, nr 14, 2007, ss. 19-37; patrz także bieżące raporty z badań terenowych w: *Polish Archaeology in the Mediterranean (PAM)* od I 1989 wydawane przez Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego.

⁶³⁹ S. Jakobielski, *North and South in Christian Nubian Culture: Archaeology and History* [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 231-235.

luksusowych dóbr z „Czarnej Afryki” i prawdopodobnie handlem złotem, wydobywanym na jej terytorium. Wszystko to tworzyło silną bazę ekonomiczną kraju. Źródła arabskie mówią także o Alodii jako o kraju bogatym. Nie jest wykluczone, że poważne dochody mógł jej także przynosić handel niewolnikami. Tereny Alodii nadawały się znakomicie pod uprawy (słynna obecnie z swej bawełny prowincja Dżezira) i na hodowlę (stopy Butana)⁶⁴⁰.

Przyjmuje się powszechnie, że okres chrześcijański w Nubii rozpoczyna się w połowie VI wieku od czasu oficjalnego przyjęcia wiary przez władców nubijskich. Ale chrześcijaństwo na północnych obszarach Nubii pojawiło się już około IV stulecia. Miało to związek z wpływami sąsiedniego Egiptu, w którym już w III wieku powstawały gminy chrześcijańskie, biskupstwa, ruch eremicki i kształtowały się reguły monastyczne. Na północnej granicy Nubii, w Asuanie i na pobliskiej wyspie File, w IV wieku rezydowali biskupi w diecezjach, które mogły mieć charakter misyjny. Antybizantyjsko nastawiony Kościół koptyjski w Egipcie, kierując się pobudkami nacjonalistycznymi i pragnąc odróżnić się od kierunku religijnego przyjętego przez bizantyjskiego okupanta, wybrał na soborze w Chalcedonie w 451 r. kierunek miafizycki⁶⁴¹ (tj. potępioną tam doktrynę o posiadaniu przez Chrystusa jednej bosko-ludzkiej natury). Konstantynopol z kolei pozostał przy doktrynie dyofizyckiej (inaczej – melkickiej, tj. „królewskiej”), która zakładała istnienie w Chrystusie dwóch osobnych natur – boskiej i ludzkiej. Ten religijny konflikt miał poważne znaczenie dla nawrócenia Nubii. Nie jest wykluczone, że wielu chrześcijan, którzy się w Nubii osiedlili, zbiegło z Egiptu na skutek prześladowań przez melkitów. W Egipcie trwały walki religijne, podczas których ulegały zniszczeniu kościoły obu wyznań⁶⁴². Dowody archeologiczne wskazują jednak, że chrześcijanie, którzy przybyli z Egiptu, w Nubii mogli być traktowani przychylnie.

Rozwijający się nubijski organizm państwowy budził żywe zainteresowanie bizantyjskiego dworu. Cesarz Justynian dążył do zabezpieczenia swobodnej żeglugi na Morzu Czerwonym i bezpieczeństwa dróg handlowych do Indii. Nubia miała w tych planach być gwarantem pokoju i pilnować interesów cesarstwa w tej części Afryki. W takiej to polityce zagranicznej Bizancjum należy upatrywać decyzji Justyniana o wysłaniu do Nubii

⁶⁴⁰ O gospodarce i handlu w Nubii por.: P. L. Shinnie, Trade in Medieval Nubia [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes. Colloque de Chantilly, 2-6 juillet 1975* (=Bibliothèque d'étude 77), Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1978, ss. 253-263 oraz L. Török, Money, Economy and Administration in Christian Nubia, *Tamże*, ss. 287-311.

⁶⁴¹ Wcześniej nazywany monofizyckim.

⁶⁴² W. H. C. Friend, Heresy and schism as social and national movements [w:] D. Baker (red.), *Studies in Church History*, vol. 9, Cambridge 1972, ss. 37-56, szczególnie ss. 51-56.

misjonarzy⁶⁴³. Mieli oni przeprowadzić szybką chrystianizację kraju. Być może także pewien wpływ na tę decyzję miało osobiste głębokie zaangażowanie cesarza w ideę propagowania wiary. Justynian uważał to za swoje posłannictwo. Zanim jednak misjonarze (mający za zadanie nawrócić Nobadów na melkicką ortodoksyjną wiarę) dotarli do Nubii, miafizycki kapłan Julianos został tam wysłany przez małżonkę cesarza Teodorę. Teodora z kolei popierała miafizytów (jakobitów). W roku 543 Julianos przybył na File i wraz z ówczesnym biskupem tej diecezji Theodorosem rozpoczął pracę misyjną w Nubii. Nie napotkawszy trudności, doprowadzili do tego, że król wraz z dworem przyjęli chrzest jeszcze w tym samym roku. Po kilku latach inny misjonarz Longinos pojawił się w Nobadii i prawdopodobnie został jej pierwszym biskupem. Później w 580 r. nawracał na chrześcijaństwo również w Alodii.

Tymczasem misja wysłana przez Justyniana spóźniała się. Na skutek intryg Teodory pozostawała w Tebaidzie, goszczona przez jej zarządcę. Kiedy misjonarze dotarli do Nobadii, nie znaleźli już pola do działania i „oddalili się”, jak pisze miafizyta Jan z Efezu, który szczegółowo relacjonuje te wypadki. Jak można się domyślać, udali się dalej na południe, nawracając na wiarę dyofizycką królestwo Makurii. O tym fakcie wspomina melkita Jan z Biklar. Pisze również o przybyciu w 573 r. delegacji Makurytów do Konstantynopola, ślubującej wierność cesarstwu⁶⁴⁴.

Kolebka Makurytów znajdowała się na terenach dawnego państwa napatańskiego w rejonie IV katarakty nilowej. W latach 2003–2010 prowadzona tam była akcja ratowania zabytków Nubii, związana z budową kolejnej tamy na Nilu. Doprowadziła ona do odkrycia łańcucha twierdz opuszczonych w czasach, gdy centrum królestwa przeniosło się na obszary pomiędzy III a IV kataraktę⁶⁴⁵. Pod koniec V wieku Makuryci zbudowali tam swoją stolicę Tungul, zwaną obecnie Starą Dongolą (*Dunqula al-Adżuz*). Tu właśnie musieli dotrzeć cesarscy misjonarze w połowie VI wieku, o czym świadczy architektura kościołów. Odkopane przez polską misję budowle zostały wzniesione według bizantyjskich wzorów⁶⁴⁶. Wpływy bizantyjskie widoczne w ówczesnej kulturze makuryckiej utrzymywały się jeszcze bardzo długo. Aż do XI wieku językiem literackim była greka. Administracja, łącznie

⁶⁴³ S. Jakobielski, *Faras III. A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, Warszawa 1972, ss. 22-23.

⁶⁴⁴ Dla tego okresu por. szczegółowe opracowanie źródeł: S. G. Richter, *Studien zur Christianisierung Nubiens, Sprachen und Kulturen des christlichen Orients*, t. 11, Wiesbaden 2002; por. także B. Mierzejewska, *Galeria Faras. Przewodnik*, Warszawa 2014, ss. 21-25.

⁶⁴⁵ W. Godlewski, MtoM Early Makuria Research Project, *PAM XVI*, 2005, ss. 385-388.

⁶⁴⁶ Por. W. Godlewski, *The Churches of Dongola, their origin and importance in the general line of development of church architecture in Makuria* [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, 2006, ss. 263-286.

z tytułami urzędów, wzorowana była na tej z dworu cesarskiego, a sztuka znajdowała się pod przemożnym bizantyjskim wpływem⁶⁴⁷.

Prawdopodobnie już w pierwszej połowie VII wieku Nobadia i Makuria zostały zjednoczone pod berłem makuryckiego króla z Dongoli. Należy raczej wątpić w to, że był to proces pokojowy. Wydaje się logiczne przyjąć, że to Makuria podbiła Nobadię. Jednym z powodów zjednoczenia było zagrożenie ze strony Arabów. Zaatakowali oni Egipt w 640 r., a już w rok później dokonali pierwszych rajdów na Nubię. Na przełomie 651/652 r. emir Abdalla ibn Abi Sarh na czele licznej armii dotarł do Starej Dongoli i zniszczył podgrodzie wraz z kościołem katedralnym. Arabowie, mimo zwycięstwa, zdawali sobie sprawę, że podbite królestwo nubijskie nie będzie jednak łatwe do utrzymania. Abdalla, odstępując od miasta, zawarł z królem Qalidurudem szczególny rodzaj traktatu, tzw. *baqt*, będący jednocześnie układem rozjemczym, paktem o nieagresji i umową handlową⁶⁴⁸.

Historyczne potwierdzenie faktu zjednoczenia Nobadii i Makurii pochodzi jednak dopiero z czasów panowania króla Dongoli Merkuriusza, który wstąpił na tron w roku 697. W *Historii Patriarchów Aleksandryjskich* zyskał sobie przydomek „odnowiciela Kościoła – nowego Konstantyna”. Jemu to być może zawdzięczamy unifikację wyznaniową w całym królestwie. Kosztem odejścia od własnej wiary i podporządkowania Kościoła nubijskiego patriarsze miafizyckiemu w Aleksandrii zdołał umocnić zjednoczone królestwo.

Patriarcha aleksandryjski konsekrował biskupów i metropolitów dla Nubii, jak czynił to dla Etiopii. Kościołem w Nobadii kierowali biskupi diecezji z Kurta, Qasr Ibrim, Faras, Dongoli i Sai. W imieniu króla zaś prowincję zarządzał jego namiestnik z tytułem eparcha. W zakres jego obowiązków wchodziło prowadzenie spraw cywilnych i administracyjnych, sądy, organizacja życia gospodarczego, także reprezentowanie spraw władcy w kontaktach z Egiptem⁶⁴⁹.

Wiek VII dla Nubii był daleki od politycznej stabilizacji, czego świadectwem było powstawanie fortyfikacji wokół miast w Nobadii, związane z zagrożeniem atakiem perskich Sasanidów, którzy podbili Egipt w 618 r. W rok później stali już u granic Nubii.

W pierwszej połowie VIII wieku Nubia przeżywała okres względnej stabilizacji gospodarczej. Po śmierci Merkuriusza i abdykacji jego syna Zacharii oraz krótkotrwałych walkach o tron w Dongoli w latach czterdziestych tego stulecia rozpoczął panowanie

⁶⁴⁷ M. Martens-Czarnecka, *Faras VII, Les éléments décoratifs sur les peintures de la Cathédrale de Faras*, Warszawa 1982, s. 116; M. Martens-Czarnecka, Byzantine models in Nubian iconography, *GAMAR* 6, 2010, ss. 109-118.

⁶⁴⁸ Tekst i omówienie traktatu por. Yusuf Fadl Hasan, *The Arabs and the Sudan, from the seventh to the sixteen century*, Khartoum 1973, ss. 20-28.

⁶⁴⁹ S. Jakobielski, Horned Crown – an Epigraphic Evidence, *ÉtudTrav* XXVI/1, Warszawa 2013, ss. 326-337.

energiczny król Kyriakos. Za jego czasów potęga militarna królestwa musiała być znaczna, skoro ten monarcha w roku 745, wbrew ustaleniom *baqtu*, wyruszył przeciw Egipcjowi z ogromnym wojskiem i (według mocno niepewnych źródeł) podszedł aż pod sam Kair. Jest jednak bardziej prawdopodobne, że dotarł zaledwie do środkowego Egiptu⁶⁵⁰.

Faktem pozostaje, że Nubia w tym okresie mogła sobie bezkarnie pozwolić na niedotrzymanie *baqtu*. Dowód na to znajdujemy w Qasr Ibrim, gdzie zachowała się korespondencja z lat 758-759 w postaci listu z zażaleniami – po arabsku – od zarządcy Egiptu oraz szkiców nań odpowiedzi – po koptyjsku – wyraźnie świadczącej o tym, że Nubia zdaje się pertraktować z Arabami z pozycji siły⁶⁵¹.

Z końcem VIII wieku Nubia wkroczyła w okres największego rozwoju, uwarunkowanego pomyślną sytuacją ekonomiczną. Jednym z ważnych czynników był tu stały, wysoki poziom wód Nilu, umożliwiający intensywną gospodarkę rolną. Osłabienie handlu z Egiptem, z chwilą przejścia go przez Abbasydów, przyspieszyło proces wytwarzania szeregu wyrobów miejscowych. Utworzenie wspólnej płaszczyzny religijnej, obejmującej wpływami Kościoła miafizyckiego z Aleksandrii, królestwa Makurii z Nobadią, Alodii i Etiopii, sprzyjało rozwojowi wzajemnych kontaktów. Utrzymywano także stosunki z Bizancjum, szczególnie z leżącą w jego granicach Jerozolimą, stanowiącą miejsce pobożnych pielgrzymek⁶⁵². Jak się okazuje dzięki wykopaliskom, pielgrzymowano także do lokalnych miejsc kultu. Jednym z nich było Banganarti koło Starej Dongoli⁶⁵³. Wszystkie wymienione czynniki miały wpływ na powstawanie odrębnej kultury nubijskiej o chrześcijańskich tradycjach związanych zarówno z koptyjską, jak i bizantyjską spuścizną – w architekturze, rzemiośle i sztuce. Widać to wyraźnie szczególnie w malarstwie ściennym, które od tego czasu stanowiło dekorację wewnątrz kościołów i królewskich budowli. Najpiękniejszy zespół malowideł zdobił ściany katedry w Faras odkrytej przez misję prof. Michałowskiego. Zachowały się tu malarskie dzieła sztuki ze wszystkich okresów od VII po XIV wiek. Jak wspomniano wyżej, malowidła te zostały podzielone na dwa zespoły i znalazły się w Muzeach Narodowych Warszawy oraz Chartumu. Większe zespoły malarskich dzieł

⁶⁵⁰ Por. B. Żurawski, *Kings and Pilgrims. St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth century*, Warsaw 2014, ss. 104-105.

⁶⁵¹ J. M. Plumley, Qasr Ibrim and Islam, *ÉtudTrav* XII, 1983, s. 159.

⁶⁵² S. Jakobielski, *Faras III. A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, Warsaw 1972, ss. 67-69.

⁶⁵³ B. Żurawski, *Kings and Pilgrims, St Raphael Church II at Banganarti...*; B. Żurawski, *St Raphael Church I at Banganarti mid-sixth to mid-eleventh century. An introduction to the site and the epoch*, *GAMAR* 10, 2012; B. Żurawski, *Banganarti Studies I (Nubia VII)*, Warszawa 2021; B. Żurawski, *The churches of Banganarti 2002-2006 [w:] Between the Cataracts*, vol. I, Warsaw 2008, ss. 303-320.

także odkopane przez Polaków pochodzą z klasztoru w Starej Dongoli⁶⁵⁴ i innych kościołów w tym mieście, a także z wykopalisk niderlandzkich w Abdalla-n Irqi i włoskich w Sonqi Tino⁶⁵⁵.

Niewiele wiemy o historii Alodii. Traktat z Arabami jej niewątpliwie nie dotyczył. Brak w źródłach dokładniejszych danych na temat jej zjednoczenia z Makurią. Uważa się, że mogło to nastąpić w VIII wieku, kiedy to notuje się w Alodii napływ wytworów ceramicznych z północy. W X wieku oba dwory łączyły związki krwi. Król Makurii Georgios, najprawdopodobniej w połowie IX wieku, był w Alodii. Jego imię występuje w jednej z inskrypcji, wydrapanej na murach *episkopeionu* w jej stolicy – Soba. Nie znaczy to wszakże, że w niej panował. Kronikarz Mas‘udi pisze w 943 r. o królu, którego imię (niewątpliwie zniekształcone) podaje jako Kubri ibn Surur, że włada zarówno Makurią, jak i Alodią. Natomiast na początku XI wieku oba te kraje nie są połączone unią personalną. W Alodii panuje król Dawid, w Makurii – Rafael⁶⁵⁶.

W IX wieku nastąpił napływ Arabów z Egiptu na złotonośne tereny w Wadi al-Allaqi, położone na obszarze zamieszkałym przez plemiona Bedża, obciążone już przez kalifa poważnym trybutem. Wywołało to liczne protesty i doprowadziło do wojny w połowie IX wieku. W jej wyniku Bedża zostali pokonani przez Arabów. Wódz Bedża, Ali Baba, został uwięziony, a Arabowie zwiększyli jeszcze trybut w złocie. Nubia, u której Bedża szukali ochrony, interweniowała nieskutecznie i sama poniosła straty⁶⁵⁷.

W roku 833, tym razem drogą dyplomatyczną, Kalifat zażądał od króla Zacharii II wywiązania się ze zobowiązań *baqtu*, którego Nubia od ok. 10 lat nie płaciła. Król, nie będąc w stanie zadośćuczynić żądaniu, postanowił wysłać swego syna Georgiosa, późniejszego władcę w latach 856–877, z poselstwem do Bagdadu w celu pertraktacji z kalifem. Miał zapewne także przy okazji dokonać oceny rzeczywistej siły militarnej Abbasydów. Wyprawa dyplomatyczna Georgiosa, zakończona pełnym powodzeniem (anulowanie zaległości i ustalenie płatności co 3 lata w miejsce corocznych), jest interpretowana jako bezprecedensowy sukces polityczny chrześcijańskiej Nubii. Opis tej misji w źródłach średniowiecznych traktowanej jako ważne wydarzenie historyczne; może

⁶⁵⁴ M. Martens-Czarnecka, *The wall paintings from the Monastery on Kom H in Dongola* (Nubia III, Dongola 3), Warsaw 2011; D. Zielińska, *Painted decorations of the Central Hall* [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, *Dongola 2012-2014*, Warsaw 2015, ss. 15-24; D. Zielińska, *Painted decorations of Building SWN.B.V (Royal Church) on the Citadel*, tamże, ss. 105-108.

⁶⁵⁵ D. Zielińska, *Nie tylko Faras. Malarstwo ścienne średniowiecznej Nubii* [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Katedra w piaskach pustyni...*, ss. 382-404.

⁶⁵⁶ S. Jakobielski, *X wiek w malarstwie katedry w Faras*, Paideia III, Warszawa 2020, s. 33 i s. 65.

⁶⁵⁷ G. Vantini, *Christianity in the Sudan...*, ss. 93-97.

świadczyć o traktowaniu Nubii w tym czasie jako potężnego państwa. Georgios powrócił do Dongoli przez Jerozolimę i Kair, gdzie – jak się wydaje – ułożył pomyślnie warunki handlowe⁶⁵⁸.

Źródła arabskie z czasów panowania Georgiosa I opisują też ze szczegółami historię zbrojnej awanturniczej wyprawy na złotonośne tereny w pobliżu IV katarakty w Nubii Abu Abd er-Rahmana el-Omari'ego, teologa i poszukiwacza złota. Opisy walk z al-Omarim, w których uczestniczyła niemal cała rodzina królewska, przynoszą informacje o ciekawych zwyczajach dynastycznych w Nubii. Dwór królewski wzorowany jest na bizantyjskim, inna jednakże była zasada dziedziczenia tronu. Przechodził on nie na syna władcy, ale na syna siostry królewskiej⁶⁵⁹. Król nie był zwierzchnikiem nubijskiego Kościoła, ale ponieważ interes państwa i Kościoła w średniowiecznej Nubii był zawsze wspólny, wielokrotnie pośredniczył w sprawach kościelnych. Niektórzy z królów, a wielu z przedstawicieli administracji dworskiej, miało święcenia kapłańskie⁶⁶⁰.

Należy pamiętać, że kościoły w małych ośrodkach aglomeracyjnych były jedynymi budowlami publicznymi i wznoszono je czasem z udziałem państwowego mecenatu. Transmisja władzy królewskiej w państwie odbywała się zapewne poprzez lokalny kler, jako że diecezje były jedynymi większymi jednostkami administracyjnymi, jakie tam istniały. Poważną rolę w państwie miała Królowa Matka⁶⁶¹, który to tytuł w dokumentach oficjalnych wyprzedza inne tytuły dworskie, nawet imię biskupa.

Okres od wieku IX aż po XI stulecie przynosi Nubii rozkwit gospodarczy i kulturalny. Rozbudowują się miasta, powstają wspaniałe kościoły i rozbudowują się klasztory. W X wieku rozwija się piśmiennictwo w narodowym języku staronubijskim (wywodzą się obecnie z niego używane w Dolinie Nilu dialekty języka nubijskiego – kenzi, mahas i dongolawi). Z końcem XI wieku staje się on językiem dokumentów oficjalnych i zostaje przyjęty przez Kościół nubijski jako język liturgiczny w miejsce dotychczas używanej w obu wypadkach greki⁶⁶².

W połowie X wieku nastąpił okres przewagi militarnej Nubijczyków, którzy tym

⁶⁵⁸ G. Vantini, Le roi Kirki de Nubie à Bagdad: un ou deux voyages? [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte...*, ss. 41-48; G. Vantini, *Rediscovering...*, ss. 77-82.

⁶⁵⁹ S. Jakobielski, *X wiek...*, ss. 26-28.

⁶⁶⁰ R. Werner, *Das Christentum in Nubien. Geschichte und Gestalt einer afrikanischen Kirche*, Berlin 2013, ss. 250-253.

⁶⁶¹ S. Donadoni, MHTHP ΒΑΣΙΛΕΩΣ, *Studi classici e orientali* 18, Pisa 1969, ss. 123-125; B. Rostkowska, The title and office of the King's Mother in Christian Nubia, *AfrBull* 31, 1982, ss. 75-78.

⁶⁶² S. Jakobielski, Nubia w okresie... [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, ss. 558-559; por. także G. Ochała, Language use in medieval Nubia [w:] D. T. Potts, E. Harkness, J. Neelis, R. McIntosh (red.), *The Encyclopedia of Ancient History: Asia and Africa*, (brak miejsca wydania) 2022.

razem atakują Egipt, pustoszą Asuan, na co strona arabska odpowiada zajęciem twierdzy Qasr Ibrim, ale to jest jej krótkotrwały sukces. Powtórnie Nubia napada na swego sąsiada w 962 r. i okupuje teren południowego Egiptu aż po Achmim. Skorzystano tu zapewne z osłabienia Egiptu za ostatnich sułtanów Ichszydidów, a ten zbrojny najazd mógł także przyczynić się do zwycięstwa Fatymidów, z którymi Nubia później utrzymywała przyjazne stosunki i żywą wymianę handlową przez niemal cały okres ich 200-letniego panowania.

Najwięcej informacji o tym okresie dziejów Nubii przekazał w swych pismach Abdallah el-Aswani, który pełnił funkcję posła wezyra do króla Georgiosa II w roku 969. Bogatą relację o tych czasach pozostawił nam także Abu el-Makarim (znany bardziej jako Ormianin Abu Salih), który odwiedził Nubię, co prawda dwa wieki później, ale czerpał z wcześniejszych, nieznanych nam źródeł. W początkach XI wieku panował w Nubii Rafael, któremu przypisuje się rozbudowę Dongoli, w Soba natomiast król Dawid⁶⁶³.

W drugiej połowie XI wieku za kalifa al-Mustansira można mówić o najlepszych chyba, w dziejach Nubii, stosunkach z Egiptem. W jego czasach, jak podaje podróżnik perski Nasir-i-Chusraw, w fatymidzkiej armii służyło 50 tys. Nubijczyków⁶⁶⁴. Sytuacja, jaka panowała pomiędzy tymi dwoma krajami, nie polegała na sentymencie z obu stron, ale wynikała z realiów politycznych. Jednym z warunków potęgi Królestwa Nubijskiego w tym czasie była słabość rządów fatymidzkich w Egipcie. Władcy Egiptu musieli się liczyć z siłą swego południowego sąsiada. W tym okresie nastąpiło także wyraźne wzmocnienie stosunków Kościoła nubijskiego z Patriarchatem koptyjskim w Aleksandrii. Przekazy o wizycie samego patriarchy Christodulosa w Nubii nie są pewne, lecz dwukrotnie w XI wieku biskupi wysłani przez tego patriarchę odwiedzili Dongolę. Przy tej okazji erygowali, prawdopodobnie ok. roku 1071, nowy pielgrzymkowy kościół w Banganarti – Rafaelion⁶⁶⁵.

Stosunki z Egiptem pogarszają się gwałtownie wraz z upadkiem dynastii Fatymidów w roku 1171. Nieudana interwencja nubijska w ich obronie powoduje za Saladyna zajęcie przez wojska Ajjubidów twierdzy w Qasr Ibrim. Dwa lata później dochodzi do bitwy pod Adindanem koło Faras. Zginął w niej wódz ajjubidzki Ibrahim al-Kurdi, a jego wojska powróciły do Asuanu⁶⁶⁶.

⁶⁶³ Por. Jakobielski, *X wiek...*, s. 67; G. Troupeau, La «Description de la Nubie» d'al-Uswani, *Arabica* 1, 1954; tłumaczenie dzieła el-Makarima B. T. A. Evetts, A. J. Buttler, *Churches and monasteries of Egypt and some neighbouring countries attributed to Abu Salih, the Armenian*, Oxford 1895.

⁶⁶⁴ G. Vantini, *Oriental sources...*, ss. 232-236.

⁶⁶⁵ B. Żurawski, *Banganarti – guide...*, ss. 69-70; B. Żurawski, *St Raphael Church...*, ss. 121-122; B. Żurawski, *Kings and Pilgrims...*, s. 76.

⁶⁶⁶ G. Vantini, *Christianity...*, ss. 159-161.

Przez prawie sto lat brakuje informacji o Nubii w źródłach kronikarzy arabskich, ale wykopaliska archeologiczne świadczą, że była ona nadal bogatym państwem. Wprawdzie maleje ilość importu (osłabł handel z Egiptem), ale lokalne wyroby ceramiczne są przedniej jakości. Daje się zauważyć wzmożony ruch budowlany, powstaje sporo niewielkich kościołów, zapewne z fundacji bogatszych rodów, rozbudowuje się klasztory, rozwija piśmiennictwo (wyłącznie zresztą o charakterze religijnym) w języku narodowym – staronubijskim.

W roku 1272, kiedy od 20 lat w Egipcie rządzą już Mamelucy, król Dawid spustoszył czerwonomorski port Aidab i wyruszył na Asuan. Nie wiadomo, jakie pobudki nim kierowały, ale niewątpliwie był to błąd polityczny. Pod Asuanem doznał dotkliwej porażki. Rozpoczęło to okres starć z Mamelukami, którzy w latach osiemdziesiątych tego wieku dwukrotnie zdobyli Dongolę. Makuria szukała teraz sojusznika wśród muzułmańskich plemion Banu Kanz w północnej Nobadii, pieczętując przymierze na typowo średniowieczną modłę – przez związki małżeńskie z rodziną wodza plemienia, który nosił tradycyjny tytuł Kanz ad-Dawla. Banu Kanz mówili językiem nubijskim, ale wyznawali islam. W ten sposób przybył legalny konkurent do dziedziczenia nubijskiego tronu i osadzenie na nim muzułmanina stało się tylko kwestią czasu. Walki o tron w Dongoli ciągnęły się przez ćwierć wieku. Imiona kilku królów nubijskich: Szekanda (który składa przysięgę wierności sułtanowi), Barak, Amy, Budamma przeplatają się kilkoma Kanz ad-Dawla⁶⁶⁷.

W 1310 r. na tronie dongolańskim zasiadł król Kudanbes, który jako pierwszy odmówił Mamelukom płacenia *baqtu*. Jak to było w zwyczaju, sułtan wysłał kolejną karną ekspedycję do Dongoli. Osadził na tronie Nubijczyka Barszambu, który przyjął islam i imię Saif ed-Din Abdullahi. W roku 1317 zamienia on w Dongoli królewską salę tronową na meczet. Datę tę przyjmuje się jako symboliczny koniec państwowości chrześcijańskiej w Nubii⁶⁶⁸. Jednakże dowody archeologiczne, m.in. z samej Dongoli, wskazują, że jeszcze w XIV wieku w kościołach tego miasta był sprawowany kult i czynny był, po częściowej odbudowie, miejscowy klasztor⁶⁶⁹.

W tym okresie przestaje właściwie istnieć państwo Makurii. Przez jakiś czas funkcjonuje jeszcze Królestwo Dongoli, które ma kilku władców, jak Siti czy Paper, identyfikujących się z chrześcijaństwem. Znamy ich z graffiti pozostawionych w Górnym

⁶⁶⁷ U. Monneret de Villard, *Storia...*, ss. 189-211; G. Vantini, *Christianity...*, ss. 171-198.

⁶⁶⁸ W. Godlewski, *Dongola – ancient Tungul, archeological guide*, Warsaw 2013, ss. 134-141; D. A. Welsby, *The Medieval...*, ss. 242-258.

⁶⁶⁹ S. Jakobielski, *Monastery of the Holy Trinity in Old Dongola* [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol 1, s. 300.

Kościoły w Banganarti⁶⁷⁰.

Główny ośrodek władzy Makurytów przeniósł się teraz na północ. Ten okres w jej dziejach zwany jest w źródłach Królestwem Do-Tawo (jak się okazuje, to właśnie jest nazwa Makurii w języku nubijskim⁶⁷¹), a jego głównymi ośrodkami były Dau (Dżebel Adda) i Phrim (Qasr Ibrim), przejmując z czasem spuściznę po makuryckim królestwie, którego głównym źródłem kłopotów, oprócz sporów dynastycznych, był upadek gospodarki.

Znamy jeszcze kilka imion królów, biskupów i dostojników dworu Do-Tawo, wymienionych w staronubijskich dokumentach z XIV i XV wieku. Jeszcze w roku 1372 Nubijczyk Timotheos otrzymuje w Kairze sakrę biskupią połączonych diecezji Pachoras i Phrim. Ostatni dokument dotyczący Do-Tawo pochodzi z Dżebel Adda z roku 1484.

5. 11. Okres islamski (ok. 1400 n.e., w tym panowanie Królestwa Fundż: lata ok. 1500-1600 n.e.).

Do 1400 r. Nubijczycy praktycznie w większości przeszli na islam⁶⁷². W Suakinie we wschodnim Sudanie powstała potężna państwowa. Od 1317 r. na królewskim tronie Dongoli zasiadał już muzułmanin, choć ostatni król chrześcijański Kudanbes powrócił jeszcze na krótko do władzy w 1323 r.

W tym czasie rozpoczyna się emigracja ludów z Półwyspu Arabskiego do Sudanu. Plemiona arabskie w większości przybyły do Nubii ze strony Morza Czerwonego. Łączyły się z ludami miejscowymi, głównie Nubijczykami i plemionami Bedża osiadłymi na Pustyni Nubijskiej, Butanie i części Bajudy. Beja to potomkowie Medżaj, narodu opisywanego w tekstach egipskich już w 2400 p.n.e.⁶⁷³.

Arabskie szczepy, jakie ukształtowały się na terenie Nubii, to Dżaali i Dżuhajna w XIII wieku. Pierwszy z nich zasiedlił region Dżeziry. Natomiast druga grupa zajęła Kababisz, Baggara, Szukrija, tereny w pobliżu Nilu, mieszając się z Nubijczykami. Stopniowo zdobywały dominację nad chrześcijanami. Także ludy Beja przyjęły islam w tym

⁶⁷⁰ A. Łajtar, Late Christian Nubia through visitors inscriptions from the Upper Church at Banganarti [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol 1, s. 321-331.

⁶⁷¹ A. Łajtar, tamże, s. 328.

⁶⁷² W. Y. Adams, Islamic Archeology in Nubia: An Introductory Survey [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, s. 327.

⁶⁷³ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*, s. 24.

czasie⁶⁷⁴. Chrześcijaństwo jednak całkowicie nie zanikło, a jego ślady można jeszcze odnaleźć później w XVI stuleciu, a są nawet przekazy dotyczące XVIII wieku⁶⁷⁵.

Po 1500 r. Sułtanat Fundż znad Nilu Błękitnego opanowuje ziemie środkowego Sudanu i wkrótce zajmuje także Dongolę⁶⁷⁶.

W roku 1473 Alodię zagarniają muzułmańscy koczownicy z plemienia Abdallab. Kres ich panowaniu na tym terenie kładzie Sułtanat Fundż. W swojej ekspansji na północ jego władza rozciągała się do III katarakty. Dalszy pochód Fundż w tym kierunku jest niemożliwy. Tej strefy pilnują już garnizony mameluckie. Obsadzają m. in. twierdzę w Qasr Ibrim i miasto Sai⁶⁷⁷.

Po aneksji Egiptu przez Mameluków w roku 1517 imperium osmańskie próbowało wielokrotnie podbić teren Sudanu, Nubii Północnej. Oddziały z Egiptu atakowały sporadycznie obszar Nubii, dochodząc kilkakrotnie aż do Dongoli. Przybycie islamu na ziemie nubijskie zmieniło całkowicie nie tylko zwyczaje, ale także architekturę. Przede wszystkim dotyczyło to zabudowy mieszkalnej i sepulkralnej. Dongola, ze względu na najstarszy otwarty meczet, na który wykorzystano królewskie budowle, stała się miejscem pobożnych pielgrzymek. Zmiana religii spowodowała powstanie nowych konstrukcji grobowych, które od czasu XVI wieku wznoszono w Dongoli dla szejków tego miasta⁶⁷⁸. Powstały także wielkie cmentarze o stożkowatych grobach – gubby⁶⁷⁹ – na planie koła. Zabudowa Dongoli jest obecnie eksplorowana. Architektura miejska z tego okresu stanowi ostatnio miejsce badań misji polskich prowadzonych przez A. Obłuskiego⁶⁸⁰.

⁶⁷⁴ Za: J. Sampson, *Sudan History: Precolonial history. Christian Nubia, The Coming of Islam, The Arabs, Government, Politics, Economy*, Sonit Education Academy, Wyd. Createspace Independent Publishing Platform 2016, s. 10; P. Weschenfelder, The integration of the Eastern Desert into the Islamic world: Beja-groups in medieval Islamic geography and archaeological records [w:] D. A. Agius, J. P. Cooper, A. Trakadas, C. Zazzaro (red.), *Navigated Spaces, Connected Places: Proceedings of Red Sea Project V, held at the University of Exeter, September 2010*, BAR International Series 2346, 2012, ss. 221-228.

⁶⁷⁵ D. Welsby, *Medieval Kingdoms...*, s. 256; A. Łajtar, A. Obłuski, Z. Zych (red.), *Aegyptus and Nubia Christiana. The Włodzimierz Godlewski Jubilee Volume on the Occasion of his 70th birthday*, Warsaw 2016.

⁶⁷⁶ Yusuf Fadl Hasan, *Arabs and the Sudan*, Khartoum 1993, s. 134.

⁶⁷⁷ S. Jakobielski, Nubia w okresie... [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, s. 567. Szerzej o tym okresie zob. C. Rilly, *Histoire du Soudan...* [w:] O. Cabon, V. Francigny, B. François, M. Maillot, *Histoire et civilisation...*, ss. 422-439.

⁶⁷⁸ Jeśli chodzi o dokumenty z tego czasu, por. H. A. MacMichael, *A history of the Arabs in the Sudan*, Cambridge 1922; o historii tego okresu por. Yusuf Fadl Hasan, *The Arabs and the Sudan*, Khartoum 1993, szczególnie ss. 124-176.

⁶⁷⁹ Intisar Soghayroun el Zein, Islamic Qubbas as Archaeological Artifact: Origins, Features and their Cultural Significance [w:] T. Kendall (red.), *Nubian Studies 1998...*, ss. 397-314.

⁶⁸⁰ A. Obłuski, D. Dzierzbicka (red.), *Old Dongola: Development, Heritage, Archeology. Fieldwork in 2018-2019*. 1 (= Polish Publications in Mediterranean Archaeology 1), Leuven-Paris-Bristol 2021.

Inny ważny ośrodek to obszar Kunuz, okolice Asuanu i Batn el-Hadżar. Pozostały po nim okazałe meczety oraz dobrze zachowane grobowce, które dziś znajdują się pod wodą⁶⁸¹. W XVII wieku powstało na terenie Nubii wiele niewielkich państweczek, które utrzymywały się głównie z opłat ściąganych z towarów przewożonych Nilem. Z tego czasu pozostały resztki obronnych osad i pojedynczych zamków.

III katarakta stała się umowną granicą aż do 1812 r., czyli do wkroczenia armii Mohammeda Alego⁶⁸². To symboliczna cezura rozpoczynająca współczesną historię Sudanu.

5. 12. Podsumowanie

Informacje o dziejach Nubii zaprezentowane w tym rozdziale to próba wykazania, że najnowsze odkrycia zainicjowane Kampanią Nubijską wpłynęły na zmianę postrzegania historii tego regionu Afryki. Właściwie dzieje Nubii należałoby napisać od nowa. Podjęto zresztą takie działania w postaci monografii poszczególnych okresów. Jako przykład książek na temat prehistorii można podać cytowane w tej dysertacji prace takich autorów jak: F. Wendorf⁶⁸³ czy L. Krzyżaniak⁶⁸⁴. Pojawiły się też pozycje o Nubii faraonskiej, jak choćby autorstwa B. G. Triggera⁶⁸⁵, o królestwach Napaty i Meroe⁶⁸⁶ autorstwa D. A. Welsby'go oraz jego opracowanie dotyczące okresu chrześcijańskiego⁶⁸⁷. Na podobny temat kolejno trzy książki opublikował G. Vantini⁶⁸⁸.

Pierwszy obszerny zarys historii Nubii napisał W. Y. Adams⁶⁸⁹ niemal bezpośrednio po Akcji Nubijskiej. Później ukazała się książka D. N. Edwardsa⁶⁹⁰ traktująca o archeologii Nubii wszystkich okresów. Pracę o charakterze całościowym opublikowano w Oksfordzie pod redakcją G. Emerlinga i B. B. Williamsa⁶⁹¹. W internecie natomiast podobne opracowanie zamieścił C. Rilly⁶⁹². Warto wspomnieć, że poszczególne okresy dziejów Nubii w języku

⁶⁸¹ W. Y. Adams, *Islamic Archeology...*, s. 328-329.

⁶⁸² M. M. Fisher, *The history of Nubia...*, s. 42.

⁶⁸³ F. Wendorf (red.), *The Prehistory of Nubia*, 2 vols., Dallas 1968.

⁶⁸⁴ L. Krzyżaniak, *Schyłek pradziejów w środkowym Sudanie*, Poznań 1992.

⁶⁸⁵ B. G. Trigger, *Nubia under...*

⁶⁸⁶ D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush...*

⁶⁸⁷ D. A. Welsby, *Medieval Kingdoms of Nubia: Pagans, Christians and Muslims in the Middle Nile*, London 2002.

⁶⁸⁸ J. Vantini, *The Excavations at Faras. A Contribution to the history of Christian Nubia*, Bologna 1970; *Christianity in the Sudan*, Bologna 1981, *Il Cristianesimo nella Nubia antica*, Verona 1985; Ta'tamsain, *Tarich al-masihijja fi-l-mamalik al nubija al-tamija Sudan al-hadith*, Chartum 1978.

⁶⁸⁹ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor...*

⁶⁹⁰ D. N. Edwards, *The Nubian Past...*

⁶⁹¹ G. Emerling, B. B. Williams (red.), *The Oxford Handbook...*

⁶⁹² C. Rilly, *Histoire du Soudan...* [w:] O. Cabon, V. Francigny, B. François, M. Maillot, *Histoire et civilisation...*, ss. 422-439.

polskim napisane przez różnych autorów ukazały się w jednym wydaniu książkowym o dziejach Afryki pod redakcją M. Tymowskiego⁶⁹³.

Ukazało się także wiele zbiorczych publikacji na ogół z okazji wystaw, które stanowią kompendium wiedzy o poszczególnych okresach wraz z kolekcjami zabytków. Przykłady takich wydawnictw to: M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria, „Ancient Nubia: African kingdoms on the Nile”⁶⁹⁴ z racji ekspozycji nubijskiej w nowojorskim The Brooklyn Museum czy D. A. Welsby, J. A. Anderson, „Sudan: ancient treasures, an exhibition of recent discoveries”⁶⁹⁵ przy okazji wystawy w londyńskim The British Museum. Oczywiście były też wspomniane wcześniej publikacje z kongresów nubiolologicznych i serii konferencji tematycznych, np. meroickich, o prahistorii wschodniej Afryki itd.

Gdyby nie Akeja Nubijska, a jeszcze bardziej gdyby nie prace nubiológów przez nią zainspirowanych do kontynuowania badań w terenie, nigdy by nie uzyskano tak wiele danych, które wykorzystane zostały w powyższym streszczeniu historii Nubii, a przecież nie wszystkie są tu zamieszczone. Prace są bowiem kontynuowane i warto podkreślić, że obecnie na terenie Nubii działa ok. 40 misji archeologicznych z całego świata, uzyskując coraz to nowe wyniki. Pośród nich jest kilkanaście misji sudańskich, ale także olbrzymia grupa badaczy polskich, z których najbardziej znanych przedstawiono w następnym rozdziale. Ich liczny udział w badaniach daje wyobrażenie o zakresie prac wykonanych dotychczas przez cały zespół światowych nubiológów.

⁶⁹³ M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*

⁶⁹⁴ M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*

⁶⁹⁵ D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*

6. Nubiolodzy polscy

Jak bardzo rozszerzyło się pole badań archeologicznych nubilogii po Akcji Nubijskiej, można się zorientować choćby tylko po udziale polskich badaczy w tej dziedzinie wiedzy. Stąd też zrezygnowano tutaj ze względu na obszerność materiału z podawania innych misji jako przykładu rozwoju nubilogii. Już jednak na tej podstawie można sobie wyobrazić, jak wiele osób przeniosło swoje zainteresowania na kulturę Nubii. Wszystkie podane tu osoby prowadziły własne badania w terenie w ramach ekspedycji polskich bądź jako fachowcy w misjach zagranicznych. Oprócz Akcji Nubijskiej Polacy brali też udział w następnej międzynarodowej kampanii ratowania zabytków w związku z budową tamy na IV katarakcie, a także w stałych misjach wykopaliskowych instytucji polskich. Większość wspomnianych badań misji polskich jest kontynuowana.

Lista ta oczywiście nie jest kompletna. W ostatnich latach przybyło wiele młodych badaczy wykształconych przez Zakład Archeologii Egiptu i Nubii Uniwersytetu Warszawskiego i inne uczelnie. Nie zostali oni jeszcze uwzględnieni, ponieważ rezultaty ich prac nie ukazały się drukiem. Wykaz ten z niewielkimi wyjątkami zawiera jedynie publikacje dotyczące Nubii z pominięciem innej aktywności tych samych osób, zaznaczając jedynie miejsca wykopalisk, w których pracowali. Zgodnie z zasadami RODO podano daty urodzenia (ewentualnie zgonu) tylko tych osób, które zostały zapisane w publikacjach drukowanych bądź w internecie. W pozostałych przypadkach rubrykę „ur.” pozostawiono bez daty. Zostały tutaj pominięte osoby, które zajmowały się pracami na wykopaliskach, m.in.: technicy, fotografowie, architekci, duża grupa konserwatorów oraz inne, których zainteresowania Nubią nie wpłynęły na zmianę specjalizacji naukowej. Szczególnie dotyczy to prac np. z historii sztuki, ikonografii, numizmatyki i innych dziedzin.

Bagińska Dobiesława, dr (ur.-)

Pracownik Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, gdzie zajmuje się zbiorami pochodzącymi z Sudanu. Archeolog, ceramolog⁶⁹⁶, członek wykopalisk polskich w Dongoli⁶⁹⁷, Banganarti⁶⁹⁸, Selib, a na IV katarakcie: el-Gamamija, Szemchija⁶⁹⁹ oraz Dar

⁶⁹⁶ D. Bagińska, Amphora Imports in Nubia, *GAMAR* 3, 2005, ss. 15-36; D. Bagińska, Amphorae and their contents. Goods imported to Nubia between the 2nd century BC and 12th AD, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 29-60.

⁶⁹⁷ D. Bagińska, Christian pottery from Old Dongola (Kom H), *PAM* XVIII, 2008, ss. 361-375; D. Bagińska, The amphorae for wine with monograms and signs discovered at Banganarti (sixth-twelfth centuries A.D.) [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warsaw 2022, ss. 155-198.

⁶⁹⁸ D. Bagińska, Pottery from Banganarti (Season 2006), *PAM* XVIII, 2008, ss. 410-425; D. Bagińska, Overview of Ceramic Studies at Banganarti in 2008, *PAM* XX, 2012, ss. 266-268.

el-Arab⁷⁰⁰, wykopalisk amerykańskich T. Kendalla w Dżebel Barkal, G. Emberlinga w Kurru i włoskich I. Vincentelli- Liverani w Sanam (Napata).

Redaktor:

– D. Bagińska (red.), *Wielkie Królestwa Chrześcijańskie w Nubii / The Great Christian Kingdoms of Nubia*, Poznań 2013;

– M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski (red.), *Archeologia Sudanu / Archaeology of the Sudan*, Poznań 2016.

Bobrowski Przemysław, dr (ur.-)

Kierownik Zespołu Archeologicznych Badań Ratowniczych Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk (PAN) w Poznaniu. Interesuje się prehistorią Afryki Północno-Wschodniej. Pracował w Polsce, Holandii, w Egipcie i Sudanie⁷⁰¹. Brał udział w *Combined Prehistoric Expedition* w Nabta Playa⁷⁰², Dżebel Ramlah⁷⁰³, Berget el-Sheb, Dżebel Fentas na Pustyni Zachodniej oraz w Sudanie w Bir Nurayet⁷⁰⁴, a także w Wadi Awatib koło Meroe⁷⁰⁵ i Chor Szambat⁷⁰⁶ w Omdurmanie.

Borcowski Zbigniew, mgr (ur. – zm. 2018 r.)

Pracownik Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Kierownik Pracowni Archeologii Gdańska. Od 1993 r. wielokrotny uczestnik badań archeologicznych misji GAME w Sudanie

⁶⁹⁹ D. Bagińska, Kerma Horizon Pottery from Cemeteries in El-Gamamiya (Fourth Cataract), *PAM* XIX, 2010, ss. 406-414.

⁷⁰⁰ D. Bagińska, The Pottery from Dar el-Arab Fortress, *CRIPPEL*, Supplement *CRIPPEL* 7, Lille 2008, ss. 183-201.

⁷⁰¹ P. Bobrowski, M. Jórdeczka, M. Kobusiewicz, M. Chłodnicki, Polskie badania sztuki naskalnej w Górach Czerwonomorskich (północno-wschodni Sudan) [w:] A. Rozwadowski (red.), *Sztuka naskalna. Polskie doświadczenia badawcze*, Warszawa 2017, ss. 261-291.

⁷⁰² P. Bobrowski, Góra ofiarowa w Nabta Playa (Pustynia Zachodnia - Egipt) i galeria rytów w Bir Nurayet Wadi Diib (Góry Morza Czerwonego - Sudan) jako egzemplifikacje „Miejsc pamięci” społeczności pasterskich Afryki [w:] B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Miejsca pamięci. Pradzieje, średniowiecze, współczesność*, Biskupin 2015, ss. 165-186.

⁷⁰³ P. Bobrowski, R. Schild, G. Calderoni, Late Neolithic Settlements (E-01-2 CAMP) from Gebel Ramlah Playa Basin, South-Western Desert of Egypt (Preliminary Report) [w:] K. Kroper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Northeastern Africa. In Memory of Lech Krzyżaniak*, Poznań 2006, ss. 213-222.

⁷⁰⁴ P. Bobrowski, M. Jórdeczka, M. Kobusiewicz, M. Chłodnicki, J. Kusiak, What forced the prehistoric cattle-keepers to emigrate from the Red Sea Mountains? [w:] *Studia Quaternaria* 30, 2013, ss. 135-142.

⁷⁰⁵ P. Bobrowski, M. Jórdeczka, Preliminary report of archaeological reconnaissance in the Wadi Awatib (Central Sudan) [w:] I. Caneva, A. Rocati (red.), *Acta Nubica...*, Roma 2006.

⁷⁰⁶ P. Bobrowski, M. Jórdeczka, I. Sobkowiak-Tabaka, Khor Shambat 1: New Neolithic site and cemetery in Omdurman (Sudan), *PAM* XXV, 2017, ss. 447-478.

(Sennar, Aulib, IV katarakta)⁷⁰⁷. Prowadził także wykopaliska w Grecji na Cykladach⁷⁰⁸ oraz Gdańsku, a także w Kambodży. Brał udział w pracach w świątyni Bayon w ramach polskiej działań Pracowni Konserwacji Zabytków.

Cedro Aneta, mgr (ur.-)

Pracownik Zakładu Nubiologii Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych (IKŚiO) PAN w Warszawie, gdzie kieruje Centrum Badań nad Nubią Średniowieczną. Bierze udział w misjach w Sudanie, w tym Starej Dongoli⁷⁰⁹, Banganarti⁷¹⁰, na IV katarakcie⁷¹¹, el-Zuma i Selib⁷¹², gdzie bada ceramikę nubijską, na której temat pisze obecnie rozprawę doktorską. Brała udział w prospekcji fortec⁷¹³ nieopodal Dongoli oraz na III i V katarakcie prowadzonych przez M. Drzewieckiego.

Współautorka:

– E. Czyżewska-Zalewska, A. Cedro, *Early Makuria Research Project. El-Zuma cemetery, 2. The pottery*, Leiden 2020.

⁷⁰⁷ Z. Borcowski, Gdańsk Archeological Museum Excavations, at site 239 in the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 2, 2003, ss. 53-57; H. Paner, Z. Borcowski, Gdańsk Archaeological Museum Expedition. A Summary of Eight Seasons' Work at the Fourth Cataract, *GAMAR* 4, 2005, ss. 89-115; Z. Borcowski, H. Paner, The Awlib temple complex: report on the 2001 and 2003 excavation seasons, *GAMAR* 3, 2005, ss. 47-60; Z. Borcowski, H. Paner, GAME's second season of excavations at site HP 239, *GAMAR* 3, 2005, ss. 61-66; Z. Borcowski, Dome graves and other uncommon constructions from the Fourth Cataract Region [w:] C. Näser, M. Lange (red.), *Proceedings of the Second International Conference on the Archeology of the Fourth Nile Cataract* (= *Meroitica* 23), Wiesbaden 2007, ss. 1-10; Z. Borcowski, D. A. Welsby, 2009 The Merowe Dam Archaeological Salvage Project: Provisional type series of monuments: MDASP Type Series (Mss: version December 2009); H. Paner, A. Pudło, Z. Borcowski, Funerary customs in the GAME Fourth Cataract concession in the light of radiocarbon analysis [w:] *Between the Cataracts...*, vol. 2/1, 2010, ss. 61-76.

⁷⁰⁸ Z. Borcowski, Zagadnienie kultu zmarłych na Cykladach w epoce brązu, *Studia Archeologiczne* 3, 1982, ss. 5-22.

⁷⁰⁹ A. Cedro, Zapomniane klasztory, odkrywanie chrześcijańskiego dziedzictwa średniowiecznej Nubii [w:] W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa 2012, ss. 95-116; A. Deptuła, A. Cedro, Inscribed vessels from Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warsaw 2022, ss. 71-154.

⁷¹⁰ B. Żurawski, T. Stępnik, M. Drzewiecki, T. Badowski, A. Cedro, K. Molga, K. Solarzka, T. Włodarski, Banganarti and Selib. Season 2010, *PAM XXII*, 2013, ss. 273-294; A. Cedro, Oil lamps in the Liturgical and Common Folk Practice. The Upper Church at Banganarti – a case study [w:] B. Żurawski, *Kings and Pilgrims. St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth century*, Warszawa 2015, ss. 325-338; A. Cedro, Pottery in its domestic context use of ceramic vessels in mediaeval houses of Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa 2021, ss. 185-242.

⁷¹¹ M. Drzewiecki, A. Cedro, Archaeological Surveys at the Third, Fourth and Fifth Cataract Regions [w:] D. Raue (red.), *Handbook of Ancient Nubia*, Berlin-Boston 2019, ss. 987-1018.

⁷¹² A. Cedro, B. Żurawski, R. Hajduga, E. Skowrońska, K. Solarzka, T. Badowski, Banganarti and Selib: season 2011, *PAM* 23 (Research 2011), Warszawa 2014, ss. 323-339.

⁷¹³ B. Żurawski, M. Drzewiecki, M. Wiewióra, A. Cedro, Nubian Fortifications in the Middle Ages [w:] M. Honegger (red.), *Nubian Archaeology in the XXIst Century. Proceedings of the Thirteenth International Conference for Nubian Studies, Neuchâtel, 1st-6th September 2014*, Leuven-Paris-Walpole 2018, ss. 149-160; R. Łopaciuk, B. Wasik, M. Wiewióra, A. Cedro, Architectural Studies of the Fortresses in the Third Cataract and Southern Dongola Reach Region, *ÉtudTrav XXVII*, 2014, ss. 233-256.

Chłodnicki Marek, dr (ur. 1955 r.)

Archeolog i muzealnik, a obecnie pracownik Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, którego był dyrektorem w latach 2004-2007, a pracę w tej placówce rozpoczął w 1983 r. Wykładał na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu i Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jest członkiem: *International Council of Museum*, *International Association of Egyptologists*, Poznańskiego Towarzystwa Prehistorycznego (był jego prezesem w latach 1995-2001), *International Society for Nubian Studies*. Brał udział w wykopaliskach w Polsce, Egipcie (kierownik wykopalisk na stanowisku Tell el-Farcha⁷¹⁴) i w Sudanie. Członek, a po wznowieniu wykopalisk, kierownik misji w Kadero⁷¹⁵, współkierownik misji polskiej w rejonie IV katarakty (Umm Ghizlan i Szemchija, Hadżar el-Beida, Es-Sadda w latach 2003-2007)⁷¹⁶, członek misji kanadyjskiej K. Grzymskiego z Royal Ontario Museum w Basenie Letti⁷¹⁷. Jest specjalistą od neolitu, okresu predynastycznego i wczesnodynastycznego nad Nilem⁷¹⁸.

Autor:

– M. Chłodnicki, *Od Kadero do 4-tej katarakty. 35 lat współpracy pomiędzy Narodową Korporacją Starożytności i Muzeów w Sudanie a Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*, Poznań 2010;

– M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper, *Kadero: the Lech Krzyżaniak excavations in the Sudan*, (= *Archaeological Museum, Studies in African Archaeology* 10), Poznań 2011.

Współautor:

⁷¹⁴ M. Chłodnicki, Tell el-Farkha – stratigraphy of the Eastern Kom (northern part) [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, ss. 909-916.

⁷¹⁵ M. Chłodnicki, Ceramics from the Neolithic Cemetery at Kadero – Central Sudan, *Archeologie du Nil Moyen* 2 (dalej: *ANM*), 1987, ss. 141-147.

⁷¹⁶ M. Chłodnicki, B. Żurawski, Fourth Cataract: From Khor Umm Ghizlan to Shemkhiya. Archaeological Survey in the Fourth Cataract Region, December 2004, *PAM* XVI, 2004, ss. 369-383; M. Chłodnicki, M. Lemiesz, A. Longa, P. Osypiński, M. Sip, Fourth Cataract: Excavations at es-Sadda and Hagar El-Beida, Survey between es-Sadda and Shemkhiya: Two Seasons of Work in 2005, *PAM* XVII, 2005, ss. 369-383; M. Chłodnicki, The Neolithic of the Fourth Cataract, *Archeonil* 16, 2006, ss. 85-94; M. Chłodnicki, Archaeological research between Khor Umm Ghizlan and Shemkhiya Region 2003-2005 [w:] C. Näser, M. Lange (red.), *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract, Berlin August 4th – 6th, 2005*, (= *Meroitica* 23), 2007, ss. 206-212; M. Chłodnicki, Archaeological Research between Es-Sadda and Shemkiya 2005-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 31-40; M. Chłodnicki, Archaeological Research between Es-Sadda and Shemkhiya 2005-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 31-40; M. Chłodnicki, Research in the PCMA UW concession on the Fourth Cataract (Hamdab Dam Rescue Project), Interim report 2009, *PAM* XXI, 2012, ss. 377-386.

⁷¹⁷ M. Chłodnicki, The Neolithic of the Letti Basin (Nubia) [w:] K. M. Ciałowicz, J. A. Ostrowski, J. Śliwa (red.), *Les civilisations du Bassin Méditerranéen. Hommages a Joachim Sliwa*, Kraków 2000, ss. 53-60.

⁷¹⁸ J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, M. Winiarska-Kabacińska (red.), *Desert and the Nile. Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Papers in honour of Fred Wendorf*, *Studies in African Archaeology* 15, Poznań 2018, ss. 687-706.

- J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, M. Winiarska-Kabacińska (red.), *Desert and the Nile. Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Papers in honour of Fred Wendorf*, Studies in African Archaeology 15, Poznań 2018;
- M. Chłodnicki, P. L. Polkowski, *Gdy Sahara była zielona. Polskie badania archeologiczne nad prehistorią Afryki Północnej*, Poznań 2019;
- M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski (red.), *Archeologia Sudanu / Archaeology of the Sudan*, Poznań 2016.

Czyżewska-Zalewska Ewa, mgr (ur.-)

Asystent naukowy w Zakładzie Studiów Afrykańskich Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej (CAŚ) Uniwersytetu Warszawskiego (UW); grafik komputerowy. Zajmuje się także produkcją publikacji naukowych wydawanych przez CAŚ UW, ceramolog⁷¹⁹ (ceramika okresu postmeroidycznego i chrześcijańskiego w Nubii). Powadzi również badania etnograficzne. Pracuje w ez-Zuma⁷²⁰, Soba⁷²¹, Tanqasi⁷²², Ed-Detti⁷²³, a w Egipcie w Asjut.

Współautor:

- Mahmoud El Tayeb, E. Czyżewska-Zalewska, *Early Makuria Research Project. El-Zuma cemetery 1*, Leiden 2020;
- E. Czyżewska-Zalewska, A. Cedro, *Early Makuria Research Project. El-Zuma cemetery 2: The pottery*, Leiden 2020.

⁷¹⁹ E. Czyżewska-Zalewska, Roman Pottery, Asyut 2012 [w:] J. Kahl, J. Kahl, Mahmoud El-Khadragy, U. Verhoeven, Mohamed Abdelrahim, E. Czyżewska (red.), *The Asyut Project: Tenth Season of Fieldwork* (2012), w: *Studien zur altägyptischen Kultur* 42, 2013, ss. 7-13.

⁷²⁰ E. Czyżewska, Mahmoud El-Tayeb, K. Juszczak, Early Makuria Research Project. Excavations at El-Zuma. The Third Season Jan.–Feb. 2009, *S&N* 15, 2011, ss. 108–118; E. Czyżewska, E. Klimaszewska-Drabot, The pottery from four tumuli graves in El-Zuma (2009), *PAM* XXI, 2012, ss. 361–376; E. Czyżewska-Zalewska, Pottery from El-Zuma in Sudan: remarks on production, technology and usage, *PAM* XXV, 2016, ss. 725–740; E. Czyżewska-Zalewska, Early Makuria Research Project. Remarks on pottery from the recent excavations at el-Zuma, *PAM* XXIII/I, 2017, ss. 355–366; E. Czyżewska-Zalewska, Mahmoud El-Tayeb, The Necropolis of an Early Makuria Elite [w:] Mahmoud El-Tayeb and Ewa Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria Research Project El-Zuma Cemetery 1*, Leiden 2020, ss. 297–300.

⁷²¹ E. Czyżewska-Zalewska, M. Drzewiecki, R. Ryndziejewicz, J. Ciesielska, M. Kurcz, T. Michalik, The spatial organization of Soba: A medieval capital on the Blue Nile, *Antiquity*, 96 (385), 2022, ss. 213-220.

⁷²² E. Czyżewska-Zalewska, Early Makuria Research Project. The vessel assemblage from Tanqasi, *PAM* XXVIII/I, 2018, ss. 289–302.

⁷²³ E. Czyżewska-Zalewska, Mahmoud El-Tayeb, Z. Kowarska, Sz. Lenarczyk, Early Makuria Research Project. Interim report on the excavation at El-Detti in 2014 and 2015, *PAM* XXV, 2016, ss. 403–419.

Dąbrowski Leszek, dr inż. (ur.-)

Architekt, historyk architektury, architekt Polskiego Centrum Archeologii w Kairze, asystent Politechniki Warszawskiej, kierownik prac polsko-egipskiej misji w Nubii – prace rekonstrukcyjne świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari. Z ramienia Centrum Dokumentacji i Studiów Historii Sztuki Cywilizacji Starożytnego Egiptu w Kairze pracował przy rozbiórce świątyni w Dabod. Autor, wraz zespołem, polskiego projektu ratowania świątyni Abu Simbel pt. *Project for the protection of Abu Simbel Temples*. Projekt polegał na obudowaniu świątyni cylindrycznymi tamami, które zapobiegałyby przesiąkaniu wody metodą zeskalenia gruntu R. Cybertowicza. Nie był procedowany podczas Akcji Nubijskiej, ponieważ nie było możliwości jego realizacji ze względów czasowych.

Autor:

– L. Dąbrowski, *Project for the protection of Abu Simbel temples*, Uniwersytet Warszawski, *Polskie Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze, Heliopolis*, Scientific Society of civil engineering experts in Poland, vol. 1, vol. 2, Warszawa 1962.

De Lejis (Danys) Katarzyna, dr (ur.-)

Asystent naukowy Zakładu Studiów Afrykańskich CAŚ UW. Bierze udział w projekcie UMMA (*Urban Metamorphosis of the community of a Medieval African capital city*) jako ceramolog. Uczestniczyła w pracach w Egipcie⁷²⁴ w Marea, Deir el-Naqlun, Tell el-Retaba, Sheikh Abd el-Gurna; w Nubii egipskiej w Deir Anba Hadra, Hisn al-Bab; w Sudanie w Starej Dongoli⁷²⁵. Od 2013 r. angażuje się w przedsięwzięcia *The Oriental*

⁷²⁴ K. Danys, A. Łajtar, Egyptian amphorae LR 5/6 with Greek dipinti found in Dongola [w:] A. Łajtar, A. Obluski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia Christiana. The Włodzimierz Godlewski Jubilee Volume on the Occasion of his 70th Birthday*, Warszawa 2016, ss. 347-357; K. Danys, D. Zielińska (red.), Alwan art. Towards an insight into the aesthetics of the Kingdom of Alwa through the painted pottery decoration, *S&N* 21, 2017, ss. 178-186.

⁷²⁵ K. Danys-Lasek, Dongola 2009: Pottery from Building I (Kom A), *PAM* XXI, 2012, ss. 315-329; K. Danys-Lasek, A. Łajtar, An amphora with a Graeco-Nubian inscription found at Dongola [w:] Adam Łajtar, Jacques van der Vliet (red.), *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture*, *JJP* Supplements XV, Warszawa 2011, ss. 3-13; K. Danys-Lasek, Dongola: Pottery from Building VI (C.01), seasons 2010-2011, *PAM* XXIII/I, 2014, ss. 311-321; W. Godlewski, K. Danys, M. Osypińska, Palatial Building SWN.B.I and earlier relics of Buildings SWN.B.IV and SWN.B.X. [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 65-84; D. Zielińska, K. Danys, The painted decoration of Building SWN.B.V (Royal Church) on the Citadel: state of research, appendix and Remarks on vessels in the painting of presbyter Theophorou [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 103-110; K. Danys, Amphorae from Building SWN.B.I [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 117-151; K. Danys, Pottery from Dongola: A stratigraphic assemblage from unit B.I.41, *PAM* XXV, 2016, ss. 761-779; K. Danys, Glazed Pottery of the 9th–16th Centuries at Old Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015-2016...*, ss. 203-226; K. Danys, Introductory Remarks on Pottery Finds from Courtyard A of the Monastery on Kom H in Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015-2016...*, ss. 101-106; K. Danys, M. Wyżgoł, Smoking Pipes from Old Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola*

*Institute Nubian Expedition publication project*⁷²⁶ oraz Muzeum Narodowego w Warszawie, gdzie opracowuje ceramikę z Nubii.

Deptuła Agata, dr (ur.-)

Archeolog, epigrafik, adiunkt w Zakładzie Studiów Afrykańskich CAŚ UW. Brała udział w wielu misjach badawczych, w tym w Dongoli⁷²⁷, Selib, Banganarti⁷²⁸, Ptolemais, Tanais. Jej wielkim osiągnięciem było odczytanie liturgicznych tekstów, hymnów poetyckich po grecku, na ścianie Dolnego Kościoła w Banganarti⁷²⁹.

Autor:

– A. Deptuła, *Liturgical Poetry in Christian Nubia. The Evidence of Wall Inscriptions in the Lower Church at Banganarti*, (= JJP Supplements 38), Leuven-Paris-Bristol 2020.

Dobrowolski Jarosław, mgr inż. (ur.-)

Absolwent Politechniki Warszawskiej Instytutu Historii i Architektury. W latach 90. był architektem Polskiej Stacji Śródziemnomorskiej w Kairze. Wielokrotny uczestnik badań w Sudanie, Starej Dongoli⁷³⁰. W latach 1992-1995 był kierownikiem polskiej Misji Islamu badającej zespół grobowy Emira Qurqumasa w Kairze⁷³¹. Obecnie pracuje w Kairze nad konserwacją i rewitalizacją zabytków islamskich, m.in. w Dongoli.

2015-2016..., ss. 189-202; K. Danys, D. Dzierzbicka, Radiocarbon Dates from the Monastery on Kom H in Old Dongola (Sudan) and the Chronology of Medieval Nubian Pottery, *Radiocarbon*, 2021, ss. 1-21.

⁷²⁶ K. Danys-Lasek, A. Obłuski, D. Zielińska, A. Tsakos, Qasr el-Wizz [w:] B. B. Williams, L. Heidorn (red.), Oriental Institute Nubian Expedition (OINE) Publication Project, *Oriental Institute Annual Report (2013–2014)*, 2014, ss. 119-127.

⁷²⁷ A. Deptuła, Courtyard A of the Monastery on Kom H in Old Dongola: Fieldwork in 2014-2016 [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2015-2015...*, ss. 79-100; M. Wyżgoł, A. Deptuła, Living outside the Wall: the Quarter of Wattle-and-daub Houses in Old Dongola of the Funj Period, *JAA* 18 (1), 2020, ss. 109-132; A. Deptuła, Greek Sticheron from Medieval Nubia Praising John the Baptist, *Symbolae Osloenses* 94, 2020, ss. 1-11.

⁷²⁸ A. Deptuła, Materiał epigraficzny z Dolnego Kościoła w Banganarti. Perspektywy badawcze [w:] W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa 2012, ss. 151-166; A. Deptuła, Inscription with liturgical hymn from the Lower Church in Banganarti, *PAM* 20, 2012, ss. 267-272; A. Deptuła, Inscriptions from Saint Menas' Church in Selib [w:] A. Łajtar, G. Ochała, J. van der Vilet (red.), *Nubian Voices II: New Texts and Studies on Christian Nubian Culture*, JJP Supplement XXVII, Warszawa 2015, ss. 119-136.

⁷²⁹ A. Deptuła, Great lent in Nubia in the light of the liturgical hymns from Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II (Nubia VIII)*, Warsaw 2022, ss. 57-70; A. Deptuła, A. Cedro, Inscribed vessels from Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II (Nubia VIII)*, Warsaw 2022, ss. 71-154.

⁷³⁰ J. Dobrowolski, Church on Kom D in Old Dongola, *Nubian Letters* 9 (august 1987), ss. 1-6; J. Dobrowolski, Kościół na komic „D” w Starej Dongoli, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: teoria i historia* 33, nr 3, 1988, ss. 217-231; J. Dobrowolski, On the first church on a site 'D' Old Dongola, *Nubian Letters* 11 (August 1988), ss. 1-6; J. Dobrowolski, The first church on at site 'D' Old Dongola (Sudan), *ANM* 5, 1991, ss. 29-40.

⁷³¹ J. Dobrowolski, Polish-Egyptian mission for Islamic architecture in Cairo: Amir Kebir Qurqumas Project season 1992-93, *PAM* 5, 1994, ss. 48-51; J. Dobrowolski, Polsko-egipska misja architektury islamu w Kairze (Amir Kebir Qurqumas): sezon 1992-93, *Raporty Wykopaliskowe* V, Warszawa 1994; J. Dobrowolski, Zespół grobowy emira Qurqumasa w Kairze [w:] M. L. Bernhard (red.), *Od Nilu do Eufratu. Polska Archeologia*

Drzewiecki Mariusz, dr (ur.-)

Absolwent Uniwersytetu Adama Mickiewicza Instytutu Prahistorii. Pracownik CAŚ UW. Kierownik ekspedycji polskiej w Omdurmanie⁷³², gdzie zajmował się murami obronnymi; od 2019 r. w Sobie⁷³³, gdzie prowadzi prace przy pomocy georadarów⁷³⁴, badając pozostałości miasta pod poziomem gruntu; są to badania nieinwazyjne; znaleziono ciekawe fragmenty miasta – jeden składał się z dużych zabudowań, a drugi miał wyraźną siatkę ulic⁷³⁵. W latach 2006-2011 i 2015-2016 był wielokrotnym członkiem misji prowadzonej przez B. Żurawskiego w Banganarti oraz Selib⁷³⁶. W latach 2005-2006 brał udział w kampaniach na IV katarakcie Hagar el-Beida, Szemchija pod kierownictwem M. Chłodnickiego i B. Żurawskiego. Potem prowadził prospekcje III i V katarakty⁷³⁷.

Przewodniczył studenckiej ekspedycji po fortecach w latach 2008-2018 („Fortece Sudanu”). W badaniach skupia się nad budownictwem obronnym w Nubii, jego przyczynach, sposobach konstrukcji⁷³⁸.

Śródziemnomorska 1981-1994, Warszawa 1995, ss. 61-68; J. Dobrowolski, Cairo 1993/4, Polish-Egyptian Mission for Islamic Architecture, Amir Kebir Qurgumas Project, *PAM* 6, 1995, ss. 21-27.

⁷³² R. Ryndziejewicz, M. Drzewiecki, Archaeo-geophysical prospection of forts in the North Omdurman (Sudan) [w:] J. Bonsall (red.), *New Global Perspectives on Archaeological Prospection. 13th International Conference on Archaeological Prospection*, Oxford 2016, ss. 188-191.

⁷³³ M. Drzewiecki, R. Ryndziejewicz, Developing a New Approach to Research at Soba, the Capital of the Medieval Kingdom of Alwa, *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 16, 2019, ss. 1-24; M. Drzewiecki, M. Michalik, The Beginnings of the Alwan capital of Soba in light of new archeological evidence, *PAM* XXX/II, 2021, ss. 419-438; M. Drzewiecki, R. Ryndziejewicz, J. Ciesielska, M. Kurcz, M. Michalik, E. Czyżewska-Zalewska, The spatial organization of Soba: A medieval capital on the Blue Nile, *Antiquity*, 2021, ss. 1-8.

⁷³⁴ R. Ryndziejewicz, M. Drzewiecki, Prospekcja geofizyczna założeń obronnych w Górnej Nubii. Studium przypadku późnoantycznego fortu Hosh el-Kab [w:] M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V, 21-23 listopada 2018 r.*, Toruń 2018, ss. 83-86.

⁷³⁵ Wcześniej prace w latach 1950-1952 prowadził tam P. L. Shinne, *Excavation at Soba*, (= Sudan Antiquities Service. Occasional Papers), Khartoum 1961 (w latach 90. badania w Soba prowadził D. Welsby z ramienia *British Institute of Eastern Africa*, które doprowadziły do odkrycia pozostałości trzech kościołów i towarzyszącej im budowli); M. Drzewiecki, P. Maliński, W. Rączkowski, *Fortresses of Sudan: following O.G.S. Crawford*, Khartoum 2008.

⁷³⁶ M. Drzewiecki, The medieval fortifications at Banganarti after the 2016 season, *PAM* XXVII, 2017, ss. 301-309; B. Żurawski, T. Stępnik, M. Drzewiecki, T. Badowski, A. Cedro, K. Molga, K. Solarska, T. Włodarski, Banganarti and Selib. Season 2010, *PAM* XXII, 2013, ss. 273-294.

⁷³⁷ M. Drzewiecki, A. Cedro, Archaeological Surveys at the Third, Fourth and Fifth Cataract Regions [w:] D. Raue (red.), *Handbook...*, ss. 987-1018.

⁷³⁸ M. Drzewiecki, Fortifications and the post-Meroitic period in Upper Nubia Some thoughts [w:] F. Jesse, C. Vogel (red.), *Colloquium Africanum 5, The Power of Walls – Fortifications in Ancient Northeastern Africa*, Köln 2013, ss. 145-162; M. Drzewiecki, Banganarti – Fortifications [w:] J. R. Anderson, D. A. Welsby (red.), *The Fourth Cataract and Beyond. Proceedings of the 12th International Conference for Nubian Studies*, (British Museum Publications on Egypt and Sudan 1), Leuven-Paris-Walpole 2014, ss. 901-908; B. Żurawski, M. Drzewiecki, M. Wiewióra, A. Cedro, Nubian Fortifications in the Middle Ages [w:] M. Honegger (red.), *Nubian Archaeology in the XXIst Century. Proceedings of the Thirteenth International Conference for Nubian Studies*, Neuchâtel, 1st-6th September 2014, (= Orientalia Lovaniensia Analecta 273), Leuven-Paris-Walpole 2018, ss. 149-160; A. Chlebowski, M. Drzewiecki, Recent Research Work at the Western and Southern Fringes of Nubia [w:] D. Raue (red.), *Handbook of Ancient Nubia*, Berlin-Boston 2019, ss. 1029-1050; M. Drzewiecki, Fortresses in the Middle Nile Region: in the Times of O. G. S. Crawford and Today, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 61-78.

Autor:

- M. Drzewiecki, *Mighty Kingdoms and their Forts. The Role of Fortified Sites in the Fall of Meroe and Rise Medieval Realms in Upper Nubia*, (Nubia VI), IKŚiO PAN, Warszawa 2016;
- M. Drzewiecki, *Budowle obronne w Górnej Nubii na podstawie badań archeologicznych i etnologicznych*, Warszawa, PCMA UW 2020.

Dzierżykraj-Rogalski Tadeusz, prof. dr hab. (ur. 19 września 1918 r. – zm. 21 stycznia 1998 r.)

Powstaniec warszawski, antropolog, paleopatolog, prowadził dwie arabsko-polskie misje antropologiczne w Egipcie. Pracował w Zakładzie Archeologii Śródziemnomorskiej PAN. Tam prowadził Pracownię Ekologii Człowieka i Paleopatologii. Po śmierci K. Michałowskiego objął czasowo jego stanowisko jako kierownika ZAŚ PAN. Kierował Zakładem Antropologii Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie. Pracował także w Zakładzie Krajów Pozaeuropejskich. Swoje badania prowadził w Aleksandrii, Deir el-Bahari, Starej Dongoli⁷³⁹, Kadero⁷⁴⁰ i Kairze (Misja Islamu). Brał udział w misji w Faras⁷⁴¹, gdzie badał szczątki 13 odnalezionych tam biskupów. Odznaczony ważnymi orderami polskimi, m.in. Warszawskim Krzyżem Powstańczym.

Autor:

- T. Dzierżykraj-Rogalski, *Faras VIII. The Bishops of Faras. An Anthropological-Medical Study*, Warszawa 1985.

Współautor:

- T. Dzierżykraj-Rogalski, E. Promińska, *Sudan – kraj i ludzie*, Warszawa 1991.

⁷³⁹ Por. T. Dzierżykraj-Rogalski, E. Promińska, Tombeaux de deux dignitaires chrétiens dans l'Église cruciforme de Dongola 1975 [w:] *Études nubiennes*, Le Caire 1978, ss. 91-93.

⁷⁴⁰ T. Dzierżykraj-Rogalski, Kadero - Recent Polish Research Post in the Sudan, *AfrBull* 17, 1972, ss. 202-204; T. Dzierżykraj-Rogalski, Neolithic Skeletons from Kadero, Sudan, *Current Anthropology* 18/3 September, 1977, ss. 585-586.

⁷⁴¹ T. Dzierżykraj-Rogalski, Remarques sur la typologie anthropologique des fresques de Faras [w:] M. L. Bernhard (red.), *Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski*, Warszawa 1966, ss. 85-87; T. Dzierżykraj-Rogalski, Bones of Newborn Infants from the Church of the Citadel at Faras, *ÉtudTrav* 7, 1973, ss. 237-243; T. Dzierżykraj-Rogalski, Morphological Factors in Selection of Bishops from Pachoras [w:] *Nubian Studies*, Warminster 1982, s. 64; T. Dzierżykraj-Rogalski, Living and Environmental Conditions of the Bishops in Pachoras-Faras [w:] W. Godlewski (red.), *Coptic Studies Acts of the Third International Congress of Coptic Studies*, Warszawa 1990, ss. 115-116.

Dzierzbicka Dorota, dr (ur.-)

Pracownik Instytutu Archeologii UW, adiunkt w Zakładzie Archeologii Egiptu i Nubii. Pracowała w Starej Dongoli w Sudanie⁷⁴², a w Egipcie⁷⁴³ w Naqlun, Marea i Oazie Dachla.

Redaktor:

- W. Godlewski, D. Dzierzbicka, *Dongola 2012–2014. Fieldwork, Conservation and Site Management* [PCMA Excavation Series 3], Warszawa 2015;
- W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar, *Dongola 2015–2016. Fieldwork, Conservation and Site Management* [PCMA Excavation Series 5], Warszawa 2018;
- A. Obłuski, D. Dzierzbicka, *Old Dongola Development Fieldwork 2018-2019*, vol. 1 (PAM 1), Leuven-Paris-Bristol 2021.

Dzik Michał, dr (ur.-)

Pracownik Instytutu Archeologii Uniwersytetu w Rzeszowie. Bierze udział w badaniach w Banganarti⁷⁴⁴ i Selib oraz w Libanie w Chhim i Jiyeh⁷⁴⁵ oraz w Polsce.

Gartkiewicz Przemysław, dr inż. (ur. 4 lipca 1928 r. – zm. 5 sierpnia 1994 r.)

Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (PW); pracownik Instytutu Architektury PW. Był architektem Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze, a w latach 1965-1973 brał udział w wielu polskich misjach w Nea Pafos, Aleksandrii, Palmyrze, Deir el-Bahari, a na terenie Nubii⁷⁴⁶ w Starej Dongoli w Nubii i brytyjskich wykopaliskach w Qasr Ibrim w 1973 r.⁷⁴⁷.

⁷⁴² D. Dzierzbicka, Amphora stoppers of the 7th century from Old Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 153–168; D. Dzierzbicka, A. Deptuła, Courtyard A at the Monastery on Kom H in Old Dongola. Fieldwork in 2015–2016 seasons [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015–2016...*, ss. 70–100; D. Dzierzbicka, W. Godlewski, Dongola, Sudan. Season 2015–2016, *Światowit* 13–14/54–55, 2015–2016, ss. 403–412; D. Dzierzbicka, Local Amphora Stoppers from Old Dongola as Sources in the Study of Toponyms, *Dotawo. A Journal of Nubian Studies* 4, 2017, ss. 213–224.

⁷⁴³ D. Dzierzbicka, Wine consumption and usage in Egypt's monastic communities [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia Christiana. The Włodzimierz Godlewski Jubilee Volume on the Occasion of his 70th Birthday*, 2016, ss. 99–112.

⁷⁴⁴ M. Dzik, House a in the northeastern domestic quarter [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa 2021, ss. 109–184.

⁷⁴⁵ Sprawozdanie z badań architektonicznych kwartału mieszkalnego w Jiyeh (Porphyreon), w 2013 r., Rzeszów 2014, s. 163 (kps w archiwum Polsko-Libańskiej Misji Archeologicznej Chiim Jiyeh, Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW).

⁷⁴⁶ P. M. Gartkiewicz, The central plan in Nubian church architecture [w:] Nubie, *Récentes Recherches*, ss. 49–64; P. M. Gartkiewicz, Stary Kościół na tle sakralnej architektury wczesnośredniowiecznej Nubii, *Kwartalnik Urbanistyki i Architektury* 18, z. 3–4, 1973, ss. 207–239; P. M. Gartkiewicz, An introduction to the history of Nubian Church Architecture [w:] S. Jakobielski (red.), *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 43–104; M. Gartkiewicz, New Outline of the History of Nubian Church Architecture [w:] P. van Morsel

Autor:

– P. M. Gartkiewicz, *The Cathedral in Old Dongola and its Antecedents* (Nubia I. Dongola 2.), Warsaw 1990.

Gazda Daniel, mgr (ur.-)

Archeolog śródziemnomorski interesujący się starożytną i średniowieczną wojskowością. Popularyzator historii dawnej: Rzymu, Egiptu⁷⁴⁸, a także Sudanu. W ramach wykopalisk w Starej Dongoli kierował eksploracją kościoła klasztornego na Komie H⁷⁴⁹.

Autor publikacji popularno-naukowych:

- D. Gazda, *Pola Katalaunijskie 451*, Ożarów Mazowiecki 2010;
- D. Gazda, *Podbój Egiptu przez Kusz i Asyrię w VIII-VII w. p.n.e.*, Warszawa 2016;
- D. Gazda, *Rzym i barbarzyńcy. Wojny, relacje, starcie cywilizacji*, Ożarów Mazowiecki 2016;
- D. Gazda, *Chartum 1884-1885*, Połomia 2021;
- D. Gazda, *Memfis 728 rok p.n.e.*, Połomia 2021;
- D. Gazda, *Omdurman 1898*, Połomia 2022.

Godlewski Włodzimierz, em. prof. dr hab. (ur. 15 października 1945 r.)

Był kierownikiem Zakładu Archeologii Egiptu i Nubii w Instytucie Archeologii UW. W latach 1969-1997 był pracownikiem w Muzeum Narodowym w Warszawie, a jego dyrektorem w okresie 1990-1994. Organizował w Warszawie III Międzynarodowy Kongres Koptologiczny w 1984 r. i XI Międzynarodowy Kongres Nubiologiczny w 2006 r. Kierownik wykopalisk zespołu klasztoru i eremów w Naklun w Egipcie, a w Nubii kierownik wykopalisk w Starej Dongoli w latach 2007-2017 r; autor przedsięwzięcia archeologicznego

(red.), *New Discoveries in Nubia: Proceedings of the Colloquium on Nubian Studies, the Hague, 1979*, Leiden 1982, ss. 9-10; P. M. Gartkiewicz, Some Remarks on the Building-History of the Cathedral in Faras, *NubLett* 1, August 1983, ss. 21-39; P. M. Gartkiewicz, Cathedral in Faras in the Light of an Architectural Re-Analysis [w:] M. Krause (red.), *Nubische Studien...*, 1986, ss. 245-268; P. M. Gartkiewicz, Nubian Church Architecture: Unity or Distinctness? [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 237-245.

⁷⁴⁷ P. M. Gartkiewicz, Remarks on the Cathedral at Qasr Ibrim [w:] *Nubian Studies Cambridge*, 1982, ss. 87-94.

⁷⁴⁸ D. Gazda, Mameluke invasions on Nubia in the 13th century in the Middle East. Some thoughts on the political interrelations, *GAMAR* 3, 2005, ss. 93-98.

⁷⁴⁹ D. Gazda, The Monastery Church on Kom H in Old Dongola (Fieldwork Season 2002), *GAMAR* 3, 2002, ss. 87-92; D. Gazda, The Monastery church on Kom H in Old Dongola 2002, *PAM* XIV, 2003, ss. 230-236; D. Gazda, Monastery church on Kom H in Old Dongola. Third and Fourth season of excavations (2004, 2004/2205), *PAM* XVI, 2005, ss. 285-294; D. Gazda, The Monastery Church on Kom H in Old Dongola after two seasons of excavations in 2006, *PAM* XVIII, 2008, ss. 349-360; D. Gazda, Excavation at the Monastery Church on Kom H at Old Dongola: 2002/3-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 41-60; D. Gazda, Exploration of Kom J in Old Dongola (2002 and 2006), *PAM* XVIII, 2008, ss. 346-348.

Early Makuria Reserch Project (MtoM). W Dongoli⁷⁵⁰ rozpoczął badanie murów miejskich i aglomeracji z kościołem królewskim archanioła Rafała, a wcześniej zajmował się budowlą królewską zamienioną na meczet⁷⁵¹. Wiele swych prac poświęcił architekturze sakralnej Nubii⁷⁵² i historii królestwa Makurii⁷⁵³.

Autor:

- W. Godlewski, *Faras VI. Les Baptistères nubiens*, Warszawa 1979;
- W. Godlewski, *Le Monastère de St Phoibammon* (Deir el-Bahari V), Warszawa 1986;
- W. Godlewski, *Dongola: City of Kings and bishops*, Warszawa 2006 (płyta CD);
- W. Godlewski, *Pahoras: The Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros. The Architecture*, Warszawa 2006;
- W. Godlewski, *Dongola: Ancient Tungul. Archaeological guide*, Warszawa 2013.

Redaktor:

- W. Godlewski, *Wystawa – Sztuka Koptyjska*, Warszawa 1984, Kraków 1988;
- W. Godlewski, *Coptic and Nubian Pottery: International Workshop, Nieborów, August 29-31 1998*, vol. 1-2, Warszawa 1999;
- W. Godlewski, *Coptic Studies, Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25 August 1984*, Warszawa 1990.

Współredaktor:

- W. Godlewski, A. Łajtar, *Between the Cataracts, Proceedings of the 10th International Conference for Nubian Studies, Warsaw University, 27 August 2 September 2006, Part One: Main Papers, Part Two: Session Papers (PAM Supplements Series, vol. 2.1-2/1-2)*, Warsaw 2008, 2010;

⁷⁵⁰ W. Godlewski, The role of Dongolese milieu in the Nubian church architecture [w:] M. Krause, S. Schaten (red.), *Themelia: Spätantike und koptologische Studien. Peter Grossmann zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 1998, ss. 127-142; W. Godlewski, The city of Dongola before the Arab raid of 651/2, *GAMAR* 2, 2003, ss. 99-104; W. Godlewski, Old Dongola [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 209-219; W. Godlewski, Dongola after the 2008-2010 Seasons: Royalty, Saints and Blessed Bishops, *S&N* 14, 2008, ss. 75-82.

⁷⁵¹ W. Godlewski, S. Medeksza, The So-called Mosque Building in Old Dongola (Sudan), a Structural Analysis 2, *ANM*, 1987, ss. 185-205; W. Godlewski, The Mosque Building in Old Dongola [w:] P. van Moorsel, *New Discoveries...*, 1982, ss. 21-28; A. Obłuski, W. Godlewski, W. Kołataj, S. Medeksza, C. Calaforra-Rzepka, The Mosque Building in Dongola. Conservation and Revitalization Project, *PAM XXII*, 2013, ss. 248-272; W. Godlewski, The architecture of the Central Hall [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 15-24.

⁷⁵² W. Godlewski, The churches of Dongola, their origin and importance in the general line of development of church architecture in Makuria [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, ss. 263-286.

⁷⁵³ W. Godlewski, The Rise of Makuria (late 5th-8th century AD) [w:] T. Kendall (red.), *Nubian Studies 1998. Proceedings of the Ninth International Conference on Nubian Studies August 21-26, 1998*, ss. 52-73; W. Godlewski, Introduction to the golden..., ss. 75-98; W. Godlewski, The early period of Nubian Art [w:] Ch. Bonnet, *Études nubiennes Genève...*, 1992, ss. 277-305; W. Godlewski, Bishops and Kings. The official program of the Pachoras (Faras) Cathedral [w:] *Between the Cataracts...*, vol I, 2008, ss. 263-282.

- W. Godlewski, D. Dzierzbicka, *Dongola 2012-2014 Fieldwork, conservation and site management*, Warszawa 2015;
- W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar, *Dongola 2015-2016 Fieldwork, conservation and site management*, Warszawa 2018;
- W. Godlewski, I. Zych, *Galeria Faras: Przewodnik [The Faras Gallery: Guide]*, Warszawa 1993.

Gołgowski Tadeusz, dr (ur.-)

Pracownik Instytutu Archeologii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego (UKSW) w Warszawie, gdzie wykłada m.in. archeologię Nubii. Archeolog śródziemnomorski, historyk Kościoła. Brał udział w wykopaliskach w Starej Dongoli. Zajmował się szczególnie ikonografią i liturgią Kościoła nubijskiego⁷⁵⁴. Autor wielu recenzji⁷⁵⁵.

Hajduga Roksana, mgr (ur.-)

Od 2018 r. jest pracownikiem Zakładu Nubiologii IKŚiO PAN. Bierze udział w projekcie *Southern Dongola Reach*, pracach w Banganarti, Selib⁷⁵⁶ i badaniach brytyjsko-sudańskich w Dangeil⁷⁵⁷.

⁷⁵⁴ T. Gołgowski, Problems of the Iconography of the Holy Virgin Murals from Faras, *ÉtudTrav* 2, 1968, ss. 293-312; T. Gołgowski, Scènes de la passion et de la résurrection sur une peinture de Faras, *ÉtudTrav* 3 1969, ss. 208-229; T. Gołgowski, Remarques sur l'icônographe de l'évêque de Rivergate Church [w:] M. L. Bernhard (red.), *Mélanges Michałowski...*, ss. 95-100; T. Gołgowski, Liturgia w Nubii i problem jej rekonstrukcji, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 14, 1, 2007, ss. 43-51; T. Gołgowski, Pierwszy Międzynarodowy Kongres Koptologiczny w Kairze, *Studia Theologica Varsaviensia* 16, 1, 1978, ss. 211-219.

⁷⁵⁵ T. Gołgowski, Recenzja: H. Paprocki, *Le Mystère de l'Eucharistie. Genèse et interprétation de la liturgie eucharistique byzantine*, Paris 1993, *Collectanea Theologica*, 1994, ss. 209-211; T. Gołgowski, Recenzja: Adam Łajtar, *Catalogue of the Greek Inscriptions in the Sudan National Museum at Chartoum, Catalogue of the Coptic Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum*, Jacques van der Vliet, Leuven-Paris-Dudley 2003, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 11, 2, 2004, ss. 283-287; T. Gołgowski, Recenzja: Dariusz Górski, *Sytuacja chrześcijaństwa na terenach północnej Afryki od podbojów muzułmańskich do XII wieku*, Kraków 2004, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 12, 2, 2005, ss. 279-286; T. Gołgowski, Recenzja: Krzysztof Kościelniak, *Grecy i Arabowie: historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634-1516)*, Kraków 2004, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 12, 1, 2005, ss. 313-328; T. Gołgowski, Recenzja: Włodzimierz Godlewski, *Pachoras: the Cathedrals of Actios: Paulos and Petros: the Architecture*, Warsaw 2006, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 14, 1, 2007, ss. 321-328; T. Gołgowski, Recenzja: Marcin Wiewióra, *Architektura obronna w Nubii od V do XVI wieku*, Toruń 2007, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 15, 1, 2008, ss. 251-257.

⁷⁵⁶ R. Hajduga, Spinning bolws fund at Selib II Site, (2011 season), *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 93-98; B. Żurawski, A. Cedro, R. Hajduga, E. Skowrońska, K. Solaraska, T. Badowski, Banganarti and Selib: season 2011, *PAM XXIII/I*, Warszawa 2014, ss. 323-343; R. Hajduga, K. Solaraska, Excavations at Selib 2 in 2012, *PAM XXIV*, Warszawa 2015, ss. 389-396; R. Hajduga, Excavation at Selib 2 in 2012, *PAM XXIV/I*, Warszawa 2015, ss. 389-396; R. Hajduga, Kushite Stamp Impressions from Selib 2, Sudan, *ÉtudTrav XXXIV*, 2021, ss. 141-166.

⁷⁵⁷ J. Anderson, F. Guiducci, R. Hajduga, M. Sulejman Bashir, QSAP: Dangeil 2019-19. Conservation challenges and an ever-expanding sacred landscape, *S&N* 23, 2019, ss. 101-109.

Herbich Tomasz, mgr (ur.-)

Absolwent Katedry Archeologii Śródziemnomorskiej UW. Były wicedyrektor (lata 2013-2018) Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Był sekretarzem naukowym Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze. Od 1985 r. brał udział we wszystkich misjach Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW. Geofizyk, od wielu lat stosujący metodę magnetyczną i elektrooporową w badaniach archeologicznych; ostatnio pionier (od 1998 r.) w pracach przy użyciu georadaru. Bierze udział w projekcie UMMA kierowanym przez A. Obłuskiego, którego celem jest badanie okresu transformacji Starej Dongoli z miasta chrześcijańskiego w muzułmańskie. Pracował w Nubii⁷⁵⁸ na wielu stanowiskach, w tym np.: Starej Dongoli, Kawa (brytyjskie wykopaliska)⁷⁵⁹ oraz w Egipcie⁷⁶⁰ w Sakkara i w Tell Atrib, Dachla, Abydos, także w Libanie w Jiyeh⁷⁶¹ oraz Iraku. Jest autorem lub współautorem 120 artykułów.

Współredaktor:

– M. Furmanek, T. Herbich, M. Mackiewicz, *Metody geofizyczne w archeologii polskiej*, Wrocław 2016;

– M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V 21–23 listopada 2018 r.*, Toruń 2018.

⁷⁵⁸ M. C. Gatto, M. De Dapper, R. Gerisch, E. Hart, S. Hendrix, T. Herbich, H. Joris, H.-Å. Nordström, M. Pitre, S. Roma, D. Święch, D. Usai, Predynastic settlement and cemeteries at Nag el-Qarmila, Kubbania, *ArcheoNil*, 19, 2009, ss. 186-206; M. A. Mohamed-Ali, T. Herbich, K. Grzyski, R. Hobbs, Magnetic gradient and electrical tomography surveys in Meroe, the capital city of Kush Kingdom, Sudan, *Archaeological Prospection* 19 (1), 2012, ss. 59-68; M. A. Mohamed Ali, H. Burkhardt, B. Khalil, T. Herbich, K. Grzyski, A. El Haj, Integration of geophysical surveys for archaeological prospection in Meroitic sites. Case study: Meroe city (Sudan) [w:] S. Piro, I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, ss. 74-78.

⁷⁵⁹ T. Herbich, R. Ryndziewicz, Badania stanowisk kuszyckich w Sudanie: miasto i cmentarzysko w Kawa [w:] M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne...*, ss. 39-42; T. Herbich, R. Ryndziewicz, Surveying Kushite sites in Sudan: town and cemetery in Kawa [w:] J. Bonsall (red.), *New global perspectives on archaeological prospection. 13th International Conference on Archaeological Prospection, 28 August – 1 September 2019, Sligo – Ireland*, Midle Way 2019, ss. 184-187.

⁷⁶⁰ K. Myśliwiec, T. Herbich, Polish Research at Saqqara in 1987, *ÉtudTrav* 17, 1995, ss. 177-203; T. Herbich, Archaeological geophysics in Egypt: the Polish contribution, *Archaeologia Polona* 41, 2003, ss. 13-55; T. Herbich, Geophysical surveying in Egypt and Sudan: periodical report for 2015-2016 [w:] B. Jennings, C. Gaffney, T. Sparrow, S. Gaffney (red.), *12th International Conference of Archaeological Prospection*, 2017, ss. 107-109; T. Herbich, Weryfikacja wykopaliskowa wyników badań geofizycznych stanowisk w Egipcie i Sudanie: studia przypadków [w:] M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne...*, ss. 35-38.

⁷⁶¹ T. Herbich, Jiyeh (Porphyreon). Geophysical survey, 2003, *PAM XVI*, 2005, ss. 423-428.

Iwaszczuk Urszula, dr (ur.-)

Pracownik Zakładu Cywilizacji Islamu, pracownia Archeologii Islamu IKŚiO PAN. Swoje badania opiera na szczątkach zwierząt pochodzących z Egiptu, Sudanu⁷⁶², Kuwejtu, Cypru, Rosji. Ostatnio jej specjalizacją jest ichtiologia.

Jakobielski Stefan, dr hab., prof. PAN (ur. 11 sierpnia 1937 r.)

Pracownik Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych (wcześniej do 2010 r. Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN). Był kierownikiem Pracowni Nubiologii w tym zakładzie w latach 1974-2002. Absolwent filologii orientalnej UW (egiptolog, koptolog), m.in. wykładowca archeologii Nubii i prowadzący seminarium nubologiczne w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie w latach 1974-1990.

Członek misji w Faras (lata 1961/1962-1964), gdzie zajmował się dokumentacją epigraficzną (ponad 800 inskrypcji, w tym słynnej listy biskupów Faras⁷⁶³, oraz badaniami malowideł faraskich⁷⁶⁴, których część przyznaną Polsce konwojował do kraju)⁷⁶⁵. Kierownik polskich wykopalisk w Starej Dongoli⁷⁶⁶ (lata 1981-2006), a przedtem w latach 1966-1980 prowadzący tam prace w zastępstwie K. Michałowskiego. Badał kilkanaście stanowisk, w tym odkryty w 1989 r. klasztor na Komie H (Świętej Trójcy)⁷⁶⁷ z ponad 100 malowidłami

⁷⁶² U. Iwaszczuk, Animal remains from the Early Makurian cemetery in El-Zuma (season 2013), *PAM XXIV/1*, 2015, ss. 425-430; U. Iwaszczuk, 2016: Animals from tumuli in El-Detti, Sudan: From bone remains to studying ritual, *PAM XXV*, 2016, ss. 431-446; U. Iwaszczuk, J. Niderla-Bielińska, A. Ścieżyńska, Kings and peasants from El-Zuma/El-Detti microregion in the Early Makurian period. Economic aspects of animal bones from funerary contexts, *PLoS ONE* 14/2, 2019; U. Iwaszczuk, Meat consumption at the edge of the desert. Animal remains from Bargat el-Shab [w:] P. Bobrowski, M. Jórdeczka, M. Kobusiewicz (red.), *Awaiting the Rain. Early and Middle Holocene Prehistory of Bargat El-Shab, Playa on Western Desert of Egypt*, Poznań-Warszawa 2021, ss. 257-273; U. Iwaszczuk, Animals in funerary rituals at the El-Zuma cemetery [w:] M. El-Tayeb, E. Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria research project. El-Zuma cemetery*, vol. 1, Leiden 2021, ss. 228-274; P. Chudzik, U. Iwaszczuk, A crocodile spirit, crocodile-faced. Discovery of crocodile remains in the early Middle Kingdom tombs of the North Asasif necropolis in Western Thebes (Egypt), *Journal of African Archaeology* 20, 2022, ss. 107-124.

⁷⁶³ S. Jakobielski, La liste des évêques de Pakhoras, *ÉtudTrav* 1, 1966, ss. 151-170; S. Jakobielski, Portraits of the Bishops of Faras [w:] J. M. Plumley (red.), *Nubian Studies...*, 1978, ss. 127-133; S. Jakobielski, Wybrane inskrypcje z Faras [w:] D. Bagińska (red.), *Wielkie Królestwa chrześcijańskie w Nubii*, Poznań 2013, ss. 22-29.

⁷⁶⁴ S. Jakobielski, Remarques sur la chronologie des peintures murales de Faras aux VIIIe et IXe siècles, *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 142-172.

⁷⁶⁵ S. Jakobielski, Two Coptic Foundation Stones from Faras [w:] M. L. Bernhard (red.), *Mélanges Michalowski...*, 1966, ss. 103-109; S. Jakobielski, Some Remarks on Faras Inscriptions [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte...*, ss. 29-40; S. Jakobielski, Inskrypcje [w:] K. Michałowski, *Faras. Malowidła ścienne...*, ss. 279-312; S. Jakobielski, Inscriptions from Faras and the Problems of the Chronology of Murals [w:] *Études nubiennes, Colloque de Chantilly*, 1978, ss. 141-151.

⁷⁶⁶ S. Jakobielski, Dongola [w:] *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Supplemento II, Rzym 1994, ss. 396-397; S. Jakobielski, 35 years of Polish excavations at Old Dongola. A Factfile [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, ss. 1-48.

⁷⁶⁷ S. Jakobielski, The Monastery in Old Dongola: Excavations of the Western Annexe 1995-1997, *GAMAR* 1, 1998, ss. 55-61; S. Jakobielski, Das Kloster der Heiligen Dreifaltigkeit. Bauphasen des nordwestlichen Anbaus [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, ss. 141-168; S. Jakobielski, The Monastery in Old

ściennymi zabezpieczonymi na miejscu. Badania tego założenia jeszcze trwają. Członek misji *Egypt Exploration Society* w latach 1972-1976 w Qasr Ibrim, gdzie zajmował się malowidłami ściennymi ze świątyni Taharki i epigrafiką meroicką. Znane są jego prace z dziedziny popularyzacji historii Nubii⁷⁶⁸. Uczestnik konferencji w Essen w 1969 r. istotnej dla powstania nubilogii. Za działalność naukową w Sudanie został uhonorowany najwyższym sudańskim odznaczeniem dla cudzoziemców – „Orderem Obu Nilów” II-klasy z gwiazdą.

Autor:

- S. Jakobielski, *Faras III. A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, Warszawa 1972;
- S. Jakobielski, B. Rostkowska, *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982.
- S. Jakobielski, *Chronologia wczesnych malowideł ściennych z katedry w Faras (VIII-IX wiek)*, Paideia I, Warszawa 2016;
- S. Jakobielski, *X wiek w malarstwie katedry w Faras*, Paideia III, Warszawa 2020.

Współautor:

- T. Andrzejewski, S. Jakobielski, S. Strelcyn, *Katalog rękopisów egipskich, koptyjskich i etiopskich* (= *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*), tom IV, Warszawa 1960;
- S. Jakobielski, M. Martens-Czarnecka, M. Łaptas, B. Mierzejewska, B. Rostkowska, *Pachoras. Faras. The wall paintings from the Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros*, PAM Monograph Series 4, Warszawa 2017.

Redaktor:

- S. Jakobielski, (wspólnie z B. Rostkowską), *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982.
- S. Jakobielski, P. O. Scholc (red.), *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches* (Bibliotheca Nubica et Aethiopica 7), Warszawa-Wiesbaden 2001;

Dongola: Excavations of the North-Western Annexe 1998-2002, *GAMAR* 3, 2005, ss. 107-126; S. Jakobielski, The Holy Trinity Monastery in Old Dongola [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, ss. 283-302; S. Jakobielski, The Monastery of the Holy Trinity at Old Dongola (Sudan). Some Key Information [w:] J. Popielska-Grzybowska, O. Białostocka, J. Iwaszczuk (red.), *Perspectives of Research. Proceedings of the Third Central European Conference of Young Egyptologists. Warsaw 12-14 May 2004*, (= *Acta Archaeologica Pultuskiensia* 1). Pułtusk 2009, ss. 73-87; S. Jakobielski, The Holy Trinity Monastery in Old Dongola. Excavations 2002/2003-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 69-90.

⁷⁶⁸ S. Jakobielski, Christian Nubia at the height of its civilization [w:] M. el Fasi (red.), *General History of Africa (UNESCO)*, vol. III: Africa from the Seventh Century to the eleventh century, Paryż-Berkley 1988, ss. 194-223; S. Jakobielski, The Early Christian Period in Nubia [w:] J. Herrmann, E. Zürcher (red.), *History of Humanity, Scientific and Cultural Development*, vol. III: *From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD*, rozdz. 15.2.3, UNESCO Paris, New York 1996, ss. 326-331; S. Jakobielski, Nubia w okresie... [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, ss. 545-569; S. Jakobielski, *Archeologia Nubii...*, ss. 19-37.

- S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), Mokhtar M. Halil, *Wörterbuch der nubischen Sprache (Fadidja/Mahas-Dialekt)*, [Vorabdruck – Nubica], Warszawa 1996
- S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska, *Faras. Katedra w piaskach pustyni. 60 lat po odkryciu / The Cathedral in the Desert Sands. 60 Years after the Discovery*, Warszawa 2021;
- S. Jakobielski, *Polskie wykopaliska w Starej Dongoli: 45 lat współpracy archeologicznej z Sudanem*, Warszawa 2006 (katalog wystawy);
- S. Jakobielski, (wspólnie z H. Panerem), redaktor czasopisma *Gdańsk Archaeological Museum African Reports*;
- S. Jakobielski, redaktor serii *Nubia* w IKŚiO PAN;
- S. Jakobielski, redaktor serii *Bibliotheca Nubica* IKŚiO PAN;
- S. Jakobielski, (wspólnie z M. Łaptaś), *Nubia Christiana II*, Warszawa 2020.

Jórdeczka Maciej Stanisław, dr (ur.-)

Pracownik Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu. Do Afryki udał się pierwszy raz w 1996 r. Uczestniczył w misjach w Sudanie w: Bir Nurayet, Kadero⁷⁶⁹, IV katarakta⁷⁷⁰, Wadi Awatib⁷⁷¹, Nabta Playa⁷⁷², kierownik polskich wykopalisk w Chor Szambat⁷⁷³ w Omdurmanie, członek misji *Combined Prehistoric Expedition* (na Pustyni Zachodniej).

Kabaciński Jacek, prof. dr hab. (ur.-)

Pracuje w Ośrodku Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu. Od roku 2019 przewodniczący Międzynarodowego Komitetu Prehistorii Północnowschodniej Afryki. Obecnie kierownik prac *Combined Prehistoric Expedition* prowadzonej przez Uniwersytet New Mexico i IAiE PAN na Pustyni Zachodniej –

⁷⁶⁹ M. Jórdeczka, Neolithic Sandstone Tools from Kadero 1, Sudan, *GAMAR* 2, 2003, ss. 105-117.

⁷⁷⁰ L. Krzyżaniak, M. Chłodnicki, M. Jórdeczka, M. Lemiesz, Archaeological reconnaissance Between Shemkhiya and Khor Um Gizlan, *GAMAR* 4, 2005, ss. 39-43.

⁷⁷¹ P. Bobrowski, M. Jórdeczka, Survey of Middle Section of Wadi Awatib (Sudan): Preliminary Report, *GAMAR* 3, 2005, ss. 37-46; M. Jórdeczka, A survey of the Wadi Awatib near Naga [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archeology of Early Northeastern Africa*, Poznań 2006, ss. 7-23.

⁷⁷² M. Jórdeczka, H. Królik, M. Masoić, R. Schild, Hunter-Gatherer Cattle-Keepers of Early Neolithic El Adam Type from Nabta Playa: Latest Discoveries from Site E-06-1, *African Archaeological Review* 30 (3), 2013, ss. 253-284; M. Jórdeczka, H. Królik, M. Masojć, R. Schild, Here comes the rain again... The Early-Holocene El Adam Occupation of the Western Desert, Nabta Playa, Egypt. Site E-08-2, *Azania: Archaeological Research in Africa* 50 (1), 2015, ss. 3-26; M. Jórdeczka, H. Królik, M. Masojć, R. Schild, Early Neolithic Settlements of El Adam Type from Nabta Playa. Site E-06-1 [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, *Prehistory of Northeastern Africa New Ideas and Discoveries*, 2012, ss. 365-408; P. Bobrowski, M. Jórdeczka, D. Mańka, H. Królik, R. Schild, F. Wendorf, The Combined Prehistoric Expedition in Nubia, 2003-2008, *GAMAR* 6, 2010, ss. 15-30.

⁷⁷³ P. Bobrowski, M. Jórdeczka, I. Sobkowiak-Tabaka, Khor Shambat 1..., ss. 447-478.

Dżebel Ramlah⁷⁷⁴, Napta Playa, Berget el-Sheb; wykopaliska na Pustyni Nubijskiej na północ od Starej Dongoli⁷⁷⁵, w rejonie Dżebel Muzraq i Dżebel Kobkabba⁷⁷⁶ oraz na IV katarakcie i w Kadero⁷⁷⁷.

Autor:

– J. Kabaciński, D. Usai, *Late Palaeolithic chert assemblages from the Upper Egyptian Nile Valley*, Poznań 1999;

– J. Kabaciński, A. Czekaj-Zastawny, J. D. Irish, *Cemetery for newborns (= The Neolithic of Gebel Ramlah, vol. I)*. Poznań 2019.

Współautor:

– M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild., J. D. Irish, M. C. Gatto, F. Wendorf, *Gebel Ramlah: Final Neolithic Cemeteries from the Western Desert of Egypt*, Poznań 2010.

Kobusiewicz Michał, em. prof. dr hab. (ur. 8 października 1939 r.)

Archeolog, prahistoryk – ze specjalizacją późnego plejstocenu i wczesnego holocenu⁷⁷⁸. Były kierownik Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu, profesor Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Był wieloletnim pracownikiem Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Brał udział w misjach w Egipcie i w Sudanie, m.in. wraz z *Combined Prehistoric Expedition* i na Pustyni Zachodniej⁷⁷⁹. Po śmierci L. Krzyżaniaka kierował pracami w Oazie Dachla. Był kierownikiem prac w Bir Nurayet⁷⁸⁰. Uczestniczył

⁷⁷⁴ M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild, J. D. Irish, F. Wendorf, Burial practices of the Final Neolithic pastoralists at Gebel Ramlah, Western Desert of Egypt, *BMSAES* 13, 2009, ss. 147-174.

⁷⁷⁵ M. Chłodnicki, J. Kabaciński, The Neolithic of the Dongola Reach (Nubia), *GAMAR* 2, 2003, ss. 57-69; M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild, F. Wendorf, Discovery of a Late Neolithic Cemetery in the Western Desert, Egypt, *GAMAR* 3, 2005, ss. 127-130.

⁷⁷⁶ M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, Jebel Kobkabba: a Middle Palaeolithic site in Sudanese Nubia [w:] L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.), *Interregional Contacts in the Latter Prehistory of Northeastern Africa*, Poznań 1996, ss. 355-375.

⁷⁷⁷ M. Chłodnicki, J. Kabaciński, Radiocarbon dates from Kadero revised [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Hunter-gatherers and early food producing societies in the Northeastern Africa* (= Studies in African Archaeology 14), 2015, ss. 195-217.

⁷⁷⁸ M. Kobusiewicz, Prehistoria Afryki Północno-Wschodniej między szóstym a piątym tysiącleciem p.n.e., *Przegląd Archeologiczny*, 24, 1976, ss. 5-101.

⁷⁷⁹ M. Kobusiewicz, Neolithic wells of the Western Desert of Egypt [w:] L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznań 2003, ss. 95-104; M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild, J. D. Irish, F. Wendorf, Discovery of the first Neolithic cemetery in Egypt's Western Desert, *Antiquity* 78 (301), 2004, ss. 566-578; M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild, D. Irish, F. Wendorf, Burial practices..., ss. 147-174; M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, M. Winiarska-Kabacińska (red.), *Desert and the Nile. Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Papers in honour of Fred Wendorf*, (Studies in African Archaeology 15), Poznań 2018, ss. 687-706.

⁷⁸⁰ M. Kobusiewicz, The Oldest Settlement in the Red Sea Mountains [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, M. Winiarska-Kabacińska (red.), *Nowe odkrycia prahistorycznej sztuki naskalanej w północno-wschodniej Afryce*, (= *Nauka* 3, 2012), ss. 155-166.

również w amerykańskich wykopaliskach koło Debba i oczywiście polskich w Kadero⁷⁸¹. Prowadził badania w Wadi Kubanija⁷⁸². Był współorganizatorem Międzynarodowej Komisji Prahistorii Północno-Wschodniej Afryki, Komitetu Stałego Międzynarodowej Unii Nauk Pra- i Protohistorycznych (UISPP).

Współautor:

- M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild., J. D. Irish, M. C. Gatto, F. Wendorf, *Gebel Ramlah: Final Neolithic Cemeteries from the Western Desert of Egypt*, Poznań 2010;
- M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper, *Kadero: the Lech Krzyżaniak excavations in the Sudan*, Poznań 2011.

Kołątaj Wojciech, dr inż. arch. (ur. 1937 r.)

Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (PW). Wieloletni pracownik Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze. Był pracownikiem Państwowego Przedsiębiorstwa Konserwacji Zabytków (PPKZ) w latach 70. i 80., gdzie m.in. kierował pracownią fotogrametryczną w Wilanowie. Kierownik misji archeologicznej w Aleksandrii w latach 1966-1972 i 1984-2001; uczestnik prac rekonstrukcyjnych świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari. W latach 1961-1963 pracował w Centrum Dokumentacji i Studiów Historii Sztuki Cywilizacji Starożytnego Egiptu w Kairze przy dokumentacji i rozbiórce świątyń w Nubii, m.in. w Wadi es-Sebu'a i Abu Simbel. Członek misji Oriental Institute Uniwersytetu w Chicago w Qasr el-Wizz w 1965 r. Brał udział w pracach w meczecie w Starej Dongoli⁷⁸³.

Został wyróżniony nagrodą Generalnego Konserwatora Zabytków i PKN ICOMOC im. Profesora Jana Zachwatowicza za wybitne osiągnięcia. W 2021 r. został nagrodzony nagrodą im. Benedykta Polaka przyznawaną od 2015 r.⁷⁸⁴.

Autor:

- M. Kołątaj, *Imperial Baths at Kom el-Dikka* (= Alexandrie 6), Warsaw 1992.

Współautor:

⁷⁸¹ M. Kobusiewicz, Conclusions [w:] M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper (red.), *Kadero: the Lech Krzyżaniak...*, ss. 421-422.

⁷⁸² M. Kobusiewicz, M. K. Banks, Report on Site E-78-2 [w:] *Loaves and Fishes. The Prehistory of Wadi Kubbania*, 1980, ss. 55-76; M. Kobusiewicz, Report on Site E-78-9: an Early Kubbanian Site in the Mouth of Wadi Kubbania [w:] *The Prehistory of Wadi Kubbania III*, 1989, ss. 643-653.

⁷⁸³ A. Obłuski, W. Godlewski, W. Kołątaj, S. Medeksza, C. Calaforra-Rzepka, The Mosque Building in Old Dongola. Conservation and revitalization project, *PAM* 22, 2013, ss. 248-272.

⁷⁸⁴ Za: <https://pcma.uw.edu.pl/2021/10/26/nagroda-im-benedykta-polaka-dla-wojciecha-kolataja/> (dostęp na: 21.11.2021 r.).

– M. Kołataj, G. Majcherek, E. Parandowska, *Villa of the Birds: The excavation and preservation of the Kom al-Dikka mosaics* (= American Research Center in Egypt Conservation Series 3), Cairo 2007.

Kołosowska Elżbieta, mgr (ur. 1957 r.)

Absolwent UW. Pracownik Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Archeolog śródziemnomorski. Kierownik Pracowni Kultur Pozaeuropejskich – tamże. Uczestniczka wykopalisk GAME na IV katarakcie⁷⁸⁵ i pustyni Bajuda oraz w Ez-Zuma. Prowadzi badania nad ceramiką.

Krzyżniak Lech, prof. dr hab. (ur. 1940 r. – zm. 2004 r.)

Archeolog, prahistoryk, dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, współpracownik prof. K. Michałowskiego na wykopaliskach w Egipcie i Sudanie⁷⁸⁶. Był m.in. ekspertem ds. Muzeum Nubijskiego w Asuanie, przewodniczącym jednej z komisji Międzynarodowej Unii Nauk Pre- i Protohistorycznych oraz Rady Poznańskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

⁷⁸⁵ E. Kołosowska, A Cemetery Site at El Ashamin Village in the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 6, 2010, ss. 91-108; E. Kołosowska, M. El Tayeb, H. Paner, Old Kush in the Fourth Cataract region, *S&N* 7, 2003, ss. 21-25; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Pottery from the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 2, 2003, ss. 122-125; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Test excavations at a cemetery near El Argub in the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 2, 2005, ss. 127-134; E. Kołosowska, M. El Tayeb, A cemetery site near El Argub in the Fourth Cataract Region: Second Season of test excavations, *GAMAR* 3, 2005, ss. 131-144; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Excavations at the Kassinger Bahri Cemetery Sites HP47, *GAMAR* 5, 2007, ss. 9-36; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Old Kush II Burials in the Fourth Cataract Region [w:] B. Gratien (red.), *Mélanges offerts à Francis Geus*, (= *CRIPEL* 26), 2007, ss. 205-218; E. Kołosowska, M. El Tayeb, A Napatan settlement in the Wadi Umm-Rahau [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract. University of Cologne, juillet 2006*. [Africa Praehistorica 22]. (Cologne), 2012, ss. 63-76; E. Kołosowska, M. El Tayeb, The Awlib Temple Complex: Kom B and its Pottery Assemblage, *GAMAR* 3, 2005, ss. 145-158; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Burial traditions on the Right Bank of the Nile in the Fourth Cataract Region [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gnień 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4), 2005, ss. 51-74; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Meroitic burial traditions in the Fourth Cataract region, *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Berlin, August 4th-6th, 2005*, (= *Meroitica* 23), 2008, ss. 37-50; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Old Kushites and the 4th Cataract Region [w:] J. Popielska-Grzybowska, O. Białostocka, J. Iwaszczuk (red.), *Egypt 2004: Perspectives of Research. Proceedings of the Third Central European Conference of Young Egyptologists. Warsaw 12-14 May 2004*, [Acta Archaeologica Pultuskiensia 1] (Pultusk: Institute of Anthropology and Archaeology), 2009, ss. 166-169; E. Kołosowska, M. El Tayeb, Multi-cultural sites at El-Gabarna [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International...*, ss. 51-62.

⁷⁸⁶ L. Krzyżaniak, New Light on Early Food Production in the Central Sudan, *JAH*, 1978, ss. 159-172; L. Krzyżaniak, Some Aspects of the Later Prehistoric Development in the Sudan as Seen from the Point of View of the Current Research on the Neolithic, *Études nubiennes*, 1994, vol. I, ss. 267-273; L. Krzyżaniak, Late Prehistory of the Central Sudan: a Summary of the Results of the Last Thirty Years, *CRIPEL* 17/1, 1995, ss. 117-122.

Członek misji archeologicznej w Dongoli w latach 1967-1972⁷⁸⁷. Od roku 1972 do roku 2003⁷⁸⁸ organizował wykopaliska jako kierownik ekspedycji polskiej w Kadero⁷⁸⁹. Jest to stanowisko wczesnej Grupy A – osada i cmentarz (wykopaliska są kontynuowane przez M. Chłodnickiego). Pracował także w Oazie Dachla w misji kanadyjskiej w latach 1985-2004. W zastępstwie prof. D. Wildunga kierował pracami misji niemieckiej w Naga do 2004 r.⁷⁹⁰. Wraz ze S. Jakobielskim otrzymał w 2002 r. najwyższe sudańskie odznaczenie „Order Obu Nilów” II klasy z gwiazdą. Inicjator serii kongresów prehistorycznych w okolicach Poznania (znanych jako konferencje w Dymaczewie).

Autor:

- L. Krzyżaniak, *Egipt przed piramidami*, Warszawa 1980;
- L. Krzyżaniak, *Schylek pradziejów w środkowym Sudanie*, Poznań 1992;
- L. Krzyżaniak, *Early farming cultures on the Lower Nile: The Predynastic Period in Egypt* (Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences), Warszawa 1977.

Redaktor:

- L. Krzyżaniak, M. Kobusiewicz, *Late prehistory and the Nile Basin at the Sahara*, Poznań 1989;
- L. Krzyżaniak, M. Chłodnicki, *Saving the Sudan's Ancient Cultural Heritage. Forty Years of Co-operation in Archaeology between the Sudan and Poland*, Poznań 2002.

Kurcz Maciej, dr hab., prof. UŚ (ur. 1977 r.)

Jest zastępcą dyrektora Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego. Wykładowca UŚ i na Wydziale Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie. Etnolog,

⁷⁸⁷ L. Krzyżaniak, Miejsca neolityczne w Starej Dongoli (Sudan), *Fontes Archaeologici Posnanienses* 19, 1968, ss. 1-5; S. Jakobielski, L. Krzyżaniak, Polish Excavations at Old Dongola. Third Season, December 1966-February 1967, *Kush* 15 (1967-1968), ss. 143-164.

⁷⁸⁸ L. Krzyżaniak, Pierwsza kampania badań wykopaliskowych w Kadero (Sudan), *Fontes Archaeologici Posnanienses* 24, 1973, ss. 217-233; L. Krzyżaniak, The Archaeological Site of Kadero, Sudan, *Current Anthropology* 17/4, December 1976, s. 762; L. Krzyżaniak, Les débuts de la domestication des plantes et des animaux dans les pays du Nil, *BSFE* 96, 1983, ss. 4-13; L. Krzyżaniak, Early Farming in the Middle Nile Basin: Recent Discoveries at Kadero (Central Sudan), *Antiquity* 65, 1991, ss. 515-532.

⁷⁸⁹ L. Krzyżaniak, Polish Research on the Predynastic/Neolithic Development of the Nile, *AfrBull* 31, 1982, ss. 93-96; L. Krzyżaniak, Eleventh Season of Excavations at Kadero, *Nyame Akuma* 32 December, 1989, ss. 34-35; L. Krzyżaniak, Early Farming in the Middle Nile Basin: Recent Discoveries at Kadero (Central Sudan), *Antiquity* 65, 1991, ss. 515-532; L. Krzyżaniak, Preliminary Report on the Excavations at Kadero 1. Eleventh Season, 1989, *ÉtudTrav* 16, 1992, ss. 363-381; L. Krzyżaniak, The Meroitic Burial Ground at Kadero (Khartoum Province) [w:] C. Berger, G. Clerc, N. Grimal, *Hommages a Jean Leclant*, vol. 2, 1994, ss. 263-268; L. Krzyżaniak, The Kadero Project, *SARS-Newsl.* 10 June, 1996, ss. 14-17.

⁷⁹⁰ K. Kroeper, L. Krzyżaniak, Naga Project (Sudan) - Egyptian Museum Berlin. The Amun Temple Complex, Preliminary Report, seasons 1 and 2, *ANM* 8, 1998, ss. 203-216.

kulturoznawca. Brał udział w misjach archeologicznych w Starej Dongoli, Banganarti, Selib, Soba i na III katarakcie Nilu (Masida). Podróżował także po Sudanie oraz po Sudanie Południowym⁷⁹¹.

Autor:

- M. Kurcz, *Za Trzecią Kataraktą. Życie codzienne wsi północnosudańskiej*, Wrocław 2007.
- M. Kurcz, *Jak przeżyć w afrykańskim mieście? Człowiek wobec pograniczności i procesów urbanizacyjnych w południowosudańskim mieście*, Katowice 2012.

Łajtar Adam, prof. dr hab. (ur. 1960 r.)

Pracownik Zakładu Papirologii Instytutu Archeologii na Wydziale Historycznym UW. Pełni funkcję przewodniczącego Komisji Wydawniczej Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN. Jest redaktorem pisma *The Journal of Juristic Papyrology*. Papirolog, archeolog śródziemnomorski, epigrafik, najlepszy specjalista od języka greckiego używanego w Nubii. Brał udział w wielu polskich misjach archeologicznych w Egipcie⁷⁹², stały członek misji w Starej Dongoli⁷⁹³ i Banganarti⁷⁹⁴. Jego naukowe zainteresowania dotyczą Nubii chrześcijańskiej. Opracowuje większe zespoły inskrypcji, m.in. graffiti z Banganarti⁷⁹⁵, inskrypcje z klasztoru na komie H w Dongoli, inskrypcje z polskich wykopalisk w Faras oraz

⁷⁹¹ M. Kurcz, Niektóre aspekty kultu Świątych nad środkowym Nilem [w:] M. Ząbek (red.), *Wokół IV katarakty. Społeczności wiejskie nad środkowym Nilem przed wielką zmianą*, Warszawa 2005, ss. 169-183; M. Kurcz, Współczesny zikr: różne oblicza sudańskiego mistycyzmu [w:] M. Ząbek, *Wokół IV katarakty...*, ss. 183-197; M. Kurcz, Między rzeką a pustynią. Kategoria granicy w kulturze ludowej Sudanu północnego, *Lud* 91, 2007, ss. 169-181; M. Kurcz, Multi-Dimension Borderness and Urbanization Processes in South Sudanese Juba, *Hemispheres* 25, 2010, ss. 47-56; M. Kurcz, Świętość i anomalia. Kobieta bezdzietna wobec procesu społecznej marginalizacji na wsi Sudanu Północnego [w:] L. Łykowska (red.), *Role społeczne płci w Afryce Subsaharyjskiej*, Warszawa 2012, ss. 44-57; M. Kurcz, Sudan wyimaginowany – refleksje na temat kształtowania się pojęcia Sudan w okresie wpływów europejskich (= Imaginary Sudan – reflections on the formation of the notion of Sudan in the period of European influences), *Etnografia Polska* t. 57, z. 1-2, 2013, ss. 23-44; M. Kurcz, The Image of Omdurman: the Symbolic Role of an African City During the Period of Colonialism from the Perspective of Archival Photographs [w:] H. Horáková, K. Werkman (red.), *Knowledge production in and on Africa*, Wiedeń 2016, ss. 207-235; M. Kurcz, Doing Fatherhood in the Middle Nile. Fatherhood, Masculinity and Change in Rural Northern Sudan, *Prace Etnograficzne* 3, 2019, ss. 127-142; M. Kurcz, Ferry Crossing, Travelling and Change in the Northern Sudan. *Ethnologia Actualis, The Journal of Ethnographical Research*, 2019, vol. 2, ss. 1-11; M. Kurcz, *Sudan's Tea Ladies and the Legacy of Slavery*, *Ethnologia Polona* 40, 2019, ss. 277-290.

⁷⁹² A. Łajtar, Varia Nubica III. Ein liturgisches Gebet aus Qasr Ibrim, *ZPE* 112, 1996, ss. 140-142.

⁷⁹³ A. Łajtar, Deux stèles grecques des fouilles polonaises de Dongola, *ANM* 5, 1991, ss. 157-166.

⁷⁹⁴ A. Łajtar, Banganarti 2003: The wall paintings, *PAM* XV, 2003, ss. 253-260; A. Łajtar, Inscriptions from Banganarti, season 2003, *PAM* XV, 2004, ss. 253-60; A. Łajtar, Banganarti 2004: Inscriptions, *PAM* XVI, 2005, ss. 309-313; Banganarti 2006: The inscriptions. *PAM* 18, 2008, ss. 396-402.

⁷⁹⁵ A. Łajtar, Late Christian Nubia through visitors inscriptions from the Upper Church at Banganarti [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, ss. 321-331; A. Łajtar, The people of Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I (Nubia VII)*, Warszawa 2021, ss. 21-48.

stel nagrobnych z Nubii⁷⁹⁶, a ostatnio zajmuje się opracowaniem nieopublikowanych dotychczas tekstów z Qasr Ibrim.

Autor:

– A. Łajtar, *Catalogue of the Greek Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum*, OLA 122, Leuven-Paris 2003;

– A. Łajtar, *A Late Christian Pilgrimage Centre in Nubia. The Evidence of Wall Inscriptions in the Upper Church at Banaganarti*, (*JJP Supplement XXXIX*), Leuven-Paris 2020.

Współautor:

– A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture*, (*JJP Supplement XV*), 2011;

– A. Łajtar, G. Ochała, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices II: New Texts and Studies on Christian Nubian Culture*, (*JJP Supplement XXVII*), Warsaw 2015;

– A. Łajtar, A. Twardecki, *Catalogue des inscriptions grecques du Musée National de Varsovie* [*JJP Supplement II*], Warsaw 2003;

– A. Łajtar, G. Ochała, J. van der Vliet (red.), *Qasr Ibrim: the Greek and Coptic inscriptions*, (*JJP Supplement XIII*), Warsaw 2010;

– A. Łajtar, J. van der Vliet, *Empowering the dead in Christian Nubia. The texts from a Medieval Funerary Complex in Dongola*, (*JJP Supplement XXXII*), Warszawa 2017.

Współredaktor:

– W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar, *Dongola 2015–2016. Fieldwork, Conservation and Site Management* [PCMA Excavation Series 5], Warszawa 2018;

– W. Godlewski, A. Łajtar, *Between the Cataracts, Proceedings of the 10th International Conference for Nubian Studies, Warsaw University, 27 August 2 September 2006, Part One: Main Papers, Part Two: Session Papers* (*PAM Supplements Series*, vol. 2.1-2/1-2), Warsaw 2008, 2010.

⁷⁹⁶ A. Łajtar, Deux stèles grecques des fouilles polonaises de Dongola, *ANM* 5 1991, ss. 157-166; A. Łajtar, A Greek Christian Inscription from Ginari, Lower Nubia, *ZPE* 91, 1992, s. 147; A. Łajtar, Bemerkungen zu einem christlichen Epitaph aus Nubien im Louvre, *ZPE* 98, 1993, s. 245; A. Łajtar, Varia Nubica IV: Das älteste nubische Epitaph mit dem Gebet vom sogenannten Typus Euchologion Mega?, *ZPE* 113, 1996, ss. 101-108; A. Łajtar, Georgios, archbishop of Dongola († 1113) and his epitaph [w:] T. Derda, J. Urbanik, M. Węcowski (red.), *Euergesias charin. Studies Presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by their Disciples*, (= *JJP Supplement 1*), Warsaw 2002, ss. 159-192; A. Łajtar, Three Greek epitaphs from Baganarti, *The JJP* 33, 2003, ss. 161-75; A. Łajtar, New finds of Greek epitaphs at Dongola (with appendix „Two Coptic epitaphs” by J. van der Vliet) [w:] A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture* (= *JJP Supplement XV*), 2011, ss. 37-94.

Łaptaś Magdalena, dr (ur.-)

Wykładowca w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Instytucie Historii Sztuki. Była pracownikiem Muzeum Narodowego w Warszawie. Interesuje się Bizancjum i malarstwem nubijskim. Jest członkiem ekspedycji w Banganarti w Sudanie⁷⁹⁷, gdzie opracowuje malowidła ściennie. Bierze udział w pracach w Libanie w Kaftun i Ma'ad. Obecnie, w związku z pracą habilitacyjną, zajmuje się badaniami na temat „Kolegium apostoelskie bez św. Pawła. Wizerunki dwunastu apostołów w malarstwie nubijskim”.

Współautor:

– S. Jakobielski, M. Martens-Czarnecka, M. Łaptaś, B. Mierzejewska, B. Rostkowska, *Pachoras (Faras). The wall paintings from Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros*, PAM Monograph Series 4, Warszawa 2017.

– S. Jakobielski, M. Łaptaś, *Nubia Christiana II*, Warszawa 2020.

Łopaciuk Roman, mgr (ur.-)

Od roku 2018 pracownik Zakładu Nubiologii IKŚiO PAN, geodeta. Pracuje w Sudanie od 2004 r., biorąc udział w wykopaliskach archeologicznych, m.in. w Starej Dongoli⁷⁹⁸, Banganarti i Selib. W ramach opracowywanej dokumentacji obecnie zajmuje się tworzeniem ortofotomap⁷⁹⁹, map stanowisk archeologicznych i poszczególnych obiektów badań.

⁷⁹⁷ M. Łaptaś, S. Jakobielski, “Unknown” Mural of the Three Youths in a Fiery Furnace from the Faras Cathedral [w:] W. Bulsza, L. Sadko (red.), *Ars Graeca - Ars Latina, Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej-Bryzek*, Cracoviae 2001, ss. 75-85; M. Łaptaś, Banganarti 2003: The wall paintings, *PAM XV*, 2003, ss. 244-252; M. Łaptaś, Representation of the Angelic Hierarchy in a Nativity Scene from Faras Cathedral, *GAMAR 2*, 2003, ss. 137-143; M. Łaptaś, Archanioł Michał jako opiekun w scenach Trzech Młodzianków w malarstwie nubijskim [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Warszawa 2004, ss. 1-20; M. Łaptaś, A Feast of the Archangel Michael. A New Interpretation of the Mural Painting from Old Dongola, *Eastern Christian Art 5*, 2008, ss. 77-87; M. Łaptaś, St Andrew the Apostle in the Murals of the Upper Church in Banganarti, *ÉtudTrav XXII*, 2008, ss. 101-114; M. Łaptaś, Archangels as protectors and guardians in Nubian painting [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, ss. 675-683; M. Łaptaś, The Crown of the Eparch of Nobadia?, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie 18*, 2012, ss. 21-32.

⁷⁹⁸ R. Łopaciuk, B. Wasik, M. Wiewióra, A. Cedro, Architectural studies of the fortresses in the Third Cataract and Southern Dongola Reach region, *ÉtudTrav XXVII*, 2014, ss. 233-256; A. Momot, R. Łopaciuk, The archaeological site of Selib 2 in the Dongola Reach: remarks on the 2019 season, *PAM XXX/2*, Fieldwork & Research, Warszawa 2021, ss. 251-272.

⁷⁹⁹ R. Łopaciuk, Orthophotography of the sacred and profane: the geodetic basis of archaeological research at Banganarti [w:] B. Żurawki (red.), *Banganarti Studies I (Nubia VII)*, Warszawa 2021, ss. 303-341.

Mahler Robert, dr (ur.-)

Kierownik Zakładu Studiów Afrykańskich CAŚ UW. Antropolog, archeolog. Pracował w Sudanie w Starej Dongoli⁸⁰⁰, Ez-Zuma, Ghazali, przy IV katarakcie⁸⁰¹; natomiast w Egipcie w Aleksandrii, Sheikh Abd el-Gurna, Sakkara, Naqlun, Berenike; na Ukrainie na Krymie; w Bułgarii w Novae; w Rosji w Gyda. Prowadzi badania również w Polsce.

Autor:

– R. Mahler, A formalized approach to choosing the best methods for reconstructing stature in the case of poorly preserved skeletal series, *Archaeometry*, 2021 (open access).

Mahmoud El Tayeb, dr hab., prof. UW (Sudańczyk, obywatel Polski, ur. 1957 r.)

Pracownik Polskiego Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego i kierownik Stacji Badawczej Centrum w Chartumie. W latach 1983-1990 inspektor Sudańskiej Służby Starożytności. W latach 1997-1999 starszy kustosz w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, a w latach 1998-2009 wykładowca w Instytucji Archeologii UW.

Kierownik wielu misji, w tym m.in. sudańskiej w El-Ghaddar, a w górach Noba polskiej z Akademii Humanistycznej z Pułtuska. Obecnie przewodniczy misji polskiej CAŚ UW w el-Zuma⁸⁰² i Tangasi⁸⁰³. Pod kierownictwem B. Żurawskiego brał udział w misji archeologicznej *Southern Dongola Reach Survey*, gdzie kierował również pracami w Hammur-Abbasija⁸⁰⁴. Uczestniczył w prospekcji H. Panera na IV katarakcie⁸⁰⁵, tudzież

⁸⁰⁰ W. Godlewski, R. Mahler, B. Czaja-Szewczak, Crypts 1 and 2 in the Northwest Annex of the Monastery on Kom H in Dongola: report on the exploration in 2009, *PAM XXI*, 2012, ss. 325-346; R. Mahler, W. Godlewski, K. Danys-Lasek, B. Czaja, Crypt 3 in the Northwest Annex of the Monastery on Kom H in Dongola: Report on the exploration in 2012, *PAM XXIV/I*, 2015, ss. 352-367; R. Mahler, Appendix: The sanctuary of Anna in the Monastery on Kom H, *PAM XXIV/I*, 2015, ss. 340-342; R. Mahler, A. Breidenstein, Ez-Zuma Burials: Analysis of Human Skeletal Remains [w:] Mahmoud El-Tayeb, Ewa Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria Research Project. El-Zuma Cemetery 1*, Leiden 2020, ss. 175-208.

⁸⁰¹ K. Piasecki, Ł. M. Stanaszek, R. Mahler, Badania antropologiczne w rejonie IV katarakty. Działalność ośrodka warszawskiego – wyniki wstępne [w:] J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – archeologia i historia*, Warszawa 2015, ss. 105-118.

⁸⁰² M. El Tayeb, Early Makuria Research Project. Test excavation in El-Zuma cemetery [w:] B. Gratien (red.), *Mélanges offerts à Francis Geus (= CRIPEL 26)*, Lille, 2006-2007, ss. 71-85; M. El Tayeb, E. Czyżewska, Early Makuria Research Project. El-Zuma excavation. The third season Jan-Feb. 2009, *S&N 15*, 2011, ss. 108-118; M. El-Tayeb, E. Klimaszewska-Drabot, El-Zuma excavations. Pottery assemblage from the first season 2004-2005, *GAMAR 11*, 2014, ss. 9-16; M. El-Tayeb, Early Makuria Research Project. Excavations at el-Zuma, 2017. Preliminary report, *PAM XXVI/I*, 2017, ss. 339-354.

⁸⁰³ M. El-Tayeb, M. Wyżgoł, Early Makuria Research Project. Excavations at Tanqasi: first season in 2018, *PAM XXVII/I*, 2018, ss. 273-288.

⁸⁰⁴ M. El-Tayeb, J. Philips, The pottery assemblage from the Hammur-Abassya tumulus field [w:] B. Żurawski (red.), *Survey and Excavation Between Old Dongola and Ez-Zuma (= Nubia II, Southern Dongola Reach Survey I)*, 2003, ss. 458-462; M. El-Tayeb, U. Wicenciak, Region dongolański — kolebka cywilizacji nubijskiej [w:] M. Ząbek (red.), *Wokół IV katarakty...*, ss. 77-94; M. El-Tayeb, A new type of mound burials continued. Graves with tunnels, *GAMAR 6*, 2010, ss. 93-108.

w Awlib, Bajudzie z misją Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Działał również w Libanie w Jiyeh (Pophireion)⁸⁰⁶, Szhim⁸⁰⁷ oraz na wyspie śródmieścia w Gdańsku. Interesuje się szczególnie okresem postmeroitickim, z którego jest wybitnym światowym specjalistą. Jego wielkim dziełem jest *Early Makuria Reserch Project* wynikający ze współpracy CAŚ UW i Sudańskiej Służby Starożytności.

Autor:

– Mahmoud El-Tayeb, *Genesis of the Makurian culture in the light of archeological sources*, *CRIPPEL* Suppl. 6, Lille 2002;

– Mahmoud El-Tayeb, *Funerary traditions in Nubian Early Makuria*, (= GAMAR 9 Monograph Series 1), Gdańsk 2012;

Współautor:

– Mahmoud El-Tayeb, E. Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria Reserch Project. El-Zuma cemetery*: Vol. 1, Brill 2020.

Marciniak Marek, dr (ur. 1937 r. – zm. 1996 r.)

Był pracownikiem Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN (obecnie IKŚiO PAN). Był sekretarzem Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze. Ukończył studia na kierunku egiptologia w Instytucie Orientalistyki UW. Wykładał egiptologię na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley. Uczestnik kampanii w Faras, gdzie kierował pracami w zastępstwie prof. K. Michałowskiego podczas II kampanii. Brał udział w misjach w Nubii: kierował wykopaliskami w latach 1960/1961 w Dabod⁸⁰⁸, pracował także w ekspedycji brytyjskiej w Qasr Ibrim w latach 1972-1976 oraz amerykańskiej w Qasr el-Wizz w 1965 r. Uczestniczył w wykopaliskach w Egipcie w Aleksandrii, Tell Atrib, Deir

⁸⁰⁵ M. El-Tayeb, E. Kołosowska, Meroitic burial traditions in the Fourth Cataract region, *Meroitica* 23, 2007, ss. 11–25; M. El-Tayeb, E. Kołosowska, Old Kushites and the 4th Cataract region [w:] J. Popielska-Grzybowska, O. Białostocka (red.), *Proceedings of the Third Central European Conference of Young Egyptologists, Egypt 2004: Perspectives of Research, Warsaw 12–14 May 2004*, Warsaw 2009; M. El-Tayeb, E. Kołosowska, Multi-cultural site at El-Gabarna [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International...*, ss. 51–62; M. El-Tayeb, E. Kołosowska, A Napatan settlement in Wadi Umm Rahau [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International...*, ss. 63–76.

⁸⁰⁶ M. El-Tayeb, U. Wicenciak, Section C – Jiyeh, 2005 season [w:] T. Waliszewski, T. Waliszewski, U. Wicenciak, el-Tayeb M., M. Domżański, A. Witecka, M. Wagner, T. Herbich, I. Nouredine, M. Woźniak, K. Kotlewski, R. Żukowski, Jiyeh (Porphyreon). Hellenistic, Roman and Byzantine settlement on the south coast of Lebanon. Preliminary report on 1997 and 2003–2005 seasons, *BAAL* 10 (2006), 2008, ss. 5–85.

⁸⁰⁷ M. El-Tayeb, Archaeological reconnaissance in Iqlim el-Kharoub. Preliminary report [w:] T. Waliszewski, R. Tarazi (red.), *Village romaine et byzantine à Chhim-Marjiyat. Rapport préliminaire (1996–2002)*, *BAAL* 6, 2002, ss. 10–11.

⁸⁰⁸ M. Marciniak, Rapport de la campagne de fouilles polonaise à Dabod [w:] *Fouilles en Nubie (1959-1961)*, 1963, ss. 5-11; M. Marciniak, Fouilles polonaises à l'emplacement du temple de Débod [w:] *Fouilles en Nubie (1961-1963)*, 1967, ss. 123-140; M. Marciniak, Création et développement du Centre des Recherches Nubiennes à Varsovie [w:] *Études nubiennes*, Colloque de Chantilly, 1978, ss. 193-197.

el-Bahari⁸⁰⁹, Tebach (opracowywał grób Ramzesa IV)⁸¹⁰; w Syrii w Palmyrze. To autor i tłumacz wielu książek o Egipcie⁸¹¹.

Autor:

– M. Marciniak, *Deir el-Bahari I. Les inscriptions hiératiques du Temple de Thoutmosis III*, Warszawa 1974.

Współautor:

– M. Marciniak, J. Lipińska, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.

Martens-Czarnecka Małgorzata, em. dr (ur. 1943 r.)

Była pracownikiem Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN (obecnie IKŚiO PAN). Archeolog śródziemnomorski. Głównymi obiektami jej zainteresowań naukowych są ikonografia⁸¹², techniki malarskie, elementy dekoracyjne i ornamentyka malarstwa nubijskiego (Faras⁸¹³, Dongola⁸¹⁴). Wieloletni członek ekspedycji w Starej Dongoli. Kierownik tych wykopalisk w kampanii w roku 2006⁸¹⁵.

Autor:

⁸⁰⁹ Stamtąd publikował teksty hieratyczne ze świątyni Totmesa III. Zajmował się także tekstami hieroglificznymi z Faras, zob. M. Marciniak, Liste des blocs inscrits et décorés provenant du temple de Thotmès III [w:] K. Michałowski, *Faras. [I] Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962, ss. 25-73.

⁸¹⁰ M. Marciniak, Les éléments nubiens du décor dans le tombeau de Ramsès VI [w:] *Nubische Studien*, 1986, ss. 151-156.

⁸¹¹ M. Marciniak, Egipt starożytny do najazdu perskiego [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki...*, ss. 126-160.

⁸¹² M. Martens-Czarnecka, Iconography of Jesus Christ in Nubian Painting, *ÉtudTrav* XXV, 2012, ss. 241-252; M. Martens-Czarnecka, New look at the wall paintings of the Rivergate Church in Faras [w:] P. O. Scholz, *Orbis Aethiopicus*, Albstadt 1992, ss. 363-384; M. Martens-Czarnecka, New iconographical elements in Old Dongola painting, *GAMAR* 6, 2010, ss. 119-124; M. Martens-Czarnecka, Bizantine models in Nubian iconography, *GAMAR* 6, 2010, ss. 109-118; M. Martens-Czarnecka, Archangel Michael and his peacock feathers in Nubian painting [w:] M. Łaptaś, S. Jakobielski (red.), *Nubia Christiana II...*, ss. 75-79.

⁸¹³ M. Martens, Observations sur la composition du visage dans les peintures de Faras (VIIIe-IXe siècles), *ÉtudTrav* 6, 1972, ss. 207-250; M. Martens-Czarnecka, Observations sur la composition du visage dans les peintures de Faras (IXe-XIIe siècles), *ÉtudTrav* 7, 1973, ss. 163-226; M. Martens-Czarnecka, L'Archange Michel sur les peintures de Faras, *ÉtudTrav* 12, 1983, ss. 171-194; M. Martens-Czarnecka, Les tissus sur les peintures murales de Faras. Essai d'interprétation technique, *ÉtudTrav* 13, 1984, ss. 258-274.

⁸¹⁴ M. Martens-Czarnecka, Wall Paintings Discovered in Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien*, 2001, ss. 253-284; M. Martens-Czarnecka, Nowe malowidła odkryte w klasztorze na komie H w Starej Dongoli (Sudan) w kampanii wykopaliskowej 2000 r. [w:] B. Iwaszkiewicz-Wronikowska (red.), *Sympozja Kazimierskie. Poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, Lublin 2001; M. Martens-Czarnecka, Old Dongola Share in Nubian Painting, *Studia Archaeologica, Liber Amicorum Ianussio A. Ostrowski ab Amicis et Discipulis Oblatus*, Cracoviae 2001, ss. 287-302; M. Martens-Czarnecka, Wall Painting discovered in the Dongola 2004 Season, *PAM* 16, Reports 2004, ss. 273-284; M. Martens-Czarnecka, Stylistic Homogeneity of groups of Paintings in the Monastery on Kom H in Old Dongola, *GAMAR* 3, 2005, ss. 159- 173; M. Martens-Czarnecka, Wall Paintings from the Dongola Monastery, Polish Excavations at Old Dongola [w:] *45 years of the archeological co-operation with the Sudan, Exhibition at the National Museum in Warsaw 30 August - 10 October*, Warszawa 2006, ss. 33-48.

⁸¹⁵ M. Martens-Czarnecka, S. Jakobielski, Old Dongola Fieldwork season 2005/2006 and 2006, *PAM* 18, 2008, ss. 325-342.

– M. Martnes-Czarnecka, *The Wall Paintings from the Monastery on Kom H in Dongola*, Warszawa 2011.

Współautor:

– S. Jakobielski, M. Martens-Czarnecka, M. Łaptas, B. Mierzejewska, B. Rostkowska, *Pachoras. Faras. The wall paintings from the Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros*, Warszawa 2017.

Masojć Mirosław, dr hab., prof UW (ur.-)

Adiunkt Instytutu Archeologii UW od 2002 r. Pracował w Nabta Playa⁸¹⁶ na Pustyni Zachodniej oraz prowadził prospekcję Pustyni Bajuda wraz z H. Panerem⁸¹⁷. Archeolog, prehistoryk, interesuje się paleogeografią⁸¹⁸.

Maślak Szymon mgr (ur.-)

Kierownik Pracowni Działu Archiwizacji Dokumentacji CAŚ UW. Archeolog, który interesuje się architekturą monastyczną koptyjską i nubijską. Brał udział w misjach w Egipcie w Naqlun⁸¹⁹, Marina el-Alamein, Aleksandrii, Sheikh Abd el-Qurna, Tell el-Farama (Peluzjum)⁸²⁰, Oazie Dachla; w Syrii w Palmyrze; w Sudanie w Starej Dongoli⁸²¹, Ghazali⁸²².

⁸¹⁶ M. Jórdeczka, H. Królik, M. Masojć, R. Schild, Early Holocene pottery in the Western Desert of Egypt: new data from Nabta Playa, *Antiquity* 85, 2011, ss. 99-115; M. Jórdeczka, H. Królik, M. Masojć, R. Schild, Hunter-Gatherer Cattle-Keepers of Early Neolithic El Adam Type from Nabta Playa: Latest Discoveries from Site E-06-1, *African Archaeological Review* 30, 2013, ss. 253-284; M. Jórdeczka, H. Królik, M. Masojć, R. Schild, Here comes the rain again... The Early-Holocene El Adam Occupation of the Western Desert, Nabta Playa, Egypt: Site E-08-2, *Azania: Archaeological Research in Africa*, vol. 50, 2015, ss. 1-24.

⁸¹⁷ M. Masojć, First Note on the Discovery of a Stratified Palaeolithic Site from the Bayuda Desert (N Sudan) within MAG Concession, *Der Antike Sudan, MittSAG* 21, 2010, ss. 63-70; M. Masojć, H. Panner, From Old Sennar, Bejraviya and Fourth Cataract - to the Bayuda Desert, *GAMAR* 8, 2013, ss. 9-27; L. Furmanek, M. Masojć, H. Paner, The Bayuda Project (BP). The Palaeolithic and Neolithic Age in the Light of Current Research (2009-2011), *GAMAR* 11, 2014, ss. 89-100; M. Masojć, J. Kusiak, K. Standzikowski, H. Paner, M. Kuc, M. Parafaniuk, M. Szmit, OSL/IRSL estimation for Nubian Complex Middle Stone Age settlement from Bayuda Desert in Sudan, *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, 2017, ss. 391-396.

⁸¹⁸ M. Masojć, Lithic Materials from a Late Nubian Complex Middle Stone Age Site in the Bayuda Desert: Goat Mountain [w:] A. Lohwasser, T. Karberg, J. Auenmüller (red.), *Bayuda Studies. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of the Bayuda Desert in Sudan*, Wiesbaden, (= *Meroitica* 27), 2018, ss. 503-536; M. Masojć, A. Biegalska, J. Chruścicka, E. Kołosowska, A. Pudło, Pioneering Archaeological Observations Made by Klaus-Dieter Meinhold's Geological Expedition in the Bayuda Desert in 1976-1978 [w:] Lohwasser A., Karberg T., Auenmüller (red.), *Bayuda Studies...*, ss. 491-502.

⁸¹⁹ S. Maślak, Bricks and brick bonding in the monastic architecture on Kom A in Naqlun, *PAM* XV, 2004, ss. 152-158.

⁸²⁰ S. Maślak, Some remarks on the stratigraphy and architectural vestiges in Sector 1 at Tell el-Farama (Pelusium), season 2005, *PAM* XVII, 2007, ss. 136-141; S. Maślak, How to build in marshy lands? – Some remarks on brick constructions in Roman and Byzantine Pelusium [w:] J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk (red.), *Proceedings of the Fifth Central European Conference of Egyptologists. Egypt 2009: Perspectives of Research, Pułtusk 22-24 June 2009*, Pułtusk: Typografia, 2009, ss. 127-142.

⁸²¹ S. Maślak, Houses of the Funj period outside the Citadel: Materials and structures [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 215-222.

Medeksza Stanisław, prof. dr hab. (ur. 1942 r. – zm. 2011 r.)

Był dziekanem Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej; wykładowca historii architektury – tamże. Współpracownik CAŚ UW. Był współtwórcą polskiej szkoły konserwacji i restauracji zabytków architektury antycznej. Interesował się architekturą starożytną ze szczególnym uwzględnieniem architektury nubijskiej. Był architektem Polskiej Stacji Archeologii UW w Kairze w latach 1981-1985. Pracował w Egipcie w Aleksandrii i Tell Atrib, a w Sudanie w Starej Dongoli⁸²³. Kierował misją konserwatorską w Marina el-Alamein. Zajmował się konserwacją mauzoleum Qurqumasa w Kairze, świątyni Hatszepsut i Totmesa III w Deir el-Bahari czy zabudową rezydencjonalną w Nea Pafos na Cyprze.

Michałowski Kazimierz, prof. dr hab. (ur. 14 grudnia 1901 r. – zm. 1 stycznia 1981 r.)

Profesor Uniwersytetu Warszawskiego, twórca Polskiej Szkoły Archeologii Śródziemnomorskiej, kierownik Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN, dyrektor Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze, wicedyrektor Muzeum Narodowego w Warszawie, twórca Galerii Sztuki Starożytnej, a potem Galerii Faras, która obecnie nosi jego imię. Przewodniczący Grupy Specjalistów Archeologów i Architektów Krajobrazu w Abu Simbel w czasie trwania Akcji Nubijskiej, przewodniczący Międzynarodowego Stowarzyszenia Nubiologicznego (ISNS) do 1975 r., a później patron stowarzyszenia, kierownik misji prospekcyjnej do Nubii egipskiej w 1958 r.⁸²⁴.

Kierownik wielu wykopalisk na Bliskim Wschodzie⁸²⁵ (Edfu, Mirmeki na Krymie, Tell Atrib, Aleksandria – Kom el-Dikka, Deir el-Bahari, Palmyra w Syrii, Nea Pafos na Cyprze,), w tym Nubii⁸²⁶ w Faras w latach 1961-1964 – wykopaliska Wielkiego Komu

⁸²² A. Obłuski, G. Ochała, M. Bogacki, W. Małkowski, S. Maślak, Z. ed-Din Mahmoud, Ghazali 2012: preliminary report, *PAM XIV*, 2015, ss. 431-442; S. Maślak, Bricks and Brick Structures in the Western Part of Site SWN on the Citadel, *PAM XXV*, 2016, ss. 85-102.

⁸²³ S. Medeksza, S. Jakobielski, The North-West Church in Old Dongola, *Nubian Letters* 5, 1985, ss. 2-3; W. Godlewski, S. Medeksza, The So-Called Mosque Building in Old Dongola (Sudan), a Structural Analysis, *ANM* 2, 1987, ss. 185-205; S. Medeksza, S. Jakobielski, The North-West Church at Old Dongola, *Coptic Studies*, 1990, ss. 165-174; S. Medeksza, Remarks on Structural Engineering in Nubia Based upon a Study on Christian Houses “A” and “B” in old Dongola, *Nubia* 1-2, 1990, ss. 77-94.

⁸²⁴ K. Michałowski, *The Polish Archaeological Reconnaissance Trip to Nubia, Review of the Polish Academy of Sciences* 4, Warszawa, 1959, ss. 47-85.

⁸²⁵ K. Michałowski, Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie w roku 1958 [w:] K. Michałowski. *Opera minima* 1, Warsaw 1990, ss. 766-773.

⁸²⁶ K. Michałowski, Altchristliche Kunst in Nubien [w:] *Koptische Kunst; Christentum am Nil*, Essen, Villa Hugel, 1963, ss. 173-177; K. Michałowski, La Nubie chrétienne, *AfrBull* 3, 1965, ss. 9-25; K. Michałowski, La naissance d'une nouvelle discipline historique. La nubiołogi [w:] E. Akurgal, U. B. Alkim (red.), *Mansel'e amargan* [Fs F. Mansel], vol. 1, Ankara 1974, ss. 7-12; K. Michałowski, Les fouilles polonaises en Afrique, *AfrBull* 25, 1976, ss. 13-25; K. Michałowski, Das christliche Nubien 1158-1272 [w:] F. Hinze, E. Endesfelder (red.), *Ägypten und Kusch*, Berlin 1977, ss. 309-313; K. Michałowski, The Polish Archaeological

w centrum antycznego miasta i katedry, odkrycie przyległych budowli oraz kościoła na Południowym Stoku Komu⁸²⁷. K. Michałowski zainteresował świat nauki chrześcijaństwem nubijskim, co było także przyczyną do rozwoju studiów nad ikonografią chrześcijańską. Było to możliwe dzięki odnalezieniu przez niego i odkopaniu w katedrze, a następnie uratowaniu, ponad 120 dobrze zachowanych malowideł ściennych z okresu od VII do XIV n.e.⁸²⁸. Dzięki wykopaliskom w Faras dało się „odczytać” mało znane dzieje Nubii chrześcijańskiej⁸²⁹.

Bezpośrednio po zalaniu Faras (stolica Nobadii) przez wody Nilu K. Michałowski podjął prace w Starej Dongoli⁸³⁰ (stolica zjednoczonego Królestwa Nubijskiego) od roku 1964 na olbrzymiej koncesji o powierzchni 120 ha z różnorodną zabudową, w tym miejską. We wczesnym okresie badań prace koncertowały się nad odsłanianiem kościoła o kolumnach granitowych i kościoła na planie krzyża. Stara Dongola⁸³¹ wkrótce stała się kluczowym stanowiskiem dla badań architektury chrześcijańskiej i malarstwa nubijskiego.

K. Michałowski jest autorem wielu książek, w tym następujących dotyczących Nubii:

- K. Michałowski, *Faras. [I] Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962;
- K. Michałowski, *Faras II. Fouilles polonaises 1961-1962*, Warszawa 1965;
- K. Michałowski, *Die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Einsiedeln-Zürich-Köln 1967;
- K. Michałowski, *Od Edfu do Faras. Polskie odkrycia archeologii śródziemnomorskiej*, Warszawa 1983;

Reconnaissance Trip to Nubia (January-February 1958) [w:] K. Michalowski. *Opera minora* 1, Warsaw 1990, ss. 774- 808.

⁸²⁷ K. Michałowski, Peintures chrétiennes du VIIème siècle à Faras, *Bulletin du Musée National de Varsovie*, Warsaw 1962, ss. 3-8; K. Michałowski, Polish Excavations at Faras, 1961, *Kush* 10, 1962, ss. 220-244; K. Michałowski, New Discoveries at Faras in Nubia, *Archaeology* 15/2, June 1962, ss. 112-120; K. Michałowski, Polish Excavations at Faras. Second Season 1961-62, *Kush* 11, 1963, ss. 235-256; K. Michałowski, Polish Excavations at Faras, 1962-63, *Kush* 12, 1964, ss. 195-207; K. Michałowski, Die wichtigsten Entwicklungsetappen der Wandmalerei in Faras [w:] K. Wessel (red.), *Christentum am Nil*, Recklinghausen 1964, ss. 79-92; K. Michałowski, Polish Excavations at Faras. Fourth Season 1963-64, *Kush* 13, 1965, ss. 177-189; K. Michałowski, Open Problems of Nubian Art and Culture in the Light of the Discoveries at Faras [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte...*, ss. 11-28; K. Michałowski, Classification générale des peintures murales de Faras, *Revue d'archéologie* 2, Paris 1972, ss. 373-380; K. Michałowski, Ausgrabungen in Faras [w:] *Festschrift des 125 jährigen Bestehens der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*, Berlin, Akademie Verlag, 1974, ss. 87-99; K. Michałowski, Faras, Seventeen Years after the Discovery [w:] F. Hintze (red.), *Africa in Antiquity: The Arts of Ancient Nubia and the Sudan. Proceedings of the Symposium held in conjunction with the Exhibition, Brooklyn, September 29 – October 1, 1978, (= Meroitica 5)*, 1979, ss. 31-39.

⁸²⁸ Jego artykuły na ten temat: K. Michałowski, Altchristliche Kunst in Nubien [w:] *Koptische Kunst; Christentum am Nil*, Essen 1963, ss. 173-177; K. Michałowski, Classification générale des peintures murales de Faras, *Revue d'archéologie* 2 Paris 1972, ss. 373-380.

⁸²⁹ K. Michałowski, La Nubie chrétienne, *AfrBull* 3, 1965, ss. 9-25; K. Michałowski, The spreading of Christianity in Nubia [w:] G. Mokhtar (red.), *General History of Africa II Ancient Civilization in Africa*, Heinemann, California, UNESCO, 1981, ss. 326-340.

⁸³⁰ K. Michałowski, Les fouilles polonaises à Dongola [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte...*, ss. 163-170.

⁸³¹ K. Michałowski, Polish Excavations at Old Dongola: First Season, November-December 1964, *Kush* 14, 1966, ss. 289-299.

– K. Michałowski, *Faras, Centre artistique de la Nubie chrétienne* (Scholae Adriani de Buck Memoriae Dicatae III), Leiden 1966;

– K. Michałowski, *Faras. Malowidła ścienne w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1974 (wyd. także w języku angielskim i niemieckim).

Redaktor:

– K. Michałowski, *Nubia récentes recherches*, Warszawa 1972.

Mrówka Tomasz, mgr, inż. arch. (ur. 1935 r. – zm. 2010 r.?)

Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej. Uczestnik wielu misji Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Kairze (Aleksandria, Deir el-Bahari, Tell Atrib). Wraz z W. Kołatajem pracował w 1962 r. w Centrum Dokumentacji i Studiów Historii Sztuki Cywilizacji Starożytnego Egiptu w Kairze, gdzie przyjechał na specjalnie zaproszenie Egipcjan w ramach współdziałania Polski w pracach UNESCO. Brał udział w dokumentacji Derr, demontował świątynie w Tafa. Członek ekspedycji w Faras w Sudanie, gdzie prowadził dokumentację architektoniczną tych wykopalisk. W Wielkiej Brytanii, do której wyjechał w końcu lat 60., rewitalizował zabytkowe budynki.

Obluski Artur, dr hab., prof. UW (ur. 1975 r.)

Jest dyrektorem CAŚ UW, a w latach 2015-2020 był kierownikiem Stacji Kairskiej tej instytucji. Od roku 2018 jest przewodniczącym Międzynarodowego Stowarzyszenia Nubiologicznego (ISNS). Kierownik wykopalisk polskich w klasztorze Ghazali⁸³² w latach 2012-2018. Ich rezultatem było całkowite odkopanie i udokumentowanie klasztoru, który w latach 50. częściowo został odsłonięty przez P. L. Shinniego⁸³³ w ramach prac Sudańskiej Służby Starożytności. Kierownik wykopalisk w Dongoli (wcześniej członek tej ekspedycji⁸³⁴), gdzie od roku 2018 r. m.in. realizuje tam projekt UMMA, odkrywając miasto Dongola z przełomu okresu chrześcijańskiego i Fundż.

Autor:

⁸³² A. Obluski, J. Ciesielska, R. Stark, A. Chelbowski, A. Misirny, M. Żelechowski-Stoń, Zaki el Din Mahmoud, Excavations at the Ghazali monastery from 2014 to 2016, *PAM XXVII/I*, 2018, ss. 245-271; A. Obluski, Ghazali Site Presentation Project preliminary results, *Der Antike Sudan. MittSAG*, 25, 2014, ss. 197-205; A. Obluski, G. Ochała, *La redécouverte d'un monastère nubien: premiers résultats des fouilles polonaises à Ouadi el-Ghazali, Actes de la seizième Journée d'études coptes, Genève 19-21 juin 2013*, 2016, ss. 63-80.

⁸³³ P. L. Shinnie, *Ghazali - A Monastery in the Northern Sudan*, SASOP 5, Khartoum 1961.

⁸³⁴ Por.: A. Obluski, W. Godlewski, W. Kołataj, S. Medeksza, C. Calaforra-Rzepka, The Mosque Building in Dongola. Conservation and revitalization project, *PAM XXII*, 2013, ss. 248-272; A. Obluski, Excavation at site C.01 on the Citadel of Tungul (Old Dongola), Sudan: Preliminary report, *PAM XXIII/I*, 2014, ss. 296-310.

– A. Obłuski, *The Rise of Nobadia. Social Changes in Northern Nubia in Late Antiquity* (= *JJP* Supplement XX), Warszawa 2014;

– A. Obłuski, *The Monasteries and Monks of Nubia* (= *JJP* Supplement XXXVI), Warszawa 2019;

Współredaktor:

– A. Obłuski, D. Dzierzbicka (red.), *Old Dongola: Development, Heritage, Archeology. Fieldwork in 2018-2019*. 1 (= *Polish Publications in Mediterranean Archaeology* 1), Leuven-Paris-Bristol 2021.

Ochała Grzegorz, dr (ur. 1980 r.)

Archeolog śródziemnomorski, pracownik Zakładu Papirologii Instytutu Archeologii UW, epigrafik. Jest twórcą jedynej na świecie powszechnie dostępnej „internetowej bazy tekstów datowanych na okres chrześcijański w Nubii”. Jest to jeden z najważniejszych jego projektów, który rozpoczął w 2011 r. (<http://www.dbmnt.uw.edu.pl/>). Jest również autorem (wraz z G. Ruffinim) książki *Przewodnik po tekstach Nubii średniowiecznej* zawierającej m.in. listę znanych imion własnych, toponimów i tłumaczeń istniejących dokumentów pisanych dostępnych online od 2010 r. (www.medievalnubia.info). Uczestnik prac w Dongoli (misja W. Godlewskiego w latach 2008-2009), członek misji w klasztorze Ghazali⁸³⁵ w Sudanie (misja A. Obłuskiego). Publikuje prace z dziedziny lingwistyki⁸³⁶ i onomastyki, zajmuje się inskrypcjami koptyjskimi i staronubijskimi⁸³⁷, opracowuje inskrypcje naścienne z kościoła w Sonqi Tino⁸³⁸ w północnym Sudanie. Na swoje badania uzyskał wiele grantów, a obecnie pracuje w ramach stażu podoktorskiego w programie Marie Skłodowska-Curie Actions⁸³⁹. Publikuje również serie artykułów weryfikujące poprzednie lektury inskrypcji⁸⁴⁰.

⁸³⁵ G. Ochała, Epigraphic finds from the first season [w:] A. Obłuski, G. Ochała, M. Bogacki, W. Małkowski, S. Maślak, Z. ed-Din Mahmoud, Ghazali 2012..., ss. 431-442, 439-440; A. Obłuski, G. Ochała, La rédecouverte d'un monastère nubien: premiers résultats des fouilles polonaises à Ghazali, Ouadi Abu Dom [w:] A. Boud'hors, C. Louis (red.), Études Coptes XIV. Seizième Journée D'études (Genève, 19-21 juin 2013) (= Cahiers de La Bibliothèque Copte 21), Paris 2016, ss. 63–79; G. Ochała, Epigraphic research [w:] A. Obłuski G. Ochała, M. Korzeniowska, S. Maślak, C. Calaforra-Rzepka, Zaki ed-Din Mahmoud, The winter seasons of 2013 and 2014 in the Ghazali monastery, *PAM XXVI/I: Research* 2018, ss. 389–388.

⁸³⁶ G. Ochała, Multilingualism of Christian Nubia: A case study of the monastery of Ghazali (Wadi Abu Dom, Sudan) [w:] T. Derda, A. Łajtar, J. Urbanik (red.), *Proceedings of the 27TH International Congress of Papyrology, Warsaw, 29 July – 3 August 2013* (= *JJP* Supplement XXVIII), Warszawa 2016, ss. 1265-1283.

⁸³⁷ G. Ochała, The date of the Dendur foundation inscription reconsidered, *Bulletin of the American Society Of Papyrologists* 48, 2011, ss. 217-224; G. Ochała, When epigraphy meets art history: On St Phoibammon from Abdallah-n Irqi [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia Christiana*, 2016, ss. 513-524.

⁸³⁸ A. Łajtar, G. Ochała, An unexpected guest in the church of Sonqi Tino, *Dotawo. A Journal of Nubian Studies* 4, 2017, ss. 257-268.

⁸³⁹ G. Ochała, The Era of the Saracens in non-Arabic texts from Nubia, *JJP* 39, ss. 133-160; G. Ochała, The Nubian liturgical calendar: The evidence of the Nubian lectionaries, *Le Muséon* 128, 2015, ss. 1-48.

Autor:

– G. Ochała, *Chronological Systems of Christian Nubia* (= JJP Supplement 16), Warszawa 2011.

Ostrasz Antoni, dr (ur. 1929 r. – zm. 1996 r.)

Architekt, adiunkt Politechniki Warszawskiej. Podczas Akcji Nubijskiej był głównym architektem Polskiej Stacji Archeologicznej w Kairze w latach 1960-1965. Zastępował prof. Kazimierza Michałowskiego, kierując misją w Faras na przełomie 1963/1964 r. i na początku wykopalisk w Starej Dongoli⁸⁴¹ w kampanii w latach 1964-1966. Jako główny architekt uczestniczył we wszystkich wykopaliskach polskich w Egipcie, Syrii i na Cyprze. Z ramienia Egipskiego Centrum Dokumentacji demontował świątynię w Taffa⁸⁴², prowadził prace dokumentacyjne przy świątyniach egipskich. Od 1967 r. do 1976 r. wykładowca w Instytucie Krajów Rozwijających się UW. Od 1982 r. główny ekspert ds. architektury Jordańskiej Służby Starożytności. Prowadził prace konserwatorskie w Dżerasz w Jordanii, gdzie zmarł.

Osypińska Marta, dr hab., prof. PAN (ur.-)

Pracuje w Ośrodku Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu. Jej badania przede wszystkim dotyczą fauny w dziejach cywilizacji wschodnioafrykańskiej. Zajmuje się archeozoologią w Sudanie w Dongoli⁸⁴³, Banganarti⁸⁴⁴, el-Zuma⁸⁴⁵, a także w południowym Egipcie (Berenike⁸⁴⁶) i na IV katarakcie⁸⁴⁷. Kieruje badaniami w Affad⁸⁴⁸ z okresu epoki kamienia.

⁸⁴⁰ G. Ochała, Notes on and corrections to names found in inscriptions from Sakinya, *BSAC* 56, 2017, ss. 127-138; G. Ochała, Notes on and corrections to personal names found in Christian Nubian written sources, *JJP* 48 2018, ss. 141-184; G. Ochała, Nubica onomastica miscellanea I: Notes on and corrections to personal names found in inscriptions from Faras, *ÉtudTrav* 32, 2019, ss. 181-198; G. Ochała, Notes on and corrections to personal names found in Old Nubian documents from Qasr Ibrim, *JJP* 49, 2019, ss. 143-251; G. Ochała, Reedition of two Old Nubian lists of names from Qasr Ibrim, *JJP* 50, 2020, ss. 233-261.

⁸⁴¹ A. Ostrasz, Pierwsza kampania wykopaliskowa Stara Dongola (Sudan). Wstępny raport dla Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, *Meander* 20 nr 11/12, 1965, ss. 451-461; S. Jakobielski, A. Ostrasz, Polish Excavations at Old Dongola. Second Season, December 1965 – February 1966, *Kush* 15 (1967-1968), 1992, ss. 125-142.

⁸⁴² A. Ostrasz, Studium odbudowy świątyni Tafa, *Ochrona Zabytków* Tom 20, 1 (76), 1967, ss. 19-32.

⁸⁴³ M. Osypińska, Animal Husbandry and Meat Consumption in Makurite Dongola. Sudan. Faunal evidence from the royal residence area, 6th-17th century, *Archeologia* 64, 2015, ss. 67-81; M. Osypińska, Archaeozoological Research on Animal Remains from Excavations in Dongola (Sudan) in 2010, *PAM* XXII, 2014, ss. 229-247; M. Osypińska, Faunal Remains from the Monastery in Old Dongola (Kom H): Season 2006, *PAM* XVIII, 2008, ss. 376-384; M. Osypińska, Domestic Animals from Christian Makuria, *GAMAR* 6, 2010, ss. 133-138.

⁸⁴⁴ M. Osypińska, B. Żurawski, Pork for the Pilgrims. Socio-Topography of Livestock Breeding and Meat Consumption Models in the Medieval Pilgrimage Centre at Baganarti (Sudan, 11th-13th centuries), *Antiquity* 2019, ss. 164-178. M. Osypińska, Animals in Baganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Baganarti Studies* I (Nubia VII), Warszawa 2021, ss. 49-76.

Autor:

- M. Osypińska, *Krowie Królestwa. Zwierzęta w historii Doliny Nilu Środkowego. Studium archeozoologiczne*, Warszawa 2018;
- M. Osypińska, *Zwierzęta w gospodarce wczesnośredniowiecznego Szczecina*, Warszawa 2013.

Osypiński Piotr, mgr (ur.-)

Pracownik Fundacji Patrimonium w Poznaniu. Pracował w Sudanie od 1999 r. w misji *Dongola Reach Survey*⁸⁴⁹ pod kierownictwem B. Żurawskiego, a następnie w ekspedycjach polskich na IV katarakcie, el-Multaga, Affad⁸⁵⁰. Brał udział w misjach Berenike, Tell el-Farcha, Wadi Sikait w Egipcie⁸⁵¹. Przewodniczy przedsięwzięciu *Wadi Chaszab Project* (podprojekt w ramach ekspedycji Berenike). Zajmuje się badaniem narzędzi krzemiennych⁸⁵².

⁸⁴⁵ M. Osypińska, Animal bone remains from the cemetery in El-Zuma (2007 season), *PAM XIX Reports* 2007, 2010, ss. 488-493; M. Osypińska, Animal Bones from the Excavations at El-Zuma, *PAM XVI*, 2005, ss. 404-408.

⁸⁴⁶ M. Osypińska, Pet cats at the Early Roman Red Sea port of Berenike, *Antiquity* 90, 2016, ss. 1-5; M. Osypińska, M. Woźniak, Livestock Economy at Berenike, a Hellenistic City on the Red Sea (Egypt), *African Archaeological Review* 37, 2019; M. Osypińska, P. Osypiński, New evidence for the emergence of a human-pet relation in early Roman Berenike (1st – 2nd century AD), *PAM XXVI/II, Special Studies*, 2018, ss. 167-192.

⁸⁴⁷ M. Osypińska, Animals in Rock Art. Results of archaeozoological research at the site of El-Gamamiya 67 (Fourth cataract, Sudan), *PAM XXI. Research* 2009, 2012, ss. 703-711; P. Osypiński, El Sadda: Excavations on the Polish Concession (Hamadab Dam Rescue Project), January-February 2007, *PAM XIX*, 2010, ss. 435-460.

⁸⁴⁸ P. Osypiński, M. Osypińska, A. Gautier, Affad 23 – Middle Palaeolithic site in Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology* 9 (2), 2011, ss. 5-16; M. Osypińska, P. Osypiński, Middle Palaeolithic research in the Middle Nile Valley – field season in Affad, Northern Sudan, *Nyame Akuma* 80, 2013, ss. 22-38; M. Osypińska, P. Osypiński, Animal exploitation and behaviour of the Latest Middle Stone Age Societies in the Middle Nile Valley: Archaeozoological and Taphonomic Analysis of Late Pleistocene Fauna from Affad Basin, Sudan, *African Archaeological Review* 33 (2), 2016, ss. 107-127.

⁸⁴⁹ P. Osypiński, Paleolithic sites from Southern Dongola Reach Survey. Preliminary report [w:] L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznań 2003, ss. 307-342; P. Osypiński, M. Osypińska, A. Gautier, Affad 23: Middle Palaeolithic site in Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology* 9 (2), 2011, ss. 177-188; P. Osypiński, Lithic industries in Southern Dongola Reach [w:] B. Żurawski (red.), *Survey at excavations between Old Dongola and Zuma, (Nubia II), S1*, 2002, ss. 468-482.

⁸⁵⁰ P. Osypiński, Affad 23, a Late Middle Palaeolithic site with Refitted Lithics and Animal Remains in the Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology*, 2011, ss. 177-178; P. Osypiński, The Lithic Traditions of Late Preistocene settlement at Affad, Sudan [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki M. Kobusiewicz (red.), *Prehistory of Northeastern Africa. New Ideas and Discoveries* [Studies in African Archaeology 11], Poznań 2012, ss. 213-224; P. Osypiński, S. Burroughs, A. Skinner, K. Stanzikowski, Re-examining the age of the Affad MSA deposits in the Middle Nile Valley, *Archeometry*, 2022 (w druku).

⁸⁵¹ M. Osypińska, M. Skibniewski, P. Osypiński, Ancient Pets. The health, diet and diversity of cats, dogs and monkeys from the Red Sea port of Berenice (Egypt) in the 1st-2nd centuries AD, *World Archaeology* 52, 2020, ss. 639-653.

⁸⁵² M. Osypiński, P. Osypiński, A. Gautier, Affad 23, a Late Middle Palaeolithic site with Refitted Lithics and Animal Remains in the Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology* 9 (2), 2011, ss. 177-188; P. Osypiński, M. Osypiński, Optimal adjustment or cultural backwardness? New data on the latest Levallois industries in the Nile Valley, *Quaternary International* 408, 2016, ss. 90-105; M. Osypińska, P. Osypiński, Animal Exploitation and behaviour of the Latest Middle Stone Age Societies in the Middle Nile

Współautor:

– P. Osypiński, M. Osypińska, I. Zych, *Wadi Khashab. Unearthing Late Prehistory in the Eastern Desert of Egypt*, Polish Publications in Mediterranean Archeology 5 (PPMA 5), Leuven-Paris-Bristol 2021.

Paner Henryk, dr hab. (ur. 1954 r.)

Wieloletni dyrektor Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (lata 1991-2014). Od 2018 r. adiunkt Zakładu Studiów Afrykańskich w CAŚ UW. Przedsięwziął prace w Sudanie, od 1993 r. był kierownikiem misji Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (GAME), m.in. do Sennar, Aulib, Džebel Qerri oraz prospekcji w rejonie IV katarakty na odcinku 100 km od Karima do El-Daghfali⁸⁵³. Wspólnie z M. Masojćem kieruje obecnie prospekcją archeologiczną pustyni Bajuda (o powierzchni większej od Polski)⁸⁵⁴. Oprócz wczesnych kultur Sudanu interesuje się okresem średniowiecza w Europie, prowadzi wykopaliska w Gdańsku. Organizator Ogólnopolskich Konferencji Nubiologicznych w Gdańsku i Gniewie.

Valley: Archaeozoological and Taphonomic Analysis of Late Pleistocene Fauna from the Affad Basin, *Sudan, African Archaeological Review*, 33 (2), 2016, ss. 107-127; P. Osypiński, M. W. Morley, A. M. Kotarba-Morley, Affad 23: Settlement structures and palaeoenvironments in the Terminal Pleistocene of the Middle Nile Valley, Sudan, *Antiquity* 90, 2016, ss. 894-913; M. Osypińska, P. Osypiński, M. Chłodnicki, M. Kuc, P. Wiktorowicz, R. Ryndziejewicz, The PaleoAffad Project and the Prehistory of the Middle Nile, *Archaeologia Polona* 58, 2020; M. Osypińska, P. Osypiński, Z. Belka, M. Chłodnicki, P. Wiktorowicz, R. Ryndziejewicz, M. Kubiak, Wild and Domestic Cattle in the Ancient Nile Valley: Marks of Ecological Change, *Journal of Field Archaeology* 46, 2021, ss. 429-447.

⁸⁵³ H. Paner, E. Kołosowska, Mahmoud El-Tayeb, Old Kush in the Fourth Cataracts Region, *S&N* 7, 2003, ss. 21–25; H. Paner, La IVe Cataracte du Nil: Expédition du Musée Archéologique de Gdansk (GAME), *La Nubie révélée. Soudan, terre sacrée du Nil*, Paris 2004, ss. 157-168; H. Paner, Z. Borowski, Gdańsk Archaeological Museum Expedition. A Summary of Eight Seasons' Work at the Fourth Cataract, *GAMAR* 4, 2005, ss. 89–115; H. Paner, The Christian Fortress at Redab (GAME Survey 2002), *GAMAR* 3, 2005 ss. 179–201; H. Paner, A. Pudło, Z. Borowski, Funerary customs in the GAME Fourth Cataract concession in the light of radiocarbon analysis [w:] W. Godlewski, A. Łajtar, *Between the Cataracts...* 2/1, 2010, ss. 61-76; H. Paner, IV katarakta Nilu. Prawy brzeg rzeki, Sudan [w:] M. Chłodnicki, P. Polkowski, *Gdy Sahara była zielona. Polskie badania nad prehistorią Afryki Północnej / When Sahara was Green, Polish archaeological research on the prehistory of North Africa*, 2019, ss. 197–207.

⁸⁵⁴ H. Paner, A. Pudło, The Bayuda Project. The First Season – 2009, *GAMAR* 7, 2010, ss. 117-129; H. Paner, M. Masojć, The Bayuda Project (BP). The Palaeolithic and Neolithic Age in the Light of Current Research (2009–2011), *GAMAR* 11, 2014, ss. 89–100; H. Paner, M. Masojć, From Old Senar, Bejrabiya and Fourth Cataract – to the Bayuda Desert. Twenty years of Gdańsk archaeologists in Sudan – a short overview, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 9-27; H. Paner, M. Masojć, J. Kusiak, K. Standzikowski, M. Kuc, M. Parafiniuk, M. Szmit, OSL/IRSL estimation for Nubian Complex Middle Stone Age settlement from Bayuda Desert in Sudan, *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, 2017, ss. 391-396; H. Paner, The Western Bayuda Desert at the End of the 3rd and during the 2nd Millennium BC: Archaeological Heritage [w:] A. Lohwasser, T. Karberg, J. Auenmüller (red.), *Bayuda Studies. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of the Bayuda Desert in Sudan*, (= *Meroitica* 27, 2018), ss. 285-307.

Pluskota Krzysztof, mgr (ur.-)

Absolwent archeologii chrześcijańskiej na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (obecnie UKSW), archeolog, ceramolog. Wielokrotny uczestnik wykopalisk w Starej Dongoli⁸⁵⁵, odkrywca manufaktury ceramicznej tamże, którą częściowo eksplorował. Pracował na terenach IV katarakty, Suegi⁸⁵⁶ w misjach z Gdańska i CAŚ UW oraz misji Uniwersytetu Humbolda w Sur i Umm Kieb⁸⁵⁷. Podczas swojej podróży na Pustyni Nubijskiej odnalazł stanowisko Bir Nurayet⁸⁵⁸ z ogromnym zbiorem rysunków naskalnych. Brał udział w pierwszej kampanii eksploracji tego stanowiska kierowanej przez M. Kobusiewicza.

Polkowski Paweł, dr (ur.-)

Od 2009 r. jest kustoszem Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Kierownik Pracowni Sztuki Naskalnej. Od 2020 r. jest zatrudniony jako adiunkt w CAŚ UW. Brał udział w badaniach prowadzonych przez M. Chłodnickiego i B. Żurawskiego w rejonie IV katarakty w Sudanie w Hagar el-Beida, Shemkhiya w 2010 r. W tym samym roku pod kierownictwem B. Żurawskiego uczestniczył w opracowywaniu sztuki naskalnej w Selib w Sudanie⁸⁵⁹. W latach 2008-2011 był uczestnikiem projektu „Fortece Sudanu” kierowanym przez M. Drzewieckiego⁸⁶⁰. Od 2012 r. prowadzi badania w Oazie Dachla⁸⁶¹ i nad sztuką naskalną⁸⁶² oraz na III katarakcie. Bierze udział w projekcie Masida od roku 2020.

⁸⁵⁵ K. Pluskota, Early Christian Pottery from Old Dongola, *Coptic Studies...*, 1990, ss. 315-333; A. Łajtar, K. Pluskota, Inscribed vessels from the Monastery of the Holy Trinity at Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien. 35 Jahre...*, ss. 335-355; K. Pluskota, The Kiln Site of Old Dongola [w:] P. O. Scholz (red.) *Dongola-Studien. 35 Jahre...*, ss. 357-365; K. Pluskota, Amphorae of Old Dongola: Evolution of Local Products (Exploration of Kiln R1 F), *GAMAR* 3, 2005, ss. 227 -232; K. Pluskota, Old Dongola, Site R3: Pottery Kiln *GAMAR* 3, 2005, ss. 233-234; K. Pluskota, Bir Nurayet – the Rock Art Gallery of the Red Sea Hills, *S&N* 10, 2005, ss. 2-7; K. Pluskota, The Pottery from Old Dongola – Selected Questions [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, 2/1, 2010, ss. 255-264; K. Pluskota, The Journey and the Rock Art Gallery of Bir Nurayet (Sudan) [w:] H. Barnard, K. Duistermaat (red.), *The 224 History of the Peoples of The Eastern Desert*, Los Angeles 2012, ss. 58-65.

⁸⁵⁶ K. Pluskota, Pottery and Lime Kiln in the Fourth Cataract GAME Concession [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4), 2005, ss. 125-132.

⁸⁵⁷ K. Pluskota, H.U.N.E. 2007. Pottery from Islands: Sur (site SR 22.A) and Umm Kieb [w:] B. Gratien (red.), *Actes de la 4e Conférence Internationale sur l'Archéologie de la 4e Cataracte du Nil*, (CRIPEL Supplément 7), Lille 2008, ss. 121-134.

⁸⁵⁸ K. Pluskota, Bir Nurayet: galleria sztuki naskalnej Sudanu, *Archeologia Żywa* Tom 8, Numer 3, 2003, ss. 16-21; K. Pluskota, On the road to Bir Nurayet – refleksions on the journey throught reds hills, *GAMAR* 2, 2003, ss. 85-190; K. Pluskota, Bir nuaret the rock art gallery of the Red See Hills, *S&N* 10, 2006, ss. 2-7.

⁸⁵⁹ P. L. Polkowski, Seth on rocks: the rock art imagery in Dakhleh Oasis of the Pharaonic period [w:] G. E. Bowen, C. Hope (red.), *Oasis Papers 9. A tribute to Anthony J. Mills after Forty Years of Research in Dakhleh Oasis*, Oxford 2019, ss. 143-170; P. L. Polkowski, World of images or imaginary world? Rock art, landscape and agency in the Western Desert of Egypt [w:] S. Dirksen, L. Krastel (red.), *Epigraphy through Five Millennia: Texts and Images in Context*, *Sonderschrift/Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Kairo* 43, 2020, ss. 255-284.

⁸⁶⁰ M. Drzewiecki, P. L. Polkowski, Fortified Sites in the Area of the Fifth and Sixth Cataract in Contexts. Preliminary Reflections, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 79-92.

Autor:

– P. L. Polkowski, *Krajobraz i sztuka naskalna. W palimpseście egipskiej Oazy Dachla*, Poznań 2016.

Współautor:

– J. M. Chłodnicki, P. L. Polkowski, *Gdy Sahara była zielona. Polskie badania archeologiczne nad prehistorią Afryki Północnej*, Poznań 2019.

Promińska Elżbieta, prof. dr hab. (ur. 3 kwietnia 1941 r. – zm. 6 lutego 1998 r.)

Antropolog, lekarz paleopatolog, były pracownik Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN w Pracowni Ekologii Człowieka i Paleopatologii, a później w Zakładzie Krajów Pozaeuropejskich PAN. Wykładała na Uniwersytecie w Kairze. W latach 1964-1968 brała udział w wykopaliskach w ramach prac Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze w Nubii, m.in. w Starej Dongoli⁸⁶³ i Kadero⁸⁶⁴ oraz Górnym Egipcie. Opracowywała materiały antropologiczne z Faras⁸⁶⁵.

Autor:

– E. Promińska, *Variations de taille des habitants d'Alexandrie au cours des siècles*, Warsaw 1985.

Współautor:

– T. Dzierżykray-Rogalski, E. Promińska, *Sudan – kraj i ludzie*, Warszawa 1991.

⁸⁶¹ P. L. Polkowski, E. Kuciewicz, E. Jaroni, M. Kobusiewicz, Rock art research in the Dakhleh Oasis, Western Desert (Egypt). Petroglyph Unit. Dakhleh Oasis Project, *Sahara* 24, 2013, ss. 101-118; E. Kuciewicz, P. L. Polkowski, M. Kobusiewicz, Dakhleh Oasis Project, Petroglyph Unit: rock art research 2011, *PAM XXIII/I*, 2014, ss. 229-244; P. L. Polkowski, Oasis bestiarum. Animals in Dakhleh Oasis rock art, *Afrique: Archeologie&Arts* 14, 2018, ss. 11-40; P. L. Polkowski, Rock Art [w:] M. Chłodnicki, D. Bagińska, P. Polkowski (red.), *Archeologia Sudanu*, Poznań 2016, ss. 279-302; P. L. Polkowski, Working on rock art in the Dakhleh Oasis. Some thoughts on threats to petroglyphs and possibilities of research in the Western Desert, Egypt, *African Archeological Review* 35 (2), 2018, ss. 191-210.

⁸⁶² A. Rozwadowski, E. Kuciewicz, P. L. Polkowski, Afrykańska sztuka naskalna w polskich doświadczeniach badawczych. Między praktyką a teorią [w:] S. Szafranski, M. Kądziała, M. Tobota, M. Ząbek (red.), *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, Szczecin 2014, ss. 345-368; P. L. Polkowski, Dialogi na pustynnych skałach. Z rozważań nad mocą sprawczą sztuki naskalnej na obszarach wschodniej Sahary [w:] A. Rozwadowski (red.), *Sztuka naskalna – polskie doświadczenia badawcze*, Warszawa-Toruń 2017, ss. 105-138.

⁸⁶³ E. Promińska, Les ossements des tombes des églises de Dongola [w:] *Études nubiennes...*, ss. 243-246; E. Promińska, Human Skeletal Remains from the Church of the Granite Columns and the Cruciform Church at Old Dongola (Sudan), *ÉtudTrav* 11, 1979, ss. 152-178; E. Promińska, Intervarietal Differentiation as a Contribution to the History of the Bishopric of Faras [w:] *Nubian Studies*, 1982, ss. 206-207.

⁸⁶⁴ E. Promińska, The Demography of the Population from Kadero (Central Sudan) [w:] *Origin and Early Development of Food Producing Cultures in North-Eastern Africa*, 1984, ss. 327-331; E. Promińska, Anthropological Investigation at Kadero (Sudan), *Nubica* 1-2, 1990, ss. 557-564.

⁸⁶⁵ E. Promińska, The Jawbones and Teeth of the Pachoras Bishops, *ÉtudTrav* 3, 1965, ss. 218-222.

Rostkowska Bożena, em. mgr (ur.-)

Emerytowany pracownik Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN. Archeolog, historyk sztuki; zajmuje się ikonografią malowideł z Nubii i sztuką meroicką⁸⁶⁶. Pracowała na wykopaliskach kanadyjskich w Meroe⁸⁶⁷.

Współautorka:

– S. Jakobielski, M. Martens-Czarnecka, M. Łaptas, B. Mierzejewska, B. Rostkowska, *Pachoras. Faras. The wall paintings from the Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros*, (PAM, Monograph Series 4), Warszawa 2017.

Ryl-Preibisz Ida, em. mgr (ur.-)

Emerytowany pracownik Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN. Archeolog śródziemnomorski, zajmuje się opracowaniem elementów architektonicznych⁸⁶⁸ i nośnych oraz ich dekoracją. Kilkukrotny uczestnik kampanii w Starej Dongoli.

Schild Romuald, prof. dr hab. (ur. 1936 r. – zm. 2021 r.)

Był dyrektorem Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, członkiem Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN. Archeolog pradziejowy. Prowadził prace wykopaliskowe w Egipcie⁸⁶⁹, Sudanie, Etiopii, Nubii egipskiej⁸⁷⁰ (Wadi Kubanija⁸⁷¹) i na

⁸⁶⁶ B. Rostkowska, Remarques sur l'iconographie des éparques en Nubie, *ÉtudTrav* 5, 1971, ss. 201-208; B. Rostkowska, Iconographie des personnages historiques sur les peintures de Faras, *ÉtudTrav* 6, 1972, ss. 195-205; B. Rostkowska, Contribution à l'iconographie des personages laïcs dans les peintures murales en Nubie [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes*, 1978, ss. 247-252; B. Rostkowska, Patronage of the Arts in Nobadia on the basis of archaeology and written sources [w:] *Nubian Studies*, 1982, ss. 208-214; B. Rostkowska, The title and office of the King's Mother in Christian Nubia, *AfrBull* 31, 1982, ss. 75-78; B. Rostkowska, Nobadian painting. Present state of investigations, *Nubia Christiana* I, 1982, ss. 283-304; B. Rostkowska, The Visit of a Nubian King to Constantinople in A.D. 1203 [w:] P. van Moorsel (red.), *New Discoveries in Nubia...*, 1982, ss. 113-116; B. Rostkowska, On the Margin of the Paper by N.B. Millet [w:] F. Hintze (red.), *Meroitische Forschungen 1980*, (= *Meroitica* 7), Berlin 1984, ss. 147-148.

⁸⁶⁷ B. Rostkowska, Excavations at Meroe, Sudan, Season 1947/1975 and 1975/1976, *Meroè* 2, 1981, ss. 142-146; B. Rostkowska, The God's Representation from Jebel Qeili, *Meroitic Studies*, 1982, ss. 289-290.

⁸⁶⁸ I. Ryl-Preibisz, Chrześcijańskie kapitele z Faras ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, *RMNW* 14, 1970, ss. 339-388; I. Ryl-Preibisz, Decorative Elements of Capitals in Christian Nubia and Coptic Motifs [w:] W. Godlewski (red.), *Coptic Studies...*, 1990, ss. 393-404; I. Ryl-Preibisz, Chapiteau en granit de Nubie, *ÉtudTrav* 5, 1971, ss. 209-241; I. Ryl-Preibisz, Some fragments of capitals of Nubia, *Études nubiennes Genève* vol. 2, 1994, ss. 259-262; I. Ryl-Preibisz, Architectural decorative elements recently discovered at Old Dongola [w:] *Acts Lille*, vol. 2, (= *CRIPEL* 17, 2), 1997, ss. 227-233; I. Ryl-Preibisz, Remarks on some „rediscovered“ Nubian architectural elements, *ÉtudTrav* 19, 2001, ss. 287-299; I. Ryl-Preibisz, Elements of architectural decoration from Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien. 35 Jahre...*, ss. 367-386.

⁸⁶⁹ R. Schild, F. Wendorf, Late Paleolithic hunter-gatherers in the Nile Valley of Nubia and Upper Egypt [w:] E. A. A. Garcea (red.), *South-Eastern Mediterranean Peoples Between 130,000 and 10,000 Years Ago*, Oxford-Oakville 2010, ss. 89-125.

⁸⁷⁰ R. Schild, F. Wendorf, The Role of Storage in the Neolithic of Egyptian Sahara [w:] B. Keding (red.), *Tides of the Desert - Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honour of Rudolph Kuper*, (= *Africa Praehistorica* 14), Cologne 2002, ss. 41-49; R. Schild, F. Wendorf, Palaeo-ecological and palaeo-climatic background to socio-economic changes in the South Western Desert of Egypt

Pustyni Zachodniej⁸⁷² (Dżebel Ramla, Nabta Playa). W ramach misji *Combined Prehistoric Expedition*⁸⁷³ w latach 1970-1999 był zastępcą jej kierownika, a w latach 1999-2007 kierownikiem.

Autor:

- R. Schild, Późny paleolit [w:] W. Chmielewski, W. Hensel (red.), *Prahistoria Ziemi Polskich*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk 1975, ss. 159-338;
- R. Schild, Terminal Paleolithic of the North European Plain: a review of lost chances, potential and hopes, *Advances in World Archaeology* 3, New York, 1984, ss. 193-274.

Współautor:

- F. Wendorf, R. Schild, *A Middle Stone Age Sequence from the Central Rift Valley, Ethiopia*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974;
- F. Wendorf, R. Schild, *Prehistory of the Eastern Sahara*, New York 1980;
- F. Wendorf, R. Schild, *Prehistory of the Nile Valley*, New York, London 1976.

Redaktor:

- F. Wendorf, R. Schild (red.), *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara. vol. 1: The Archaeology of Nabta Playa*, New York, Boston, Dordrecht, London 2001.

Steinborn Marek, mgr (ur.-)

Absolwent Akademii Teologii Katolickiej – studia z zakresu archeologii chrześcijańskiej. Interesował się malarstwem nubijskim⁸⁷⁴. W latach 1976-1981 wielokrotnie

[w:] R. Friedman (red.), *Egypt and Nubia. Gifts of Desert*, London 2002, ss. 21-27; R. Schild, M. Kobusiewicz, F. Wendorf, J. D. Irish, J. Kabaciński, H. Królik, G. Calderoli, A new important area of Neolithic occupation in the southwestern desert of Egypt [w:] B. E. Barich, T. Tillet, K. H. Striedter (red.), *Hunters vs. Pastoralists in the Sahara: Material Culture and Symbolic Aspects 51-56. Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège 2001*, [BAR Internat. Ser. 1338], Oxford, 2005.

⁸⁷¹ R. Schild, F. Wendorf, The Geological Setting, *The Prehistory of Wadi Kubbaniya I*, 1986, ss. 7-32; R. Schild, A. A. Mazhar, The Mapping of Wadi Kubbaniya, *The Prehistory of Wadi Kubbaniya II*, 1989, ss. 12-15.

⁸⁷² R. Schild, F. Wendorf, Geomorphology, lithostratigraphic environment and paleoecology of Neolithic camps and cemeteries at Gebel Ramlah Playa [w:] M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild, J. D. Irish, M. C. Gatto, F. Wendorf (red.), *Gebel Ramlah, Final Neolithic Cemeteries from the Western Desert of Egypt*, Poznań, 2010, ss. 159-186; R. Schild, F. Wendorf, Geoarchaeology of the Holocene climatic optimum at Nabta Playa, Southwestern Desert, Egypt. *Geoarchaeology* 16, 2001, ss. 8-28; R. Schild, F. Wendorf, The New Age Reuse of Nabta Playa's Neolithic Sanctuary [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Prehistory of Northeastern Africa. New Ideas and Discoveries* (= Studies in African Archaeology 11), 2010, ss. 421-442.

⁸⁷³ R. Schild, F. Wendorf, Combined Prehistoric Expedition's Radiocarbon Dates Associated with Neolithic Occupations in the Southern Western Desert of Egypt [w:] F. Wendorf, R. Schild (red.), *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara. vol. 1: The Archaeology of Nabta Playa*, New York, Boston, Dordrecht, London 2001, ss. 51-56; R. Schild, F. Wendorf, The Combined Prehistoric Expedition results of the 2001 season, *Bulletin of the American Research Center in Egypt* 180, 2001, ss. 16-17.

⁸⁷⁴ M. Steinborn, Harness in Nubian Wall Paintings [w:] S. Jakobielski, B. Rostkowska (red.), *Nubia Christiana I...*, ss. 305-343.

brał udział w misjach w Starej Dongoli. Pracował także na wykopaliskach w Egipcie w Tell Atrib oraz Aleksandrii.

Sulikowska-Belczowska Aleksandra, dr hab., prof. UW (ur. 1974 r.).

Absolwentka historii sztuki UW. Pracuje w Zakładzie Teorii Sztuki Instytutu Historii Sztuki UW. Wykłada także w Katedrze Historii Sztuki Dawnej. Od 2020 r. jest kuratorem Zbiorów Sztuki Starożytnej i Wschodniochrześcijańskiej w Muzeum Narodowym w Warszawie. Tam opiekuje się kolekcją nubijską (Galeria Faras)⁸⁷⁵, koptyjską, etiopską, kolekcją ikon i rzemiosła bizantyjskiego. Interesuje się sztuką Kościoła wschodniego⁸⁷⁶, malarstwem ikonowym i ściennym (w tym ikonografią malowideł faraskich)⁸⁷⁷. Jest autorką i redaktorką książek z zakresu historii sztuki.

Autor:

- A. Sulikowska, *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 2004;
- A. Sulikowska-Belczowska, *Spory o ikony na Rusi w XV i XVI wieku*, Warszawa 2007;
- A. Sulikowska-Belczowska, *Ciała, groby i ikony. Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Warszawa 2013;
- A. Sulikowska-Belczowska, *The Icon Debate. Religious Images in Russia in the 15th and 16th Centuries*, Frankfurt am Main 2016.

Współautor, redaktor:

⁸⁷⁵ A. Sulikowska, B. Mierzejewska, Krzyże z kręgu Kościoła wschodniego [w:] *Galeria Faras im. Profesora Kazimierza Michałowskiego. Przewodnik*, Warszawa 2014, ss. 198-233; S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska, Odkrycie katedry Faras. 60 lat później / Faras Cathedral. 60 Years after the Discovery [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras Katedra w piaskach pustyni...*, ss. 10-22

⁸⁷⁶ Np.: A. Sulikowska-Belczowska, "New Constantinople": Byzantine Traditions in Muscovite Rus' in the 16th Century, *Series Byzantina* I, 2003, ss. 78-93; A. Sulikowska-Belczowska, Siedemnastowieczna ikona Trójcy Świętej z cerkwi w Torkach z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (Kilka uwag na temat ikonografii Starotestamentowej Trójcy Świętej w malarstwie cerkiewnym dawnej Rzeczypospolitej) [w:] *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego*, tom 1: Referaty, Chełm 2003, ss. 184-194; A. Sulikowska-Belczowska, Malarstwo cerkiewne w państwie polsko-litewskim. Na skrzyżowaniu tradycji [w:] A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak (red.), *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, Białystok 2007, ss. 277-286; A. Sulikowska-Belczowska, Ikony Jana Chrzciciela w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie – ciało anioła, męczeńska śmierć, święte zwłoki / Icons of John the Baptist in the Collection of the National Museum in Warsaw: The Angel's Body, a Martyr's Death, Holy Remains, *RMNW* n.s. 2 (38), 2013, ss. 184-216.

⁸⁷⁷ A. Sulikowska-Belczowska, Kobięcy program ikonograficzny nawy północnej katedry w Faras / Female Iconography in the Northern Aisle of Faras Cathedral, *RMNW* n.s. 5 (41), 2016, ss. 96-129; A. Sulikowska-Belczowska, "I gave milk to Him while He was feeding all the world". Representations of the Galaktotrophousa in Faras Cathedral [w:] M. Łaptaś, S. Jakobielski (red.), *Nubia Christiana* II, 2020, ss. 43-64; A. Sulikowska-Belczowska, Pod opieką aniołów i świętych. Program ikonograficzny katedry w Faras / Under the Protection of Angels and Saints. The Iconographic Programme of the Faras Cathedral [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras Katedra w piaskach pustyni...*, ss. 325-346.

- A. Sulikowska-Belczowska, M. P. Kruk, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie / Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and the National Museum in Warsaw*, Warszawa 2006.
- S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras. Katedra w piaskach pustyni. 60 lat po odkryciu / The Cathedral in the Desert Sands. 60 Years after the Discovery*, Warszawa 2021.

Wiewióra Marcin, dr hab., prof. UMK (ur.-)

Pracuje w Zakładzie Archeologii Architektury w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; prowadzi wykłady nt. „Sudan i Nubia – historia i archeologia afrykańskich królestw i islamskich”. Tam też się habilitował. Brał udział w połączonej polskiej ekspedycji *Southern Dongola Reach* w latach 2002-2004 (kierowanej przez B. Żurawskiego) oraz w Starej Dongoli. Pracował w Banganarti i na IV katarakcie. Badał architekturę obronną łańcucha fortec⁸⁷⁸ Shofein, Marakul, Suegi, Kalidob, Bakhit, Diffar, Abkur na terenie Makurii. Interesuje się architekturą okresu średniowiecza, klasztorami, zamkami i kościołami. Badał w Polsce klasztory i zamki.

Autor:

- M. Wiewióra, *Architektura Nubii w okresie od VI do XVI wieku*, Toruń 2007.
- M. Wiewióra, *Zespół klasztorny kanoników regularnych w Trzemesznie*, Toruń 2000.

Współredaktor:

- M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V 21–23 listopada 2018 r.*, Toruń 2018.

Wodzińska Anna, dr hab., prof. UW (ur.-)

Kierownik Stacji Badawczej w Kairze CAŚ UW, kierownik Zakładu Archeologii Egiptu i Nubii w Instytucji Archeologii UW, członek projektu UMMA. Brała udział w pracach w Tell el-Retaba, Gizie, Sakkarze, Dendera w Egipcie; w Turcji w Ziyaret Tepe;

⁸⁷⁸ M. Wiewióra, Fortifications in the Southern Dongola Reach of the Nile [w:] B. Żurawski (red.), *Survey and Excavations Between Old Dongola and ez-Zuma* (= Nubia II. Southern Reach Survey Dongola SRSD 1), Warsaw 2003, ss. 493-511; M. Wiewióra, Sinada/Banganarti - Abkur-Diffar: Three Fortified Settlements in the Southern Dongola Reach, *GAMAR* 3, 2005, ss. 265-283; M. Wiewióra, Architektura obronna w Nubii od V do XVI w. w świetle ostatnich badań [w:] J. Olczak (red.), *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia*, XXX, z. 379, 2006, Toruń, ss. 95-150; M. Wiewióra, Befestigungen am IV. Nilkatarakt in Nubien. Ein Symbol der Aenderung oder Aenderung des Symbols, *Archaeologia* 61, 2012, ss. 95-107.

w Sudanie w Dongoli. Specjalistka od ceramiki egipskiej, a ostatnio także postchrześcijańskiej w Sudanie⁸⁷⁹.

Autor:

– A. Wodzińska, *A Manual of Egyptian Pottery: Nagada III-Middle Kingdom*, AERA Field Manual Series 1, tom 1, Boston 2009;

– A. Wodzińska, *A Manual of Egyptian Pottery: Fayum A-Lower Egyptian Culture*, AERA Field Manual Series 1, tom 2, Boston 2009;

– A. Wodzińska, *A Manual of Egyptian Pottery: Second Intermediate Period – Late Period*, AERA Field Manual Series 1, tom 3, Boston 2010;

– A. Wodzińska, *A Manual of Egyptian Pottery: Ptolemaic Period – Modern*, AERA Field Manual Series 1, tom 4, Boston 2010.

Współautorka:

– T. I. Rzeuska, A. Wodzińska (red.), *Studies on Old Kingdom Pottery*, Warszawa 2009.

Woźniak Magdalena, dr (ur.-)

Absolwentka paryskiej Sorbony, historyk sztuki. Adiunkt w Zakładzie Studiów Afrykańskich CAŚ UW. Od 2020 r. bierze udział w projekcie UMMA w Starej Dongoli jako specjalista od tkanin. Uczestniczyła w wykopaliskach w Banganarti, na IV katarakcie w latach 2006-2012⁸⁸⁰, w latach 2012 r. brała udział w misji w rejonie V katarakty⁸⁸¹. Wiele prac poświęciła ikonografii chrześcijańskiej⁸⁸². Pracowała również w Berenike. Zainteresowania: malarstwo nubijskie, ikonografia⁸⁸³, strój i tkaniny⁸⁸⁴. Była

⁸⁷⁹ A. Wodzińska, Some Remarks on Technological and Functional Aspects of Funj-period Pottery from Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, 2015, ss. 238-259; A. Wodzińska, L. Hulková, Rubbish or technology? A short discussion, *Ágypten und Levante* 27, 2017, ss. 151-158.

⁸⁸⁰ M. Woźniak, Shemkhiya 2006–2007: Post-Meroitic Cemeteries. A preliminary report [w:] B. Gratien (red.), *Actes de la 4e Conference Internationale sur l'Archeologie de la 4e Cataracte du Nil*, (= CRIPEL Supplement 7, 2008), ss. 173-181.

⁸⁸¹ M. Woźniak, The miniature of Ms Or. Quart. 1020 [w:] M. Honegger (red.), *Nubian Archaeology...*, ss. 625–630;

⁸⁸² M. Woźniak, Byzantine influence: the royal costume in Nubia (Tenth century) [w:] E. Guilhem (red.), *Collana: Confronti su Bisanzio*, 2012, ss. 4-18; M. Woźniak, Études des peintures murales médiévales soudanaises de 1963 à nos jours – Essai d'historiographie, *Afriques* 10, 2019.

⁸⁸³ M. Woźniak, Rayonnement de Byzance: le costume royal en Nubie (X e.s.) [w:] E. Guilhem (red.), *Collana: Confronti su Bisanzio*, 2012, ss. 4-18; M. Woźniak, L'apport des portraits de Banganarti à l'étude de costume et des textiles [w:] B. Żurawski (red.), *Kings and Pilgrims...*, 2014, ss. 315-323; M. Woźniak, Royal Iconography. Contribution to the study of costume [w:] J. R. Anderson, D. A. Welsby (red.), *The Fourth Cataract...*, Louvain, Paris 2014, ss. 929-942; M. Woźniak, The chronology of the Eastern chapels in Banganarti Upper Church – some observations on the genesis of the „apse portraits” in Nubian royal iconography [w:] A. Łajtar, I. Zych, A. Obłuski (red.), *Aegyptus and Nubia...*, 2016, ss. 629-646.

⁸⁸⁴ M. Woźniak, Cotton in ancient Sudan and Nubia: archaeological sources and historical implications [w:] C. Bouchaud, E. Yvanez (red.), *Cotton in the Old World. Proceedings of the conference held in May 2017 at the Museum d'Histoire Naturelle*, *Revue d'Ethnoécologie* 15, 2019, ss. 1-98; M. Woźniak, B. Czaja, Contribution to

współorganizatorką warsztatów o tkaninach, które odbyły się w Muzeum Narodowym w Chartumie.

Wyżgoł Maciej, mgr (ur.-)

Asystent naukowy w Zakładzie Studiów Afrykańskich CAŚ UW i w Centrum Badań nad Nubią Średniowieczną w IKŚiO PAN. Bierze udział w grantie UMMA. Prowadzi projekt „ArcheoCN” (Archeologiczne Centrum Doskonałości Naukowej), gdzie odpowiadał za przygotowanie wirtualnej aplikacji do trójwymiarowej makiety zwiedzania klasztorów w Ghazali i Starej Dongoli⁸⁸⁵ od 2019 r., którą można zobaczyć na stronie: <https://virtualnubia.uw.edu.pl/>. Brał udział w wykopaliskach w Egipcie w Tell el-Farcha i Tell el-Murra, Jiyhe w Libanie; również w Polsce. W Nubii zaś pracuje w Starej Dongoli od roku 2014.

Zielińska Dobrochna, dr hab. (ur.-)

Jest adiunktem Instytutu Archeologii UW Zakład Egiptu i Nubii. Zajmuje się aktywnie sztuką Nubii⁸⁸⁶, w tym przede wszystkim malarstwem ściennym. Badała w szczególności zespoły malowideł znalezione w Nubii, m.in. w Dongoli⁸⁸⁷ w kościele świętego Rafała i budowli królewskiej zamienionej na meczet, a także kolekcje malarstwa z Faras⁸⁸⁸, Sonqi Tino⁸⁸⁹, Qasr el-Wizz i inne z Nobadii. Prowadzone przez nią badania

the study of the textiles from Meinarti (Medieval Nubia), *Archaeological Textile Review* 62, 2020, ss. 45–55; M. Woźniak, B. Witkowski, M. Ganeczko, T. Gierczak, Textile dyeing in Medieval Sudan evidenced by HPLC-MS analyses: Material traces of a disappeared activity, *Journal of Archaeological Science: Reports* 38, 2021; M. Woźniak, Exploring textile production at medieval Baganarti: A preliminary report about spindle-whorls [w:] B. Żurawski (red.), *Baganarti Studies II* (Nubia VIII), Warsaw 2022, ss. 215-228.

⁸⁸⁵ A. Ryś, M. Wyżgoł, Ceramic water supply and drainage installations from Old Dongola [w:] D. Dzierzbicka, W. Godlewski (red.) *Dongola 2012-2014...*, ss. 309-318; M. Wyżgoł, A decorated bronze censer from a cathedral in Old Dongola, *PAM XXVI/I*, 2017, ss. 775–788; M. Wyżgoł, Perspektywy badań nad zmianami osadniczymi w regionie Dongoli po upadku Królestwa Makurii, *Afryka* 46, 2017, ss. 117-134; M. Wyżgoł, A. Deptuła, Living Outside the Wall: the Quarter of Wattle-and-daub Houses in Old Dongola of the Funj Period, *Journal of African Archaeology* 18, 2020, ss. 1–24; M. Wyżgoł, Archeological fieldwork in sector 1. Residential quarter outside the walls: Zone 1.6 Compound U15/37/40 [w:] A. Obłuski, D. Dzierzbicka (red.), *Old Dongola: Development, Heritage, Archeology. Fieldwork in 2018-2019. 1. Excavations*, Polish publications in Mediterranean Archeology 1, Leiden 2021, ss. 183-197; M. Wyżgoł, Dwelling after Makuria: the organisation and function of space in houses of the Funj period in Old Dongola, Nubia, *Azania: Archaeological Research in Africa*, 2021, ss. 90-114.

⁸⁸⁶ D. Zielińska, K. Danys, Alwan art. Towards an insight into the aesthetics of the Kingdom of Alwa through the painted pottery decoration, *S&N*, 21, 2017, ss. 177-185; D. Zielińska, Arts and Crafts of the Medieval Kingdoms of Nubia [w:] G. Emberling, B. B. Williams, *The Oxford Handbook...*, ss. 847-873.

⁸⁸⁷ D. Zielińska, Painted Decoration of the Central Hall: Preliminary Inventory [w:] D. Dzierzbicka, W. Godlewski (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 25–42; D. Zielińska, Painted decoration of Building V (Royal Church) on the Citadel: state of research [w:] D. Dzierzbicka, W. Godlewski (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 103-110

⁸⁸⁸ D. Zielińska, Faras Cathedral: A Witness of Art Development in the Nubian Kingdoms of Nobadia and Makuria, *Journal of the National Museum in Warsaw* 5(41), 2016, ss. 46–53.

pigmentów, farb, spoiwa doprowadziły do ciekawych wniosków chronologicznych i historycznych⁸⁹⁰. Jest kierownikiem prac w Masida w Sudanie, współkierownikiem badań i prac konserwatorskich w Klasztorze Syryjczyków w Wadi Natrun w Egipcie oraz w Hawarte w Syrii. Prowadzi stronę <http://nubianmurals.uw.edu.pl/>, na której publikuje materiały związane z malarstwem nubijskim⁸⁹¹.

Autor:

– D. Zielińska, *Medieval Nubian wall paintings: techniques and conservation*, London 2019.

Żurawski Bogdan, dr hab., prof. PAN (ur. 1950 r.)

Pracownik IKŚiO PAN, kierownik Zakładu Nubiologii, archeolog śródziemnomorski. Członek misji *Royal Ontario Museum*⁸⁹² (kierownik K. Grzymiski) prowadzącej prospekcję w latach 1984-1988 w Basenie Letti (okolice Dongoli) i wykopaliska w Hambukol. Tam podjął pierwsze próby opracowania metod fotografii z powietrza, które później powszechnie były stosowane na wykopaliskach w całej Nubii⁸⁹³. W ramach polskich wykopalisk w Dongoli prowadził m.in. prospekcje terenów cmentarnych⁸⁹⁴ oraz wykopaliska Kościoła Mozaikowego El-Gaddar⁸⁹⁵. Kierownik ekspedycji pn. *Southern Dongola Reach Survey* prowadzącą prospekcje terenów od Starej Dongoli na południe aż do Ez-Zuma w latach 1998-

⁸⁸⁹ D. Zielińska, The painted decoration of the church at Songi Tino in the context of the iconographical program of Nubian churches [w:] *Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antropologia* 18, 2012, ss. 593-599.

⁸⁹⁰ D. Zielińska, Technology of Nubian wall paintings: a historical perspective [w:] D. Zielińska, *Medieval Nubian wall paintings: techniques and conservation*, London 2019, ss. 65-86.

⁸⁹¹ A. Łajtar, D. Zielińska, The northern pastophorium of Nubian churches: Ideology and function (on the basis of inscriptions and paintings) [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia...*, 2016, ss. 435-457; D. Zielińska, Representations of the Archangel Michael in Wall Paintings from Medieval Nubia [w:] I. S. Gilhus, A. Tsakos, M. C. Wright (red.), *The Archangel Michael in Africa. History, Cult and Persona*, 2019, ss. 79-94; K. C. Innemée, D. Zielińska, Faces of Evil in Nubian Wall Painting – An Overview [w:] *ÉtudTrav* 33, 2019, ss. 121-144; D. Zielińska, The iconographical program in Nubian churches: progress report based on a new project [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, ss. 643-653.

⁸⁹² B. Żurawski, Test Excavations at Jebel Ghaddar [w:] K. Grzymiski, R. Mason, N. B. Millet, J. Phillips, B. Żurawski, *Archeological reconnaissance in Upper Nubia*, Toronto: Benben, 1987, ss. 41-45.

⁸⁹³ B. Żurawski, Aereo-photographical Atlas of Old Dongola and Letti Basin [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien. 35 Jahre...*, ss. 49-74. Por. także niepublikowaną pracę magisterską: A. Zawadzka, *Fotografia jako narzędzie pomocnicze działań naukowych na podstawie dokumentacji wybranych badań wykopaliskowych w Nubii*, Częstochowa 2016.

⁸⁹⁴ B. Żurawski, The Nubian Mortuary Complex [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 275-278; B. Żurawski, Magica et ceramica: magic and ceramics in Christian Nubia, *Archaeologia Polona* 30, 1992, ss. 87-107; B. Żurawski, Pottery in Mortuary Complex – Transitional/Early Christian Period in Nubia [w:] H. Meyza, J. Młynarczyk (red.), *Hellenistic and Roman pottery in the Eastern Mediterranean: advances in scientific studies*, Warszawa 1995, ss. 463-494; B. Żurawski, The Monastery on Kom H in Old Dongola. The Monks' Graves. A Preliminary Report, *Nubica* 4/5, 1999, ss. 201-256; B. Żurawski, Nubian mortuary complex of the Christian Period [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, 2006, ss. 171-188.

⁸⁹⁵ B. Żurawski, Old Dongola: The Mosaic Church (Kom E), *PAM* VI, 1995, ss. 98-108; B. Żurawski, The Early Church on Kom E near Old Dongola. Excavations of 1993 and 1994 Seasons, *CRIPPEL* 17(1), 1996, ss. 181-193 (pl. 18-22); B. Żurawski, Building A-1 Hambukol. Excavations 1986-1989 [w:] K. Grzymiski, J. Anderson (red.), *Hambukol Excavations 1986-1989 (SSEA Publications XVI)*, Mississauga 2001, ss. 15-44.

2002. W ramach tego przedsięwzięcia zlokalizowano około 2000 stanowisk do badań. Wykryto kilka nieznanych aglomeracji, ustalono pozycje starożytnego miasta Tergedum⁸⁹⁶, świątynię w Sonjat⁸⁹⁷ oraz przebadano system twierdz od Abkur⁸⁹⁸.

Od roku 2002 r. do dzisiaj kieruje wykopaliskami w Banganarti⁸⁹⁹. Odkryto tam kolejne fazy tzw. Rafaelionu z VII, VIII/IX i XI wieku o nietypowym planie, z kilkudziesięcioma malowidłami ściennymi, w tym portretami królewskimi, a także ok. tysiąca graffiti pielgrzymich, głównie z XIII i XIV stulecia. Odslonięty tam kościół jest przystosowany do zwiedzania. Zrekonstruowano go metodą uzupełnienia w części górnej (kształt sklepień) za pomocą konstrukcji ze spawanych rur. W ten sposób powstało tu lokalne muzeum, a potem towarzyszący mu budynek placówki badawczej.

B. Żurawski kieruje także pracami wykopaliskami w pobliskim Selib, gdzie odkryto osadę meroicką oraz kościół pod wezwaniem świętego Menasa z resztkami umiejscowienia antycznego kieratu wodnego, czyli sakiji, którą zrekonstruowano na miejscu⁹⁰⁰. W latach 2005-2009 był kierownikiem Polskiej Archeologicznej Misji Ratowniczej CAŚ w rejonie IV katarakty. Zajmował się także śledzeniem losów podróżników i badaczy w Sudanie. Autor książek popularnonaukowych o archeologii.

Autor:

– B. Żurawski, *Survey and Excavations between Old Dongola and Ez-Zuma. Southern Dongola Reach of the Nile from Prehistory to 1820 AD Based on the Fieldwork Conducted in 1997–2003 by the Polish Archaeological Joint Expedition to the Middle Nile* [Nubia II, Southern Dongola Reach Survey 1], Warszawa 2003;

– B. Żurawski, *St Raphael Church I at Banganarti mid-sixth to mid-eleventh century. An introduction to the site and the epoch*, GAMAR 10, 2012;

⁸⁹⁶ B. Żurawski, Pliny's Tergedum Discovered, *S&N* 2, 1998, ss. 74-78; B. Żurawski, Archaeological reconnaissance in the Abkor / Tergis area (February 1997), *GAMAR* 1, 1998, ss. 133-144.

⁸⁹⁷ B. Żurawski, The temple of Soniyat, 1991-2002, *GAMAR* 5, 2005, ss. 289-230; B. Żurawski, Soniyat: Southern Dongola Reach Survey. Archaeological Reconnaissance near Abkor 1997, *PAM* 9, 1998, ss. 181-193; B. Żurawski, Faith Healing, Philanthropy and Commemoration in Late Christian Dongola [w:] Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit. Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses, Münster 20.-26. Juli 1996, Bd. I, (SKCO 6,1), Wiesbaden 1999, ss. 423-448.

⁸⁹⁸ B. Żurawski, Makurian defensive system..., ss. 355-385.

⁸⁹⁹ B. Żurawski, Banganarti [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 220-226; B. Żurawski, The Churches of Banganarti 2002-2006 [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts, Part One...*, 2008, ss. 303-320; B. Żurawski, Peregrinare necesse est: a brief history of the locust island [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warsaw 2022, ss. 15-56.

⁹⁰⁰ Za: B. Żurawski, A Tale of two Sites: Ten years of Excavation in Banganarti and Two Years in Selib, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 107-144; B. Żurawski, Kilka uwag o sztuce i obrządku Kościoła nubijskiego (VII-XIV wiek) na podstawie wykopalisk w Banganarti i Selib [w:] W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan - bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa 2012, ss. 16-150; B. Żurawski, Banganarti and Selib in the 2013/2014 and 2014/2015 seasons, *PAM* XXV, 2017, ss. 349-402.

– B. Żurawski, *Kings and Pilgrims, St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth century*, (Nubia V), Warszawa: IKŚiO PAN 2015;

– B. Żurawski, *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa 2021;

– B. Żurawski, *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warszawa 2022.

Autor książek popularno-naukowych:

– B. Żurawski, *Chufu czyli gigantomania u dawnych*, Warszawa 1984;

– B. Żurawski, *Śladami Aleksandra Macedońskiego*, Warszawa 1985.

Zakończenie

Niniejsza praca jest próbą przedstawienia narodzin jednej z dziedzin badań naukowych, jaką jest nubologia. Chodzi o jej stadia rozwojowe oraz proces jej stopniowego powstawania. Proces ten śledzimy w różnych aspektach i nie jest on także jednorodny. Jego początek widzimy w rozwoju Kampanii Nubijskiej UNESCO, której zadaniem były pomoc i współpraca ze służbami ds. starożytności rządu Zjednoczonej Republiki Arabskiej i Republiki Sudanu.

Materiał do prześledzenia był olbrzymi. Składał się on nie tylko ze sprawozdań odbywających się kilka razy do roku sesji Komitetu Wykonawczego UNESCO, które z kolei zlecały wykonanie opinii, prac, szczegółowych badań przedmiotu różnym grupom specjalistów bądź instytucjom, które składały raporty z własnych prac. Prześledzenie dokładnych działań, wyłonienie danych z ogromnej ilości raportów z posiedzeń organizowanych pod patronatem UNESCO pozwoliło na odtworzenie porządku działań UNESCO i na prześledzenie stopniowego rozwoju samej Kampanii Nubijskiej. Wyłaniający się z tego proces powstawania koncepcji poświęconych ratowaniu zabytków jest pasjonujący.

Etapy rozwoju Akcji Nubijskiej najlepiej widać po ułożeniu dokumentów chronologicznie. Autorka postarała się wydobyć z tych dokumentów wykaz istotnych faktów i je uszeregować. Tylko taki bowiem układ pozwala prześledzić etapy rozwoju samej akcji.

Sama Kampania Nubijska nie jest jedynym powodem powstania nowej dyscypliny, ale bez niej oczywiście nic by nie powstało. Bez jej prac i zgromadzenia wokół tego tematu wielkiej liczby badaczy z 44 krajów i wielu instytucji, które wspierały akcję, nie zakończyłaby się ona tak wielkim sukcesem i nie dałaby tak silnego impulsu do rozwoju badań. Zgromadzenie tak wielkiej liczby naukowców w jednym czasie i na jednym obszarze dało możliwość wymiany doświadczeń oraz informacji na niespotykaną przedtem skalę. Naturalną kolejną rzeczą było pozostanie badaczy przy tym zagadnieniu i kontynuowanie dalszych prac archeologicznych w Nubii. Inaczej mówiąc, przeniesienie ich dalej na południe. I ten właśnie fakt dla procesu powstania nubologii jako kierunku badań był najważniejszy.

Kampania wypracowała szereg procedur praktycznych zabezpieczania i konserwacji obiektów archeologicznych i architektonicznych. Są one nadal stosowane. Nie wyobrażamy sobie bowiem w tej chwili prac archeologicznych, które nie są związane z konserwatorskim zabezpieczeniem bądź nawet rekonstrukcją odsłoniętych obiektów.

Informacje uzyskane o Dolnej Nubii, która była jedynie częścią wielkiego obszaru Nubii, podczas Kampanii Nubijskiej należy traktować jako ostateczne. Żadnych badań poza jednym stanowiskiem (Qasr Ibrim) prowadzić już tam nie można. Ta okoliczność postawiła szereg pytań o całość. Stąd szybkie decyzje o przeniesieniu prac dalej na tereny dawnego Kusz do większych centrów kultury nubijskiej, jak np. Stara Dongola czy Kerma, które w rezultacie przyniosły całkowicie inne wnioski dotyczące historii odpowiednich okresów. Widać to wyraźnie w przedstawionym tu zarysie historii Nubii uwzględniającym nowe odkrycia dokonane w ostatnim czasie. Trzeba tylko zaznaczyć, że nubilogia jest w stadium rozwojowym i dosłownie każdy dzień dostarcza nowych informacji. Wyniki badań wykopaliskowych z wielu stanowisk nie zostały jeszcze opublikowane drukiem. Nie chodzi tu jednak o przedstawienie obecnego całościowego stanu badań, a jedynie o zaznaczenie, jak wiele w historii Nubii się zmieniło.

Widać to bardzo wyraźnie kiedy się zestawi informacje zawarte w rozdziale drugim, gdzie opisano stopniowy, powolny proces poznawania Nubii dzięki udziałowi XIX-wiecznych podróżników, a następnie postępowi archeologicznych badań, które przedsięwzięto aż do czasów Kampanii Nubijskiej z żywiołowym rozwojem badań po jej zakończeniu. A trzeba pamiętać, że nawet przed akcją, inaczej niż wszystkie inne obszary, Nubia została poddana wzmożonemu zainteresowaniu archeologów przed II wojną światową z powodu zagrożeń spowodowanych przez wcześniejsze budowle na Nilu (Tama Asuańska i jej podwyższanie). Wkładu ich prac nie da się jednak porównać z wynikami uzyskanymi później w wyniku Akcji Nubijskiej.

Polacy mieli wielki udział zarówno w niej, jak i po niej, a przedstawienie ich badań w tej dysertacji miało tu cel dwojaki. Z jednej strony miało pozwolić na wyobrażenie sobie rozmiaru grupy badaczy nowo narodzonej dyscypliny na podstawie analizy jej części składowej. Z drugiej zaś strony chodziło o podkreślenie wartości prac polskich naukowców w ramach nubilogii. Zaprezentowano naukowe sylwetki badaczy alfabetycznie, niejako zastępując indeks, aby ułatwić czytelnikowi ich znalezienie.

Autorka w pracy starała się przedstawić na podstawie dostępnych źródeł historycznych proces narodzin nowej dziedziny nauki – nubilogii, która to powstała dzięki iskrze, jaką dała kampania UNESCO. Natomiast same odkrycia w Faras dostarczyły bezpośredniego bodźca do dyskusji na temat, który się tak pięknie rozwinął. Dysputy o zakresie terminu „nubilogii” ciągnęły się przez kilka lat (od konferencji w Essen w 1969 r. po tę w Chantilly w 1975 r.), w związku z czym słowo to zostało poddane bardzo starannej analizie i obecnie kryją się pod nim badania nad całymi dziejami i cywilizacją Nubii od

prehistorii do islamu, mimo że pierwotnie ten termin przyjęto jedynie na określenia badań nad okresem nubijskiego chrześcijaństwa. Stanowi to rzadki przykład, kiedy historia terminu nowego kierunku studiów naukowych daje się opisać na podstawie tak wielu dokumentów.

Autorka ma nadzieję, że niniejsza praca zostanie potraktowana jako skromny przyczynek do wiedzy o historii nauki, w dodatku takiej, która ma niejako polskie korzenie.

Wykaz skrótów

Czasopisma:

AfrBull *Africana Bulletin*, Warszawa.

ANM *Archéologie du Nil Moyen*, Association pour la promotion de l'archéologie, Lille.

BAAL *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Bejrut.

BMSAES *The British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, Londyn.

BMNV *Bulletin du Musée National de Varsovie*, Warszawa.

BSAC *Bulletin de la Société d'archéologie copte*, Kair.

BSFE *Bulletin de la Société française d'égyptologie*, Paryż.

BSGE *Bulletin de la Société de Géographie de l'Égypte*, Kair.

BzS *Beiträge zur Sudanforschung*, Wiedeń.

CRIPÉL *Cahiers de recherches de l'Institut de papyrologie et égyptologie de Lille*, Lille.

DÖAW *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Wiedeń.

EEF *Egypt Exploration Fund*, Londyn.

EES *Egypt Exploration Society*, Londyn.

ÉtudTrav *Études et travaux*. Institut des Cultures Méditerranéennes et Orientales [do 2010: Centre d'Archéologie Méditerranéenne] de l'Académie Polonaise des Sciences, Warszawa.

GAMAR *Gdańsk Archaeological Museum African Reports*, Gdańsk.

IFAO *Institut français d'archéologie orientale*, Kair.

ILN *The Illustrated London News*, Londyn.

JAH *Journal of African History*, Cambridge.

JEA *Journal of Egyptian Archaeology*, Londyn.

JJP *The Journal of Juristic Papyrology*, Warszawa.

Kush *Kush. Journal of the Sudan Antiquities Service* (vol. 1-15); *Journal of the Sudan National Board for Antiquities & Museums* (vol. 16); *Journal of the National Corporation for Antiquities and Museums* (od vol. 17), Chartum.

LAAA *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool.

MNL *Bulletin d'information méroïtique / Meroitic Newsletter*, Paryż – Montreal.

Nubica *Nubica. Internationales Jahrbuch für äthiopische, meroitische und nubische Studien*, Kolonia, Tübingen, Warszawa.

Orientalia *Orientalia. Commentarii periodici Pontificii Istituti Biblici*, Rzym.
OIR *Oriental Institute, Annual Reports*, Chicago.
PAM *Polish Archeology in the Mediterranean*, Warszawa.
RdE *Revue d'Égyptologie*, Paryż
RMNW *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie* [od 2012 r. nowa seria], Warszawa.
SASOP *Sudan Antiquities Service, Occasional Papers*, Chartum.
SDAIK *Sonderschrift des Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Kairo*, Kair.
SJE *The Scandinavian Joint Expedition to Sudanese Nubia publications*.
SNR *Sudan Notes and Records*, Chartum.
S&N *Sudan and Nubia*, Londyn.
ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.

Bibliografia

Publikacije

Abbas S. A. Mohammed-Ali, The Neolithic of Eastern Sudan and its Implications for the Central Nile [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture*, ss. 76-79.

Abd al-Kadir Mahmud (red.), *Studies in Ancient languages of the Sudan. Papers presented at the Second International Conference on Language and Literature in the Sudan sponsored by the Sudan Research. 7-12 December 1970*, Khartoum 1970.

Actes de la VIIIe Conférence internationale des études nubiennes, Lille, 11-17 septembre 1994, I. *Communications principales* (= *CRIPEL* 17/1, 1995); II. *Découvertes archéologiques* (= *CRIPEL* 17/2, 1997), Lille: Université Charles-de-Gaulle-Lille III, 1995-1997.

Adams W. Y., Ceramics [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in Antiquity...*, vol. I, 1978, ss. 126-134.

Adams W. Y., Geography and Population of the Nile Valley [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in Antiquity...*, vol. I, 1978, ss. 16-26.

Adams W. Y., Islamic Archeology in Nubia: An Introductory Survey [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 327-361.

Adams W. Y., *Nubia: Corridor to Africa*, London, Princeton 1977.

Adams W. Y., Three Perspectives on the Past: The Historian, the Art Historian, and the Prehistorian (Comments on Session II) [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture ...*, ss. 285-292.

Akurgal E., Alkim U. B. (red.), *Mansel'e amarğan*, vol. 1, Ankara 1974.

An Appeal launched on 8 March 1960, UNESCO 1960.

Anderson J., Guiducci F., Hajduga R., Sulejman M. Bashir, QSAP: Dangeil 2019-19. Conservation challenges and an ever-expanding sacred landscape, *S&N* 23, 2019, ss. 101-109.

Anderson J. A., Welsby D. A. (red.), *The Fourth Cataract and Beyond: Proceedings of the 12th International Conference for Nubian Studies* (British Museum Publications on Egypt and Sudan 1), Leuven-Paris-Walpole 2014.

Arkell A. J., *History of the Sudan to 1812*, London 1955.

Armbruster C. H., *Dongolese Nubian: A Lexicon*, Cambridge 1965.

- At the Great Temple of Abu Simbel**, *The UNESCO Courier*, październik, 1962 r.
- Bagińska D.**, Amphora Imports in Nubia, *GAMAR* 3, 2005, ss. 15-36.
- Bagińska D.**, Amphorae and their contents. Goods imported to Nubia between the 2nd century BC and 12th AD, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 29-60.
- Bagińska D.**, Christian pottery from Old Dongola (Kom H), *PAM* XVIII, 2008, ss. 361-375.
- Bagińska D.**, Kerma Horizon Pottery from Cemeteries in El-Gamamiya (Fourth Cataract), *PAM* XIX, 2010, ss. 406-414.
- Bagińska D.**, Overview of Ceramic Studies at Banganarti in 2008, *PAM* XX, 2012, ss. 266-268.
- Bagińska D.**, Pottery from Banganarti (Season 2006), *PAM* XVIII, 2008, ss. 410-425.
- Bagińska D.**, *The amphorae for wine with monograms and signs discovered at Banganarti (sixth-twelfth centuries A.D.)* [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warsaw 2022, ss. 155-198.
- Bagińska D.**, The Pottery from Dar el-Arab Fortress, B. Gratien (red.), *Actes de la 4e Conférence Internationale sur l'Archéologie de la 4e Cataracte du Nil*, (= *CRIPÉL* Supplément 7), Lille 2008, ss. 183-201.
- Bagińska D.** (red.), *Wielkie Królestwa Chrześcijańskiej Nubii / The Great Christian Kingdoms of Nubia* (Poznań Archaeological Museum 2.09.–30.11.2013), Poznań 2013.
- Baud M.**, Le Trois Méroé: La Ville, La Region, L'Empire [w:] M. Baud, A. Sackho-Autissier, S. Laubbé-Tauté (red.), *Méroé, un Empire sur le Nil*, Paris: Officina 2010, ss. 52-60.
- Baud M., Sackho-Autissier A., Laubbé-Tauté S. (red.)**, *Méroé, un Empire sur le Nil*, Paris: Officina Libraria 2010.
- Bauer K.**, Tierknochen aus G/12 [w:] M. Bietak (red.), *Ausgrabungen in Sayala,-Nubien ...*, ss. 33-34.
- Belzoni G. B.**, *Narrative of the operations and recent discoveries within the pyramids, temples, tombs, and excavations, in Egypt and Nubia*, 2 vols., London 1820.
- Bergman I.** (with contribution of T. Säve-Söderbergh and H.-Å. Nordström), *Late Nubian textiles*, (SJE 8), Stockholm 1975.
- Bianchi S. R.**, *Daily Life of the Nubians*, Lanham 2004.
- Bietak M.**, The C-Group and the Pan-Grave Culture in Nubia [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture ...*, ss. 115-118.

- Bietak M.** (red.), *Ausgrabungen in Sayala-Nubien 1961-1965. Denkmäler der C-Gruppe und der Pan-Graber-Kultur*, Berichte des Österreichischen Nationalkomitees der UNESCO-Aktion für die Rettung der nubischen Altertümer, vol. 3 (= *DÖAW Phil.-Hist. Klasse* 92).
- Bietak M., Schwarz M.**, *Nag' el-Scheima. Eine befestigte christliche Siedlung und andere christliche Denkmäler in Sayala, Nubien*, vol. I. Berichte des Österreichischen Nationalkomitees der UNESCO-Aktion für die Rettung der nubischen Altertümer, vol. 8 (= *DÖAW, Phil.-Hist. Klasse* 191), Wien 1987.
- Bobrowski P.**, Góra ofiarna w Nabta Playa (Pustynia Zachodnia - Egipt) i galeria rytów w Bir Nurayet Wadi Diib (Góry Morza Czerwonego - Sudan) jako egzemplifikacje „Miejsc pamięci” społeczności pasterskich Afryki [w:] B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Miejsca pamięci. Pradzieje, średniowiecze, współczesność*, Biskupin 2015, ss. 165-186.
- Bobrowski P., Jórdeczka M.**, Preliminary report of archaeological reconnaissance in the Wadi Awatib (Central Sudan) [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica ...*, 2006, ss. 123-129.
- Bobrowski P., Jórdeczka M.**, Survey of Middle Section of Wadi Awatib (Sudan): Preliminary Report, *GAMAR* 3, 2005, ss. 37-46.
- Bobrowski P., Jórdeczka M., Kobusiewicz M., Chłodnicki M.**, Polskie badania sztuki naskalnej w Górach Czerwonomorskich (północno-wschodni Sudan) [w:] A. Rozwadowski (red.), *Sztuka naskalna. Polskie doświadczenia badawcze*, Warszawa 2017, ss. 261-291.
- Bobrowski P., Jórdeczka M., Kobusiewicz M., Chłodnicki M., Kusiak J.**, What forced the prehistoric cattle-keepers to emigrate from the Red Sea Mountains? [w:] *Studia Quaternaria* 30, 2013, ss. 135-142.
- Bobrowski P., Jórdeczka M., Mańka D., Królik H., Schild R., Wendorf F.**, The Prehistoric Expedition in Nubia, 2003-2008, *GAMAR* 6, 2010, ss. 15-30.
- Bobrowski P., Jórdeczka M., Sobkowiak-Tabaka I.**, Khor Shambat 1: new neolithic site and cemetery in Omdurman (Sudan), *PAM* XXV, 2017, ss. 447-478.
- Bobrowski P., Schild R., Calderoni G.**, Late Neolithic Settlements (E-01-2 CAMP) from Gebel Ramlah Playa Basin, South-Western Desert of Egypt (Preliminary Raport) [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Northeastern Africa. In Memory of Lech Krzyżaniak*, Poznań 2006, ss. 213-222.

- Bonaparte Napoléon** (z rozkazu Jego Królewskiej Mości Napoleona Wielkiego), *Description de l'Égypte ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française*, 9 vol. tekstu, 10 vol. plansz, 1 atlas, Paris, Impr. Impériale, 1809-1826, reprint: New York 1997.
- Bonnet Ch.**, A-Group and Pre-Kerma [w:] D. Wildung (red.), *Sudan Ancient Kingdoms on the Nile*, Paris – New York 1997, ss. 37-39.
- Bonnet Ch.**, *Fouilles archéologiques à Kerma (Soudan). Rapport préliminaire de la campagne 1977-1978*, (= Genava 26), 1978.
- Bonnet Ch.**, Kerma [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 78-89.
- Bonnet Ch.**, Kerma, royaume africain de Haute Nubie [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 87-113.
- Bonnet Ch.**, *Kerma, territoire et métropole: quatre leçons au Collège de France* (IFAO Bibliothèque Générale 9), Le Caire 1986.
- Bonnet Ch.**, Le royaume de Kerma [w:] M. C. Bruwier, *Pharaons Noirs. Sur la Piste des Quarante Jours*, Musée Royal de Mariemont, 2007, ss. 62-82.
- Bonnet Ch.**, *Les fouilles archéologiques de Kerma (Soudan)*, (= Genava 41, 1993), ss. 13-30.
- Bonnet Ch.**, Saving the Patrimony of Nubia: Kerma as a Case Study [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= GAMAR 4, 2005), ss. 10-16.
- Bonnet Ch., Valbelle D.**, Temples et palais du Djebel Barkal [w:] M. Baud i inni (red.), *Méroé, un empire sur le Nile...*, ss. 49-50.
- Bonnet Ch., Valbelle D.**, Le temple principal de la ville de Kerma et son quartier religieux, Paris 2004, ss. 207-215.
- Bonnet Ch. (red.)**, *Études nubiennes. Conférence de Genève. Actes du VIIe Congrès international d'études nubiennes, 3-8 septembre 1990, I-II*, Genève 1992-1994.
- Borcowski Z.**, Dome graves and other uncommon constructions from the Fourth Cataract Region [w:] C. Näser, M. Lange (red.), *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract* (= Meroitica 23), Wiesbaden 2007, ss. 1-10.
- Borcowski Z.**, Gdańsk Archeological Museum Excavations, at site 239 in the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 2, 2003, ss. 53-57.
- Borcowski Z.**, Zagadnienie kultu zmarłych na Cykladach w epoce brązu, *Studia Archeologiczne* 3, 1982, ss. 5-22.

- Borcowski Z., Paner H.**, GAME's second season of excavations at site HP 239, *GAMAR* 3, 2005, ss. 61-66.
- Borcowski Z., Paner H.**, Gdańsk Archaeological Museum Expedition. A Summary of Eight Seasons' Work at the Fourth Cataract, *GAMAR* 4, 2005, ss. 89-115.
- Borcowski Z., Paner H.**, The Awlib temple complex: report on the 2001 and 2003 excavation seasons, *GAMAR* 3, 2005, ss. 47-60.
- Borcowski Z., Paner H., Pudło A.**, Funerary customs in the GAME Fourth Cataract concession in the light of radiocarbon analysis [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. 2/1, 2010, ss. 61-76.
- Borcowski, Z., Welsby, D.A.**, 2009 The Merowe Dam Archaeological Salvage Project: Provisional type series of monuments: MDASP Type Series (Mss: version December 2009).
- Bordaza J.**, Rescuing the Nile Treasures, *Natural History*, styczeń 1962.
- Bresciani E.**, *Dendour, Kalabcha et Kertassi. Graffiti démotiques, Cairo, Centre dedocumentation égyptologique*, Egypt 1963.
- Bresciani E., Lacovara P.**, Maharraqa [w:] M. Fisher, P. Lacovara, S. D'Auria, S. Ikram (red.), *Ancient Nubia...*, s. 382.
- Browne G. M.**, *Introduction to Old Nubian*, (= *Meroitica* 11), Berlin 1989.
- Browne G. M.**, *Old Nubian Dictionary*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium – (CSCO) 556, Subsidia 90, Leuven 1996.
- Budge E. A. W.**, *A History of Ethiopia: Nubia & Abyssinia, according to the Hieroglyphic Inscriptions of Egypt and Nubia and the Ethiopian Chronicles*, 2 vols., London 1928.
- Budge E. A. W.**, *Annals of Nubian Kings: With a Sketch of the History of the Nubian Kingdom of Napata*, London 1912.
- Budge E. A. W.**, *Cook's Handbook for Egypt and the Egyptian Sûdân*, London 1905.
- Burstein S. M.**, Elephants for Ptolemy II: Ptolemaic Policy in Nubia in the Third Century BC [w:] P. McKechnie, P. Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus and his World*, (= *Mnemosyne*, Supplement 300) Leiden, 2008, ss. 135-146.
- Cabon O., Francigny V., François B., Maillot M., Mohammed M. Ibrahim, Nicoloso O., Rilly C., Rolin O.** *Histoire et civilisations du Soudan de la préhistoire à nos jours*, Paris, 2017 (2019).
- Calder R.**, Jacking up a mountain of stone, *The UNESCO Courier*, październik 1961.
- Caneva I., Roccati A.** (red.), *Acta Nubica: Proceedings of the X International Conference of Nubian Studies. Rome 9-14 September 2002*, Roma 2006.

- Catalan P.**, *La Necrópolis Meroítica de Nag-Shayeg, Argin (Sudan)*, Memorias de la Misión Arqueológica en Nubia II, Madrid 1963.
- Cedro A.**, Oil lamps in the Liturgical and Common Folk Practice. The Upper Church at Banganarti – a case study [w:] B. Żurawski, *Kings and Pilgrims...*, ss. 325-338.
- Cedro A.**, Pottery in its domestic context use of ceramic vessels in mediaeval houses of Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa 2021, ss. 185-242.
- Cedro A.**, Zapomniane klasztory, odkrywanie chrześcijańskiego dziedzictwa średniowiecznej Nubii [w:] W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa 2012, ss. 95-116.
- Chlebowski A., Drzewiecki M.**, Recent Research Work at the Western and Southern Fringes of Nubia [w:] D. Raue (red.), *Handbook of Ancient Nubia*, Berlin-Boston 2019, ss. 1029-1050.
- Chłodnicki M.**, Archaeological Research between Es-Sadda and Shemkiya 2005-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 31-40.
- Chłodnicki M.**, Archaeological research between Khor Umm Ghizlan and Shemkhiya Region 2003-2005 [w:] C. Näser, M. Lange (red.), Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract, Berlin August 4th – 6th, 2005, (= Meroitica 23), 2007, ss. 206-212.
- Chłodnicki M.**, Ceramics from the Neolithic Cemetery at Kadero – Central Sudan, *ANM* 2, 1987, ss. 141-147.
- Chłodnicki M.**, *New types of the Neolithic pottery in Kadero (Sudan)* [w:] *Actes Lille ...*, (= *CRIPPEL* 17/2, 1997), ss. 29-35.
- Chłodnicki M.**, *Od Kadero do 4- tej katarakty. 35 lat współpracy pomiędzy Narodową Korporacją Starożytności i Muzeów w Sudanie a Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*, Poznań 2007.
- Chłodnicki M.**, Research in the PCMA UW concession on the Fourth Cataract (Hamdab Dam Rescue Project), Interim report 2009, *PAM XXI*, 2012, ss. 377-386.
- Chłodnicki M.**, Tell el-Farkha – stratigraphy of the Eastern Kom (northern part) [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, 2006, ss. 909-916.
- Chłodnicki M.**, The Neolithic of the Fourth Cataract, *Archeonil* 16, 2006, ss. 85-94.

- Chłodnicki M.**, The Neolithic of the Letti Basin (Nubia) [w:] K. M. Ciałowicz, J. A. Ostrowski, J. Śliwa (red.), *Les civilisations du Bassin Méditerranéen. Hommages à Joachim Śliwa*, Kraków 2000, ss. 53-60.
- Chłodnicki M., Bagińska D., Polkowski P. (red.)**, *Archeologia Sudanu. Katalog Wystawy w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*, Poznań 2015.
- Chłodnicki M., Kabaciński J.**, Neolithic of the Dongola Reach (Nubia), *GAMAR* 2, 2003, ss. 57-70,
- Chłodnicki M., Lemiesz M., Longa A., Osypiński P., Sip M.**, Fourth Cataract: Excavations at es-Sadda and Hagar el-Beida, Survey between es-Sadda and Shemkhiya: Two Seasons of Work in 2005, *PAM XVII*, 2005, ss. 369-383.
- Chłodnicki M., Żurawski B.**, Fourth Cataract: From Khor Umm Ghizlan to Shemkhiya. Archaeological Survey in the Fourth Cataract Region, December 2004, *PAM XVI*, 2004, ss. 369-383.
- Chłodnicki M., Kobusiewicz M., Kroeper K. (red.)**, *Kadero: The Lech Krzyżaniak excavations in the Sudan*, Studies in African Archaeology 10, Poznań 2011.
- Chłodnicki M., Polkowski P. L. (red.)**, *Gdy Sahara była zielona. Polskie badania archeologiczne nad prehistorią Afryki Północnej*, Poznań 2019.
- Chmielewski W., Hensel W. (red.)**, *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. 1, Wrocław-Warszawa Kraków- Gdańsk 1975.
- Christophe L. A.**, Dismantling Abu Simbel, *The UNESCO Courier*, listopad 1965 r.
- Christophe L. A.**, Nubia today: a vast archaeological camp, *The UNESCO Courier*, październik 1961.
- Chudzik P., Iwaszczuk U.**, A crocodile spirit, crocodile-faced. Discovery of crocodile remains in the early Middle Kingdom tombs of the North Asasif necropolis in Western Thebes (Egypt), *Journal of African Archaeology* 20, 2022, ss. 107-124.
- Clarke S.**, Ancient Egyptian Frontier Fortresses, *JEA* 3, 1916, ss. 155-179.
- Clarke S.**, *Christian Antiquities in the Nile Valley*, Oxford 1912.
- Crawford O. G. S.**, *Castles and Churches in the Middle Nile Region*, SASOP 2, Khartoum 1953.
- Czyżewska E., Klimaszewska-Drabot E.**, The pottery from four tumuli graves in El-Zuma (2009), *PAM XXI*, 2012, ss. 361-376.
- Czyżewska E., Mahmoud El-Tayeb.**, Early Makuria Research Project. El-Zuma excavation. The third season Jan-Feb. 2009, *S&N* 15, 2011, ss. 108-118.

- Czyżewska E., Mahmoud El-Tayeb, Juszczak K.**, Early Makuria Research Project. Excavations at El-Zuma. The Third Season Jan.–Feb. 2009, *S&N* 15, 2011, ss. 108-118.
- Czyżewska-Zalewska E.**, Early Makuria Research Project. Remarks on pottery from the recent excavations at el-Zuma, *PAM XXIII/I*, 2017, ss. 355-366.
- Czyżewska-Zalewska E.**, Early Makuria Research Project. The vessel assemblage from Tanqasi, *PAM XXVIII/I*, 2018, ss. 289-302.
- Czyżewska-Zalewska E.**, Pottery from El-Zuma in Sudan: remarks on production, technology and usage, *PAM XXV*, 2016, ss. 725-740.
- Czyżewska-Zalewska E.**, Roman Pottery, Asyut 2012 [w:] J. Kahl, Mahmoud El-Khadragy, U. Verhoeven, Mohamed Abdelrahim, E. Czyżewska (red.), *The Asyut Project: Tenth Season of Fieldwork (2012)*, w: *Studien zur altägyptischen Kultur* 42, 2013, ss. 7-13.
- Czyżewska-Zalewska E., Cedro A.**, Early Makuria Research Project. El-Zuma cemetery 2: The pottery, Leiden 2020.
- Czyżewska-Zalewska E., Drzewiecki M., Ryndziejewicz R., Ciesielska J., Kurcz M., Michalik T.**, The spatial organization of Soba: A medieval capital on the Blue Nile, *Antiquity*, 96 (385), 2022, ss. 213-220.
- Czyżewska-Zalewska E., Mahmoud El-Tayeb**, The Necropolis of an Early Makuria Elite [w:] Mahmoud El-Tayeb and E. Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria Research Project El-Zuma Cemetery I*, Leiden 2020, ss. 297-300.
- Czyżewska-Zalewska E., Mahmoud El-Tayeb, Kowarska Z., Lenarczyk Sz.**, Early Makuria Research Project. Interim report on the excavation at El-Detti in 2014 and 2015, *PAM XXV*, 2016, ss. 403-419.
- Dann R.**, *The Archaeology of Late Antique Sudan. Aesthetics and Identity in the Royal X-Group Tombs at Qustul and Ballana*, Amherst, N. Y, 2008, ss. 83-85.
- Danys K.**, Amphorae from Building SWN.B.I [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 117-151.
- Danys K.**, Glazed Pottery of the 9th–16th Centuries at Old Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015-2016...*, ss. 203-226.
- Danys K.**, Introductory Remarks on Pottery Finds from Courtyard A of the Monastery on Kom H in Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015-2016...*, ss. 101-106.
- Danys K.**, Pottery from Dongola: A stratigraphic assemblage from unit B.I.41, *PAM XXV*, 2016, ss. 761-779.

- Danys K., Dzierzbicka D.**, Radiocarbon Dates from the Monastery on Kom H in Old Dongola (Sudan) and the Chronology of Medieval Nubian Pottery, *Radiocarbon*, 2021, ss. 1-21.
- Danys K., Łajtar A.**, Egyptian amphorae LR 5/6 with Greek dipinti found in Dongola [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia...*, ss. 347-357.
- Danys K., Wyżgoł M.**, Smoking Pipes from Old Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015-2016...*, ss. 189-202.
- Danys-Lasek K.**, Dongola 2009: Pottery from Building I (Kom A), *PAM XXI*, 2012, ss. 315-329.
- Danys-Lasek K.**, Dongola: Pottery from Building VI (C.01), seasons 2010-211, *PAM XXIII/I*, 2014, ss. 311-321.
- Danys-Lasek K., Łajtar A.**, An amphora with a Graeco-Nubian inscription found at Dongola [w:] A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture*, (JJP Supplement XV), Warszawa 2011, ss. 3-13.
- Danys-Lasek K., Obłuski A., Zielińska D., Tsakos A.**, Qasr el-Wizz [w:] B. B. Williams, L. Heidorn (red.), Oriental Institute Nubian Expedition (OINE) Publication Project, *Oriental Institute Annual Report (2013–2014)*, 2014, ss. 119-127.
- Davies W.**, Dating the prehistoric rock drawings in Upper Egypt and Nubia, *Current Anthropology* 19 (1), 1978, ss. 216-217.
- Davies W. V. (red.)**, *Egypt and Africa. Nubia from Prehistory to Islam*, London 1991.
- Dąbrowski L.**, *Project for the protection of Abu Simbel temples*, Uniwersytet Warszawski, *Polskie Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze, Helopolis*, Scientific Society of civil engineering experts in Poland, vol 1-2, Warszawa 1962.
- Deptuła A.**, Courtyard A of the Monastery on Kom H in Old Dongola: Fieldwork in 2014-2016 [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar, (red.), *Dongola 2015-2016...*, ss. 79-100.
- Deptuła A.**, Great lent in Nubia in the light of the liturgical hymns from Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II (Nubia VIII)*, Warsaw 2022, ss. 57-70.
- Deptuła A.**, Greek Sticheron from Medieval Nubia Praising John the Baptist, *Symbolae Osloenses* 94, 2020, ss. 1-11.
- Deptuła A.**, Inscription with liturgical hymn from the Lower Church in Banganarti, *PAM XX*, 2012, ss. 267-272.

- Deptuła A.**, Inscriptions from Saint Menas' Church in Selib [w:] A. Łajtar, G. Ochała, J. van der Vilet, *Nubian Voices II: New Texts and Studies on Christian Nubian Culture*, (JJP Supplement XXVII), Warszawa 2015, ss. 119-136.
- Deptuła A.**, Liturgical Poetry in Christian Nubia. The Evidence of Wall Inscriptions in the Lower Church at Banganarti, (= JJP Supplement XXXVIII), Leuven-Paris-Bristol 2020.
- Deptuła A.**, Materiał epigraficzny z Dolnego Kościoła w Banganarti. Perspektywy badawcze [w:] W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa 2012, ss. 151-166.
- Deptuła A., Cedro A.**, Inscribed vessels from Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warsaw 2022, ss. 71-154.
- Desroches-Noblecourt Ch.**, Floating laboratories on the Nile, *The UNESCO Courier*, październik 1961.
- Desroches-Noblecourt Ch.**, Nubia's sands reveal their last secret, *The UNESCO Courier*, grudzień, 1964.
- Desroches-Noblecourt Ch.**, The legacy of Nubia, *The UNESCO Courier*, luty 1960.
- Dinkler E.** (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Ergebnisse und Probleme auf Grund der jüngsten Ausgrabungen*, Recklinghausen 1970,
- Dixon R.**, *The origin of the Kingdom of Kush (Napata-Meroe)*, *JEA* 50, 1964, ss. 121-132.
- Dobrowolski J.**, Cairo 1993/4, Polish-Egyptian Mission for Islamic Architecture, Amir Kebir Qurqumas Project, *PAM* 6, 1995, ss. 21-27.
- Dobrowolski J.**, Church on Kom D in Old Dongola, *Nubian Letters* 9 (august 1987), ss. 1-6.
- Dobrowolski J.**, Kościół na komie „D” w Starej Dongoli, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: teoria i historia* 33, nr 3, 1988, ss. 217-231.
- Dobrowolski J.**, On the first church on a site 'D' Old Dongola, *Nubian Letters* 11 (August 1988), ss. 1-6.
- Dobrowolski J.**, Polish-Egyptian mission for Islamic architecture in Cairo: Amir Kebir Qurqumas Project season 1992-93, *PAM* 5, 1994, ss. 48-51.
- Dobrowolski J.**, Polsko-egipska misja architektury islamu w Kairze (Amir Kebir Qurqumas): sezon 1992-93, *Raporty Wykopaliskowe* V, Warszawa 1994.
- Dobrowolski J.**, The first church on at site 'D' Old Dongola (Sudan), *ANM* 5, 1991, ss. 29-40.

- Dobrowolski J.**, Zespół grobowy emira Qurqumasa w Kairze [w:] M. L. Bernhard (red.), *Od Nilu do Eufratu. Polska Archeologia Śródziemnomorska 1981-1994*, Warszawa 1995, ss. 61-68.
- Donadoni S.**, ΜΗΤΗΡ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, *Studi classici e orientali* 18, Pisa 1969, ss. 123-125.
- Drzewiecki M.**, Banganarti – Fortifications [w:] J. R. Anderson, D. A. Welsby (red.), *The Fourth Cataract and Beyond...*, , ss. 901-908.
- Drzewiecki M.**, Budowle obronne w Górnej Nubii na podstawie badań archeologicznych i etnologicznych, Warszawa, PCMA UW 2020.
- Drzewiecki M.**, Fortifications and the post-Meroitic period in Upper Nubia Some thoughts [w:] F. Jesse, C. Vogel (red.), *Colloquium Africanum 5, The Power of Walls – Fortifications in Ancient Northeastern Africa*, Köln 2013, ss. 145-162.
- Drzewiecki M.**, Fortresses in the Middle Nile Region: in the Times of O. G. S. Crawford and Today, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 61-78.
- Drzewiecki M.**, Mighty Kingdoms and their Forts. The Role of Fortified Sites in the Fall of Meroe and of Rise Medieval Realms in Upper Nubia, (Nubia VI), Warszawa: IKŚiO PAN, 2016.
- Drzewiecki M.**, The medieval fortifications at Banganarti after the 2016 season, *PAM* XXVI/I, 2017, ss. 301-309.
- Drzewiecki M., Cedro A.**, Archaeological Surveys at the Third, Fourth and Fifth Cataract Regions [w:] D. Raue (red.), *Handbook of Ancient Nubia*, Berlin-Boston, 2019, ss. 987-1018.
- Drzewiecki M., Łopaciuk R., Wasik B., Wiewióra M.**, Architectural Studies of the Fortresses in the Third Cataract and Southern Dongola Reach Region, *ÉtudTrav*, vol. XXVII, 2014, ss. 233-256.
- Drzewiecki M., Maliński P., Rączkowski W.**, *Fortresses of Sudan: following O.G.S. Crawford*, Khartoum 2008.
- Drzewiecki M., Michalik M.**, The Beginnings of the Alwan capital of Soba in light of new archeological evidence, *PAM* XXX/II, 2021, ss. 419-438.
- Drzewiecki M., Polkowski P. L.**, Fortified Sites in the Area of the Fifth and Sixth Cataract in Contexts. Preliminary Reflections, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 79-92.
- Drzewiecki M., Ryndziewicz R., Ciesielska J., Kurcz M., Michalik M., Czyżewska-Zalewska E.**, The spatial organization of Soba: A medieval capital on the Blue Nile, *Antiquity* 2021, ss. 1-8.

- Dubusson J.**, Ancient Kerma Graves of the Eastern Cemetery, *Documents de la mission archéologique suisse au Soudan* 1, 2009, ss. 9-13.
- Dubusson J.**, Cattle sacrifice in the funerary rituals of the Kingdom of Kerma: the contribution of ethnoarchaeology. *Documents de la mission archéologique suisse au Soudan* 2, 2011, ss. 18-24.
- Dunbar J. H.**, Some Nubian Rock Pictures, *Sudan Notes and Records* XVII, 1934, ss. 139-167.
- Dzierzbicka D.**, Amphora stoppers of the 7th century from Old Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 153–168.
- Dzierzbicka D.**, Local Amphora Stoppers from Old Dongola as Sources in the Study of Toponyms, *Dotawo. A Journal of Nubian Studies* 4, 2017, ss. 213-224.
- Dzierzbicka D.**, Wine consumption and usage in Egypt's monastic communities [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia...*, ss. 99-112.
- Dzierzbicka D., Deptuła A.**, Courtyard A at the Monastery on Kom H in Old Dongola. Fieldwork in 2015- 2016 seasons [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015–2016...*, ss. 70-100.
- Dzierzbicka D., Godlewski W.**, Dongola, Sudan. Season 2015-2016, *Światowit* 13-14/54-55, 2015-2016, ss. 403-412.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, Bones of Newborn Infants from the Church of the Citadel at Faras, *ÉtudTrav* 7, 1973, ss. 237-243.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, Kadero - Recent Polish Research Post in the Sudan, *Africana Bulletin* 17, 1972, ss. 202-204.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, Living and Environmental Conditions of the Bishops in Pachoras-Faras [w:] W. Godlewski (red.), *Coptic Studies ...*, ss. 115-116.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, Morphological Factors in Selection of Bishops from Pachoras [w:] J. M. Plumley (red.), *Nubian Studies, Cambridge...*, s. 64.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, Neolithic Skeletons from Kadero, Sudan, *Current Anthropology* 18/3 September, 1977, ss. 585-586.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, Remarques sur la typologie anthropologique des fresques de Faras [w:] M. L. Bernhard (red.), *Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski*, Warszawa 1966, ss. 85-87.
- Dzierżykray-Rogalski T.**, *Faras VIII. The Bishops of Faras. An Anthropological-Medical Study*, Warszawa 1985.
- Dzierżykray-Rogalski T., Promińska E.**, *Sudan – kraj i ludzie*, Warszawa 1991.

- Dzierżykraj-Rogalski T., Promińska E.**, Tombeaux de deux dignitaires chrétiens dans l'Église cruciforme de Dongola 1975 [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes...*, ss. 91-93.
- Dzik M.**, House a in the northeastern domestic quarter [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa, 2021, ss. 109-184.
- Dzik M.**, Sprawozdanie z badań architektonicznych kwartału mieszkalnego w Jiyeh (Porphyreon), w 2013 r., Rzeszów 2014, s. 163 (kps w archiwum Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW).
- Edwards D. N.**, Gabati [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 198-201.
- Edwards D. N.**, *The Nubian Past: An Archaeology of the Sudan*, London 2004.
- Ehgartner W., Jungwirth J.**, Anthropologische Angrabungen über die Skelette der C-Gruppe und Pan-Gräber aus dem Bezirk Sayala, Aegyptisch-Nubien [w:] M. Bietak (red.), *Ausgrabungen in Sayala-Nubien 1961-1965. Denkmäler der C-Gruppe und der Pan-Graber-Kultur, DÖAW 92*.
- Eide T., Hägg T., Pierce R. H., Török L.** (red.), *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eight Century B.C. and the Sixth Century A.D.*
 Vol. I: *From the Eighth to the Mid-fifth Century B.C.*, Bergen 1994.
 Vol. II: *From the Mid-fifth to the First Century B.C.*, Bergen 1996.
 Vol. III: *From the First to the Sixth Century A.D.*, Bergen 1998.
 Vol. IV: *Corrigenda and Indices*, Bergen 2000.
- Eigner D.**, Das Emblem des Apedemak am Haupteingang der Grossen Anlage von Mussawwarat es Sufra [w:] C. B. Arnst, I. Hafemann, A. Lohwasser (red.), *Begegnungen. Antike Kulturen im Niltal*, Leipzig, 2001, ss. 107-110.
- Emberling G., Williams B. B.** (red.), *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, Oxford 2021.
- Emery W. B., Kirwan L. P.**, *The Excavations and Survey Between Wadi Es-Sebua and Adindan 1929-1931*, Le Caire 1935.
- Emery W. B., Kirwan L. P.**, *The Royal Tombs of Ballana and Qustul*, Le Caire 1938.
- Evetts B. T. A., Buttler A. J.**, *Churches and monasteries of Egypt and some neighbouring countries attributed to Abu Salih, the Armenian*, Oxford 1895.
- Fallet C.**, Paleoanthropology of Human Skeletal Remains Found in the Ancient Kerma Graves [w:] M. Honegger, Ch. Bonnet, J. Dubosson, B. Jakon, C. Fallet, P. Ruffieux,

- Kerma 2008-2009*, Université de Neuchâtel, Documents de la mission archéologique suisse au Soudan 1, 2009, ss. 11-13.
- Faras incomparable gallery of 169 frescoes**, *The UNESCO Courier*, grudzień, 1964 r.
- Fekri A. Hassan**, Nubian Prehistory 1986 Comments on Session I [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 129-132.
- Firth C. M.**, The Archaeological Survey of Nubia. Report for 1908-1909, vol. 1-2, Le Caire 1912.
- Firth C. M.**, The Archaeological Survey of Nubia. Report for 1910-1911, Le Caire 1927.
- Fisher M. M.**, The art and architecture of Nubia during the New Kingdom: Egypt in Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 84-91.
- Fisher M. M.**, The history of Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, s. 10.
- Fisher M. M.**, Wadi Al-Sebu'a [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 378-381.
- Fisher M. M., Lacovara P., Ikram S., D'Auria S.** (red.), *Ancient Nubia: African Kingdoms on the Nile*, Cairo, New York 2012.
- Fradier G.**, The drama of Nubia, *The UNESCO Courier*, luty 1960.
- Francigny V.**, L'île de Saï dans le Royaume de Méroé [w:] F. Doyen, D. Devauchelle (red.), Fouilles sur l'île de Saï (Soudan) 2005-2010, *CRIPÉL* 29, 2011-2012, ss. 97-114.
- Francigny V.**, Preparing for the afterlife in the provinces of Meroe, *S&N* 16, 2012, ss. 52-59.
- Frend W. H. C.**, Heresy and schism as social and national movements [w:] D. Baker (red.), *Studies in Church History*, vol. 9, Cambridge 1972, ss. 37-56.
- Furmanek L., Masojć M., Paner H.**, The Bayuda Project (BP). The Palaeolithic and Neolithic Age in the Light of Current Research (2009–2011), *GAMAR* 11, 2014, ss. 89-100.
- Gallorini C., Gatto M. C., Roma S.**, Pan-Grave pottery from Nag el-Qarmila and Sheikh Mohamed cemeteries in Garb Aswan [w:] I. Forstner-Müller, P. Rose (red.), *Nubian pottery from Egyptian cultural contexts of the Middle and early New Kingdom. Proceedings of a Workshop held at the Austrian Archaeological Institute at Cairo, 1-12 December 2010*, Wien 2012, ss. 83-102.
- Garcea E. A.**, Paleolithic and Neolithic [w:] D. Welsby, J. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 20-24.
- Gardberg C. J.**, *Late Nubian sites: churches and settlements*, (SJE 7), Helsinki 1970.

- Garstang J., Sayce A. H., Griffith P. Ll.**, *Meroë, the City of the Ethiopians: being an Account of a First Season's Excavations on the Site, 1909-1910*, Oxford 1911.
- Gartkiewicz P. M.**, An introduction to the history of Nubian Church Architecture [w:] S. Jakobielski, B. Rostkowska (red.), *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 43-104.
- Gartkiewicz P. M.**, Cathedral in Faras in the Light of an Architectural Re-Analysis [w:] M. Krause (red.), *Nubische Studien...*, 1986, ss. 245-268.
- Gartkiewicz P. M.**, Nubian Church Architecture: Unity or Distinctness? [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 237-245.
- Gartkiewicz P. M.**, New Outline of the History of Nubian Church Architecture [w:] P. van Moorsel (red.), *New Discoveries ...*, ss. 9-10.
- Gartkiewicz P. M.**, Remarks on the Cathedral at Qasr Ibrim [w:] J. M. Plumley (red.), *Nubian Studies Cambridge...*, ss. 87-94.
- Gartkiewicz P. M.**, Some Remarks on the Building-History of the Cathedral in Faras, *NubLett* 1, August 1983, ss. 21-39.
- Gartkiewicz P. M.**, Stary Kościół na tle sakralnej architektury wczesnośredniowiecznej Nubii, *Kwartalnik Urbanistyki i Architektury* 18, z. 3-4, 1973, ss. 207-239.
- Gartkiewicz P. M.**, *The Cathedral in Old Dongola and its Antecedents* (Nubia I. Dongola 2.), Warsaw 1990.
- Gartkiewicz P. M.**, The central plan in Nubian church architecture [w:] K. Michałowski (red.), *Nubie, Récentes Recherches*, ss. 49-64.
- Gatto M. C., Dapper de M., Gerisch R., Hart E., Hendrix S., Herbich T., Joris H., Nordström H.-Å., Pitre M., Roma S., Święch D., Usai D.**, Predynastic settlement and cemeteries at Nag el-Qarmila, Kubbania, *ArcheoNil*, 19, 2009, ss. 186-206.
- Gatto M. C.**, Regional Variations in the so-called "A Group Culture" of Lower Nubia [w:] *Dynamics of Populations, movements and responses to climatic change in Africa. Proceedings of the First Workshop of the Forum for African Archaeology and Cultural Heritage*, Roma 1997, ss. 105-111.
- Gaudin J.**, Victory in Nubia, *The UNESCO Courier*, Luty/Marzec 1980.
- Gazda D.**, *Chartum 1884-1885*, Połomia 2021.
- Gazda D.**, Excavation at the Monastery Church on Kom H at Old Dongola: 2002/3-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 41-60.
- Gazda D.**, Exploration of Kom J in Old Dongola (2002 and 2006), *PAM XVIII*, 2008, ss. 346-348.

- Gazda D.**, Mameluke invasions on Nubia in the 13th century in the Middle East. Some thoughts on the political interrelations, *GAMAR* 3, 2005, ss. 93-98.
- Gazda D.**, *Memfis 728 rok p.n.e.*, Połomia 2021.
- Gazda D.**, Monastery church on Kom H in Old Dongola. Third and Fourth season of excavations (2004, 2004/2005), *PAM* XVI, 2005, ss. 285-294.
- Gazda D.**, *Omdurman 1898*, Połomia 2022.
- Gazda D.**, *Podbój Egiptu przez Kusz i Asyrię w VIII-VII w. p.n.e.*, Warszawa 2016.
- Gazda D.**, *Pola Katalaunijskie 451*, Ożarów Mazowiecki 2010.
- Gazda D.**, Rzym i barbarzyńcy. Wojny, relacje, starcie cywilizacji, Ożarów Mazowiecki 2016.
- Gazda D.**, The Monastery Church on Kom H in Old Dongola (Fieldwork Season 2002), *GAMAR* 3, 2002, ss. 87-92.
- Gazda D.**, The Monastery church on Kom H in Old Dongola 2002, *PAM* XIV, 2003, ss. 230-236.
- Gazda D.**, The Monastery Church on Kom H in Old Dongola after two seasons of excavations in 2006, *PAM* XVIII, 2008, ss. 349-360.
- Gerster G.**, A fresco is removed a story in pictures, *The UNESCO Courier*, grudzień, 1964 r.
- Geus F., Lenoble P.**, Évolution du cimetière méroïtique d'El Kadada. La transition vers le postméroïtique en milieu rural méridional [w:] F. Geus, F. Thill (red.), *Mélanges Vercoutter...*, ss. 67-92.
- Geus F. Thill F.** (red.), *Mélanges offerts à Jean Vercoutter*, Paris 1985.
- Giuliani S.**, Preliminary remarks on the pottery corpus from the C Group cemetery at HK27C, *S&N* 8, 2004, ss. 52-55.
- Giuliani S.**, Defining Pan-Grave Pottery [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, Studies in African Archaeology 9, Poznań 2006, ss. 647-658.
- Gluck B.**, Post-A-Group and "Proto"-C-Group in Lower Nubia [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol II, 2010, ss. 359-371.
- Godlewski W.**, Bishops and Kings. The official program of the Pachoras (Faras) Cathedral [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. I, 2008, ss. 263-282.
- Godlewski W.**, *Dongola: Ancient Tungul. Archaeological guide*, Warsaw 2013, ss. 134-141.
- Godlewski W.**, Dongola after the 2008-2010 Seasons: Royalty, Saints and Blessed Bishops, *S&N* 14, 2008, ss. 75-82.

- Godlewski W.**, *Dongola: City of Kings and Bishops*, Warszawa 2006 (płyta CD).
- Godlewski W.**, Introduction to the golden age of Makuria (9th-11th centuries), *AfrBull* 50, 2002, ss. 75-98.
- Godlewski W.**, Faras VI. Les baptistères nubiens, Warszawa 1979.
- Godlewski W.**, *Le Monastère de St Phoibammon* (Deir el-Bahari V), Warszawa 1986.
- Godlewski W.**, MtoM Early Makuria Research Project, *PAM XVI*, 2005, ss. 385-388.
- Godlewski W.**, Old Dongola [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures: An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum*, London 2004, ss. 209-219.
- Godlewski W.**, *Pachoras. The Cathedrals of Aetios, Pauos and Petros. The Architecture*, PAM Supplement Series 1, Warszawa 2006.
- Godlewski W.**, The architecture of the Central Hall [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 15-24.
- Godlewski W.**, The city of Dongola before the Arab raid of 651/2, *GAMAR* 2, 2003, ss. 99-104.
- Godlewski W.**, The Churches of Dongola, their origin and importance in the general line of development of church architecture in Makuria [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, ss. 263-286.
- Godlewski W.**, The early period of Nubian Art [w:] Ch. Bonnet, *Études nubiennes Genève...*, I, 1992, ss. 277-305.
- Godlewski W.**, The Mosque Building in Old Dongola [w:] P. van Moorsel, *New Discoveries...*, ss. 21-28.
- Godlewski W.**, The Rise of Makuria (late 5th-8th century AD) [w:] T. Kendall (red.), *Nubian Studies. Boston...*, ss. 52-73.
- Godlewski W.**, The role of Dongolese milieu in the Nubian church architecture [w:] M. Krause, S. Schaten (red.), *Themelia: Spätantike and koptologische Studien. Peter Grossmann zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 1998, ss. 127-142.
- Godlewski W. (red.)**, *Coptic and Nubian Pottery: International Workshop, Nieborów, August 29-31 1998*, (= National Museum in Warsaw Occasional Paper 1), vol. 1-2, Warszawa 1999.
- Godlewski W. (red.)**, *Coptic Studies, Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw 20-25 August 1984*, Warszawa 1990.
- Godlewski W. (red.)**, *Wystawa – Sztuka Koptyjska*, Warszawa 1984, Kraków 1988.

- Godlewski W., Danys K., Osypińska M.**, Palatial Building SWN.B.I and earlier relics of Buildings SWN.B.IV and SWN.B.X. [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 65-84.
- Godlewski W., Mahler R., Czaja-Szewczak B.**, Crypts 1 and 2 in the Northwest Annex of the Monastery on Kom H in Dongola: report on the exploration in 2009, *PAM XXI*, 2012, ss. 325-346.
- Godlewski W., Medeksza S.**, The So-called Mosque Building in Old Dongola (Sudan), a Structural Analysis 2, *ANM*, 1987, ss. 185-205.
- Godlewski W., Zych I.**, *Galeria Faras: Przewodnik [The Faras Gallery: Guide]*, Warszawa 1993.
- Godlewski W., Dzierzbicka D. (red.)**, *Dongola 2012–2014. Fieldwork, Conservation and Site Management*, PCMA Excavation Series 3, Warszawa, 2015.
- Godlewski W., Dzierzbicka D., Łajtar A. (red.)**, *Dongola 2015–2016. Fieldwork, Conservation and Site Management [PCMA Excavation Series 5]*, Warszawa 2018.
- Godlewski W., Łajtar A. (red.)**, *Between the Cataracts, Proceedings of the 10th International Conference for Nubian Studies, Warsaw University, 27 August - 2 September 2006*, Part One: *Main Papers* (2008), Part Two: *Session Papers* (2010) (*PAM Supplement Series 2.1-2/1-2*), Warsaw 2008, 2010.
- Gołowski T.**, Liturgia w Nubii i problem jej rekonstrukcji, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 14, 1, 2007, ss. 43-51.
- Gołowski T.**, Pierwszy Międzynarodowy Kongres Koptologiczny w Kairze, *Studia Theologica Varsaviensia* 16, 1, 1978, ss. 211-219.
- Gołowski T.**, Problems of the Iconography of the Holy Virgin Murals from Faras, *ÉtudTrav* 2, 1968, ss. 293-312.
- Gołowski T.**, Recenzja: Adam Łajtar, *Catalogue of the Greek Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum; Catalogue of the Coptic Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum*, Jacques Van der Vliet, Leuven-Paris-Dudley 2003, *Saeculum Christianum* 11, 2, 2004, ss. 283-287.
- Gołowski T.**, Recenzja: Dariusz Górski, *Sytuacja chrześcijaństwa na terenach północnej Afryki od podbojów muzułmańskich do XII wieku*, Kraków 2004, *Saeculum Christianum* 12, 2, 2005, ss. 279-286.
- Gołowski T.**, Recenzja: H. Paprocki: *Le Mystère de l’Eucharistie. Genèse et interprétation de la liturgie eucharistique byzantine*, Paris 1993, *Collectanea Theologica*, 1994, ss. 209-211.

- Golgowski T.**, Recenzja: Krzysztof Kościelniak, Grecy i Arabowie: historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634-1516), Kraków 2004, *Saeculum Christianum* 12, 1, 2005, ss. 313-328.
- Golgowski T.**, Recenzja: Marcin Wiewióra, Architektura obronna w Nubii od V do XVI wieku, Toruń 2007, *Saeculum Christianum* 15, 1, 2008, ss. 251-257.
- Golgowski T.**, Recenzja: Włodzimierz Godlewski, Pachoras: the Cathedrals of Aetios: Paulos and Petros: the Architecture, Warsaw 2006, *Saeculum Christianum* 14, 1, 2007, ss. 321-328.
- Golgowski T.**, Remarques sur l'iconographe de l'évêque de Rivergate Church [w:] M. L. Bernhard (red.), *Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski*, Warszawa 1966, ss. 95-100.
- Golgowski T.**, Scènes de la passion et de la résurrection sur une peinture de Faras, *ÉtudTrav* 3, 1969, ss. 208-229.
- Gratien B.**, Les cultures Kerma: essay de classification, trent ans après [w:] V. Rondot, F. Alpi, F. Villeneuve (red.), *La Pioche et La Plume. Hommages archéologiques à Patrice Lenoble*, Paris 2011, ss. 225-236.
- Greener L.**, *High Dam Over Nubia*, New York, 1962.
- Griffith F. Ll.**, Christian Documents from Nubia, *Proceedings of the British Academy*, 14, 1928, ss. 118-13.
- Griffith F. Ll.**, *Karanog: the Meroitic Inscriptions of Shablûl and Karanog* (Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia 6), Philadelphia, 1911.
- Griffith F. Ll.**, *Meroitic Inscriptions*, London: EEF, 1911.
- Griffith F. Ll.**, The Nubian Texts of the Christian Period, *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* 8, Berlin 1913.
- Griffith F. Ll.**, Oxford Excavations in Nubia: (Faras, Sanam), 1910-13, *LAAA VIII-XV*, 1921-1928.
- Grzymiski K.**, Meroe [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson, *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 165-173.
- Grzymiski K.**, Meroe, the Capital of Kush: Old Problems and New Discoveries, *S&N* 9, 2005, ss. 47-58.
- Grzymiski K., Mason R., Millet N. B., Phillips J., Żurawski B.**, *Archeological reconnaissance in Upper Nubia*, 1987.
- Hägg T.** (red.), *Nubian Culture Past and Present: Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11-16, August 1986*,

- (=Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien Konferenser 17), Stockholm 1987.
- Hajduga R.**, Excavation at Selib 2 in 2012, *PAM XXIV/I*, Warszawa 2015, ss. 389-396.
- Hajduga R.**, Kushite Stamp Impressions from Selib 2, Sudan, *ÉtudTrav XXXIV*, 2021, ss. 141-166.
- Hajduga R.**, Spinning bolws fund at Selib II Site, (2011 season), *GAMAR 8*, 2013 (2016), ss. 93-98.
- Hajduga R., Solarska K.**, Excavations at Selib 2 in 2012, *PAM XXIV*, Warszawa 2015, ss. 389-396.
- Håland R.**, Problems in the Mesolithic and Neolithic Culture-History in the Central Nile Valley [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 51-53.
- Hallof J.**, Ein Neuer Beleg für Apedemak in hieroglyphischer Schreibung, *BzS 10*, 2009, ss. 87-90.
- Hassan El-Achirie**, *Le temple d'Amada. Architecture, Égypte*, Le Caire 1967.
- Hassan Fekri A.**, Desert Environment and Origins of Agriculture in Egypt [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 17-19.
- Haynes J., Santini-Ritt M.**, Gebel Barkal [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 285-293.
- Hendrickx S.**, *Analytical Bibliography of the Prehistory and the Early Dynastic Period of Egypt and Northern Sudan* (Egyptian Prehistory Monographs 1), Leuven 1995.
- Hellström P.**, *The Rock Drawings. Including the Results of the Gordon Memorial College Expedition to Abka under the Direction of Oliver Myers*, (SJE 1/1-2), Stockholm 1970.
- Herbich T.**, Archaeological geophysics in Egypt: the Polish contribution, *Archaeologia Polona 41*, 2003, ss. 13-55.
- Herbich T.**, Geophysical surveying in Egypt and Sudan: periodical report for 2015-2016 [w:] B. Jennings, C. Gaffney, T. Sparrow, S. Gaffney (red.), *12th International Conference of Archaeological Prospection*, 2017, ss. 107-109.
- Herbich T.**, Jiyeh (Porphyreon). Geophysical survey, 2003, *PAM XVI*, 2005, ss. 423-428.
- Herbich T.**, Weryfikacja wykopaliskowa wyników badań geofizycznych stanowisk w Egipcie i Sudanie: studia przypadków [w:] M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V, 21-23 listopada 2018 r.*, Toruń 2018, ss. 35-38.

- Herbich T., Ryndziewicz R.**, Badania stanowisk kuszyckich w Sudanie: miasto i cmentarzysko w Kawa [w:] M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne...*, ss. 39-42.
- Herbich T., Ryndziewicz R.**, Surveying Kushite sites in Sudan: town and cemetery in Kawa [w:] J. Bonsall (red.), New global perspectives on archaeological prospection. 13th International Conference on Archaeological Prospection, 28 August – 1 September 2019, Sligo – Ireland, Midle Way 2019, ss. 184-187.
- Hinkel F. W.**, *Exodus from Nubia*, Berlin 1985.
- Hinkel F. W.**, *The Archaeological Map of Sudan. Survey of the State of Progress* [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes, Chantilly...*, ss. 121-128.
- Hinkel F. W.**, *The Archaeological Map of the Sudan, A Guide to its Use and Explanation of its*, Berlin 1977.
- Hintze F.**, The Kingdom of Kush: The Meroitic Period [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in Antiquity...*, vol. I, 1978, ss. 89-105.
- Hochfield S., Riefstahl E.** (red.), *Africa in Antiquity I. The Arts of Ancient Nubia and the Sudan, The Brooklyn Museum*, New York 1978.
- Hoff E.**, *Turyści przedsiębiorcy, kuracjusze. Polacy w Gizie i Heluanie w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Warszawa 2016.
- Honegger M.**, Excavation at Wadi el Arab and in the Eastern Cemetery of Kerma [w:] M. Honegger, Ch. Bonnet, M. Williams, V. Linseele, I. Crèvecoeur, P. Ruffieux, *Archaeological Excavations at Kerma 2011 /2012*, Neuchâtel 2012, ss. 3-9.
- Honegger M.**, The Pre-Kerma: a cultural group from upper Nubia prior to the Kerma civilization, *S&N* 8, 2004, ss. 38-46.
- Honegger M. (red.)**, *Nubian archaeology in the XXIst Century. Proceedings of the Thirteenth International Conference for Nubian Studies (1-6 September 2014)*, Leuven 2018.
- Idzikowska B.**, La décoration en pierre des portes dans les églises et édifices profanes de Faras, *ÉtudTrav* 12, 1979, ss. 125-237.
- Innemée K. C., Zielińska D.**, Faces of Evil in Nubian Wall Painting – An Overview [w:] *ÉtudTrav* 33, 2019, ss. 121-144.
- International action to safeguard the archaeological monuments of Nubia*, UNESCO 1960.
- Intisar Soghayroun el Zein**, Islamic Qubbas as Archaeological Artifact: Origins, Features and their Cultural Significance [w:] T. Kendall (red.), *Nubian Studies, Boston...*, ss. 397-314.

- Iwaszczuk U.**, 2016: Animals from tumuli in El-Detti, Sudan: From bone remains to studying ritual, *PAM XXV*, 2016, ss. 431-446.
- Iwaszczuk U.**, Animal remains from the Early Makurian cemetery in El-Zuma (season 2013), *PAM XXIV/1*, 2015, ss. 425-430.
- Iwaszczuk U.**, Animals in funerary rituals at the El-Zuma cemetery [w:] M. El-Tayeb, E. Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria research project. El-Zuma cemetery*, vol. 1, Leiden 2021, ss. 228-274.
- Iwaszczuk U.**, Meat consumption at the edge of the desert. Animal remains from Bargat el-Shab [w:] P. Bobrowski, M. Jórdeczka, M. Kobusiewicz (red.), *Awaiting the Rain. Early and Middle Holocene Prehistory of Bargat El-Shab, Playa on Western Desert of Egypt*, Poznań-Warszawa 2021, ss. 257-273.
- Iwaszczuk U., Niderla-Bielińska J., Ścieżyńska A.**, Kings and peasants from El-Zuma/El-Detti microregion in the Early Makurian period. Economic aspects of animal bones from funerary contexts, *PLoS ONE* 14/2, 2019.
- Jakobielski S.**, 35 years of Polish excavations at Old Dongola. A Factfile [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien....*, ss. 1-48.
- Jakobielski S.**, *A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, Warszawa 1972.
- Jakobielski S.**, Archeologia Nubii. Wykopaliska ekspedycji polskich, *Signa Temporis. Rocznik teologiczno-humanistyczny*, nr 14, 2007, ss. 19-37.
- Jakobielski S.**, Christian Nubia at the height of its civilization [w:] M. el Fasi (red.), *General History of Africa (Unesco)*, vol. III: Africa from the Seventh Century to the eleventh century, Paryż-Berkley 1988, ss. 194-223.
- Jakobielski S.**, Chronologia wczesnych malowideł ściennych z katedry w Faras (VIII-IX wiek), Paideia I, Warszawa 2016.
- Jakobielski S.**, Das Kloster der Heiligen Dreifaltigkeit. Bauphasen des nordwestlichen Anbaus [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien....*, ss. 141-168.
- Jakobielski S.**, Dongola [w:] *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Supplemento II, Roma 1994, ss. 396-397.
- Jakobielski S.**, Horned Crown – an Epigraphic Evidence, *ÉtudTrav XXVI/1*, Warszawa 2013, ss. 326-337.
- Jakobielski S.**, Inskrypcje [w:] K. Michałowski, *Faras. Malowidła ścienne w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1974, ss. 279-312.

- Jakobielski S.**, Inscriptions from Faras and the problems of the chronology of murals [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes*, Chantilly, ss. 141-151.
- Jakobielski S.**, Jak było w Faras. Relacja uczestnika wykopaliisk [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras Katedra w piaskach pustyni...*, ss. 24-70.
- Jakobielski S.**, La liste des évêques de Pakhoras, *ÉtudTrav* 1, 1966, ss. 151-170.
- Jakobielski S.**, Monastery of the Holy Trinity in Old Dongola [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. 1: 2008, ss. 283-302.
- Jakobielski S.**, North and South in Christian Nubian Culture: Archaeology and History [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 231-235.
- Jakobielski S.**, Nubia w okresie chrześcijańskim [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, ss. 545-569.
- Jakobielski S.**, Portraits of the Bishops of Faras [w:] J. M. Plumley (red.), *Nubian Studies. Cambridge...*, ss. 127-133.
- Jakobielski S.**, Remarques sur la chronologie des peintures murales de Faras aux VIIIe et IXe siècles [w:] S. Jakobielski, B. Rostkowska (red.), *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 142-172.
- Jakobielski S.**, Some Remarks on Faras Inscriptions [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, Recklinghausen 1970, ss. 29-40.
- Jakobielski S.**, Polskie wykopaliska w Starej Dongoli: 45. Lat współpracy archeologicznej z Sudanem, Warszawa 2006 (katalog wystawy).
- Jakobielski S.**, The Early Christian Period in Nubia [w:] J. Herrmann, E. Zürcher (red.), *History of Humanity, Scientific and Cultural Development*, vol. III: *From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD*, rozdz. 15.2.3, UNESCO Paris, New York 1996, ss. 326–331.
- Jakobielski S.**, The Holy Trinity Monastery in Old Dongola. Excavations 2002/2003-2006, *GAMAR* 6, 2010, ss. 69-90.
- Jakobielski S.**, The Monastery in Old Dongola: Excavations of the Western Annexe 1995-1997, *GAMAR* 1, 1998, ss. 55-61.
- Jakobielski S.**, The Monastery in Old Dongola: Excavations of the North-Western Annexe 1998-2002, *GAMAR* 3, 2005, ss. 107-126.
- Jakobielski S.**, The Monastery of the Holy Trinity at Old Dongola (Sudan). Some Key Information [w:] J. Popielska- Grzybowska, O. Białostocka, J. Iwaszczuk (red.), *Perspectives of Research. Proceedings of the Third Central European Conference of*

- Young Egyptologists. Warsaw 12-14 May 2004*, (= Acta Archaeologica Pultuskiensia 1). Pułtusk 2009, ss. 73-87.
- Jakobielski S.**, Two Coptic Foundation Stones from Faras [w:] M. L. Bernhard (red.), *Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski*, Warszawa 1966, ss. 103-109.
- Jakobielski S.**, Wybrane inskrypcje z Faras [w:] D. Bagińska (red.), *Wielkie Królestwa chrześcijańskie w Nubii*, Poznań 2013, ss. 22-29.
- Jakobielski S.**, *X wiek w malarstwie katedry w Faras*, Paideia III, Warszawa 2020, s. 33 i s. 65.
- Jakobielski S., Andrzejewski T., Strelcyn S.**, Katalog rękopisów egipskich, koptyjskich i etiopskich (= Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich, tom IV), Warszawa 1960.
- Jakobielski S., Krzyżaniak L.**, Polish Excavations at Old Dongola. Third Season, December 1966 - February 1967, *Kush* 15 (1967-1968), ss. 143-164.
- Jakobielski S., Medeksza S.** The North-West Church at Old Dongola [w:] W. Godlewski (red.), *Coptic Studies...*, ss. 165-174.
- Jakobielski S., Medeksza S.** The North-West Church in Old Dongola, *Nubian Letters* 5, 1985, ss. 2-3.
- Jakobielski S., Ostrasz A.**, Polish Excavations at Old Dongola. Second Season, December 1965 – February 1966, *Kush* 15 (1967-1968), 1992, ss. 125-142.
- Jakobielski S., Sulikowska-Belczowska A.**, Odkrycie katedry Faras. 60 lat później [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), *Faras. Katedra w piaskach pustyni...*, ss. 10-24.
- Jakobielski S., Żurawski B.**, Kusz. Imperium Napaty [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, s. 215.
- Jakobielski S., Łaptaś M. (red.)**, *Nubia Christiana II*, Warszawa 2020.
- Jakobielski S., Martens-Czarnecka M., Łaptaś M., Mierzejewska B., Rostkowska B. (red.)**, *Pachoras. Faras. The wall paintings from the Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros*, PAM Monograph Series 4, Warszawa 2017.
- Jakobielski S., Rostkowska B. (red.)**, *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982.
- Jakobielski S., Scholz P. O. (red.)**, *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches* (Bibliotheca Nubica et Aethiopica 7), Warszawa-Wiesbaden 2001.
- Jakobielski S., Scholz P. O. (red.)**, *Mokhtar M. Khalil: Wörterbuch der nubischen Sprache (Fadidja/Mahas-Dialekt) Arbeitsfassung/Vorabdruck, (Nubica)*, Warszawa 1996.

- Jakobielski S., Sulikowska-Belczowska A. (red.),** *Faras. Katedra w piaskach pustyni. 60 lat po odkryciu / The Cathedral in the Desert Sands. 60 Years after the Discovery*, Warszawa 2021.
- Jórdeczka M.,** A survey of the Wadi Awatib near Naga [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archeology of Early Northeastern Africa*, Poznań 2006, ss. 7-23.
- Jórdeczka M.,** Neolithic Sandstone Tools from Kadero 1, Sudan, *GAMAR* 2, 2003, ss. 105-117.
- Jórdeczka M., Królik H., Masoić M., Schild R.,** Early Neolithic Settlements of El Adam Type from Nabta Playa. Site E-06-1 [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, *Prehistory of Northeastern Africa New Ideas and Discoveries*, Poznań 2012, ss. 365-408.
- Jórdeczka M., Królik H., Masoić M., Schild R.,** Here comes the rain again... The Early-Holocene El Adam Occupation of the Western Desert, Nabta Playa, Egipt. Site E-08-2, *Azania: Archaeological Research in Africa* 50 (1), 2015, ss. 3-26.
- Jórdeczka M., Królik H., Masoić M., Schild R.,** Hunter-Gatherer Cattle-Keepers of Early Neolithic El Adam Type from Nabta Playa: Latest Discoveries from Site E-06-1, *African Archaeological Review* 30 (3), 2013, ss. 253-284.
- Jórdeczka M., Królik H., Masojć M., Schild R.,** Early Holocene pottery in the Western Desert of Egypt: new data from Nabta Playa, *Antiquity* 85, 2011, ss. 99-115.
- Kabaciński J., Czekaj-Zastawny A., Irish J. D.,** *Cemetery for newborns (= The Neolithic of Gebel Ramlah*, vol. I). Poznań 2019.
- Kabaciński J., Usai D.,** Late Palaeolithic chert assemblages from the Upper Egyptian Nile Valley, Poznań 1999.
- Kabaciński J., Chłodnicki M., Kobusiewicz M., Winiarska-Kabacińska M. (red.),** *Desert and the Nile. Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Papers in honour of Fred Wendorf*, *Studies in African Archaeology* 15, Poznań 2018, ss. 687-706.
- Karkowski J.,** *The Pharaonic Inscriptions from Faras.*(Faras V), Warszawa 1981.
- Keating R.,** Digging for history. An account of excavation in Nubia during 1961-1962, *The UNESCO Courier*, listopad, 1962.
- Keating R.,** Journey to the land of Kush, *The UNESCO Courier*, październik 1961.
- Kendall T.,** Jebel Barkal [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 158-160.

- Kendall T.** (red.), *Nubian Studies 1998. Proceedings of the Ninth Conference of the International Society of Nubian Studies August 21-26, 1998, Boston, Massachusetts*, Boston 2004.
- Kirwan L. P.**, Nubia's Christian age, *The UNESCO Courier* październik 1961.
- Kirwan L. P.**, The Ballana Civilization, *BSGE* 25, 1953, ss. 103-110.
- Kirwan L. P.**, *The Oxford University Excavations at Firka*, Oxford 1939.
- Klimaszewska-Drabot E., Mahmoud El-Tayeb.**, El-Zuma Excavations. Pottery Assemblage from the first season, 2004-2005, *GAMAR* 11, 2014, ss. 9-16.
- Knoblauch C.**, Gebel Sheik Suleiman [w:] M. Fischer, P. Lacovara, S. D'Auria, S. Ikram (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 338-339.
- Knoblauch Ch., Lacovara P.**, Nubian Ceramics [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria, *Ancient Nubia...*, ss. 200-209.
- Kobusiewicz M.**, Conclusions [w:] M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper, *Kadero: the Lech Krzyżaniak excavations in the Sudan*, (Studies in African Archaeology 10), Poznań 2011, ss. 421-422.
- Kobusiewicz M.**, Neolithic wells of the Western Desert of Egypt [w:] L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznań 2003, ss. 95-104.
- Kobusiewicz M.**, Prehistoria Afryki Północno-Wschodniej między szóstym a piątym tysiącleciem p.n.e., *Przegląd Archeologiczny*, 24, 1976, ss. 5-101.
- Kobusiewicz M.**, Report on Site E-78-9: an Early Kubbanian Site in the Mouth of Wadi Kubbania [w:] *The Prehistory of Wadi Kubbania III*, 1989, ss. 643-653.
- Kobusiewicz M.**, The Oldest Settlement in the Red Sea Mountains [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, M. Winiarska-Kabacińska (red.), *Nowe odkrycia prehistorycznej sztuki naskalanej północno-wschodniej Afryce*, (= *Nauka* 3, 2012), ss. 155-166.
- Kobusiewicz M., Banks M. K.**, Report on Site E-78-2 [w:] *Loaves and Fishes. The Prehistory of Wadi Kubbania*, 1980, ss. 55-76.
- Kobusiewicz M., Kabaciński J., Schild R., Irish J. D., Gatto M. C., Wendorf F.**, *Gebel Ramlah: Final Neolithic Cemeteries from the Western Desert of Egypt*, Poznań 2010.
- Kobusiewicz M., Kabaciński J.**, Jebel Kobkabba: a Middle Palaeolithic site in Sudanese Nubia [w:] L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.), *Interregional Contacts in the Latter Prehistory of Northeastern Africa* (= Studies in African Archaeology 5), Poznań 1996, ss. 355-375.

- Kobusiewicz M., Kabaciński J.**, Radiocarbon dates from Kadero revised [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Hunter-gatherers and early food producing societies in the Northeastern Africa* (= Studies in African Archaeology 14), 2015, ss. 195-217.
- Kobusiewicz M., Kabaciński J., Schild R., Irish J. D., Wendorf F.**, Burial practices of the Final Neolithic pastoralists at Gebel Ramlah, Western Desert of Egypt, *BMSAES* 13, 2009, ss. 147-174.
- Kobusiewicz M., Kabaciński J., Schild R., Irish J. D., Wendorf F.**, Discovery of the first Neolithic cemetery in Egypt's Western Desert, *Antiquity* 78 (301), 2004, ss. 566-578.
- Kobusiewicz M., Kabaciński J., Schild R., Wendorf F.**, Discovery of a Late Neolithic Cemetery in the Western Desert, Egypt, *GAMAR* 3, 2005, ss. 127-130.
- Kołątaj M.**, *Imperial Baths at Kom el-Dikka* (= Alexandrie 6), Warsaw 1992.
- Kołątaj M., Majcherek G., Parandowska E.**, Villa of the Birds: The excavation and preservation of the Kom al-Dikka mosaics (= American Research Center in Egypt Conservation Series 3), Cairo 2007.
- Kołosowska E.**, A Cemetery Site at El Ashamin Village in the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 6, 2010, ss. 91-108.
- Kołosowska E., Borowski Z.**, Once more on Kassinger Bahri Cemetery. Final Report, *GAMAR* 11, 2014, ss. 17-58.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, A cemetery site near El Argub in the Fourth Cataract Region: Second Season of test excavations, *GAMAR* 3, 2005, ss. 131-144.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, A Napatan settlement in the Wadi Umm-Rahau [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract. University of Cologne, juillet 2006.* (= Africa Praehistorica 22). Cologne 2012, ss. 63-76.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, Excavations at the Kassinger Bahri Cemetery Sites HP45 and HP47, *GAMAR* 5, 2007, ss. 9-36.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, Multi-cultural sites at El-Gabarna [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract. University of Cologne, juillet 2006.* (= Africa Praehistorica 22). (Cologne), 2012, ss. 51-62.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, Old Kush II Burials in the Fourth Cataract Region [w:] B. Gratien (red.), *Mélanges offerts à Francis Geus*, (= CRIPEL 26), 2007, ss. 205-218.

- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb, Paner H.**, Old Kush in the Fourth Cataract region, *S&N* 7, 2003, ss. 21-25.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, Pottery from the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 2, 2003, ss. 122-125.
- Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, Test excavations at a cemetery near El Argub in the Fourth Cataract Region, *GAMAR* 2, 2005, ss. 127-134.
- Krause M.** (red.), *Nubische Studien. Tagungsakten der 5. International Konferenz der International Society for Nubian Studies, Heidelberg, 22.-25. September 1982*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern 1986.
- Kroeper K., Chłodnicki M., Kobusiewicz M.** (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, (Studia Aegyptiaca XVII), Poznań 2006.
- Kroeper K., Krzyżaniak L.**, Naga Project (Sudan) - Egyptian Museum Berlin. The Amun Temple Complex, Preliminary Report, seasons 1 and 2, *AMN* 8, 1998, ss. 203-216.
- Krzyżniak A.**, Neolithic cemetery [w:] M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, K. Kroeper (red.), *Kadero, The Lech Krzyżniak Excavations in the Sudan*, Poznań 2011, ss. 57-198.
- Krzyżaniak L.**, *Early farming cultures on the Lower Nile: The Predynastic Period in Egypt* (Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences), Warszawa 1977.
- Krzyżaniak L.**, Early Farming in the Middle Nile Basin: Recent Discoveries at Kadero (Central Sudan), *Antiquity* 65, 1991, ss. 515-532.
- Krzyżaniak L.**, *Egipt przed piramidami*, Warszawa 1980.
- Krzyżaniak L.**, Eleventh Season of Excavations at Kadero, *Nyame Akuma* 32 December, 1989, ss. 34-35.
- Krzyżaniak L.**, Late Prehistory of the Central Sudan: a Summary of the Results of the Last Thirty Years [w:] *Actes Lille...*, (= *CRIPPEL* 17/1, 1995), ss. 117-122.
- Krzyżaniak L.**, Les débuts de la domestication des plantes et des animaux dans les pays du Nil, *BSFE* 96, 1983, ss. 4-13.
- Krzyżaniak L.**, Miejsca neolityczne w Starej Dongoli (Sudan), *Fontes Archaeologici Posnanienses* 19, 1968, ss. 1-5.
- Krzyżaniak L.**, New Light on Early Food Production in the Central Sudan, *JAH*, 1978, ss. 159-172.
- Krzyżaniak L.**, Pierwsza kampania badań wykopaliskowych w Kadero (Sudan), *Fontes Archaeologici Posnanienses* 24, 1973, ss. 217-233.

- Krzyżaniak L.**, Polish Research on the Predynastic/Neolithic Development of the Nile, *Africana Bulletin* 31, 1982, ss. 93-96.
- Krzyżaniak L.**, Preliminary Report on the Excavations at Kadero 1. Eleventh Season, 1989, *ÉtudTrav* 16, 1992, ss. 363-381.
- Krzyżaniak L.**, *Schyłek pradziejów w środkowym Sudanie*, Poznań 1992.
- Krzyżaniak L.**, Some Aspects of the Later Prehistoric Development in the Sudan as Seen from the Point of View of the Current Research on the Neolithic, Ch. Bonnet (red.), *Études nubiennes*, 1994, vol. I, ss. 267-273.
- Krzyżaniak L.**, The Archaeological Site of Kadero, Sudan, *Current Anthropology* 17/4, December 1976, s. 762.
- Krzyżaniak L.**, The Kadero Project, *SARS-Newsl.* 10 June, 1996, ss. 14-17.
- Krzyżaniak L.**, The Meroitic Burial Ground at Kadero (Khartoum Province) [w:] C. Berger, G. Clerc, N. Grimal, *Hommages a Jean Leclant*, vol. 2, 1994, ss. 263-268.
- Krzyżaniak L., Chłodnicki M.**, *Saving the Sudan's Ancient Cultural Heritage. Forty Years of Co-operation in Archaeology between the Sudan and Poland*, Poznań 2002.
- Krzyżaniak L., Chłodnicki M., Jórdeczka M., Lemiesz M.**, Archaeological reconnaissance Between Shemkhiya and Khor Um Gizlan, (= *GAMAR* 4, 2005), ss. 39-43.
- Krzyżaniak L., Kobusiewicz M. (red.)**, *Late prehistory and the Nile Basin at the Sahara, Proceedings of the International Symposium organized by the Archaeological Commission of the Polish Academy of Sciences, Poznań Branch, Dymaczewo near Poznań, 11-15 September 1984*, (Studies in African Archaeology 2), Poznań 1989.
- Krzyżaniak L., Kobusiewicz M. (red.)**, *Origin and Early Development of Food Producing Cultures in North-Eastern Africa, 9-13 September 1980*, (Studies in African Archaeology 1), Poznań 1984.
- Krzyżaniak L., Kroeper K., Kobusiewicz M. (red.)** *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, (Studies in African Archaeology 8) Poznań 2003.
- Kubińska J.**, *Faras IV Inscriptions grecques chretiennes*, Warszawa 1974.
- Kuciewicz E., Polkowski P. L., Kobusiewicz M.**, Dakhleh Oasis Project, Petroglyph Unit: rock art research 2011, *PAM XXIII/I*, 2014, ss. 229-244.
- Kuhn R.**, Die frühe nubische A Gruppe und ihre Vorläufer: handspaltner oder unterdruckte Rohstofflieferanten?, *Kemet* 20, (1), 2011, ss. 7-12.
- Kurcz M.**, Doing Fatherhood in the Middle Nile. Fatherhood, Masculinity and Change in Rural Northern Sudan, *Prace Etnograficzne* 3, 2019, ss. 127-142.

- Kurcz M.**, Ferry Crossing, Travelling and Change in the Northern Sudan. *Ethnologia Actualis, The Journal of Ethnographical Research*, 2019, vol. 2, ss. 1-11.
- Kurcz M.**, Sudan's Tea Ladies and the Legacy of Slavery, *Ethnologia Polona* 40, 2019, ss. 277-290.
- Kurcz M.**, Jak przeżyć w afrykańskim mieście? Człowiek wobec pograniczności i procesów urbanizacyjnych w południowosudańskim mieście, Katowice 2012.
- Kurcz M.**, Między rzeką a pustynią. Kategoria granicy w kulturze ludowej Sudanu północnego, *Lud* 91, 2007, ss. 169-181.
- Kurcz M.**, Multi-Dimension Borderness and Urbanization Processes in South Sudanese Juba, *Hemispheres* 25, 2010, ss. 47-56.
- Kurcz M.**, Niektóre aspekty kultu Świątych nad środkowym Nilem [w:] M. Ząbek (red.), *Wokół IV katarakty. Społeczności wiejskie nad środkowym Nilem przed wielką zmianą*, Warszawa 2005, ss. 169-183.
- Kurcz M.**, Sudan wyimaginowany – refleksje na temat kształtowania się pojęcia Sudan w okresie wpływów europejskich, *Etnografia Polska* t. 57, z. 1-2, 2013, ss. 23-44.
- Kurcz M.**, Świętość i anomalia. Kobieta bezdzietna wobec procesu społecznej marginalizacji na wsi Sudanu Północnego [w:] L. Łykowska (red.), *Role społeczne płci w Afryce Subsaharyjskiej*, Warszawa 2012, ss. 44-57.
- Kurcz M.**, The Image of Omdurman: the Symbolic Role of an African City During the Period of Colonialism from the Perspective of Archival Photographs [w:] H. Horáková, K. Werkman (red.), *Knowledge production in and on Africa*, Wien 2016, ss. 207-235.
- Kurcz M.**, Współczesny zikr: różne oblicza sudańskiego mistycyzmu [w:] M. Ząbek, *Wokół IV katarakty. Społeczności wiejskie nad środkowym Nilem przed wielką zmianą*, Warszawa 2005, ss. 183-197.
- Kurcz M.**, Za Trzecią Kataraktą. Życie codzienne wsi północnosudańskiej, Wrocław 2007.
- Lacoste M. Conil**, How Philae will be saved, *The UNESCO Courier*, październik 1961.
- Lacovara P., Ikram S.**, Ballana [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 159-179.
- Lacovara P.**, Kalabsha [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 394-395.
- Lacovara P.**, Qustul [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 5-9.

- Lacovara P.**, The art and architecture of early Nubia: The A- Group to the Kerma Culture [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 78-83.
- Lacovara P.**, The art and architecture of Kushite Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 108-112.
- Lacovara P.**, The land of Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 5-9.
- Lal B. B.**, The Only Asian Expedition in Threatened Nubia: Work by an Indian Mission at Afyeh and Tumas, *Illustration London News* 242, no. 6455 (April 20, 1963), 1963, ss. 579-581.
- Lang E.**, *Nubian goats; facts and information. Nubian goats care, health, milking, keeping, raising, training, play, food, costs and where*, 2014.
- Leclant J.**, Egypt in Nubia during the Old, Middle, and New Kingdoms [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in Antiquity I*, ss. 62-73.
- Leclant J., Vercoutter J.** (red.), *Études nubiennes. Colloque de Chantilly, 2-6 juillet 1975* (=Bibliothèque d'étude 77), Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1978.
- Lenoble P.**, «A New Type of Mound-Grave»: *Le tumulus à enceinte d'Umm Makharoqa, près d'El-Hobagi (A.M.S. NE-3- 0/7-03)*, *ANM* 3, 1989, ss. 93-120.
- Lenoble P.**, *À propos des tumulus d'El Hobagi et de Ballana-Qustul*, *MNL* 25, 1994, ss. 51-88.
- Lenoble P.**, Trois tombes de la région de Méroé. La clôture des fouilles historiques d'El Kadada en 1985 et 1986, *ANM* 2, 1987, ss. 89-119.
- Lindström S., Bygden A., Waters R.**, *Abu Simbel: salvage of the temples, landscaping and general layout; architects' views on restoration*, VBB 1962.
- Lipińska J., Koziński W.**, *Cywilizacja miedzi i kamienia*, Warszawa 1977.
- Liszka K.**, We have come to serve Pharaoh: A study of the Medjay and Pangrave as an ethnic group and as mercenaries from c. 2300 BCE until c. 1050 BCE 2012 [w:] <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3509198/> (dostęp na: 1 czerwca 2022)
- Lobban R. A.**, *Historical Dictionary of Ancient and Medieval Nubia*, Lanham 2003.
- Łajtar A.**, A Greek Christian Inscription from Ginari, Lower Nubia, *ZPE* 91, 1992, s. 147.
- Łajtar A.**, A Late Christian pilgrimage Centre in Nubia. The Evidence of Wall Inscriptions in the Upper Church at Banaganarti, (JJP Supplement XXXIX), Leuven-Paris 2020.
- Łajtar A.**, Baganarti 2004: Inscriptions, *PAM* XVI, 2005, ss. 309-313.
- Łajtar A.**, Baganarti 2006: The inscriptions. *PAM* XVIII, 2008, ss. 396-402.

- Łajtar A.**, Bemerkungen zu einem christlichen Epitaph aus Nubien im Louvre, *ZPE* 98, 1993, s. 245.
- Łajtar A.**, Catalogue of the Greek Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum, OLA 122, Leuven-Paris 2003.
- Łajtar A.**, Deux stèles grecques des fouilles polonaises de Dongola, *ANM* 5, 1991, ss. 157-166.
- Łajtar A.**, Georgios, archbishop of Dongola († 1113) and his epitaph [w:] T. Derda, J. Urbanik, M. Węcowski (red.), *Euergesias charin. Studies Presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by their Disciples*, (= *JJP* Supplement 1), Warsaw 2002, ss. 159-192.
- Łajtar A.**, Inscriptions from Banganarti, season 2003, *PAM* XV, 2004, ss. 253-260.
- Łajtar A.**, Late Christian Nubia through visitors inscriptions from the Upper Church at Banganarti [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. I, 2008, ss. 321-331.
- Łajtar A.**, New finds of Greek epitaphs at Dongola (with appendix „Two Coptic epitaphs” by J. van der Vliet) [w:] A. Łajtar, J. van der Vliet (red.), *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture* (= *JJP* Supplement XV), 2011, ss. 37-94.
- Łajtar A.**, The people of Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa 2021, ss. 21-48.
- Łajtar A.**, Three Greek epitaphs from Banganarti, *JJP* 33, 2003, ss. 161-75.
- Łajtar A.**, Varia Nubica III. Ein liturgisches Gebet aus Qasr Ibrim, *ZPE* 112, 1996, ss. 140-142.
- Łajtar A.**, Varia Nubica IV: Das älteste nubische Epitaph mit dem Gebet vom sogenannten Typus Euchologion Mega?, *ZPE* 113, 1996, ss. 101-108.
- Łajtar A., Ochala G.**, An unexpected guest in the church of Sonqi Tino, *Dotawo. A Journal of Nubian Studies* 4, 2017, ss. 257-268.
- Łajtar A., Pluskota K.**, Inscribed vessels from the Monastery of the Holy Trinity at Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, ss. 335-355.
- Łajtar A., Twardecki A.**, Catalogue des inscriptions grecques du Musée National de Varsovie (*JJP* Supplement II), Warsaw 2003.
- Łajtar A., van der Vliet J.**, Empowering the dead in Christian Nubia. The texts from a Medieval Funerary Complex in Dongola, (*JJP* Supplement XXXII), Warszawa 2017.

- Łajtar A., Zielińska D.**, The northern pastophorium of Nubian churches: Ideology and function (on the basis of inscriptions and paintings) [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia...*, ss. 435-457.
- Łajtar A., Obłuski A., Zych I. (red.)**, *Aegyptus and Nubia Christiana. The Włodzimierz Godlewski Jubilee Volume on the Occasion of his 70th birthday*, Warsaw 2016.
- Łajtar A., van der Vliet J. (red.)**, *Qasr Ibrim. The Greek and Coptic Inscriptions*, (JJP Supplement XIII), Warsaw 2010.
- Łajtar A., van der Vliet J. (red.)**, *Nubian Voices: Studies in Christian Nubian Culture*, (JJP Supplement XV), Warszawa 2011.
- Łajtar A., Ochala G., J. Van der Vliet (red.)**, *Nubian Voices II: New Texts and Studies on Christian Nubian Culture*, (JJP Supplement XXVII) Warsaw 2015.
- Łaptaś M.**, A Feast of the Archangel Michael. A New Interpretation of the Mural Painting from Old Dongola, *Eastern Christian Art* 5, 2008, ss. 77-87.
- Łaptaś M.**, Archangels as protectors and guardians in Nubian painting [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. II, 2, 2010, ss. 675-683.
- Łaptaś M.**, Archanioł Michał jako opiekun w scenach Trzech Młodzianków w malarstwie nubijskim [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Warszawa 2004, ss. 1-20.
- Łaptaś M.**, Representation of the Angelic Hierarchy in a Nativity Scene from Faras Cathedral, *GAMAR* 2, 2003, ss. 137-143.
- Łaptaś M.**, St Andrew the Apostle in the Murals of the Upper Church in Banganarti, *ÉtudTrav* XXII, 2008, ss. 101-114.
- Łaptaś M.**, The Crown of the Eparch of Nobadia?, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 18, 2012, ss. 21-32.
- Łaptaś M.**, Banganarti 2003: The wall paintings, *PAM* XV, 2003, ss. 244-252.
- Łaptaś M., Jakobielski S.**, "Unknown" Mural of the Three Youths in a Fiery Furnace from the Faras Cathedral [w:] W. Bulsza, L. Sadko (red.), *Ars Graeca - Ars Latina, Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej-Bryzek*, Cracoviae 2001, ss. 75-85.
- Łaptaś M., Jakobielski S. (red.)**, *Nubia Christiana II*, Warszawa 2020.
- Łopaciuk R.**, Orthophotography of the sacred and profane: the geodetic basis of archaeological research at Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies I (Nubia VII)*, Warszawa 2021, ss. 303-341.

- Lopaciuk R., Wasik B., Wiewióra M., Cedro A.**, Architectural studies of the fortresses in the Third Cataract and Southern Dongola Reach region, *ÉtudTrav* XXVII, 2014, ss. 233-256.
- Łukaszewicz A.**, Egipt Greków i Rzymian, Światłość Ptolemeusza, Warszawa 2006
- MacMichael H. A.**, *A history of the Arabs in the Sudan*, vol. 1-2, Cambridge 1922,
- Mahler R.**, A formalized approach to choosing the best methods for reconstructing stature in the case of poorly preserved skeletal series, *Archaeometry*, 2021 (open access).
- Mahler R.**, The sanctuary of Anna in the Monastery on Kom H, *PAM* XXIV/I, 2015, ss. 340-342.
- Mahler R., Breidenstein A.**, Ez-Zuma Burials: Analysis of Human Skeletal Remains [w:] Mahmoud El-Tayeb, Ewa Czyżewska-Zalewska (red.), *Early Makuria Research Project. El-Zuma Cemetery* 1, Leiden 2020, ss. 175-208.
- Mahler R., Godlewski W., Danys-Lasek K., Czaja B.**, Crypt 3 in the Northwest Annex of the Monastery on Kom H in Dongola: Report on the exploration in 2012, *PAM* XXIV/I, 2015, ss. 352-367.
- Mahmoud El-Tayeb**, A new type of mound burials continued. Graves with tunnels, *GAMAR* 6, 2010, ss. 93–108.
- Mahmoud El-Tayeb**, Archaeological reconnaissance in Iqlim el-Kharoub. Preliminary report [w:] T. Waliszewski, R. Tarazi (red.), *Village romaine et byzantine a Chhim-Marjiyat. Rapport preliminaire (1996–2002)*, *BAAL* 6, 2002, ss. 10-11.
- Mahmoud El-Tayeb**, Early Makuria Research Project. Excavations at El-Zuma, 2017. Preliminary report, *PAM* XXVI/I, 2017, ss. 339-354.
- Mahmoud El-Tayeb**, Early Makuria Research Project. Test excavation in El-Zuma cemetery [w:] B. Gratien (red.), *Mélanges offerts à Francis Geus (= CRIPEL 26)*, Lille, 2006-2007, ss. 71-85.
- Mahmoud El-Tayeb**, *Funerary traditions in Nubian Early Makuria* (= *GAMAR* 9, 2012, Monograph Series 1), Gdańsk 2012.
- Mahmoud El-Tayeb**, Genesis of the Makurian culture in the light of archeological sources, (= *CRIPEL* Suppl. 6), Lille 2002.
- Mahmoud El-Tayeb, Czyżewska-Zalewska E.** (red.), *Early Makuria Research Project. El-Zuma cemetery: Vol. 1*, Leiden: Brill 2020.
- Mahmoud El-Tayeb, Kołosowska E.**, A Napatan settlement in Wadi Umm Rahau [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International Conference on the*

- Archaeology of the Fourth Nile Cataract, University of Cologne, 13–14 July 2006* (= Africa Praehistorica 22), Cologne 2012, ss. 63–76.
- Mahmoud El-Tayeb, Kołosowska E.**, Burial traditions on the Right Bank of the Nile in the Fourth Cataract Region [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (GAMAR 4, 2005), ss. 51-74.
- Mahmoud El-Tayeb, Kołosowska E.**, Meroitic burial traditions in the Fourth Cataract region [w:] C. Näser, M. Lange (red.), *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Berlin, August 4th-6th, 2005*, (= *Meroitica* 23), 2007, ss. 11-25.
- Mahmoud El-Tayeb, Kołosowska E.**, Multi-cultural site at El-Gabarna [w:] H. P. Wotzka (red.), *Proceedings of the Third International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract, University of Cologne, 13–14 July 2006* (= Africa Praehistorica 22), Cologne 2012, ss. 51-62.
- Mahmoud El-Tayeb, Kołosowska E.**, Old Kushites and the 4th Cataract region [w:] J. Popielska-Grzybowska, O. Białostocka, J. Iwaszczuk (red.), *Proceedings of the Third Central European Conference of Young Egyptologists, Egypt 2004: Perspectives of Research, Warsaw 12–14 May 2004*, Warsaw 2009.
- Mahmoud El-Tayeb, E. Kołosowska**, The Awlib Temple Complex: Kom B and its Pottery Assemblage, *GAMAR* 3, 2005, ss. 145-158.
- Mahmoud El-Tayeb, Kołosowska E.**, Pottery Analysis Report: Sites HP45 and HP47, *GAMAR* 5, 2008, ss. 37-50.
- Mahmoud El-Tayeb, Philips J.**, The pottery assemblage from the Hammur-Abassyia tumulus field [w:] B. Żurawski (red.), *Survey and Excavation Between Old Dongola and Ez-Zuma* (= Nubia II, Southern Dongola Reach Survey I), 2003, ss. 458–462.
- Mahmoud El-Tayeb, Wicenciak U.**, Region dongolański — kolebka cywilizacji nubijskiej [w:] M. Ząbek (red.), *Wokół IV katarakty. Społeczeństwo wiejskie nad środkowym Nilem przed wielką zmianą*, Warszawa 2005, ss. 77-94.
- Mahmoud El-Tayeb, Wicenciak U.**, Section C – Jiyeh, 2005 season [w:] T. Waliszewski, U. Wicenciak, Mahmoud El-Tayeb, M. Domżański, A. Witecka, M. Wagner, T. Herbich, I. Noureddine, M. Woźniak, K. Kotlewski, R. Żukowski, Jiyeh (Porphyreon). Hellenistic, Roman and Byzantine settlement on the south coast of Lebanon. Preliminary report on 1997 and 2003– 2005 seasons, *BAAL* 10 (2006), 2008, ss. 5-85.

- Mahmoud El-Tayeb, Wyżgoł M.**, Early Makuria Research Project. Excavations at Tanqasi: first season in 2018, *PAM XXVII/I*, 2018, ss. 273-288.
- Manzo A.**, Apedemak and Dionysos. Further remarks on the „cult of grape“ in Kush, *S&N* 10, 2006, ss. 82-94.
- Marciniak M.**, Création et développement du Centre des Recherches Nubiennes à Varsovie [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes*. Chantilly, ss. 193-197.
- Marciniak M.**, Deir el-Bahari I. Les inscriptions hiéroglyphiques du Temple de Thoutmosis III, Warszawa 1974.
- Marciniak M.**, Egipt starożytny do najazdu perskiego [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, Warszawa 1996, ss. 126-160.
- Marciniak M.**, Fouilles polonaises à l'emplacement du temple de Débod [w:] *Fouilles en Nubie II (1961-1963)*, 1967, ss. 123-140.
- Marciniak M.**, Les éléments nubiens du décor dans le tombeau de Ramsès VI [w:] M. Krause (red.), *Nubische Studien*, 1986, ss. 151-156.
- Marciniak M.**, Liste des blocs inscrits et décorés provenant du temple de Thotmès III [w:] K. Michałowski, *Faras*, [I] *Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962, ss. 25-73.
- Marciniak M.**, Rapport de la campagne de fouilles polonaise à Dabod [w:] *Fouilles en Nubie I (1959-1961)*, 1963, ss. 5-11.
- Marks A. E.**, *Pre-ceramic Sites* (SJE 2), Helsinki 1970.
- Martens M.**, Observations sur la composition du visage dans les peintures de Faras (VIIIe-IXe siècles), *ÉtudTrav* 6 1972, ss. 207-250.
- Martens M.**, Observations sur la composition du visage dans les peintures de Faras (IXe-XIIe siècles), *ÉtudTrav* 7 1973, ss. 163-226.
- Martens-Czarnecka M.**, Archangel Michael and his peacock feathers in Nubian painting [w:] M. Łaptaś, S. Jakobielski, *Nubia Christiana II*, Warszawa 2021, ss. 75-79.
- Martens-Czarnecka M.**, Byzantine models in Nubian iconography, *GAMAR* 6, 2010, ss. 109-118.
- Martens-Czarnecka M.**, *Faras VII, Les éléments décoratifs sur les peintures de la Cathédrale de Faras*, Warszawa 1982.
- Martens-Czarnecka M.**, Iconography of Jesus Christ in Nubian Painting, *ÉtudTrav* XXV, 2012, ss. 241-252.
- Martens-Czarnecka M.**, L'Archange Michel sur les peintures de Faras, *ÉtudTrav* 12, 1983, ss. 171-194.

- Martens-Czarnecka M.**, Les tissus sur les peintures murales de Faras. Essai d'interprétation technique, *ÉtudTrav XIII*, 1984, ss. 258-274.
- Martens-Czarnecka M.**, New iconographical elements in Old Dongola painting, *GAMAR 6*, 2010, ss. 119-124.
- Martens-Czarnecka M.**, New look at the wall paintings of the Rivergate Church in Faras [w:] P. O. Scholz (red.), *Orbis Aethiopicus*, Albstadt 1992, ss. 363-384.
- Martens-Czarnecka M.**, Nowe malowidła odkryte w klasztorze na komie H w Starej Dongoli (Sudan) w kampanii wykopaliskowej 2000 r. [w:] B. Iwaszkiewicz-Wronikowska (red.), *Sympozja Kazimierskie. Poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, Lublin 2001.
- Martens-Czarnecka M.**, Old Dongola Share in Nubian Painting, *Studia Archaeologica, Liber Amicorum Ianussio A.Ostrowski ab Amicis et Discipulis Oblatus*, Cracoviae 2001, ss. 287-302.
- Martens-Czarnecka M.**, Stylistic Homogeneity of groups of Paintings in the Monastery on Kom H in Old Dongola, *GAMAR 3*, 2005, ss. 159- 173.
- Martens-Czarnecka M.**, *The wall paintings from the Monastery on Kom H in Dongola* (Nubia III, Dongola 3), Warsaw 2011.
- Martens-Czarnecka M.**, Wall Painting discovered in the Dongola 2004 Season, *PAM XVI*, (Reports 2004), 2005, ss. 273-284.
- Martens-Czarnecka M.**, Wall Paintings Discovered in Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, , ss. 253-284.
- Martens-Czarnecka M.**, Wall Paintings from the Dongola Monastery, Polish Excavations at Old Dongola [w:] *45 years of the archeological co-operation with the Sudan, Exhibition at the National Museum in Warsaw 30 August - 10 October*, Warszawa 2006, ss. 33-48.
- Martens-Czarnecka M., Jakobielski S.**, Old Dongola Fieldwork season 2005/2006 and 2006, *PAM 18*, 2008, ss. 325-342.
- Martini K. H.**, How Abu Simbel will be saved, *The UNESCO Courier*, grudzień 1964.
- Masojć M.**, First Note on the Discovery of a Stratified Palaeolithic Site from the Bayuda Desert (N Sudan) within MAG Concession, *Der Antike Sudan, MittSAG 21*, 2010, ss. 63-70.
- Masojć M.**, Lithic Materials from a Late Nubian Complex Middle Stone Age Site in the Bayuda Desert: Goat Mountain [w:] A. Lohwasser, T. Karberg, J. Auenmüller (red.), *Bayuda Studies. Proceedings of the First International Conference on the*

- Archaeology of the Bayuda Desert in Sudan*, Wiesbaden, (= *Meroitica* 27), 2018, ss. 503-536.
- Masojć M.**, Lithic Materials from a Late Nubian Complex Middle Stone Age Site in the Bayuda Desert: Goat Mountain [w:] A. Lohwasser, T. Karberg, J. Auenmüller (red.), *Bayuda Studies. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of the Bayuda Desert in Sudan*, Wiesbaden, (= *Meroitica* 27), 2018, ss. 503-536.
- Masojć M., Biegalska A., Chruścicka J., Kołosowska E., Pudło A.**, Pioneering Archaeological Observations Made by Klaus-Dieter Meinhold's Geological Expedition in the Bayuda Desert in 1976-1978 [w:] Lohwasser A., Karberg T., Auenmüller (red.), *Bayuda Studies. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of the Bayuda Desert in Sudan*, Wiesbaden, *Meroitica* 27, 2018, ss. 491-502.
- Masojć M., Kusiak J., Standzikowski K., Paner H., Kuc M., Parafaniuk M., Szmit M.**, OSL/IRSL estimation for Nubian Complex Middle Stone Age settlement from Bayuda Desert in Sudan, *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, 2017, ss. 391-396.
- Massenbach von G.**, *Nubische Texte im Dialekt der Kunuzi und der Dongolawi, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* 34/4, Stuttgart 1962.
- Maślak S.**, Bricks and brick bonding in the monastic architecture on Kom A in Naqlun, *PAM* XV, 2004, ss. 152–158.
- Maślak S.**, Bricks and Brick Structures in the Western Part of Site SWN on the Citadel, *PAM* XXV, 2016, ss. 85-102.
- Maślak S.**, Houses of the Funj period outside the Citadel: Materials and structures [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 215-222.
- Maślak S.**, How to build in marshy lands? – Some remarks on brick constructions in Roman and Byzantine Pelusium [w:] J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk (red.), *Proceedings of the Fifth Central European Conference of Egyptologists. Egypt 2009: Perspectives of Research, Pułtusk 22-24 June 2009*, Pułtusk: Typografia, 2009, ss. 127-142.
- Maślak S.**, Some remarks on the stratigraphy and architectural vestiges in Sector 1 at Tell el-Farama (Pelusium), season 2005, *PAM* XVII, 2007, ss. 136-141.
- Medeksza S.**, Remarks on Structural Engineering in Nubia Based upon a Study on Christian Houses “A” and “B” in old Dongola, *Nubica* 1-2, 1990, ss. 77-94.

- Michałowski K.**, Altchristliche Kunst in Nubien [w:] *Koptische Kunst; Christentum am Nil*, Villa Hügel, Essen 1963, ss. 173-177.
- Michałowski K.**, Ausgrabungen in Faras [w:] *Festschrift des 125 jährigen Bestehens der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*, Berlin, Akademie Verlag, 1974, ss. 87-99.
- Michałowski K.**, Classification générale des peintures murales de Faras, *Revue d'archéologie* 2, Paris 1972, ss. 373-380.
- Michałowski K.**, Das christliche Nubien 1158-1272 [w:] F. Hintze, E. Endesfelder (red.), *Ägypten und Kusch*, Berlin 1977, ss. 309-313.
- Michałowski K.**, *Das Wunder aus Faras: 14. Mai bis 14. Sept. 1969 Villa Hügel, Essen*, Recklinghausen 1969.
- Michałowski K.**, *Die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Einsiedeln-Zürich-Köln 1967.
- Michałowski K.**, Die wichtigsten Entwicklungsetappen der Wandmalerei in Faras [w:] K. Wessel (red.), *Christentum am Nil*, Recklinghausen 1964, ss. 79-92.
- Michałowski K.**, *Faras, Centre artistique de la Nubie chrétienne* (Scholae Adriani de Buck Memoriae Dicatae III), Leiden 1966.
- Michałowski K.**, *Faras. Malowidła ścienne w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1974. Także w wersji angielskiej: *Faras: Wall paintings in the collection of the National Museum in Warsaw*, Warsaw 1974; i niemieckiej.
- Michałowski K.**, Faras, Seventeen Years after the Discovery [w:] F. Hintze (red.), *Africa in Antiquity: The Arts of Ancient Nubia and the Sudan. Proceedings of the Symposium held in conjunction with the Exhibition, Brooklyn, September 29 – October 1, 1978*, (= *Meroitica* 5), 1979, ss. 31-39.
- Michałowski K.**, *Faras. [I] Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962.
- Michałowski K.**, *Faras II. Fouilles polonaises 1961-1962*, Warszawa 1965.
- Michałowski K.**, La naissance d'une nouvelle discipline historique. La nubologie [w:] E. Akurgal, U. B. Alkim (red.), *Mansel'e amarğan*, vol. 1, Ankara 1974, ss. 7-12.
- Michałowski K.**, La Nubie chrétienne, *Africana Bulletin* 3, 1965, ss. 9-25.
- Michałowski K.**, Les fouilles polonaises à Dongola [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in Christlicher Zeit*, Recklinghausen 1970, ss. 163-170.
- Michałowski K.**, Les fouilles polonaises en Afrique, *AfrBull* 25, 1976, ss. 13-25.
- Michałowski K.**, New Discoveries at Faras in Nubia, *Archaeology* 15/2, June 1962, ss. 112-120.

- Michałowski K.**, *Od Edfu do Faras. Polskie odkrycia archeologii śródziemnomorskiej*, Warszawa 1983.
- Michałowski K.**, Open Problems of Nubian Art and Culture in the Light of the Discoveries at Faras [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in Christlicher Zeit*, Recklinghausen 1970, ss. 11-28.
- Michałowski K.**, Peintures chrétiennes du VIIème siècle à Faras, *Bulletin du Musée National de Varsovie*, Warsaw 1962, ss. 3-8.
- Michałowski K.**, Polish Excavations at Faras, 1961, *Kush* 10, 1962, ss. 220-244.
- Michałowski K.**, Polish Excavations at Faras, 1962-63, *Kush* 12, 1964, ss. 195-207.
- Michałowski K.**, Polish Excavations at Faras. Second Season 1961-62, *Kush* 11, 1963, ss. 235-256.
- Michałowski K.**, Polish Excavations at Faras. Fourth Season 1963-64, *Kush* 13, 1965, ss. 177-189.
- Michałowski K.**, Polish Excavations at Old Dongola: First Season, November-December 1964, *Kush* 14, 1966, ss. 289-299.
- Michałowski K.**, Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie w roku 1958 [w:] K. Michałowski. *Opera minora* 1, Warsaw 1990, ss. 766-773.
- Michałowski K.**, The Polish Archaeological Reconnaissance Trip to Nubia, *Review of the Polish Academy of Sciences* 4, Warszawa, 1959, ss. 47-85.
- Michałowski K.**, The spreading of Christianity in Nubia [w:] G. Mokhtar (red.), *General History of Africa II Ancient Civilization in Africa*, California, UNESCO, 1981, ss. 326-340.
- Michałowski K.**, Wstęp do *Nubia Christiana* I, Warszawa 1982, ss. 7-8.
- Michałowski K. (red.)**, *Nubie, Récentes Recherches. Actes du Colloque Nubiologique International au Musée de Varsovie, 19-22 juin 1972*, Varsovie 1975.
- Mierzejewska B. (red.)**, *Galeria Faras* im. Profesora Kazimierza Michałowskiego. Przewodnik, Warszawa: MNW 2014.
- Mileham G. S.**, *Churches in Lower Nubia* (Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia 2), Philadelphia, 1910.
- Mirghani J.**, Musawwarat in focus, a new perspective, *Africa* 60 (3-4), 2005, ss. 533-543.
- Mohamed-Ali M. A., Burkhardt H., Khalil B., Herbich T., Grzymiski K., El-Haj A.**, Integration of geophysical surveys for archaeological prospection in Meroitic sites. Case study: Meroe city (Sudan) [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, ss. 74-78.

- Mohamed-Ali M. A., Herbich T., Grzymiski K., Hobbs R.**, Magnetic gradient and electrical tomography surveys in Meroe, the capital city of Kush Kingdom, Sudan, *Archaeological Prospection* 19 (1), 2012, ss. 59-68.
- Momot A., Łopaciuk R.**, The archaeological site of Selib 2 in the Dongola Reach: remarks on the 2019 season, *PAM XXX/2*, Fieldwork & Research, Warszawa 2021, ss. 251-272.
- Monneret de Villard U.**, *La Nubia Medioevale*, Vol. I-IV, IFAO, Le Caire 1935-1957.
- Monneret de Villard U.**, *La Nubia Romana*, Roma 1941.
- Monneret de Villard U.**, *Storia della Nubia cristiana*, Orientalia Christiana Analecta 118, Roma 1938.
- Morkot R. G.**, King and Kingship in Ancient Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia...*, ss. 118-124.
- Myśliwiec K., Herbich T.**, Polish Research at Saqqara in 1987, *ÉtudTrav* 17, 1995, ss. 177-203.
- Näser C.**, The C-group in Lower Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia....*, ss. 348-351.
- Nielsen O. V.**, *Human Remains. Metrical and Non-Metrical Anatomical Variations* (SJE 9), Stockholm 1970.
- Niwiński A.**, *Egipt zapomniany, czyli Michała hr. Tyszkiewicza dziennik podróży do Egiptu i Nubii (1861-1862) oraz 180 rycin z XIX wieku*, Warszawa 1994.
- Nordström H.-Å.**, A-Group and C-Group in Upper Nubia, *Kush* XIV, 1966, ss. 63-68.
- Nordström H.-Å.**, Archaeological Survey on the West Bank of the Nile: Excavations and Survey in Faras, Argin, and Gezira Dabarosa, *Kush* X, 1962, ss. 34-61.
- Nordström H.-Å.**, The Nubian A Group [w:] *Nubia Submerged*, 2000, ss. 11-12.
- Nordström H.-Å., Håland R., Björkman G., Säve-Söderbergh T.**, *Neolithic and A-Group Sites* (SJE 3), 2 vols., Stockholm 1972.
- Nowak K.**, *Rowerem i pieszo przez Czarny Ląd. Listy z podróży afrykańskiej z lat 1931-1936*, Poznań 2013.
- O'Connor D.**, The Art and architecture of Meroitic Nubia [w:] M. M. Fisher, P. Lacovara, S. Ikram, S. D'Auria (red.), *Ancient Nubia ...*, ss. 113-117.
- Obluski A.**, Excavation at site C.01 on the Citadel of Tungul (Old Dongola), Sudan: Preliminary report, *PAM XXIII/I*, 2014, ss. 296-310.
- Obluski A.**, Ghazali Site Presentation Project preliminary results, *Der Antike Sudan. MittSAG*, 25, 2014, ss. 197-205.

- Obluski A.**, *The Monasteries and Monks of Nubia (JJP Supplement XXXVI)*, Warszawa 2019.
- Obluski A.**, *The Rise of Nobadia. Social Changes in Northern Nubia in Late Antiquity (JJP Supplement XX)*, Warszawa 2014.
- Obluski A., Ciesielska J., Stark R., Chelbowski A., Misirny A., Żelechowski-Stoń M., Zaki el Din Mahmoud**, Excavations at the Ghazali monastery from 2014 to 2016, *PAM XXVII/I*, 2018, ss. 245-271.
- Obluski A., Godlewski W., Kołataj W., Medeksza S., Calaforra-Rzepka C.**, The Mosque Building in Old Dongola. Conservation and revitalization project, *PAM 22*, 2013, ss. 248-272.
- Obluski A., Dzierzbicka D. (red.)**, *Old Dongola: Development, Heritage, Archaeology. Fieldwork in 2018-2019. Vol. 1: Excavations (= Polish Publications in Mediterranean Archaeology 1)*, Leuven-Paris-Bristol 2021.
- Obluski A., Ochała G., Bogacki M., Małkowski W., Maślak S., Mahmoud Z. ed-Din**, Ghazali 2012: Preliminary report, *PAM XIV*, 2015, ss. 431-442.
- Obluski A., Ochała G.**, La rédecouverte d'un monastère nubien: premiers résultats des fouilles polonaises à Ghazali, Ouadi Abu Dom [w:] A. Boud'hors, C. Louis (red.), *Études Coptes XIV. Seizième Journée D'études (Genève, 19-21 juin 2013) (= Cahiers de La Bibliothèque Copte 21)*, Paris 2016, ss. 63–79.
- Ochała G.**, Epigraphic finds from the first season [w:] A. Obluski, G. Ochała, M. Bogacki, W. Małkowski, S. Maślak (red.), Ghazali 2012: Preliminary report, *PAM XXIV/I: Research*, 2016, ss. 431-442, 439-440.
- Ochała G.**, Epigraphic research [w:] A. Obluski G. Ochała, M. Korzeniowska, S. Maślak, C. Calaforra-Rzepka, Zaki ed-Din Mahmoud, The winter seasons of 2013 and 2014 in the Ghazali monastery, *PAM XXVI/I: Research 2018*, ss. 389–388.
- Ochała G.**, Language use in medieval Nubia [w:] D. T. Potts, E. Harkness, J. Neelis, R. McIntosh., *The Encyclopedia of Ancient History: Asia and Africa*, b.m wyd. 2022.
- Ochała G.**, Multilingualism of Christian Nubia: A case study of the monastery of Ghazali (Wadi Abu Dom, Sudan) [w:] T. Derda, A. Łajtar, J. Urbanik (red.), *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology, Warsaw, 29 July – 3 August 2013 (= JJP Supplement XXVIII)*, Warszawa 2016, ss. 1265-1283.
- Ochała G.**, Notes on and corrections to names found in inscriptions from Sakinya, *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte 56*, 2017, ss. 127-138.

- Ochala G.**, Notes on and corrections to personal names found in Christian Nubian written sources, *JJP* 48, 2018, ss. 141-184.
- Ochala G.**, Nubica onomastica miscellanea I: Notes on and corrections to personal names found in inscriptions from Faras, *ÉtudTrav* 32, 2019, ss. 181–198.
- Ochala G.**, Notes on and corrections to personal names found in Old Nubian documents from Qasr Ibrim, *JJP* 49, 2019, ss. 143-251.
- Ochala G.**, Reedition of two Old Nubian lists of names from Qasr Ibrim, *JJP* 50, 2020, ss. 233-261.
- Ochala G.**, The date of the Dendur foundation inscription reconsidered, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 48, 2011, ss. 217-224.
- Ochala G.**, The Era of the Saracens in non-Arabic texts from Nubia, *JJP* 39, 2009, ss. 133-160.
- Ochala G.**, The Nubian liturgical calendar: The evidence of the Nubian lectionaries, *Le Muséon* 128, 2015, ss. 1-48.
- Ochala G.**, When epigraphy meets art history: On St Phoibammon from Abdallah-n Irqi [w:] A. Łajtar, A. Obłuski, I. Zych (red.), *Aegyptus et Nubia...*, ss. 513-524.
- Ochala G.**, *Chronological Systems of Christian Nubia* (*JJP Supplement* 16), Warszawa 2011.
- Ochala G., Łajtar A., van der Vliet J. (red.)**, *Nubian Voices II, New Texts and Studies on Christian Nubian Culture*, *JJP Supplement* XXVII, Warszawa 2015.
- Ostrasz A.**, Pierwsza kampania wykopaliskowa Stara Dongola (Sudan). Wstępny raport dla Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, *Meander* 20 nr 11/12, 1965, ss. 451-461.
- Ostrasz A.**, Studium odbudowy świątyni Tafa, *Ochrona Zabytków* 20,1 (76), 1967, ss. 19-32.
- Osypińska M.**, Animal bone remains from the cemetery in El-Zuma (2007 season), *PAM* XIX Reports 2007, 2010, ss. 488-493.
- Osypińska M.**, Animal Bones from the Excavations at El-Zuma, *PAM* XVI, 2005, ss. 404-408.
- Osypińska M.**, Animal Husbandry and Meat Consumption in Makurite Dongola. Sudan. Faunal evidence from the royal residence area, 6th-17th century, *Archeologia* 64, 2015, ss. 67-81.
- Osypińska M.**, Animals in Banganarti [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies* I (Nubia VII), Warszawa 2021, ss. 49-76.

- Osypińska M.**, Animals in Rock Art. Results of archaeozoological research at the site of El-Gamamiya 67 (Fourth cataract, Sudan), *PAM XXI. Research* 2009, 2012, ss. 703-711.
- Osypińska M.**, Archaeozoological Research on Animal Remains from Excavations in Dongola (Sudan) in 2010, *PAM XXII*, 2014, ss. 229-247.
- Osypińska M.**, Domestic Animals from Christian Makuria, *GAMAR* 6, 2010, ss. 133-138.
- Osypińska M.**, Faunal Remains from the Monastery in Old Dongola (Kom H): Season 2006, *PAM XVIII*, 2008, ss. 376-384.
- Osypińska M.**, *Krowie Królestwa. Zwierzęta w historii Doliny Nilu Środkowego. Studium archeozoologiczne*, Warszawa 2018.
- Osypińska M.**, Pet cats at the Early Roman Red Sea port of Berenike, *Antiquity* 90, 2016, ss. 1-5.
- Osypińska M.**, *Zwierzęta w gospodarce wczesnośredniowiecznego Szczecina*, Warszawa 2013.
- Osypińska M., Osypiński P.**, Animal exploitation and Behaviour of the Latest Middle Stone Age Societies in the Middle Nile Valley: Archaeozoological and Taphonomic Analysis of Late Pleistocene Fauna from Affad Basin, Sudan, *African Archaeological Review* 33 (2), 2016, ss. 107-127.
- Osypińska M., Osypiński P., Belka Z., Chłodnicki M., Wiktorowicz P., Ryndziewicz R., Kubiak M.**, Wild and Domestic Cattle in the Ancient Nile Valley: Marks of Ecological Change, *Journal of Field Archaeology* 46, 2021, ss. 429-447.
- Osypińska M., Osypiński P., Chłodnicki M., Kuc M., Wiktorowicz P., Ryndziewicz R.**, The PaleoAffad Project and the Prehistory of the Middle Nile, *Archaeologia Polona* 58, 2020.
- Osypińska M., Osypiński P., Gautier A.**, Affad 23, a Late Middle Palaeolithic Site with Refitted Lithics and Animal Remains in the Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology* 9 (2), 2011, ss. 177-188.
- Osypińska M., Osypiński P.**, Middle Palaeolithic research in the Middle Nile Valley – field season in Affad, Northern Sudan, *Nyame Akuma* 80, 2013, ss. 22-38.
- Osypińska M., Osypiński P.**, New evidence for the emergence of a human-pet relation in early Roman Berenike (1st – 2nd century AD), *PAM XXVI/II, Special Studies*, 2018, ss. 167-192.

- Osypińska M., Skibniewski M., Osypiński P.**, Ancient Pets. The health, diet and diversity of cats, dogs and monkeys from the Red Sea port of Berenice (Egypt) in the 1st-2nd centuries AD, *World Archaeology* 52, 2020, ss. 639-653.
- Osypińska M., Woźniak M.**, Livestock Economy at Berenike, a Hellenistic City on the Red Sea (Egypt), *African Archaeological Review* 37, 2019.
- Osypińska M., Żurawski B.**, Pork for the Pilgrims. Socio-Topography of Livestock Breeding and Meat Consumption Models in the Medieval Pilgrimage Centre at Banganarti (Sudan, 11th-13th centuries), *Antiquity* 2019, ss. 164-178.
- Osypiński P.**, Affad 23, a Late Middle Palaeolithic site with Refitted Lithics and Animal Remains in the Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology*, 2011, ss. 177-178.
- Osypiński P.**, El Sadda: Excavations on the Polish Concession (Hamadab Dam Rescue Project), January-February 2007, *PAM XIX*, 2010, ss. 435-460.
- Osypiński P.**, Lithic industries in Southern Dongola Reach [w:] B. Żurawski, Survey at excavations between Old Dongola and Zuma, (Nubia II), S1, 2002, ss. 468-482.
- Osypiński P.**, Paleolithic sites from Southern Dongola Reach Survey. Preliminary report [w:] L. Krzyżaniak, K. Kroeper, M. Kobusiewicz (red.), *Cultural Markers in the Later Prehistory of Northeastern Africa and Recent Research*, Poznan 2003, ss. 307-342.
- Osypiński P.**, The Lithic Traditions of Late Preistocene settlement at Affad, Sudan [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki M. Kobusiewicz (red.), *Prehistory of Northeastern Africa. New Ideas and Discoveries* [Studies in African Archaeology 11], Poznań 2012, ss. 213-224.
- Osypiński P., Burroughs S., Skinner A., Standzikowski K.**, Re-examining the age of the Affad MSA deposits in the Middle Nile Valley, *Archeometry*, 2022.
- Osypiński P., Morley M. W., Kotarba-Morley A. M.**, Affad 23: Settlement structures and palaeoenvironments in the Terminal Pleistocene of the Middle Nile Valley, Sudan, *Antiquity* 90, 2016, ss. 894-913.
- Osypiński P., Osypińska M.**, Optimal adjustment or cultural backwardness? New data on the latest Levallois industries in the Nile Valley, *Quaternary International* 408, 2016, ss. 90-105.
- Osypiński P., Osypińska M., Zych I.**, *Wadi Khashab. Unearthing Late Prehistory in the Eastern Desert of Egypt*, Polish Publications in Mediterranean Archeology 5 (PPMA 5), Leuven-Paris-Bristol 2021.
- Osypiński P., Osypiński M., Gautier A.**, Affad 23: Middle Palaeolithic site in Southern Dongola Reach, Sudan, *Journal of African Archaeology* 9 (2), 2011, ss. 177-188.

- Paner H.**, IV katarakta Nilu. Prawy brzeg rzeki, Sudan [w:] M. Chłodnicki, P. Polkowski, *Gdy Sahara była zielona. Polskie badania nad prahistorią Afryki Północnej / When Sahara was Green, Polish archaeological research on the prehistory of North Africa*, 2019, ss. 197–207.
- Paner H.**, Kerma culture, rock art, dome graves and other discoveries in the Fourth Nile Cataract region [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4, 2005), ss. 51-74.
- Paner H.**, La IVe Cataracte du Nil: Expédition du Musée Archéologique de Gdansk (GAME), *La Nubie révélée. Soudan, terre sacrée du Nil*, Patrimoines du Globe, Paris 2004, ss. 157-168.
- Paner H.**, Nubian Rock Art [w:] G. Emberling, B. B. Williams, *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, 2021, ss. 1092-1126.
- Paner H.**, The Christian Fortress at Redab (GAME Survey 2002), *GAMAR* 3, 2005, ss. 179-201.
- Paner H.**, The Western Bayuda Desert at the End of the 3rd and during the 2nd Millennium BC: Archaeological Heritage [w:] A. Lohwasser, T. Karberg, J. Auenmüller (red.), *Bayuda Studies. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of the Bayuda Desert in Sudan*, (= *Meroitica* 27, 2018), ss. 285-307.
- Paner H., Borcowski Z.**, Gdańsk Archaeological Museum Expedition Report on the 2002 season, *GAMAR* 3, 2005, ss. 203-226.
- Paner H., Borcowski Z.**, Gdańsk Archaeological Museum Expedition [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4, 2005), ss. 89-115.
- Paner H., Jakobielski S.** (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= *GAMAR* 4, 2005).
- Paner H., Jakobielski S., Anderson J. R.** (red.), *The Fourth Cataract Archaeological Salvage Project 1996-2009. Gdańsk, 2-4 July, 2009*, (= *GAMAR* 7, 2010).
- Paner H., Kołosowska E., Mahmoud El-Tayeb**, Old Kush in the Fourth Cataracts Region, *S&N* 7, 2003, ss. 21–25.
- Paner H., Masojć M.**, From Old Senar, Bejrawiya and Fourth Cataract – to the Bayuda Desert. Twenty years of Gdańsk archaeologists in Sudan – a short overview, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 9-27.

- Paner H., Masojć M., Kusiak J., Standzikowski K., Kuc M., Parafiniuk M., Szmit M.,** OSL/IRSL estimation for Nubian Complex Middle Stone Age settlement from Bayuda Desert in Sudan, *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, 2017, ss. 391–396.
- Paner H., Masojć M.,** The Bayuda Project (BP). The Palaeolithic and Neolithic Age in the Light of Current Research (2009–2011), *GAMAR* 11, 2014, ss. 89–100.
- Paner H., Pudło A.,** The Bayuda Project. The First Season – 2009 [w:] H. Paner, S. Jakobielski, J. R. Anderson (red.), *The Fourth Cataract Archaeological Salvage Project 1996-2009. Gdańsk, 2-4 July, 2009* (= *GAMAR* 7, 2010), ss. 117-129.
- Paner H., Pudło A., Borcowski Z.,** Funerary customs in the GAME Fourth Cataract concession in the light of radiocarbon analysis [w:] A. Łajtar, W. Godlewski, *Between the Cataracts...*, vol. 2, Warsaw 2010, ss. 61–76.
- Pawłowski W.,** *Wczesnochrześcijańskie skarby nubijskiej Pustyni, Galeria Faras*, Warszawa 2015.
- Piasecki K., Stanaszek Ł. M., Mahler R.,** Badania antropologiczne w rejonie IV katarakty. Działalność ośrodka warszawskiego – wyniki wstępne [w:] J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – archeologia i historia*, Warszawa 2015, ss. 105-118.
- Piotrovsky B.,** The Tumultuous History of Ancient Nubia, *The UNESCO Courier*, grudzień 1961.
- Plumley J. M.,** Qasr Ibrim and Islam, *ÉtudTrav* XII, 1983, s. 159.
- Plumley J. M.** (red.), *Nubian Studies. Proceedings of the Symposium for Nubian Studies, Selwyn College, Cambridge, 1978*, Warminster: Aris&Philips, 1982.
- Pluskota K.,** Amphorae of Old Dongola: Evolution of Local Products (Exploration of Kiln R1 F), *GAMAR* 3, 2005, ss. 227-232.
- Pluskota K.,** Bir Nurayet the rock art gallery of the Red Sea Hills, *S&N* 10, 2006, ss. 2-7.
- Pluskota K.,** Bir Nurayet: galeria sztuki naskalnej Sudanu, *Archeologia Żywa* 8/3, 2003, ss. 16-21.
- Pluskota K.,** Early Christian Pottery from Old Dongola, W. Godlewski (red.), *Coptic Studies...*, ss. 315-333.
- Pluskota K.,** H.U.N.E. 2007. Pottery from Islands: Sur (site SR 22.A) and Umm Kieb [w:] B. Gratien (red.), *Actes de la 4e Conférence Internationale sur l'Archéologie de la 4e Cataracte du Nil*, (= *CRIPÉL Supplément* 7), Lille 2008, ss. 121-134.
- Pluskota K.,** Old Dongola, Site R3: Pottery Kiln, *GAMAR* 3, 2005, ss. 233-234.
- Pluskota K.,** On the Road to Bir Nurayet – Reflexions on the journey through Red Sea Hills, *GAMAR* 2, 2003, ss. 185-190.

- Pluskota K.**, Pottery and Lime Kiln in the Fourth Cataract GAME Concession [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004*, (= GAMAR 4, 2005), ss. 125-132.
- Pluskota K.**, The Journey and the Rock Art Gallery of Bir Nurayet (Sudan) [w:] H. Barnard, K. Duistermaat (red.), *The 224 History of the Peoples of The Eastern Desert*, Los Angeles 2012, ss. 58-65.
- Pluskota K.**, The Kiln Site of Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.) *Dongola-Studien...*, ss. 357-365.
- Pluskota K.**, The Pottery from Old Dongola – Selected Questions [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. 2.1, 2010, ss. 255-264.
- Polkowski P. L.**, Chrześcijańska sztuka naskalna [w:] D. Bagińska (red.), *Wielkie królestwa chrześcijańskie w Nubii*, Poznań 2013, ss. 77-81.
- Polkowski P. L.**, Dialogi na pustynnych skałach. Z rozważań nad mocą sprawczą sztuki naskalnej na obszarach wschodniej Sahary [w:] A. Rozwadowski (red.), *Sztuka naskalna – polskie doświadczenia badawcze*, Warszawa-Toruń 2017, ss. 105-138.
- Polkowski P. L.**, Krajobraz i sztuka naskalna. W palimpseście egipskiej Oazy Dachla, Poznań 2016.
- Polkowski P. L.**, Oasis bestiarum. Animals in Dakhleh Oasis rock art, *Afrique: Archéologie & Arts* 14, 2018, ss. 11-40.
- Polkowski P. L.**, Rock Art [w:] M. Chłodnicki D. Bagińska, P. Polkowski (red.), *Archeologia Sudanu*, Poznań 2016, ss. 279-302.
- Polkowski P. L.**, Seth on rocks: the rock art imagery in Dakhleh Oasis of the Pharaonic period [w:] G. E. Bowen, C. Hope (red.), *Oasis Papers 9. A tribute to Anthony J. Mills after Forty Years of Research in Dakhleh Oasis*, Oxford 2019, ss. 143-170.
- Polkowski P. L.**, Working on rock art in the Dakhleh Oasis. Some thoughts on threats to petroglyphs and possibilities of research in the Western Desert, Egypt, *African Archeological Review* 35(2), 2018, ss. 191-210.
- Polkowski P. L.**, World of images or imaginary world? Rock art, landscape and agency in the Western Desert of Egypt [w:] S. Dirksen, L. Krastel (red.), *Epigraphy through Five Millennia: Texts and Images in Context*, SDAIK 43, 2020, ss. 255-284.
- Polkowski P. L., Kuciewicz E., Jaroni E., Kobusiewicz M.**, Rock art research in the Dakhleh Oasis, Western Desert (Egypt). Petroglyph Unit. Dakhleh Oasis Project, *Sahara* 24, 2013, ss. 101-118.

- Presedo Velo F. J.**, *Antigüedades Cristianas de la Isla de Kasar-Ico (2° catarata del Nilo, Sudàn)*, Memorias de la Misión Arquelógica en Nubia I, Madrid, 1963.
- Presedo Velo F. J.**, *El Poblado Cristiano de la Isla de Abkenarti en la segunda catarata del Nilo (Sudàn)*, Memorias de la Misión Arquelógica en Nubia VII, Madrid 1965.
- Presedo Velo F. J.**, *La Fortaleza Nubia de Cheikh-Daud. Tumas*, Memorias de la Misión Arquelógica en Nubia IV, Madrid, 1964.
- Priese K. H.**, *Bauen in Musawwarat, Der Antike Sudan, MittSAG* 14, 2003, ss. 53-72.
- Priese K. H.**, The Kingdom of Kush: The Napatan Period [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.) *Africa in Antiquity I. ...*, ss. 106-119.
- Promińska E.**, Anthropological Investigation at Kadero (Sudan), *Nubica* 1-2, 1990, ss. 557-564.
- Promińska E.**, Human Skeletal Remains from the Church of the Granite Columns and the Cruciform Church at Old Dongola (Sudan), *ÉtudTrav* 11, 1979, ss. 152-178.
- Promińska E.**, Intervarietal Differentiation as a Contribution to the History of the Bishopric of Faras [w:] J. M. Plumley (red.), *Nubian Studies, Cambridge...*, ss. 206-207.
- Promińska E.**, Les ossements des tombes des églises de Dongola [w:] *Études nubiennes. Chantilly*, ss. 243-246.
- Promińska E.**, The Demography of the Population from Kadero (Central Sudan) [w:] L. Krzyżaniak, M. Kobusiewicz (red.), *Origin and Early Development of Food Producing Cultures in North-Eastern Africa*, 1984, ss. 327-331.
- Promińska E.**, The Jawbones and Teeth of the Pachoras Bishops, *ÉtudTrav* 3, 1965, ss. 218-222.
- Promińska E.**, *Variations de taille des habitants d'Alexandrie au cours des siècles*, Warsaw 1985.
- Ratyński Zb.**, Hand and Pectoral Crosses from Faras [w:] S. Jakobielski, B. Rostkowska, *Nubia Christiana* I, Warszawa 1982, ss. 223-270
- Reisner G. A.**, *Archeological Survey of Nubia. Report for 1907-1908*, Le Caire 1910, s. 314.
- Reisner G. A.**, *Excavations at Kerma*, Harvard African Studies 5-6, Cambridge, Mass. 1923.
- Reisner G. A.**, Outline of the Ancient History of the Sudan, IV, *SNR* 2, 1919, ss. 35-67.
- Reisner G. A.**, *The Archaeological Survey of Nubia*, (ASN) 1, 1908.
- Reisner G. A.**, *The Progress of the Archaeological Survey*, (ASN) 2, 1908.
- Richter J.**, Wadi Shaw 83/120. Zeltanlagen der nubischen A-Gruppe [w:] M. Lange, *Wadi Shaw - Wadi Sahal. Studien zur holozänen Besiedlung der Laqiya-Region*, (= Africa Praehistorica 19), Köln 2006, ss. 503-538.

- Richter S. G.**, *Studien zur Christianisierung Nubiens*, Sprachen und Kulturen des christlichen Orients, vol. 11, Wiesbaden 2002.
- Rilly C.**, Histoire du Soudan des origines à la chute du sultanate Fung [w:] O. Cabon, V. Francigny, B. François, M. Maillot, i in. *Histoire et civilisations du Soudan de la préhistoire à nos jours*, Paris, 2017 (2019), s. 41, ss. 331-373, ss. 374-390, ss. 422-439.
- Rostkowska B.**, Contribution à l'iconographie des personnages laïcs dans les peintures murales en Nubie [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Étudies nubiennes. Chantilly...*, ss. 247-252.
- Rostkowska B.**, Excavations at Meroe, Sudan, Season 1947/1975 and 1975/1976, *Meroè 2*, 1981, ss. 142-146.
- Rostkowska B.**, Iconographie des personnages historiques sur les peintures de Faras, *ÉtudTrav 6*, 1972, ss. 195-205.
- Rostkowska B.**, Nobadian painting. Present state of investigations, S. Jakobielski, B. Rostkowska (red.), *Nubia Christiana I*, 1982, ss. 283-304.
- Rostkowska B.**, Nubia od II połowy IV w. n. e. do II połowy VI w. n.e. [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, ss. 298-307.
- Rostkowska B.**, On the Margin of the Paper by N.B. Millet [w:] F. Hintze (red.), *Meroitische Forschungen 1980, (= Meroitica 7)*, Berlin 1984, ss. 147-148.
- Rostkowska B.**, Patronage of the Arts in Nobadia on the basis of archaeology and written sources [w:] J.M. Plumley (red.), *Nubian Studies, Cambridge...*, ss. 208-214.
- Rostkowska B.**, Remarques sur l'iconographie des éparques en Nubie, *ÉtudTrav 5*, 1971, ss. 201-208.
- Rostkowska B.**, The God's Representation from Jebel Qeili, *Meroitic Studies, (= Meroitica 6*, 1982), ss. 289-290.
- Rostkowska B.**, The title and office of the King's Mother in Christian Nubia, *AfrBull 31*, 1982, ss. 75-78.
- Rostkowska B.**, The Visit of a Nubian King to Constantinople in A.D. 1203 [w:] P. van Morsel, *New Discoveries...*, 1982, ss. 113-116.
- Rozwadowski A., Kuciewicz E., Polkowski P. L.**, Afrykańska sztuka naskalna w polskich doświadczeniach badawczych. Między praktyką a teorią [w:] S. Szafranski, M. Kądziała, M. Tobota, M. Ząbek (red.), *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, Szczecin 2014, ss. 345-368.

- Ruffini G. R.**, *The Bishop, The Eparch, and The King: Old Nubian Texts from Qasr Ibrim*, (JJP Supplement XXII), Warszawa 2014.
- Ryl-Preibisz I.**, Architectural decorative elements recently discovered at Old Dongola [w:] *Actes Lille*, vol. 2, (= *CRIPEL* 17, 2), 1997, ss. 227-233.
- Ryl-Preibisz I.**, Chapiteaux en granit de Nubie, *ÉtudTrav* 5, 1971, ss. 209-241.
- Ryl-Preibisz I.**, Chrześcijańskie kapitele z Faras ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, *RMNW* 14, 1970, ss. 339-388.
- Ryl-Preibisz I.**, Decorative Elements of Capitals in Christian Nubia and Coptic Motifs [w:] W. Godlewski (red.), *Coptic Studies...*, 1990, ss. 393-404.
- Ryl-Preibisz I.**, Elements of architectural decoration from Old Dongola [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, ss. 367-386.
- Ryl-Preibisz I.**, Remarks on some „rediscovered“ Nubian architectural elements, *ÉtudTrav* 19, 2001, ss. 287-299.
- Ryl-Preibisz I.**, Some fragments of capitals of Nubia, Ch. Bonnet (red.), *Études nubiennes*, Genève vol. 2, 1994, ss. 259-262.
- Ryndziewicz R., Drzewiecki M.**, Developing a New Approach to Research at Soba, the Capital of the Medieval Kingdom of Alwa, *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 16, 2019, ss. 1-24.
- Ryndziewicz R., Drzewiecki M.**, Archaeo-geophysical prospection of forts in the North Omdurman (Sudan) [w:] J. Bonsall (red.), *New Global Perspectives on Archaeological Prospection. 13th International Conference on Archaeological Prospection*, Oxford 2016, ss. 188-191.
- Ryndziewicz R., Drzewiecki M.**, Prospekcja geofizyczna założeń obronnych w Górnej Nubii. Studium przypadku późnoantycznego fortu Hosh el-Kab [w:] M. Wiewióra, T. Herbich (red.), *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V, 21-23 listopada 2018 r.*, Toruń 2018, ss. 83-86.
- Ryś A., Wyżgoł M.**, Ceramic water supply and drainage installations from Old Dongola [w:] D. Dzierzbicka, W. Godlewski (red.) *Dongola 2012-2014...*, ss. 309-318.
- Rzeuska T. I., Wodzińska A.** (red.), *Studies on Old Kingdom Pottery*, Warszawa 2009.
- Sadr K.**, A Pan Grave Related Culture in the Eastern Sudan, *Nyame Akuma* 27, 1986, ss. 48-49.
- Sampson J.**, *Sudan History: Precolonial history. Christian Nubia, The Coming of Islam, The Arabs, Government, Politics, Economy*, Sonit Education Academy, Wyd.: Createspace Independent Publishing Platform 2016, s. 10.

- Säve-Söderbergh T.**, *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptische Aussenpolitik*, Lund 1941.
- Säve-Söderbergh T.**, *Late Nubian Cemeteries* (SJE 6), Uppsala 1981.
- Säve-Söderbergh T.**, *Temples and Tombs of Ancient Nubia: The International Rescue Campaign at Abu Simbel, Philae and Other Sites*, London – Paris 1987.
- Säve-Söderbergh T., Troy L.**, *New Kingdom Pharaonic Sites. The Finds and the Sites* (SJE 5/1-3), Uppsala 1991.
- Säve-Söderbergh T.** (red.), *Middle Nubian Sites. Vol. I: Text. Vol. II: Lists and Plates* (SJE 4/1-2), Uddevalla 1989.
- Schild R.**, Późny paleolit [w:] W. Chmielewski, W. Hensel (red.), *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk 1975, ss. 159-338.
- Schild R.**, Terminal Paleolithic of the North European Plain: a review of lost chances, potential and hopes, *Advances in World Archaeology* 3, New York, 1984, ss. 193-274.
- Schild R., Kobusiewicz M., Wendorf F., Irish J. D., Kabaciński J., Królik H., Calderoli G.**, A new important area of Neolithic occupation in the southwestern desert of Egypt [w:] B. E. Barich, T. Tillet, K. H. Striedter (red.), *Hunters vs. Pastoralists in the Sahara: Material Culture and Symbolic Aspects 51-56. Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège 2001*, [BAR International Series. 1338], Oxford, 2005.
- Schild R., Mazhar A. A.**, The Mapping of Wadi Kubbaniya, *The Prehistory of Wadi Kubbaniya II*, 1989, ss. 12-15.
- Schild R., Wendorf F.**, Combined Prehistoric Expedition's Radiocarbon Dates Associated with Neolithic Occupations in the Southern Western Desert of Egypt [w:] F. Wendorf, R. Schild (red.), *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara. vol. 1: The Archaeology of Nabta Playa*, New York, Boston, Dordrecht, London 2001, ss. 51-56.
- Schild R., Wendorf F.**, Geoarchaeology of the Holocene climatic optimum at Nabta Playa, Southwestern Desert, Egypt. *Geoarchaeology* 16, 2001, ss. 8-28.
- Schild R., Wendorf F.**, Geomorphology, lithostratigraphic environment and paleoecology of Neolithic camps and cemeteries at Gebel Ramlah Playa [w:] M. Kobusiewicz, J. Kabaciński, R. Schild, J. D. Irish, M. C. Gatto, F. Wendorf (red.), *Gebel Ramlah, Final Neolithic Cemeteries from the Western Desert of Egypt*, Poznań 2010, ss. 159-186.
- Schild R., Wendorf F.**, Late Paleolithic hunter-gatherers in the Nile Valley of Nubia and Upper Egypt [w:] E. A. A. Garcea (red.), *South-Eastern Mediterranean Peoples Between 130,000 and 10,000 Years Ago*, Oxford-Oakville 2010, ss. 89-125.

- Schild R., Wendorf F.**, Palaeo-ecological and palaeo-climatic background to socio-economic changes in the South Western Desert of Egypt [w:] R. Friedman (red.), *Egypt and Nubia. Gifts of Desert*, London 2002, ss. 21-27.
- Schild R., Wendorf F.**, The Combined Prehistoric Expedition results of the 2001 season, *Bulletin of the American Research Center in Egypt* 180, 2001, ss. 16-17.
- Schild R., Wendorf F.**, The Geological Setting, *The Prehistory of Wadi Kubbania I*, 1986, ss. 7-32.
- Schild R., Wendorf F.**, The New Age Reuse of Nabta Playa's Neolithic Sanctuary [w:] J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Prehistory of Northeastern Africa. New Ideas and Discoveries* (= Studies in African Archaeology 11), 2010, ss. 421-442.
- Schild R., Wendorf F.**, The Role of Storage in the Neolithic of Egyptian Sahara [w:] B. Keding (red.), *Tides of the Desert – Gezeiten der Wüste. Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honour of Rudolph Kuper*, (= Africa Praehistorica 14), Cologne 2002, ss. 41-49.
- Seele K. C.**, Ballana, Qustul, and Qasr el-Wizz [w:] Labib Habachi (red.), *Actes du Ier Symposium International sur la Nubie*, (ASAE Supplément 24), Le Caire 1981, ss. 23-31.
- Seele K. C.**, Qustul, Ballana and Adindan, *OIR 1964-1965*, 1965, ss. 7-11.
- Shinnie M.** (red.), *Linant de Bellefonds. Journal d'un voyage à Méroé*, SASOP 4, Khartoum 1958.
- Shinnie P. L.**, *Excavations at Soba, Sudan*, SASOP 3, Khartoum 1961.
- Shinnie P. L.**, Excavations at Tanqasi, 1953, *Kush* 2, 1954, ss. 66-85.
- Shinnie P. L.**, *Ghazali – A monastery in the Northern Sudan*, SASOP 5, Khartoum 1961.
- Shinnie P. L.**, *Medieval Nubia*, Museum Pamphlet 2, Khartoum, 1954.
- Shinnie P. L.**, *Meroe. Cywilizacja starożytnego Sudanu*, Warszawa 1986.
- Shinnie P. L.**, Multilingualism in Medieval Nubia [w:] Abd al-Kadir Mahmud, *Studies in Ancient languages of the Sudan. Papers presented at the Second International Conference on Language and Literature in the Sudan sponsored by the Sudan Research. 7-12 December 1970*, Khartoum 1970, ss. 41-48.
- Shinnie P. L.**, Preliminary Report on the Excavations at Amarah West, 1948-49 and 1949-50, *JEA* 37 (1951), ss. 5-11.
- Shinnie P. L.**, Trade in Medieval Nubia [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes, Chantilly...*, ss. 253-263.

- Shinnie P. L., Kense F. J.**, Meroitic Iron Working, *Meroitic Studies* (= *Meroitica* 6, 1982), ss. 17-28.
- Shuster G. N.**, *UNESCO: Assessment and promise*, UNESCO, 1963.
- Simone, de C.**, Middle Nubian, (C Group, Kerma, Pan Graves), and Egyptian Occupation [w:] *Nubia Submerged*, 2000, ss. 12-15.
- Simone, de C.**, The C Group Culture of Lower Nubia [w:] *Dynamics of Populations, movements and responses to climatic change in Africa. Proceedings of the First Workshop of the Forum for African Archaeology and Cultural Heritage*, Roma, 1997, ss. 112-125.
- Simone, de M. C.**, The C-Group: Tradition and Acculturation [w:] T. Kendall (red.), *Nubian Studies, Boston...*, ss. 61-63.
- Sist L.**, Preliminary Notes on two Royal Buildings Discovered in Napata, *Vicino & Medio Oriente* 15, 2001, ss. 159-166.
- Souza de A. M.**, Pots and Pans. Observations on the Pan-Grave Culture in Egypt, Macquarie University Publ. 2012.
- Spiekermann A.**, *Aniba. Die Graber der A- und C-Gruppe. Steindorffs Grabungen in unternubischen Aniba, 1912/1914 und 1930/31*, 2004.
- Steinborn M.**, Harness in Nubian Wall Paintings [w:] S. Jakobielski, B. Rostkowska (red.), *Nubia Christiana I*, Warszawa 1982, ss. 305-343.
- Stevenson A.**, The Lucy Gura Archive: The A-Group Cemetery at Tunqala West, *EES Newsletter*, issue 2, summer 2011, s. 3.
- Stock H. Siegler K. G.**, Moving a temple as a cathedral, *The Unesco Courier*, grudzień, 1964.
- Sulikowska A.**, *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 2004.
- Sulikowska A.**, Krzyże z kręgu Kościoła wschodniego [w:] B. Mierzejewska, A. Sulikowska, T. Górecki, *Galeria Faras im. Profesora Kazimierza Michałowskiego. Przewodnik*, Warszawa 2014, ss. 198-211.
- Sulikowska-Belczowska A.**, "I gave milk to Him while He was feeding all the world". *Representations of the Galaktotrophousa in Faras Cathedral* [w:] M. Łaptaś, S. Jakobielski (red.), *Nubia Christiana II*, 2020, ss. 43-64.
- Sulikowska-Belczowska A.**, "New Constantinople": Byzantine Traditions in Muscovite Rus' in the 16th Century, *Series Byzantina I*, 2003, ss. 78-93.

- Sulikowska-Belczowska A.**, *Ciała, groby i ikony. Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Warszawa 2013.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *Ikony Jana Chrzciciela w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie – ciało anioła, męczeńska śmierć, święte zwłoki / Icons of John the Baptist in the Collection of the National Museum in Warsaw: The Angel's Body, a Martyr's Death, Holy Remains*, *RMNW* n.s. 2 (38), 2013, ss. 184-216.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *Kobięcy program ikonograficzny nawy północnej katedry w Faras / Female Iconography in the Northern Aisle of Faras Cathedral*, *RMNW* n.s. 5 (41), 2016, ss. 96-129.
- Sulikowska-Belczowska A., Kruk M. P., Wołoszyn M.**, *Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie / Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and the National Museum in Warsaw*, Warszawa 2006.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *Malarstwo cerkiewne w państwie polsko-litewskim. Na skrzyżowaniu tradycji [w:] A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak (red.), The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, Białystok 2007, ss. 277–286.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *Pod opieką aniołów i świętych. Program ikonograficzny katedry w Faras / Under the Protection of Angels and Saints. The Iconographic Programme of the Faras Cathedral [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska (red.), Faras. Katedra...*, ss. 325-346.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *Siedemnastowieczna ikona Trójcy Świętej z cerkwi w Torkach z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (Kilka uwag na temat ikonografii Starotestamentowej Trójcy Świętej w malarstwie cerkiewnym dawnej Rzeczypospolitej) [w:] Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego, tom 1: Referaty*, Chełm 2003, ss. 184–194.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *Spory o ikony na Rusi w XV i XVI wieku*, Warszawa 2007.
- Sulikowska-Belczowska A.**, *The Icon Debate. Religious Images in Russia in the 15th and 16th Centuries*, Frankfurt am Main 2016.
- Szafrąński S.**, *The Beginnings of Polish African Studies*, *GAMAR* 6, 2010, ss. 201-216.
- Śliwa J.**, *Józef Julian Sękowski, Podróż w Nubii i wyższej Etiopii 1821*, Kraków 2018.

- Śliwa J.**, *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków 2019.
- Śliwa J., Zinkow L.**, *Tadeusz Smoleński 1884-1909. Pisma naukowe i publicystyczne*, Kraków 2010.
- Takamiya I. H.**, Egyptian Pottery Distribution in A Group cemeteries, Lower Nubia: Towards an understanding of exchange systems between Naqada Culture and the A Group Culture, *JEA* 90, 2004, ss. 35-62.
- Temples immergés de la Nubie**, IFAO, Le Caire 1909-1937:
- Maspero G., *Rapports relatifs à la consolidation des temples*, 1909;
- Roeder G., Zucker F., *Debod bis Bab Kalabsche*, vol 1-3, 1911-1912;
- Blackman A. M., *The temple of Dendur*, 1-2, 1911;
- Gauthier H., *Le temple de Kalabchah*, 1-4, 1911, 1914, 1927;
- Gauthier H., *Le temple de Ouadi es-Sebouâ*, 1-2, 1912;
- Blackman A. M., *The temple of Derr*, 1913;
- Blackman A. M., *The temple of Bigeh*, 1915;
- Roeder G., *Der Tempel von Dakke*, 1-2, 1930;
- Griffith F. Ll., *Catalogue of the Demotic graffiti of the Dodecaschoenous*, 1937.
- The Sands of Nubia**, UNESCO, 1964: 1. *The Nubians*; 2. *The Birth of the Nile*; 3. *The Stones move (I)*; 4. *The Stones move (II)*; 5. *Buhen*; 6. *Mirgissa*; 7. *The Shadow of the cross*; 8. *Links in the chain (I)*; 9. *Links in the chain (II)*; 10. *The Timeless land*.
- Tigani el-Mahi A.**, *The Nile Crocodile and Prehistoric Groups: an Ancient Ecological Interaction along the Nile (Sudan)*, München 1992, ss. 151-164.
- Török L.**, *Late Antique Nubia, History and Archaeology of the Southern Neighbour of Egypt*, Antaeus, Budapest 1988.
- Török L.**, Money, Economy and Administration in Christian Nubia [w:] J. Leclant, J. Vercoutter (red.), *Études nubiennes, Chantilly...*, ss. 287-311.
- Török L.**, The Historical Background: Meroe, North and South [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 142-145.
- Török L.**, *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*, Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Török L.**, The Kingdom of Kush: Napatan and Meroitic Periods [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson, *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 132-137.

- Török L.**, Two aspects of the representation of the king in the Twenty-fifth Dynasty and Napatan Period [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. II, 2, 2010, ss. 775- 781.
- Trigger B. G.**, *History and Settlement in Lower Nubia* (Publications in Anthropology 69), New Haven, Yale University, 1965.
- Trigger B. G.**, *Nubia under the Pharaohs*, London 1976.
- Trigger B. G.**, Nubian, Negro, Black, Nilotic? [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in Antiquity I...*, ss. 26-35.
- Trigger B. G.**, The Ballana Culture and the Coming of Christianity [w:] S. Hochfield, E. Riefstahl (red.), *Africa in Antiquity I...*, ss. 106-119.
- Troupeau G.**, La «Description de la Nubie» d'al-Uswani, *Arabica* 1, 1954, ss. 276-288.
- Tymowski M.** (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996.
- Van Moorsel P. P.**, *New Discoveries in Nubia: Proceedings of the Colloquium on Nubian Studies, the Hague, 1979*, Leiden 1982.
- Vantini G.**, *Christianity in the Sudan*, Bologna 1981.
- Vantini G.**, Le roi Kirki de Nubie à Bagdad: un ou deux voyages? [w:] E. Dinkler (red.), *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, Recklinghausen 1970, ss. 41-48.
- Vantini G.**, *Rediscovering Christian Nubia*, Khartoum 2009, ss. 77-82.
- Vantini G.**, *Oriental Sources Concerning Nubia*, Heidelberg, Warsaw 1975.
- Vantini G.**, *Il Cristianesimo nella Nubia antica*, Verona 1985.
- Vantini G.**, *Ta'rich al- masihijja fi-l-mamalik al-nubija al-qadima wa-l-Sudan al-hadith*, Chartum 1978.
- Vantini G.**, *The Excavations at Faras. A Contribution to the history of Christian Nubia*, Bologna 1970.
- Vercoutter J.**, Desert highway built for ships, *The Unesco Courier*, grudzień, 1964 r.
- Vercoutter J.**, Un palais des 'Candaces' contemporain d'Auguste, *Syria* 39, 1962, ss. 263-299.
- Vrioni A.**, Victory in Nubia, *The Unesco Courier*, grudzień, 1964 r.
- Waddington G., Hanbury B.**, *Journal of a Visit to some Parts of Ethiopia*, London 1822.
- Wąs M.**, Nubian Paleolithic Materials from the Fourth Cataract GAME Concession [w:] H. Paner, S. Jakobielski (red.), *Proceedings of The Archaeology of the Fourth Nile Cataract. Gdańsk - Gniew 23-25 July 2004, (= GAMAR 4, 2005)*, ss. 145-156.

- Wdowiak L., Parafiniuk M., Badura M.**, The Flora of the Bayuda Desert. Gdansk Archaeological Museum Expedition (GAME) [w:] H. Paner, S. Jakobielski, J. R. Anderson (red.), *The Fourth Cataract Archaeological Salvage Project 1996-2009. Gdańsk, 2-4 July, 2009*, (= GAMAR 7, 2010), ss. 169-172.
- Welsby D. A.**, *Medieval Kingdoms of Nubia: Pagans, Christians and Muslims in the Middle Nile*, London 2002.
- Welsby D. A.**, The Kerma Ancien cemetery at site H29 in the Northern Dongola Reach, *S&N* 16, 2012, ss. 20-28.
- Welsby D. A.**, *The Kingdom of Kush. The Napatan and Meroitic Empires*, London 1996.
- Welsby D. A., Anderson J. R.** (red.), *Sudan Ancient Treasures: An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum*, London 2004.
- Wendorf F. (red.)**, *Contributions to the Prehistory of Nubia*, Dallas, Fort Burgwin Research Center and SMU Press, 1965.
- Wendorf F. (red.)**, *The Prehistory of Nubia*, 2 vol., Dallas, Fort Burgwin Research Center and SMU Press, 1968.
- Wendorf F., Schild R.**, *A Middle Stone Age Sequence from the Central Rift Valley, Ethiopia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Wendorf F., Schild R.**, *Prehistory of the Eastern Sahara*, New York 1980.
- Wendorf F., Schild R.**, *Prehistory of the Nile Valley*, New York, London 1976.
- Wendorf F., Schild R. (red.)**, *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara*. vol. 1: *The Archaeology of Nabta Playa*, New York, Boston, Dordrecht, London 2001.
- Wenig S.**, *Africa in Antiquity: The Arts of Ancient Nubia and the Sudan*, vol. II (*The Catalogue*), New York: The Brooklyn Museum 1978.
- Wenig S.**, Die Erforschungsgeschichte des Apedemak-Tempels von Musawwarat es Sufra, *Der Antike Sudan, MittSAG* 14, 2003, ss. 25-42.
- Werner R.**, *Das Christentum in Nubien. Geschichte und Gestalt einer afrikanischen Kirche*, Berlin 2013.
- Weschenfelder P.**, The integration of the Eastern Desert into the Islamic world: Beja-groups in medieval Islamic geography and archaeological records [w:] D. A. Agius, J. P. Cooper, A. Trakadas, C. Zazzaro (red.), *Navigated Spaces, Connected Places: Proceedings of Red Sea Project V, held at the University of Exeter, September 2010*, BAR International Series 2346, 2012, ss. 221-228.
- White G. F.**, Rivers of international concord, *The UNESCO Courier*, lipiec-sierpień, 1964.

- Wiewióra M.**, Architektura obronna w Nubii od V do XVI w. w świetle ostatnich badań [w:] J. Olczak (red.), *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia*, XXX, z. 379, 2006, Toruń, ss. 95-150.
- Wiewióra M.**, *Architektura obronna w Nubii od V do XVI wieku studium archeologiczno-architektoniczne*, Toruń 2007.
- Wiewióra M.**, Befestigungen am IV. Nilkatarakt in Nubien. Ein Symbol der Änderung oder Änderung des Symbols, *Archaeologia* 61, 2012, ss. 95-107.
- Wiewióra M.**, Fortifications in the Southern Dongola Reach of the Nile [w:] B. Żurawski (red.), *Survey and Excavations Between Old Dongola and ez-Zuma*, (Nubia II. Southern Dongola Reach Survey SDRS 1), Warsaw 2003, ss. 493-511.
- Wiewióra M.**, Sinada/Banganarti - Abkur-Diffar: Three Fortified Settlements in the Southern Dongola Reach, *GAMAR* 3, 2005, ss. 265-283.
- Wiewióra M.**, *Zespół klasztorny kanoników regularnych w Trzemesznie*, Toruń 2000.
- Wildung D.** (red.), *Sudan Ancient Kingdoms on the Nile*, Paris – New York, 1997.
- Williams B. B.**, A Group Society in the context of northeastern Africa [w:] K. Kroeper, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz (red.), *Archaeology of Early Northeastern Africa*, (Studia Aegyptiaca XVII), Poznań 2006, ss. 177-194.
- Williams B. B.**, *Excavations between Abu Simbel and the Sudan Frontier, Part 8: Meroitic Remains from Qustul cemetery Q, Ballana cemetery B, and a Ballana Settlement*, Chicago, 1991.
- Williams B. B.**, *Excavations between Abu-Simbel and the Sudan Frontier. Part 5: C-Group, Pan Grave, and Kerma Remains at Adindan Cemeteries T, K, U, and J (The University of Chicago Oriental Institute Nubian Expedition 5)*, Chicago, 1983.
- Wodzińska A.**, *A Manual of Egyptian Pottery: Fayum A-Lower Egyptian Culture*, AERA Field Manual Series 1, tom 2, Boston 2009.
- Wodzińska A.**, *A Manual of Egyptian Pottery: Nagada III-Middle Kingdom*, AERA Field Manual Series 1, tom 1, Boston 2009.
- Wodzińska A.**, *A Manual of Egyptian Pottery: Ptolemaic Period – Modern*, AERA Field Manual Series 1, tom 4, Boston 2010.
- Wodzińska A.**, *A Manual of Egyptian Pottery: Second Intermediate Period – Late Period*, AERA Field Manual Series 1, tom 3, Boston 2010.
- Wodzińska A.**, Some Remarks on Technological and Functional Aspects of Funj-period Pottery from Dongola [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 238-259.

- Wodzińska A., Hulková L.**, Rubbish or technology? A short discussion, *Ägypten und Levante* 27, 2017, ss. 151-158.
- Woolley C. L.**, La visite d'Olimpiodore à la forteresse de Karanog, *RdE* 14, 1939, ss. 62-68.
- Working Party on the International Campaign to Save the Monuments of Nubia**, UNESCO, 1960.
- Woźniak M.**, Byzantine influence: the royal costume in Nubia (Tenth century) [w:] E. Guilhem (red.), *Collana: Confronti su Bisanzio*, 2012, ss. 4-18.
- Woźniak M.**, Cotton in ancient Sudan and Nubia: archaeological sources and historical implications [w:] C. Bouchaud, E. Yvanez (red.), *Cotton in the Old World. Proceedings of the conference held in May 2017 at the Museum d'Histoire Naturelle, Revue d'Ethnoécologie* 15, 2019, ss. 1-98.
- Woźniak M.**, Études des peintures murales médiévales soudanaises de 1963 à nos jours – Essai d'historiographie, *Afriques* 10, 2019.
- Woźniak M.**, Exploring textile production at medieval Banganarti: A preliminary report about spindle-whorls [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II (Nubia VIII)*, Warsaw 2022, ss. 215-228.
- Woźniak M.**, L'apport des portraits de Banganarti à l'étude de costume et des textiles [w:] B. Żurawski (red.), *Kings and Pilgrims. St Raphael Church Banganarti II in mid-eleventh to mid-Eighteenth Century*, Warszawa 2014, ss. 315-323.
- Woźniak M.**, Rayonnement de Byzance: le costume royal en Nubie (X e.s.) [w:] E. Guilhem (red.), *Collana: Confronti su Bisanzio*, 2012, ss. 4–18.
- Woźniak M.**, Royal Iconography. Contribution to the study of costume [w:] J. R. Anderson, D. A. Welsby (red.), *The Fourth Cataract and Beyond...*, ss. 929-942.
- Woźniak M.**, Shemkhiya 2006–2007: Post-Meroitic Cemeteries. A preliminary report [w:] B. Gratién (red.), *Actes de la 4e Conférence Internationale sur l'Archeologie de la 4e Cataracte du Nil*, (= *CRIPÉL Supplément* 7, 2008), ss. 173-181.
- Woźniak M.**, The chronology of the Eastern chapels in Banganarti Upper Church – some observations on the genesis of the „apse portraits” in Nubian royal iconography [w:]. A. Łajtar, A. Obłuski I. Zych (red.), *Aegyptus and Nubia...*, ss. 629-646.
- Woźniak M.**, The miniature of Ms Or. Quart. 1020 [w:] M. Honegger (red.), *Nubian Archaeology...*, 2018, ss. 625–630.
- Woźniak M., Czaja B.**, Contribution to the study of the textiles from Meinarti (Medieval Nubia), *Archaeological Textile Review* 62, 2020, ss. 45–55.

- Woźniak M., Witkowski B., Ganeczko M., Gierczak T.**, Textile dyeing in Medieval Sudan evidenced by HPLC-MS analyses: Material traces of a disappeared activity, *Journal of Archaeological Science: Reports* 38, 2021.
- Wyźgoł M.**, A decorated bronze censer from a cathedral in Old Dongola, *PAM XXVI/I*, 2017, ss. 775–788.
- Wyźgoł M.**, Archeological fieldwork in sector 1. Residential quarter outside the walls: Zone 1.6 Compound U15/37/40 [w:] A. Obłuski, D. Dzierzbicka (red.), *Old Dongola: 2018-2019. 1. Excavations...*, ss. 183-197.
- Wyźgoł M.**, Dwelling after Makuria: the organisation and function of space in houses of the Funj period in Old Dongola, Nubia, *Azania: Archaeological Research in Africa*, 2021, ss. 90-114.
- Wyźgoł M.**, Perspektywy badań nad zmianami osadniczymi w regionie Dongoli po upadku Królestwa Makurii, *Afryka* 46, 2017, ss. 117-134.
- Wyźgoł M., Deptuła A.**, Living Outside the Wall: the Quarter of Wattle-and-daub Houses in Old Dongola of the Funj Period, *Journal of African Archaeology* 18, 2020, ss. 1–24.
- Yousif M. Elamin**, The Later Paleolithic in Sudan in the Light of New Data from the Atbara [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 33-36.
- Yusuf Fadl Hasan**, *The Arabs and the Sudan, from the seventh to the sixteen century*, Khartoum 1993.
- Zawadzka A.**, *Fotografia jako narzędzie pomocnicze działań naukowych na podstawie dokumentacji wybranych badań wykopaliskowych w Nubii*, Częstochowa 2016. [Praca mgr – w MS].
- Zielińska D.**, Nie tylko Faras. Malarstwo ścienne średniowiecznej Nubii [w:] S. Jakobielski, A. Sulikowska-Belczowska, *Faras. Katedra...*, ss. 382-404.
- Zielińska D.**, Arts and Crafts of the Medieval Kingdoms of Nubia [w:] G. Emberling, B. B. Williams, *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, 2021, ss. 847-873.
- Zielińska D.**, Faras Cathedral: A Witness of Art Development in the Nubian Kingdoms of Nobadia and Makuria, *RMNW* n.s. 5(41), 2016, ss. 46–53.
- Zielińska D.**, *Medieval Nubian wall paintings: techniques and conservation*, London 2019.
- Zielińska D.**, Painted decoration of Building V (Royal Church) on the Citadel: state of research [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 103-110
- Zielińska D.**, Painted Decoration of the Central Hall: Preliminary Inventory [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 25–36.

- Zielińska D.**, Painted decoration of Building SWN.B.V (Royal Church) on the Citadel, W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012-2014...*, ss. 105-108.
- Zielińska D.**, Representations of the Archangel Michael in Wall Paintings from Medieval Nubia [w:] I. S. Gilhus, A. Tsakos, M. C. Wright (red.), *The Archangel Michael in Africa. History, Cult and Persona*, 2019, ss. 79-94.
- Zielińska D.**, Technology of Nubian wall paintings: a historical perspective [w:] D. Zielińska, *Medieval Nubian wall paintings: techniques and conservation*, London 2019, ss. 65-86.
- Zielińska D.**, The iconographical program in Nubian churches: progress report based on a new project [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. II, 2, 2010., ss. 643-653.
- Zielińska D.**, The painted decoration of the church at Sonqi Tino in the context of the iconographical program of Nubian churches [w:] *Scienze dell'Antichita. Storia, Archeologia, Antropologia* 18, 2012, ss. 593-599.
- Zielinska D., Danys K.**, The painted decoration of Building SWN.B.V (Royal Church) on the Citadel: state of research, appendix and Remarks on vessels in the painting of presbyter Theophorou [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka (red.), *Dongola 2012–2014...*, ss. 103-110.
- Zielińska D., Danys K.**, Alwan art. Towards an insight into the aesthetics of the Kingdom of Alwa through the painted pottery decoration, *S&N*, 21, 2017, ss. 177-185.
- Zinkow L.**, *Kto nie widział Kairu, nie widział piękności świata... Egipt w relacjach polskich podróżników drugiej połowy XIX wieku*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.
- Żurawski B.**, Faith Healing, Philanthropy and Commemoration in Late Christian Dongola [w:] *Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit. Akten des 6. Internationalen Koptologenkongresses, Münster 20.-26. Juli 1996, Bd. I, (SKCO 6,1), Wiesbaden 1999*, ss. 423-448.
- Żurawski B.**, A Tale of two Sites: Ten years of Excavation in Banganarti and Two Years in Selib, *GAMAR* 8, 2013 (2016), ss. 107-144.
- Żurawski B.**, Aereo-photographical atlas of Old Dongola and Letti Basin. A personal narrative [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz (red.), *Dongola-Studien...*, ss. 49-73.
- Żurawski B.**, Archaeological reconnaissance in the Abkor / Tergis area (February 1997), *GAMAR* 1, 1998, ss. 133-144.
- Żurawski B.**, Banganarti and Selib in the 2013/2014 and 2014/2015 seasons, *PAM XXV*, 2017, ss. 349-402.

- Żurawski B.**, Banganarti [w:] D. A. Welsby, J. R. Anderson (red.), *Sudan Ancient Treasures...*, ss. 220-226.
- Żurawski B.**, *Banganarti Studies I* (Nubia VII), Warszawa 2021.
- Żurawski B.**, *Banganarti Studies II* (Nubia VIII), Warszawa 2022.
- Żurawski B.**, Building A-1 Hambukol. Excavations 1986-1989 [w:] K. Grzymski, J. Anderson (red.), *Hambukol Excavations 1986-1989* (SSEA Publications XVI), Mississauga 2001, ss. 15-44.
- Żurawski B.**, *Chufu czyli gigantomania u dawnych*, Warszawa 1984.
- Żurawski B.**, Dongola, city of the Makurians (Literary sources to 1956) [w:] S. Jakobielski, P. O. Scholz, *Dongola-Studien...*, ss. 75-140.
- Żurawski B.**, Kilka uwag o sztuce i obrządku Kościoła nubijskiego (VII-XIV wiek) na podstawie wykopalisk w Banganarti i Selib [w:] W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan - bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa 2012, ss. 16-150.
- Żurawski B.**, *Kings and Pilgrims. St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth century*, (Nubia V), Warsaw 2014, ss. 76-89.
- Żurawski B.**, Magica et ceramica: magic and ceramics in Christian Nubia, *Archaeologia Polona* 30, 1992, ss. 87-107.
- Żurawski B.**, Makurian defensive system in the Southern Dongola Reach (6th-11th century), *ÉtudTrav* 19, 2001, ss. 355-385.
- Żurawski B.**, Nubian mortuary complex of the Christian Period [w:] I. Caneva, A. Roccati (red.), *Acta Nubica...*, ss. 171-188.
- Żurawski B.**, Old Dongola: The Mosaic Church (Kom E), *PAM* VI, 1995, ss. 98-108.
- Żurawski B.**, *Peregrinare necesse est: a brief history of the Locust Island* [w:] B. Żurawski (red.), *Banganarti Studies II (Nubia VIII)*, Warsaw 2022, ss. 15-56.
- Żurawski B.**, Pliny's Tergedum Discovered, *S&N* 2, 1998, ss. 74-78.
- Żurawski B.**, Pottery in Mortuary Complex – Transitional/Early Christian Period in Nubia [w:] H. Meyza, J. Młynarczyk (red.), *Hellenistic and Roman pottery in the Eastern Mediterranean: advances in scientific studies*, Warszawa 1995, ss. 463-494.
- Żurawski B.**, Soniyat: Southern Dongola Reach Survey. Archaeological Reconnaissance near Abkor 1997, *PAM* 9, 1998, ss. 181-193.
- Żurawski B.**, *St Raphael Church I at Banganarti mid-sixth to mid-eleventh century. An introduction to the site and the epoch* (Nubia IV), (= *GAMAR* 10, 2012, Monograph Series 2), Gdańsk 2012).

- Żurawski B.**, *Survey and Excavations between Old Dongola and Ez-Zuma. Southern Dongola Reach of the Nile from Prehistory to 1820 AD Based on the Fieldwork Conducted in 1997–2003 by the Polish Archaeological Joint Expedition to the Middle Nile* [Nubia II, Southern Dongola Reach Survey 1], Warszawa 2003.
- Żurawski B.**, *Śladami Aleksandra Macedońskiego*, Warszawa 1985.
- Żurawski B.**, Test Excavations at Jebel Ghaddar [w:] K. Grzymski, R. Mason, N. B. Millet, J. Phillips, B. Żurawski, *Archeological reconnaissance in Upper Nubia*, Toronto: 1987, ss. 41-45.
- Żurawski B.**, The Churches of Banganarti 2002-2006 [w:] W. Godlewski, A. Łajtar (red.), *Between the Cataracts...*, vol. I, 2008, ss. 303-320.
- Żurawski B.**, The Early Church on Kom E near Old Dongola. Excavations of 1993 and 1994 Seasons [w:] *Actes Lille...*, (= *CRIPEL* 17(1), 1996, ss. 181-193.
- Żurawski B.**, The Monastery on Kom H in Old Dongola. The Monks' Graves. A Preliminary Report, *Nubica et Aethiopica* 4/5, 1999, ss. 201-256.
- Żurawski B.**, The Nubian Mortuary Complex [w:] T. Hägg (red.), *Nubian Culture...*, ss. 275-278.
- Żurawski B.**, The Polish in Sudan, *GAMAR* 1, 1998, ss. 145-151.
- Żurawski B.**, The temple of Soniyat, 1991-2002, *GAMAR* 5, 2005, ss. 289-230.
- Żurawski B.**, Wczesne kultury Sudanu [w:] M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, ss. 192-212.
- Żurawski B., Cedro A., Hajduga R., Skowrońska E., Solarska K., Badowski T.**, Banganarti and Selib: season 2011, *PAM XXIII/I*, (Research 2011), 2014, ss. 323-343.
- Żurawski B., Drzewiecki M., Cedro A., Wiewióra M.**, Nubian Fortifications in the Middle Ages [w:] M. Honegger (red.), *Nubian Archaeology...*, 2018, ss. 149-160.
- Żurawski B., Stępnik T., Drzewiecki M., Badowski T., Cedro A., Molga K., Solarska K., Włodarski T.**, Banganarti and Selib. Season 2010, *PAM XXII*, 2013, ss. 273-294.

Źródła internetowe:

<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-335247f8-1840-4032-97d3-9bc23dd73f1c> (dostęp na: 08.08.2020 r.)

<http://nubianmurals.uw.edu.pl/> (dostęp na: 22.06.2021 r.).

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155954eb.pdf> (dostęp na: 5.11.2017 r.).

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155956eb.pdf> (dostęp na: 25.12.2017 r.).

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155958eb.pdf> (dostęp na: 25.12.2017 r.).

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155958ef> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

<http://www.dbmnt.uw.edu.pl/> (dostęp na: 20.06.2020 r.).

<http://www.meroiticnewsletter.org/index.html> (dostęp na: 06.06.2022 r.).

<http://www.nil-moyen.com/index.php?Txt=English> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

<http://www.old2.muzarp.poznan.pl/wystawy/czasowe/wczesniejsze/2013-2/wielkie-krolestwa-chrzescijanskie-w-nubii/> (dostęp na: 01.06.2021 r.).

<http://www.pma.pl/Irak/historia-i.htm> (dostęp na: 08.08.2020 r.).

http://www.unesco.org/archives/new2010/en/history_of_unesco.html (dostęp na: 04.11.2017 r.).

<http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/resources/unesco-world-library-of-science/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

<http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/general-history-of-africa/> (dostęp na: 04.11.2017 r.).

<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/milestones/> (dostęp na: 04.11.2017 r.).

<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/secretariat/> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

<http://www.unesco.org/new/en/unescoabout-us/who-we-are/history/> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

<http://www.unesco.pl/unesco/70-lecie-unesco/kalendarium-najwazniejszych-wydarzen-w-historii-unesco/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

<https://en.parisinfo.com/paris-show-exhibition/260007/pharaon-des-deux-terres-epopee-africaine-roi-de-napata> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

<https://en.unesco.org/> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

<https://en.unesco.org/sdgs> (dostęp na: 03.11.2017 r.).

<https://historiek.net/nubie-land-van-de-zwarte-faraos/87329/> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

<https://medievalsaiproject.files.wordpress.com/2013/08/nubian-letters-1.pdf> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

<https://medievalsaiproject.files.wordpress.com/2013/08/nubian-letters-3.pdf> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

<https://medievalsaiproject.files.wordpress.com/2013/08/nubian-letters-8.pdf> (dostęp na: 03.05.2020 r.).

<https://pcma.uw.edu.pl/2021/10/26/nagroda-im-benedykta-polaka-dla-wojciecha-kolataja/>
(dostęp na: 21.11.2021 r.).

<https://sudanforschung.univie.ac.at/frameset.html> (dostęp na: 02.05.2020 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000000318?posInSet=1&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 01.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000000548?posInSet=4&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 01.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000000669?posInSet=7&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 01.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000000867?posInSet=1&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 12.09.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001478?posInSet=4&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001481?posInSet=6&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001514?posInSet=8&queryId=15d6d89d-7e36-4075-8cd6-362aba1de68c> (dostęp na: 05.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000010925?posInSet=46&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000013241?posInSet=60&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 06.04.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020133?posInSet=14&queryId=512b86f6-535a-417c-a4f4-29aa82f2b147> (dostęp na: 03.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020136?posInSet=2&queryId=a88c9a06-edf4-4a80-9a31-42f47081a3b6> (dostęp na: 04.09.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020140?posInSet=1&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020240?posInSet=2&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 02.07.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020243?posInSet=3&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 16.08.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020250?posInSet=7&queryId=94c40df8-e7e5-444b-9969-dae486f6e2d1> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020265?posInSet=9&queryId=9d2cbeb6-159f-451f-8889-ec493753e116> (dostęp na: 20.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020270?posInSet=15&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 20.06.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020279?posInSet=17&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 20.06.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020286?posInSet=1&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 05.02.2020 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020299?posInSet=3&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 06.02.2020 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020305?posInSet=34&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 03.02.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020319?posInSet=36&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 19.02.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020320?posInSet=38&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 22.02.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020321?posInSet=40&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 01.04.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020346?posInSet=42&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 01.04.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020350?posInSet=44&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 02.04.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020357?posInSet=12&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 03.11.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020360?posInSet=14&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 01.12.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000020369?posInSet=42&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000033144?posInSet=14&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 22.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000066319?posInSet=1&queryId=6dd6084b-b02f-40f5-a955-f4d44a2ba8d5> (dostęp na: 06.06.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000066328?posInSet=2&queryId=15957e92-3035-4a64-b5d9-cdf86a2e0e74> (dostęp na: 06.06.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000069064?posInSet=35&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000078452?posInSet=22&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113219?posInSet=31&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 05.02.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113249> (dostęp na: 29.03.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113250> (dostęp na: 01.04.2018 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114581_spa?posInSet=27&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 24.06.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127465?posInSet=61&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 15.08.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127498?posInSet=58&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 01.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127507?posInSet=62&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 01.09.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127514?posInSet=64&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 02.09.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127516?posInSet=66&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127536?posInSet=42&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127552?posInSet=32&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 20.12.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127587?posInSet=45&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 10.02.2020 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133100?posInSet=60&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 07.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000134224?posInSet=48&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 18.06.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154774?posInSet=24&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 02.02.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154781?posInSet=26&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 02.02.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154784?posInSet=47&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 11.02.2020 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154789?posInSet=70&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 05.09.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154793?posInSet=72&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 15.09.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154794?posInSet=73&queryId=825fd4e5-a4c7-416d-a805-858629e62f97> (dostęp na: 18.09.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154796?posInSet=45&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 07.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154798?posInSet=47&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 08.01.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154808_eng?posInSet=52&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5 (dostęp na: 09.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154810?posInSet=54&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 15.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154812?posInSet=56&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 15.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154827?posInSet=23&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 22.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154835?posInSet=29&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 25.11.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154852?posInSet=31&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 02.12.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154855_eng?posInSet=3&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 11.05.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154857_eng?posInSet=5&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 18.05.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154858_eng?posInSet=7&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e (dostęp na: 03.06.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154860_eng?posInSet=50&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 11.02.2020 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154862?posInSet=51&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc> (dostęp na: 13.02.2020 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154866_eng?posInSet=58&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 21.02.2020 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154867_eng?posInSet=3&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 20.01.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154868_eng?posInSet=5&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 22.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154870?posInSet=8&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 19.01.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154871_eng?posInSet=9&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 18.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154873?posInSet=12&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 16.01.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154874_eng?posInSet=13&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 10.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154882?posInSet=17&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 09.01.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154883_eng?posInSet=18&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 16.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154886?posInSet=1&queryId=09c4cd2e-4672-4ef7-8a3f-efee36465457> (dostęp na: 04.06.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154888?posInSet=9&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 11.06.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000154896?posInSet=21&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d> (dostęp na: 21.01.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155951_eng?posInSet=70&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652 (dostęp na: 20.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155953> (dostęp na: 07.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155953?posInSet=72&queryId=966aa071-9fcb-4a48-a0e1-e8c6283bd652> (dostęp na: 20.07.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155955?posInSet=5&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 03.04.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155957?posInSet=11&queryId=fcd8e268-781e-42a6-8f61-3bde76eb20bc> (dostęp na: 02.04.2018 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155958_eng?posInSet=12&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703 (dostęp na: 17.04.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155962> (dostęp na: 26.03.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000155964?posInSet=8&queryId=3b21a0e5-76f3-4729-9b29-f1f5afdc3703> (dostęp na: 28.03.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000159933?posInSet=14&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 03.10.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160228?posInSet=20&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 04.09.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160239?posInSet=23&queryId=59ffe3b6-bb44-4d14-8bba-cae0baa16851> (dostęp na: 04.09.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160462?posInSet=34&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 20.12.2018 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160479?posInSet=37&queryId=1fe07ed4-69b0-4ce2-a4ed-4a9694b034b5> (dostęp na: 05.01.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000161020?posInSet=20&queryId=b8d65d49-3ff8-4679-ba7d-f7510b8f72d9> (dostęp na: 08.10.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185105_eng?posInSet=57&queryId=46cda7b7-7f53-4a12-b4a5-6b3effe0724d (dostęp na: 05.04.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185426?posInSet=32&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 24.06.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185445?posInSet=33&queryId=4285f793-cc38-42dc-8955-f9e8afc4bd6e> (dostęp na: 01.07.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185725?posInSet=41&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 15.12.2019 r.).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000185731?posInSet=42&queryId=618282dd-8082-428f-84a2-ae3a12de4005> (dostęp na: 16.12.2019 r.).

https://unesdoc.unesco.org/notice?id=p%3A%3Ausmarcdef_0000233889&posInSet=69&queryId=71ab7a4a-523b-4e43-abd2-ff649ed2e4cc (dostęp na: 04.01.2020 r.).

<https://www.archeonil.com/index.php/journal> (dostęp na: 06.06.2021 r.).

<https://www.mfa.org/exhibitions/nubia> (dostęp na: 01.06.2022 r.).

<https://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/> (dostęp na: 03.04.2018 r.).

<https://www.wdl.org/en/> (dostęp na: 08.11.2017 r.).

Ilustracje

Il. 1. Mapa Nubii północnej – teren działań w Akcji Nubijskiej⁹⁰¹.

⁹⁰¹ Ilustracja z J. Gaudin, *Victory in Nubia*, *The UNESCO Courier*, Luty/Marzec 1980.

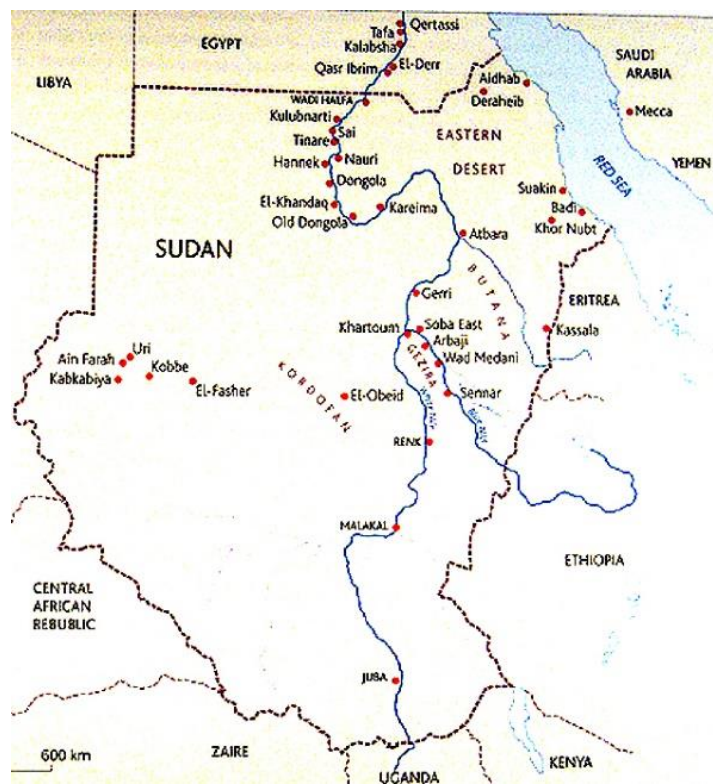

Il. 2. Mapa: Tama Asuańska i Wysoka Tama (Sadd-el Ali)⁹⁰².

Il. 3. Jezioro Nasera pomiędzy Asuanem a Abu Simbel.

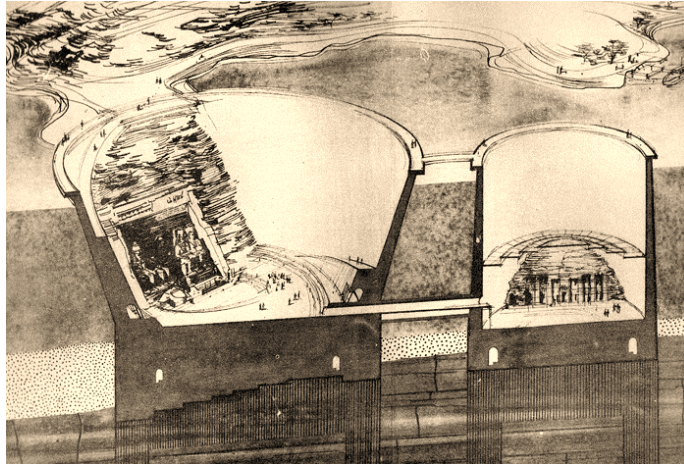
⁹⁰² Ilustracje 2-30 pochodzą ze zbiorów IKŚiO PAN.

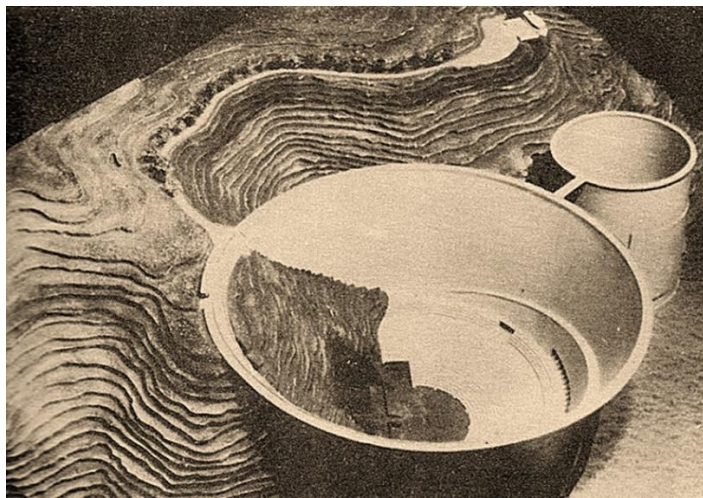
Il. 4. Mapa Sudanu wraz z Sudanem Południowym.

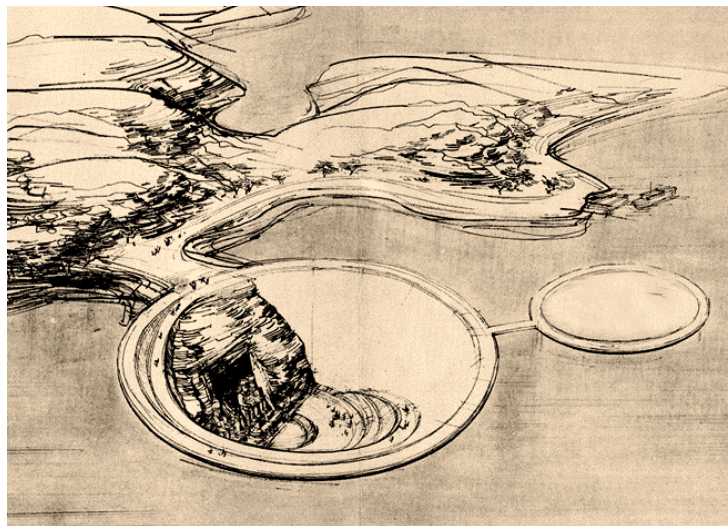
Il. 5. Kazimierz Michałowski.

Il. 6. Polski projekt przeniesienia świątyń w Abu Simbel.

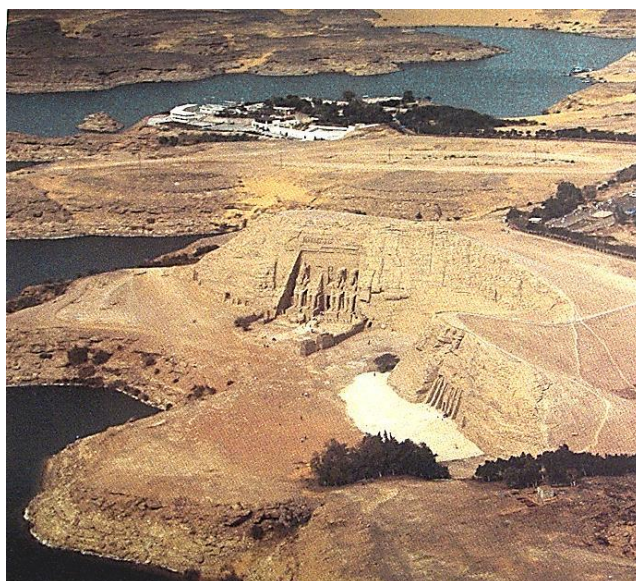
Il. 7. Polski projekt przeniesienia świątyń w Abu Simbel.

Il. 8. Polski projekt przeniesienia świątyń w Abu Simbel.

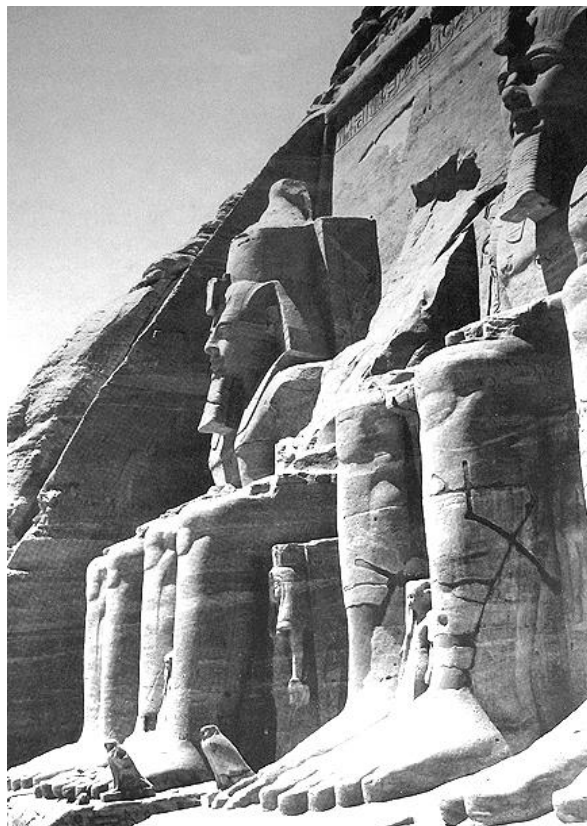
II. 9. Przenoszenie świątyń w Abu Simbel.

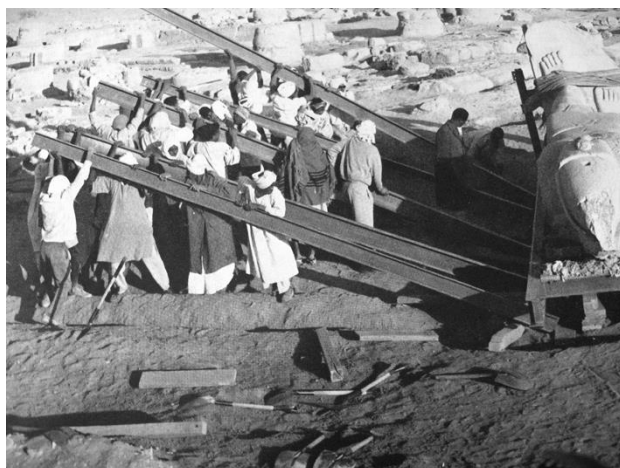
II. 10. Świątynie w Abu Simbel po przeniesieniu.

Il. 11. Prace związane z przenoszeniem świątyń w Abu Simbel.

Il. 12. Kolosy świątyń w Abu Simbel.

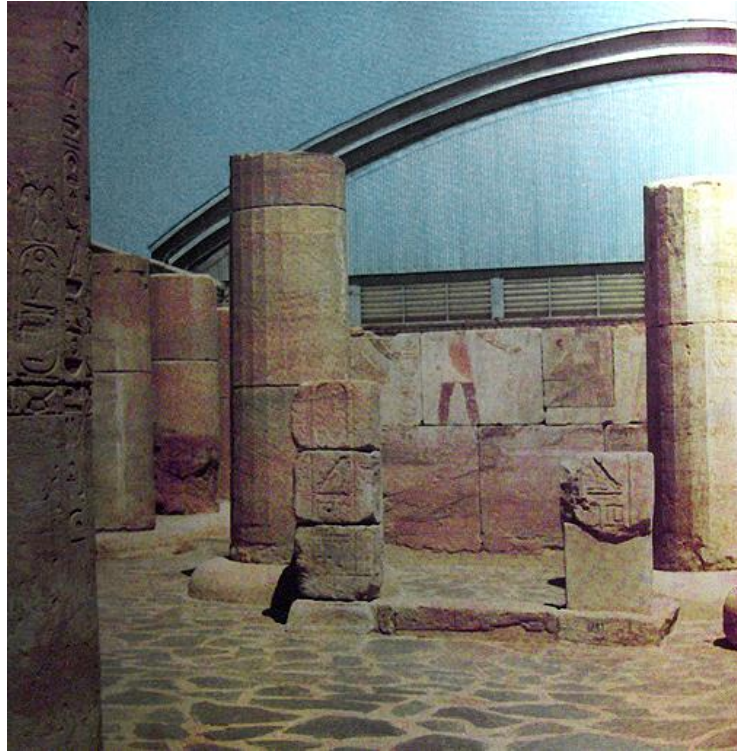
Il. 13. Prace przy przenoszeniu kolosów z wyspy Argo.

Il. 14. Prace przy przenoszeniu kolosów z wyspy Argo.

Il. 15. Prace przy przenoszeniu kolosów z wyspy Argo.

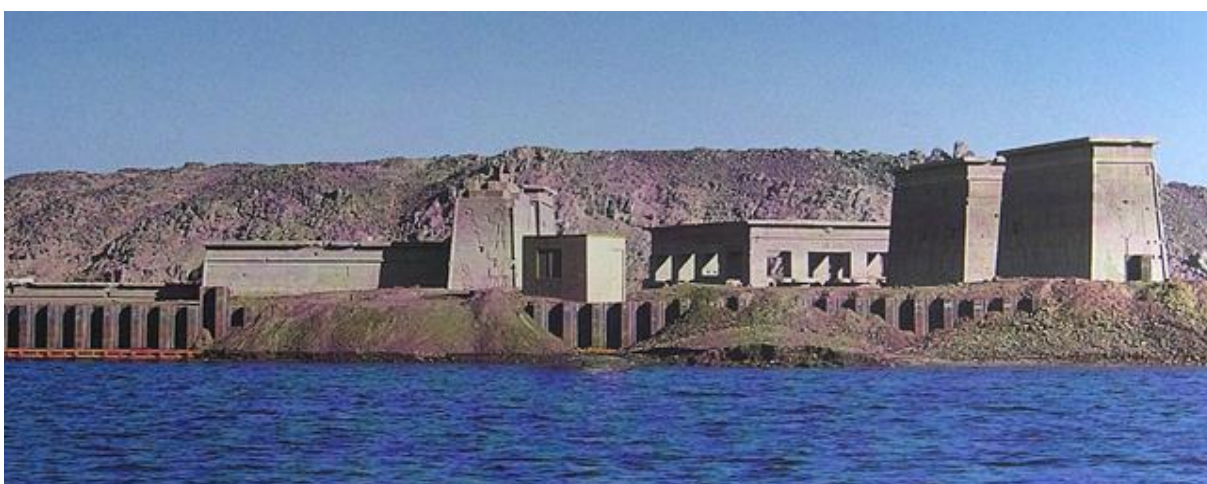
Il. 16. Fragment świątyni z Buhen po przeniesieniu do Chartumu.

Il. 17. Świątynia z Buhen w hangarze ochronnym i kolumny z katedry w Faras w ogrodzie przy Muzeum Narodowym w Chartumie.

Il. 18. Świątynia z File na wyspie Adzilkija obecnie.

Il. 19. Świątynia z File na wyspie Adzilkija po przeniesieniu.

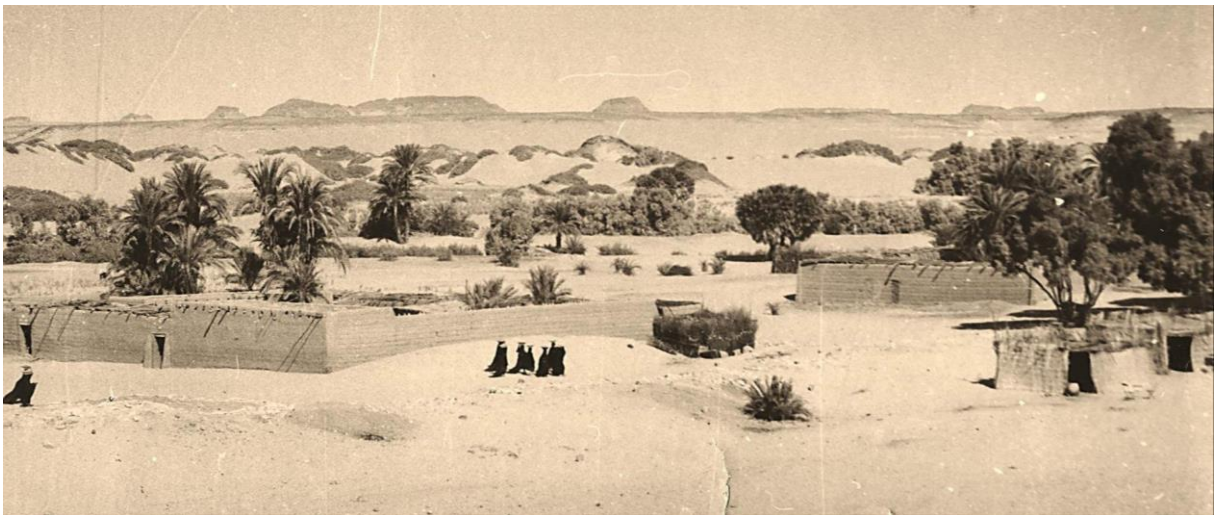
II. 20. Prace wykopaliskowe w Dabod (na pierwszym planie dr Marek Marciniak).

II. 21. Świątynia z Dabod po przeniesieniu zrekonstruowana w Madrycie.

Il. 22. Wielki Kom w Faras przed wykopaliskami.

Il. 23. Wioska Faras (po prawej za drzewami tamaryszku dom misji polskiej).

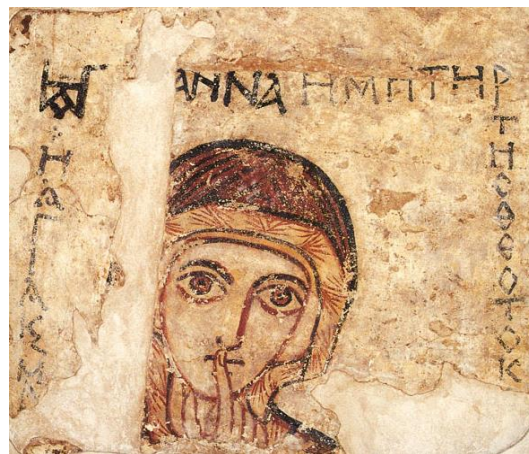
Il. 24. Wizyta oficjalna w Faras podczas kampanii na przełomie 1961/62 r. Od prawej strony stoją: Nadżm ed-Din M. Szerif (wtedy kierownik *Nubian Office* w Wadi Halfa), prof. P. L. Shinnie, Hasan Dafalla (gubernator Prowincji Północnej), Thabit Hasan Thabit (dyrektor Służby Starożytności Sudanu), prof. Kazimierz Michałowski, prof. Jean Vercoutter i Stefan Jakobielski.

Il. 25. Zdjęcie „familijne”, kwiecień 1964 r., zakończenie polskich wykopalisk w Faras.

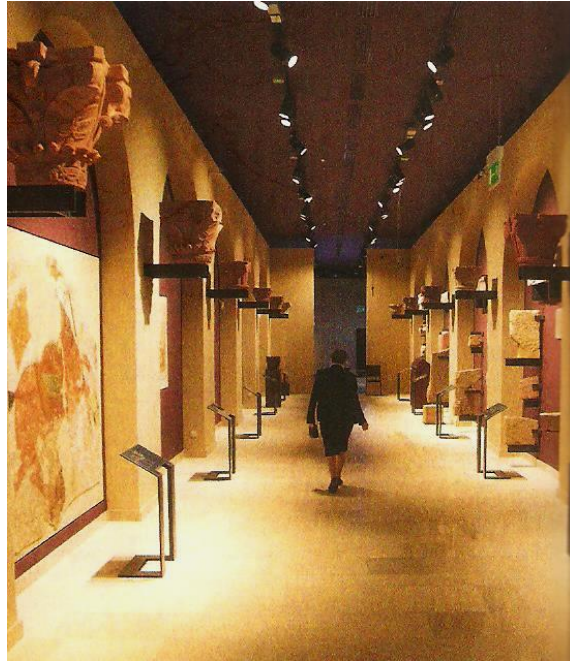
Il. 26. Rekonstrukcja katedry w Faras.

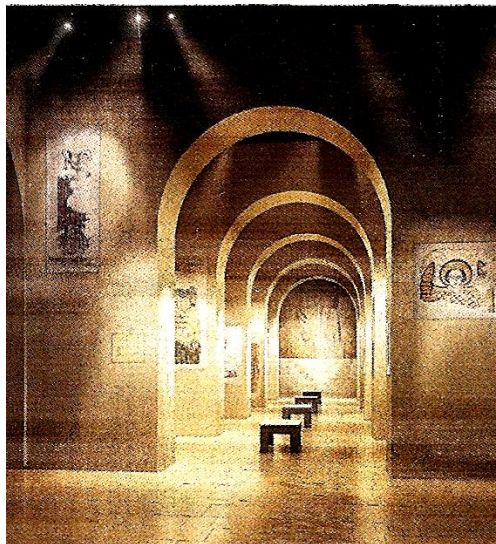
Il. 27. Święta Anna – malowidło ściennie z katedry faraskiej z VIII wieku w zbiorach polskich.

Il. 28. Stara Galeria Kolekcji Faraskiej w Muzeum Narodowym w Warszawie (1972 r.).

Il. 29. Nowa Galeria Kolekcji Faraskiej w Muzeum Narodowym w Warszawie (2014 r.).

Il. 30. Nowa Galeria Kolekcji Faraskiej w Muzeum Narodowym w Warszawie.

OŚWIADCZENIE

Ja, niżej podpisany/a ADRIANNA ZAWADZKA

Imię i Nazwisko

doktorant* / doktorantka* Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie oświadczam, że przedkładaną pracę doktorską pt.

NARODZINY NUBIOLOGII – NOWEGO KIERUNKU STUDIÓW NAUKOWYCH JAKO WYNIK KAMPANII NUBIJSKIEJ UNESCO

napisałem/am samodzielnie. Oznacza to, że przy pisaniu pracy, poza niezbędnymi konsultacjami, nie korzystałem/am z pomocy innych osób, a w szczególności nie zlecałem/am opracowania rozprawy lub jej części innym osobom, ani nie odpisywałem/am tej rozprawy lub jej części od innych osób.

Oświadczam również, że drukowana wersja pracy jest identyczna z załączoną wersją elektroniczną.

Jednocześnie przyjmuję do wiadomości, że gdyby powyższe oświadczenie okazało się nieprawdziwe, decyzja o wydaniu mi dyplomu zostanie cofnięta.

Ponieważ niniejsza praca jest moją własnością intelektualną, chronioną prawem autorskim, w związku z zamysłem wydania jej drukiem wyrażam zgodę* / nie wyrażam zgody* na udostępnianie mojej rozprawy doktorskiej do celów naukowych i badawczych w internecie.

Częstochowa, dnia

.....
podpis

* - niepotrzebne skreślić